

OĞUZLAR

اوڭوزلار

سەرگئی گری گورئویچ آقاجان اوڭو

كۆچۆره ن: رسول داغسارای

SERGEYI GƏRIGOVİÇ AQAČANOV

KÖÇÜRƏN: RƏSUL DAĞSARAY

كۆچۈرەندە ن: اۋن سۆز

بىلىرىسىنىز، اوستونە آياق باسدیغیمیز توپراقلار، گونئی و دوغو آسیانی اوروپایا، اورتا دوغو و آفریقایا یاپیشدیرما اۋزلیگینی داشیماقلا چوخ استراتژیک بیر قونوما صاحب دیر. ائله بو اوزدن ده اسکی دن بری هر دۋرون سوپترگونون باسقىنلارینا معروض قالمیش، خالقى نین مین ایللر بوئیۈ آله گتیردیگی اویقارلیق (ماننا، گوتی، لولوبی، اۇراتو، آلان، ماد و...) تاپدالانمیش و گنچىجى یۈنه تیملرین هر قونۇدا اینکیشاف ائتمه سینده ائتگیلی اولوبدورسا دا آنجاق اۋز خالقى دیشدیر - یلمه یه چالیشیلمیشدیر. ایندی ایسه بو بۇلگه دونیادا حاقلى جا «Heart land» آدیلا آنیلماقلا بیرلیکده بۋیوک گۈجلرین رۋیالاریندا یاشاییر. آنجاق بیر عدالتلی و اسلامى یۈنه تیم كۈلگه سینده سۋزونو ائتدیگیمیز خالق بیر داها دا نفس آلیب، اۋزونو یئنی دن تاپماقدادیر.

الینیزده اولان بو کیتاب اۋلکه میزین تاریخی ایله ایلگیلی اولدوغونا گۈره اوخومالی و اوستونده تامل ائتمه یه دهیر بیر اثر دیر.

سۋرگئی قریقورئویچ آقاجانوۋ اوغوز و سلجوقلار تاریخی ساحه سینده اورتایا قویدوغو چالیشمالار ییلا تاریخ شوناسلیق عالمینده تانیمیش و آدیندان تئز - تئز سۋز گنچن تورکمنیستانلی تاریخچی لردندیر. ایستالینله بیرلیکده سووئت تاریخی لیگینه سین سولچولوق باخیش آپچیسینی بیر کنار ابوراخساق، آقاجانوۋون چالیشمالاری کامیل بیر اثرلر دیر دئمه لی ییک. اونون اثرلری آراسیندا ان چوخ اۋنمی داشیان یازارین ایلک اثری اولراق یایینلانان «13-9 یوز ایللر آراسیندا اورتا آسیا اوغوز و تورکمنلرینین تاریخینه عایید آراشدیرمالار»، الینیزده کی کیتاب دیر. تقریباً 800. قایناق اثر، تاریخی بلگه لر و داش یازیتلاردان دارانیب، آله نیب یازیلان

بو اثر، اوغۇزلارین آز بیلینن تاریخی قونۇسوندا گۆزوموزون قاباغیندا ایشیق بیر یول آچیر.

من ایسه، اۆز یازیلی تاریخ بیلیم دونیامیزا خیدمت ائله مک مقصدی ايله آقاجانوون، اهمیتی دونیانین بیر چوخ تاریخچیسى طرفیندن تأیید اولونان بو اثرینی، ایستانبول تورکجه سینه چئویریسى اوستوندن کۆچورمه جسارتینی گۆزه آلدیم. کۆچورو آراسیندا قارشىما چیخان دیل (روسجادان تورکجه یه گئچمیش اصطیلاحلار و دئیملر) چتینلیکلى، الیمن گلدیگی قدهر آرادان آپارماغا چالیشدیم. آنجاق موسلما "ئنه بیر سیرا یانلیشلیقلارین اولدوغونو اۆز بۆیوکلو-گونوزجه گئچمه نیزی و بلکه اۆز دیلیمیزده یازماقدا هله ایلك آدیملاردا اولدوغوموز حئسابینا قویماغینیزی آرزى ائدیرم.

کیتابین ایستانبول باسقى سیندا بعضى آغیر و یا اۆزگه دیللردن آلینما کلمه لر واریدی ایسه ده گۆرکملی بیر چوخونلوغونو یوموشالتمایا و اۆز دیلیمیزین دئیملریله یئتمه یه چالیشمیشام. آنجاق ئنه ده بعضى لرینین متن ده وارلیغى آیدین و (سانیرام) یئر بیر سببلره گۆره دیر و کیتابین سونوندا دا «سۆزلوک» باشلیغینی داشییان نئچه صحیفه ده راحتلیغینیز اوچون تقدیم اولونوب. بونلاردان بئله ئنه ده قالان خطالار، سایقلى اوخوجونون حوصله سینى پوزاجقسا، بوتون سوروملوق بیزیم دیر.

بو اثرین تورک تاریخی ساحه سینده ایشیق سالایله جگینی گۆرمک آن بۆیوک تسلى میز اولاجاقدیر.

کۆچوره ن : رسول داغسر (داغسارای) ایسفند 1382

اۋن سۆز

اوخۇجۇيا تقدیم اولۇنۇن بو چالیشما، 9-13. جو یوز ایللردە اورتا آسیادا وارلیق گۇسترەن اوغوز و تورکمن بویلارینین تاریخینى اینجه له مکده دیر. اثر، موجود قایناق لاردان فایدالاناراق حاضیرلانمیشدیر. چالیشمامیز، عرب و فارس قایناق لاریندا اوغوز آدینین ایلک دفعه اولاراق ذیکر ائدیلمه سیندن باشلایاراق، موغول استیلاسی سونراسیندا سیاسی بیر گوج اولاراق اورتا آسیا صحنه سیندن سیلینمه سینه قدهر گئچن دۇنمه شامل اولور.

9-10. جو یوز ایلده، اورتا آسیا و دوغو اوروپا داکى تاریخی حادثه لرین اوز وئرمه سینده اوغوز بویلارینین چوخ بویوک ائتگیسی اولموشدور. 11. جی یوز ایلین اورتا لاریندا، سلجوقلو دولتی نین حیاتا گئچمه سیله، اوغوزلار و تورکمن لر، تقریباً بوتون دوغو ایسلام دنیاسیندا اۇنملى بیر رول اوینامایا باشلادیلار. سلجوقلو دولتی نین قۇرۇلۇشۇ، اورتا آسیادا، یاخین و اورتا دوغۇدا، قافقاز اۇتە سینده و کیچیک آسیا داکى فئودال ایلیشگیلرین اینکیشاف ائتمه سینده چوخ ائتگیلى اولدو. بو اۇنملى اولای، دوغۇ اۇلکەلری آچی سیندان تاریخین آیری، گۇزه ووران سونۇجلارینى دا اۇزویله گتیردی. 9-13. جو یوز ایللر آراسیندا قافقاز اۇتە سى و آنادولویا کۇچ ائدن اوغوز و تورکمن بویلاری، اۇزلیکله آذربایجان و آنادولونون

تورکشمه سینی ساغلادیلار. اورتا آسیا، ایران و افغانستان سرحدلری ایچینده قالان اوغوز بویلاری ایسه بۇراداکی تورکمن توپلومونون دوزلمه سینه چوخ یاردیم ائتدیلر. اوغوزلارین اهمیتی بیر بۇلومو ده قازاخ، اۆزبک، قازاقلایق، باشقورد و تاتارلارا قاریشیدیلار. قیسساجاسی، اوغوز مسأله سی، سووئت خالقلاری قدهر دوغو اۆلکه لرینده تورکجه دانیشان توپلوملارین تاریخیله ده یاخیندان علاقهلیدی. بو پروبلیمین حل ائتمه سی، ساده جه اورتا آسیا دئییل، اؤن و کیچیک آسیا تاریخینی ده یاخیندان ایلگی لندیریر.

«اوغوز» آدی، 9-10 جو یوز ایللرده اورتا آسیادا چوخ گئیش بیر ساحه یه یاییلمیشدی. او قدهرکی بللی دیر، بو آدین حیایاتا گئچمه سی، اوغوزلارین پئچهنک قبیله فندراسیونونو دیزه چؤکدوروب، سیر دریا حوضه سینده اؤز یاقو دوولتینی قورمالاریلا گئچکلشمیشدی. 9 جو یوز ایل سونوندا اوغوزلار، خزرلرله بیرلیکده پئچهنکلره بیر آیری بؤیوک ضربه اندیره رک اوئال ایله ایدیل [ایتیل] آراسینداکی توپراقلاری اللرینه گئچیردیلر. بو تاریخدن باشلایاراق 11. جی یوز ایل اورتا لارینا قدهر، اورتا آسیانین بوزقیرلاریندا سیاسی ایقتیدار اوغوز خاقانلارینین الینده اولموشدو.

اورتا آسیانین تورکجه دانیشان ائتتیک قوروپلاری، گئئل آنلامدا بیر چوخ قونار- کؤچر بویلار، خزر یان - یؤره سی، سیردریانین آشاغبیلاری و آرال چئوره سینده اوئوران توپلولوقلار «اوغوز» دییه آدلانیدیلار. بو بویلارین چوخو، 10-11. جی یوز ایللرده، باشکتتی ینگگی کنت اولان یاقو دوولتینین یؤنه تیمی آلتیندا پناه توتوردولار. اوغوزلار، اؤزلیکلّه ده کؤچری و یاری کؤچری یاشام سوردورن اوغوزلار آراسیندا، موئقولویید تپ (موغول سوئلو) چوخلولوقدایدی. هابئله، اورتا آسیانین ایران دیللی خالقلاری (هیند - اوروپایی) طرفیندن آسیمیلّه ائدیلهن اوغوزلارین ساده جه بیر بۇلومو تورکمن آدیلا آنیلاردی. تورکمن آدینی

بیرده، تخمینیمیزجه یابانجی لاشمیش ائتنیک قورویپلار اولان خالاچ (خلج) و قارلوق بویلاری قوللانارمیشلار.

اوغوزلار و تورکمنلر اورتا چاغدا بیر بیرلریله یاخین ایلیشگیلر ایچینده ییدیلر؛ اما تام اولاراق بیر بیرینه بنزر توپولوقلار کیمی دهیرلندیریله بیلملر. چاغداش تورکمن توپلومونون آتالاری اولاراق اوغوزلاری قبول ائله مک دوز دئیل. چونکو، خزر اؤته سی صحرالارینداکی تورکلمیش اسکی هیند -اوروپا توپولولو- قلاری، تورکمنلرین آنا چرده گینی تشکیل وئریرلر. یینه ده اوغوزلار، تورکمن توپلومونون دوزهلمه سینده چوخ اؤنملی بیر رول اوینامیشدیر. بو اثرده، 9-13. جو یوز ایللرده اورتا آسیانین تاریخ سوره جینده، اوغوز و تورکمن بویلارینین اینکیشاف و داغیلیم صحیفه لری اینجه له نه رک، بوئی سیستمین - ده کی آنا عونصورلری، سیاسال و توپلومسال آچیدان اورتا ق بیر دهیرلندیرمه یه آلینا جاقدیر. تورکمن میلّتی نین دوزه لیم مسأله سینى ایسه، -کی بو ییزیم موضوعدان خارج دیر، - باشقا بیر بیلیم سل چالیشمادا ایشله یه جه ییک.

9-13. جو یوز ایللرده اورتا آسیادا حاکیم اولان اوغوز و تورکمن بویلارینین تاریخینى آراشدیرارکن جیدئى چتینلیکلرله قارشیلانمیشدیر. هر شئ دن اؤنجه، قاینالارین دورومو و موضوعون اوصولدان خارج و قایداسیز اینجه لنمه سی اساس سوژون اولاراق اؤنوموزده گؤرونوردو. اؤزلیکله 9-13. جو یوز ایللر آراسیندا اوغوز و تورکمن بویلارینین تاریخی نین آیدینلا تیلماسی اولدوقجا چتین بیر قوتودور و جوغرافیاسال آچیدان محدود دور. طبیعی دیر کی او دؤنمه ایندیکی ائتنیک و سیاسى سینیرلار هله ایجاد اولمامیشدی. دئمه لی بئله لیکله 9-13. جو یوز ایللر اوغوز و تورکمنلرین تاریخی اینجه له نرکن، موضوعدان ائشیکده قالان ایران، سوریه، عراق، قافقاز اؤته سی و آنادولودا حاکیم اولان شرایط و اؤزلیکلر گؤز اؤنونه قویولموشدور. بو مئتودولوژی سایه سینده

و موقاییسەلی تاریخ اوصولوندان فایدالاناراق، او دۇنمده رایج اولان اوغوز و تورکمنلرین اورتاق پولیتیک - توپلومسال - اکونومیک حقوقی یاپیلاری آچیغا چیخاریلیدی. کیتابدا قوللانیلان اۇزل و جوغرافیاسال دئیملرله باشقا دئیملر، تکنیکسل ندنلره گۆره، فوننتیک دیشمهله معروض توتولمادان وئریلمیش؛ یازما اثرلرین آدلاری، یعنی عربجه، فارسجا و تورکجه یاینلار روس دیلینه چئوریلمیشدیر.

سون سۆز اولاراق TSSC بیلیملر آکادئمیاسی شاجا باتیروو تاریخ انستیتوسونداکی مسلکداشلاریم تشکورو بورج بیلیرم. مخصوصاً اؤیرنجی لیک ایللریمده اوغوزلارین تاریخی قونوسوندا چالیشمالاریمدا منی هیدایت ائیلهین «آ. آ. روسلیاکوو» مینتدارام. چالیشمالاریم سیراسیندا فایدالی اؤیودلرینه گوره «SSCB BA LOJNA» آراشدیرما پئرسونئللیندن «و. آ. رومودین»، «س. گ. کلیاشتورنئی»، «ک. ن. یوزباشیان» و «او. گ. بولشاکوو» سونسوز شوکرانلاریمی سؤنورام.

SSCB BA JHA دا ساخلانان دوغو تاریخی و جوغرافیاسی ایله ایلگیلی چالیشمالارین لیستینی آله گتیرمه ییمده یاردیملارینی اسیرگه مهین «و. ای. بئلیائیو»، «ه. د. میکلوهو ماکلای» و «او. ف. آکیموشکین» یاخشی نئتلری اوچون تشکورلر.

سُرگئی قریقورئوئیچ آقاجانوو

آشکابات (عشق آباد) / 1969

قايىناقلاردان فايدالاناراق قونويا تاريخى باخيش

هله اولدوقجا تئز سايىلابيله جك دۇنملرده، اورتا آسيا اوغوز و توركمن بويلارى بير سيرا اورتا چاغ كرونىك يازارى نين، گرگين، جوغرافياچى و ديل بيلمىچى نين دىقتىنى اوزرئنه چكمگى باشلامىشديلار. دوغولو تاريخچيلرى نين ايلگى سىنى، اوزللىكله خاچلى سفرلىرى نين نتيجه سيله باتىلى مولفيلرين يوغون علاقه سى تعقيب ائتميشدير. قونويا مربوط اولان قايىناقلار آراسيندا عرب، فارس و تورك دىللرينده قلمه آلينمىش اثرلر بۇيوك اؤنم داشىماقداديرلار. بو قايىناقلارين بۇيوك بير قيسىمى «و.و.بارتولد»، «و.اى.بليائو-آ.آ.روماسكويچ»، «يو.كراچكووسكى» و «ك.كاهن» طرفيندن يئنيدن تدقيق و تحقيق ائديله رك نشر ائدىلميشدير. ك.بروكلمان، ك.اىستورئى، ه.گيب، ف.روزنتال و ب.اسكولر چاليشمالاريندا ايسلام تاريخچى ليگينه گئنىش يئر وئرميشدير.

قايىنقلارين چوخ اولماسى، يىزى هر قايناغى آيرىتتىلى بىچىمدە اينجە - له مكدن محروم قويدوڭونا گۆره، ائلىيه بىلدىگىمىزجه بۇرادا اۋنملى قايناقلار اوزرىندە تمرکز ائىدە رك، قونوموزلا ايلگىلى قىسىملارنى اينجە له مگه آلاجاغىق. آراشدىردىگىمىز قايناقلار، قونوم اعتبارىلا بير چوخ داللازا آيرىلرلار. بىز گىنل آنلامدا بونلارى تارىخ و جوغرافيا ساحه سىندە يازىلمىش اثرلر، بۇلگه سل اۋزلىكلى ايللىكلر، آنسىكلوپدىك اۋزلىكلى چالشمالار و دىل اوزرىنە قلمه آلنىمىش قايناقلار شكىلىندە سىرالامايا قۇيۇرۇق.

9-10. جو يوز ايللره عايىد تارىخ و جوغرافيا

اثرلرى

اۋرتا چاغ عرب و فارس تارىخچى ليگىندە، اوڭوز و توركىمن بۇيلارىيلا ايلگىلى ايلك بىلگىلره، 9-10. جو يوز ايللردە يازىلمىش اثرلردە راستلانيلير. او گونلردە دوڭونون مۇسلمان اۋلكه لرى فرقلى ساحه لردە بىلىمسل و كولتورل بير اينكىشافدا گۆرونمكدە دىرلر. اۋزلىكله تارىخ و جوغرافيا ساحه سىندە بۇيوك اوغورلارا ال آتىلمىش، يئرل اۋزلىكلىرىدە ايچىندە يئر وئرن ائىتيم مركزلىر آچىلمىشىدى. عباسى خلافتى نىن آرادان گىتمە سى، حاكمىتى آلتىنداكى اۋلكه لرلر اۋزلىرىنە اۋزل كولتورلى نىن اينكىشافىندا يول آچمىشىدى. اكونوميك آچىدان حركت گۇسترن عىراق، مىصر، ايران و اۋرتا آسيا اۋلكه لرلردە بىلىمسل قوروملار ايجاد اولمۇشدور. مئيدانا گلن يىنى اويقارلىغىن اۋرتا ق كومونىكاسيون

دیلى عربجه ایدی و بو دوروم بیر نئچه عصیر سورہ جک ایدی. عربجه آغیرلیقلی تاریخ آراشدیرمالاری گئنللیکله چئشیدلی خالقار حاقیندا قلمه آیینان ریوایتلردن عرب شجره تاریخلریندن، حدیث و خبر ادبیاتیندان و ایرانلی، سوریه لی و دیگر خالقارین سوئتی اپیک عنعنه لریندن تشکول ائدیردی.

9-10. جو یوز ایللرده، اؤزللیکله عربجه نین قوللانیلدیغی جوغرافیا یازیچی لیغی بؤیوک اوغوزلارا ال تاپمیشدی و دؤنمی نین ان پارلاق زیروه سینده دوروردو. عربلرین قازانیدیغی اوغوزلار سوئوجو وئرگی و مالی ساختاردا (قورقودا) پراتیک دگیشمه لر، قورولوق و دیز تيجارتینده یوکسک نیسبتلرده منفعته ال تاپما اوصول لاری، بو قونودا آیدینلادیجی بیر رول اوینامیشدیر. خاریجی گونلیگین ساغلانماسی ضروری، تبشیر و یاییلما حرکتلری، قونشو خالقار حاقیندا بیلگی توپلانماسینی تشویق ائدیری. بو باغلامدا اوږتا آسیادا یاشایان تورک دیللی خالقارلار ایلگی دویولماسی غایت آنلاملیدیر، گئرچکدن بو بؤلگه لر ایسلام سینیرلاریندا گؤزله ین تهدید نوقطه لری اولاراق دیقّت چکیردی. 9. جو یوز ایلین عرب تاریخچی و جوغرافیاچیلاری نین ایلگی کانونوندا ایسه خوراسان، ماوراءالنهر و خازم حودودوندا گوجلہ نن اوغوزلار یئر آلیردی.

عرب تاریخچی لیگینده اوغوزلار حاقیندا ایلک بیلگیلر، ابن جابر البلازوری نین (اؤل. 892) اثرلرینده گؤرولمکده دیر. «کتاب فتوح البلدان» ادلی اثری، قونوسو اعتباریله «گزی راپورلاری اوزرینه قورولموش کیتابلار» سیراسینا گیرمکده دیر. بلازوری نین بو تاریخی اثری، گونوموزه قدر بیر سیرا قیساتمالارلا معروض قالمیشدیر. بلازوری، اؤزوندن اؤنجه یازیلیمیش اثرلره چوخ آز باش وورموش اولماسینا باخمایاراق، گونوموزه دک گلیب چاتمایان بیر سیرا قاینقلاردان دا یارارلانمایی اهمال ائتمه میشدیر.

«کتاب فتوح البلدان» ین مؤلفی، اولایلاری سیراسینا گۆره قئیده آلماسیلا، اوریشینال قاینقلارین سئچیمینده و قونولار یاخینلاشماسیندا باشقالاریندان آیریلیر. اونون بو اثری گئنل اولاراق هم سووئت، هم ده دؤنیا تاریخچی لیگینده بیر قاینق اولاراق گۆزه آلینیر.

اوغوز بویلاری حاقیندا، دیگر 9.جو یوز ایل عرب جوغرافیایچیلاری نین اثرلرینده ده بیلگیلر وئریلیر. ابن خردادبه ین (912-820) «کتاب المسالک والممالک» آدلی اثری بونلاردان بیریدیر. بو اثرده قونوسو اعتباریله جوغرافیا اثرلری تانیتمدیر ماسینا گیریر. آدی اوستونده، مؤلف: «گذرگاهلار و دؤولتلر حاقیندا» بیلگی وئرمکده دیر.

ابن خردادبه ین اثریله عئینی اؤزللیگی پایلاشان یعقوبی (892) و خدنامه بن جعفرین (992) اثرلری ده دقّت چکیجیدیر. یعقوبی، ساده جه جوغرافیایچی دئیل، عئینی زاماندا پراقتاتیک آنلامدا اولایلارین سببلرینی و شرطلرینی آراشدیران بیر تاریخچی ایدی ده. آنجاق بیزی ایلگی لندیرن، اونون جوغرافیا کیتابی «کتاب البلدان» اولاجاقدیر. 891 ایلینده یازیم ایشلری تاماملانان اثرین آنا محوری، یازارین اؤزون سوره گئتدیگی گزیلر سوئوجوندا توپلادیگی بیلگیلر تشکیل ائدیر. یعقوبی نین اثری، گئنیش تاریخ و اتنوقرافیا بیلگیلریله سوسلنمیش (زیتلنمیش) قیمتلی بیر قاینق دیر. وئردیگی بیلگیلر، تورکلر و بالطبع اورتا آسیا دیوئرد سالمیش اوغوزلار حاقیندا بیلگیلریمیزی آرتیریر.

آراشدیردیغیمیز قاینقلار آراسیندا ابن الفقیه ین «کتاب اخبار البلدان» ی دا اولموشدور. اثر 903 ایلینده یازیلیمیش، 11.جی یوز ایلین ایلک چَره گینده قیسالتمالارا تابع توتولاراق یئیندن گۆزدن گئچیریلیمیشدیر. کیتابین قیسالتیلیمیش حالیه بیرلیکده مشهده اولان ایلک اوریشینال یازماسی دا گونوموزه قدر قورونموشدور.

ابن الفقيه، اثرينده ايلگينچ بير ادبى اوسلوب قوللاناراق جوغرافياسال تصويرلر ايرائه ائتميشدير. بو اثرين باشقالاريندان فرقى، سيستمىسىز قورقوسو و باشقا قاينقلاردان دا گئنىش آلييتلار يندادير. بوتون بوتلار، ابن الفقيه ين اثرينه كؤلگه سالماقدادير. «كتاب اخبار البلدان» آدلى اثر، باشقا قاينقلاردا تاپيلمايان هم تاريخ، هم ده جوغرافيا قونوسوندا اؤنملى بيلگيلر احتياوانددير. تورك بويلارى نين ياشام طرزى، عنعنه و رسملى ايله ايلگىلى قيسىملار ديقته ديردير. نه يازيق كى، آلييتلار ياپديغى قاينقلارين كترچك موئيفىلىر هله ده تام اولاراق اوږتا ياپچىخار- يلمايميشدير. ابن الفقيه ين «يادا داشى» (ياغمور داشى) حاقيندا آنلايديغى ريويتلر، قونوموز آچىسىندان سون درجه اؤنمليدير. ابن الفقيه بو ريويتلرى ابوالعباس عيسى بن محمد بن عيسى المروزي دن و خوراسان واليسى داوود بن على البادغوسى دن ائشيتديگىنى بيلديرير. مشهديات ماسينا گؤره سونونجوسو، سامانى اميرى اسماعيل بن احمد ين (907-892) چاغداشيدى. ابولعباس مروزي ده بو ريويتى بير اوغوز اصيلزاده سى اولان بئلقيقين آغزندان نقل ائدير. ابن الفقيه دن سونرا بو ريويت نجيب الهمدانى (12. جى يوز ايل) و امين رازى نين (16. جى يوز ايل) اثرلرينده ده ذىكر ائديلير. آنجاق، قونويلا ايلگىلى «عجائب المخلوقات» و «هفت اقليم» اثرلرينه «كتاب اخبار البلدان»، دا بير سيرا تفصيللرده اكلنميشدير. بيزيم عقيده ميزجه، نجيب الهمدانى و امين رازى، داها گئنىش بيلگيلر تقديم ائدن قاينقلاردان يارارلانميشديرلار. باشقا عيبارتله، ابن الفقيه ين اثرى نين ايلك يازماسى اولان، مشهدينوسخه سى ذىكر ائديله نه، علاوه اولاراق داها چوخ بيلگى وئرمير.

ابن الفقيه ين اثريله عئنى دؤنمده تقريباً 10. جى يوز ايلين باشلاريندا يازيلديغى بيلينن ابن روستانين آنسيكلوپديك اثرى گلير. آنجاق بو بؤيوك اثرين ساده جه آسترونومى حاقيندا كى گيريش قيسىمى، تاريخله ايلگىلى بؤلوملىر و جوغرافياسال ايقليملىرين تصويرلرينى ده شامل اولان بير جيلدى. گونوموزه اولاشا بيلميشدير.

ابن روستا «کتاب علائق النفسیه» آدلی اثرینی 903 ییلندن در حال سونرا بیتیرمیشدیر. اثرین هارادانسا تامامی، دیگر قاینقلاردان یارارلانیلاراق یازیلیمیشدیر، آنجاق بو اونون دیرینی اکسیلتمیر (آزالتمیر). ابن روستا، بؤیوک بیر اهتیمالا، چوخ دیرلی بیلگیلری، چنشدیلی جوغرافیاییلارین و سیاحلارین اثرلرینی بیر آریا گتیرمگی باشارمیشدیر. اونون، تورکجه دانیشان بؤیلار و یاشادیقلاری بؤلگه لر حاقیندا وئردیگی بیلگیلر، بؤیوک اؤنم داشییر.

10. جویوزایل، موسلمان دوغودونیا سیندا ایسلام بیلیملری آراسیندا جوغرافیا-نین ان اوست درجه یه یوکسلدیگی دؤنم اولاراق بیلینیر. اؤزلیکله خریطه تشیتی و جوغرافیاسال تصویر ساحه سینده بؤیوک اوغورلار قازانیلمیش، اسکی ایران عنعنه وی متودلاریندان فایدالاناراق ایسلام اطلسی حاضیرلانمیشدی. گئیش آچیقلاملار احتیوا ائدن بو خریطه لر حاقیندا ایلک بیلگینی ابو زید البلخی نین (934-850) 920 ییلینده تاماملادیگی اثرینده گؤروروک. بلخی، بو جوغرافیا چالیشماسینی، یئنی بیلگیلردن فایدالاناراق، 930 و 933 ایلرینده یئنین گؤزدن گئچیرمیشدیر. ابو اسحاق الاستخری، بلخی نین کیتابینی یئنین تصنیف ائده رک اثره «کتاب المسالک و الممالک» آدینی وئرمیشدیر. استخری نین بو اثرینه سیراسیلا 10. جویوز ایلدن باشلا یاراق ابوالقاسم بن حوقل طرفیندن بیر ذئیل داها اکلنمیشدیر. ابن حوقل حاضیرلادیگی بو اثرین ایلک نوسخه سینی، هامدانیلر خاندانیندان سوریه حاکیمی سیف الدوله یه (اؤل. 967) سؤنموشدور.

اثرین ایکینجی قیسمی نین تامامی 977 ییلینده سیسیلیا (مدیترانه ده ایتالیانین گونئیینده بیر آدا) دا حاضیرلانمیشدیر. دو گوژ و ای. ه. کرامرسین آراشدیرمالارینا گؤره، ابن حوقل، استخری نین سونرادان قیسالتیلیمیش اثرینی دئییلده، ایلک آلدن یازماسینی قوللانمیشدیر. بو اثرین بیر نوسخه سی، عربجه اصلیندن چئوریلیمیش فارس-تاجیک اوریشینالی گونوموزه قدر قورونموشدور.

اثرده بيزيم قونۇموزا مربوط اولان سیر-دریا جیواریندا وشاش بۇلگه سینده اوتوران اوغوز قورۇپلاری حاقیندا دیرلی بیلگیلر وار.

10. جو یوز ایله یازیلان جوغرافیا اثرلری آراسیندا اؤزلیکله گزگینلرین ائتگیسی کسین اولان گوواه اولدوقلاری آنلاتیمالاری اؤنمله بیلدیرمک گرکلیدیر. بو تیپ اثرلر جوغرافیا تصویرلری اولدوغو اؤزلیکلریله سچیلیرلر، بو جهتدن ده آنا قاینق اؤزلیگینده دیرلر. بونلار آراسیندا ان آدلیمی، اؤلکه تاریخچی لیگینده بؤیوک اؤنم داشیانی، احمد بن فدلانین «سیاحتنامه» آدلی اثریدیر. یازار، 921-922 ایللرینده خلیفه المقتدر طرفیندن ایتیل بولقار دؤولتینه گؤندریلن انلچى لیک هئیأتینده یئر آلمیشدیر. ابن الفدلانین دا قاتیلدیغی بو دیپلوماسی هئیأتی نین باشیندا سوسنۇ الراسی یئر آلیردی.

هئیأتین بغداددا دؤنوشونده ابن فدلان طرفیندن حاضیرلان راپور، شخصاً خلیفه یه تقدیم اولونموشدور. اثرده گزی نین گوزرگاهى ایران اوزریندن خوراسانا، اورادان ماوراءالنهره و اورادان دا خارزم اوزریندن کاما (قاما) بولقاریستانی دییه گؤسترلیمیشدیر.

سوسنۇ الراسی باشلیغینداکی هئیأت، خارزمدهن حرکتله بولقار اؤلکه سینه یئتیشیب و ایندیکی باتی قازاخستان ساحه سینده کؤچری بیر یاشام سوردورن اوغوزلارین یوردوندان گئچمیشدیر. ابن فدلان، اوغوزلارین گونلوك یاشامینا مربوط اولان چوخ اینجه و بؤیوک فداکارلیق ایسته یین ایزله نیملرینی و بیلگیلرینی «سیاحتنامه» آدلی اثرینه ایتتیقال وئرمیشدیر. هم ده اونون راپوروندا 10. جو یوز ایله قدر کؤچری اوغوز بویالری نین توپلومسال قونۇمو، سیاسال قورقوسو و حایاتا دؤنوک مشغولیتلری حاقیندا موکمل ساییللاجاق سویه ده بیلگیلر سیرالانمیشدیر.

ابن فدلانلا عثینی دۇنمده یاشامیش شاعیر وگزگین ابودلف، بیر مودت سامانی حوکومدارى نصر بن 2.جى احمدین خیدمتینده اولموشدور. 942 ایلى حودودوندا سیاحت ائتمک اوچون ماوراءالنهردن چیخان ابودلف چین و هیندیستانی دولاندى. احتمالا گۆره گزی، چین ائلچیلیک هیئاتی نین بوخارایا گلمه سیله باغلانتیلی ایدی. آنلاشیلان، ابودلف دۇنوشده بو سیفارت کاروانینا همراھلیق ائتمیشدی. گزگینیمیز، یولو اوزرینده اولان اوغوز، قارلوق، پئچه نک و باشقا تورکجه دانیشان بویلارلا ایلگیلی بیر سیرا نوئلار یازمیشدیر.

19.جو یوز ایلدن بو یانا، تاریخ لیتراتوروندا ابودلفین «رساله» سینه شوبهه ایله باخیلمیشدیر. و.و.قریقوریئوه گۆره گزگین، «رساله» سینی باشقالاریندان ائشیتدیکلرینه گۆره حاضیرلامیشدیر. یازار، ابودلفین رساله ده بللی ائتدیگی کیمی، اوغوزلارلا بوخارانین دوغوسوندا قارشیشما یا جاغینی ایدیعا ائدیر و بو دۇرومون باشقا عرب جوغرافیاچیلاری نین بیلگیسی ایله تناقضلو اولدوغونو مودافیعه ائدیر. آنجاق، و.و.قریقوریئوین گۇزدن قاجیردیغی بیر خصوص داها وار، او دا 10.جو یوز ایلده اوغوز بویلاریندان بیر قوروپون یئددی سو جیواریندا اوتورماقدا اولدوغدور. ابودلف، بو توپراقلاردا یاشایان اوغوزلاری زیارت ائتدیکدن سونرا بوخارادان چینه دوغرو حرکت ائتمیشدیر.

10.جو یوز ایلین ان ساغلام گزگینلریندن بیرى ده «ابوالحسن المسعودی» (اؤل.956) اولراق گۇستریلیر. جاوانلیق چاغلاریندا ایرانی، داها سوئرا هیندیستان، سئیلان (سريلانكا)، خوراسان، سوریه و میصری یۇرولمادان قاریش- قاریش دولانمیشدی. مسعودی، 944 ایلینده 30 جیلدن اولوشان «اخبار الزمان» آدلی تاریخ و جوغرافیا بیلگیلره شامل اولان آنسیکلوپدیک بیر کولیات حاضیرلامیشدیر. بو اثرین، گونوموزه قدر قیسالتیلیمیش ایکینجی ال نوسخه سی گلیب چاتمیشدیر. بونلارا 947 ایلینده بیتن و 950 ایلینده بیر

سیرا علاوه لرله یئیندن ایشله نیلن «مروّج الذهب» ده داخیلیدیر. اولومونه آز بیر مودّت قالا اسکی چالیشمالارینا ضمیمه اولاجاق آنالیتیک اؤزللیکلر داشیان «کتاب التنبیه» اثرینی قلمه آلمیشدیر. مسعودی نین قایناقلارینی اؤز ایزله نیملری، تاجیرلرین آنلاتدیقلاری، گزی راپورلاری و یازیلی اثرلر تشکیل ائیدردی. اثرلرینده، اورتا آسیاداکی اوغوز بویلاری ایله ایلگیلی اوریژینال تاریخی وائتیک قورقویا مربوط اولان بیلگیلر وورقولان- میشدی. قوتویا ایلشگین بیلگیلری، 914-915 ایللرینده ایرانا و خوراسانا یاپدیغی گزیرلی سیراسیندا توپلامیشدی. مسعودی، آبسکوندان طبرستانا قدر دیز یولچولوغوندا و بو ائنادا تانیش اولدوغو تاجیرلردن و گمی صاحبیلریندن چئشیدلی قونولاردا بیلگیلره ال تاپدیغینی بیلدیریر.

ابوعبدالله المقدسی نین (947-1000) اثرینه رنگ قاتان یازارین شخصی ایزله نیملری، هم تاریخ، هم ده جوغرافیا قوتوسوندا نقل ائتدیگی بیلگیلر، گوز آردی ائدیلمه یه جک نؤعدندیر. اوزاق اولکه لری اؤیرنمک آرزیسى، اوتو، ایسلامین دوغو اوجلارینا قدر گؤتورموشدو. مقدسی، 986 ایلینده «احسن التقاسیم فی معرفت الاقالیم» باشلیقلى اثری نین ایلک یازمالارینی تاماملامیشدی. آرادان گئچن اوچ ایل ظرفینده اثری یئیندن دوزنله یه رک میصر فاطیمی حوکومدارلاریندان بیرینه تقدیم ائتدی. مؤلیف، «احسن التقاسیم»ین اؤن سؤزونده بیلدیردیگی اوزره، اؤزوندن اؤنجه کیلرین اثرلرینه تردیدله باخمیش و اونلارین ایشتیهاهلارینی تصحیح ائتمگه چالیشمیشدیر. مقدسی اؤز سیاحتلرینده توپلادیغی بیلگیلردن ساوایی بیر سیرا خبرچیلرین وئردیگی معلوماتلاری و «سارای آرشیولرینده اولان قایناقلار» یدا قوللانمیشدی. مقدسی نین اثری، عربجه یازیلیمیش اورتا چاغ جوغرافیا کیتابلاری آراسیندا آن دیرلی اولانیدیر، مقدسی نین اثرینده بیزیم

ایلگیمیزه مظهر اولان آن اؤنملی خصوص ایسه، ایلک دفعه موسلمان قاینالاریندا «تورکمن» آدی نین ذیکر ائدیلمه سیدیر.

10. جو یوز ایله عایید عربجه اثرلر یانیندا بیر ده بعضی فارسجا کیتابلار گؤرونور. بیلیم مرکزلی قوتوموندا اولان بصره، کوفه، باغاتدان سوئرا نیشابور بوخارا، کؤهنه اورگنج کیمی شهرلرده هره سی علمین بیر یوواسی حالینا گلдіلر. یازیلان ایلک فارسجا و تاجیکجه اثرلر، عربجه دن ایتتیقال تاپان ترجمه کیتابلاریندان تشکیل تاپیردیلار. آنجاق، قیسا مودت سونرا فارسجا قلمه آلینمیش اوریشنال و جوغرافیا کیتابلاریلا، آنسیکلوپدیک اثرلر، گون ایشیغینا چیخمایا باشلادی. 10. جو یوز ایل سامانی حوکمدارلاریندان نصرین احمدین وزیرنه عایید «کتاب المسالیک و الممالیک» آدلی بیر چالیشما یاپیلیمیشدی. آما، وزیر جئیهانی نین اثرینه، یوز ایللر، رحم ائتمه میش و بو آندا بوکیتاب ریجعتی (گئری دؤنوش) اولمایان گنجیمشین قارانیغینا گؤمولوشدور. بروکلمانا گؤره، وزیرین اثری 892 ایله 907 ایللری آراسیندا تاماملانمیش اولمالیدیر، کی بیزه تام اولاراق اینانديریجی اولما بیلیمیر. و.و. بارتولد و ای. یو. کراچکوسکی، جئیهانی نین اثرینی 922 ایلیندن اؤنجه تاماملایا بیلمه یه جگینی ایدیع ائدیملر. مقدیسی نین سؤزلرینه قولاق وئیررسک، جئیهانی ماوراءالنهر و خوراسانلا سینیرلاری اولان دؤولتلر و خاقانلار حاقیندا گئیش معلومات الده ائتمیشدی. وزیر، یابانجی ائلچی و تاجیرلری شخصاً حوضورا چاغیراراق اونلاردان اؤلکه لری و تجارت یوللاری حاقیندا بیلگیلر آلیردی. مقدیسی نین گواهینی قبول ائدیرسک، جئیهانی، اثرینده ان اوزاق و آز بیلینن یئرلر و اورالاردا یاشام سوردورنلر حاقیندا بیلگیلر وئریر. اؤزلیکلره، کاروان یوللاری، داغ آتکلریندن قیوریلیب گئچن یوللار، داغلار، تپه لر و چایلار آیریتیلی بیچیمده آنلادیلمیشدیر. یتنه،

مقدیسی یه گۆره، جئیهانی نین اثری یئددی جیلددن عیبارتدیر، آیریجا بو قاپساملی اثرین «کتاب المسالیک و الممالیک» آدیلا بیر اؤزتی ده اولموشدور.

احتمالاً جئیهانی، اثرینده ابن خردادبه ین عئینی آدی داشیان اثریندن یارارلان- میشدیر. جئیهانی نین اثریندن آلبان آلینتیلارا، اؤزوندن سونراکی اورتا چاغ مولیفلری نین کیتابلاریندا راستلانیلیر. گردیزی، مروزی وادریسی، اثرلرینده «کتاب المسالیک و الممالیک» دن فایدالانماقلارینی گیزلتمیرلر. جیهانی نین جوغرافیا اوزرینه یازدیغی بو اثر، 982 ایلینده یازیلدیغی تخمین ائدیلن آنونیم «حدودالعالم» ده ملزه مه اولموشدور. و.و. بارتولدون و.و.مینورسکی نین آراشدیرمالارینا گۆره، یازار بیر نئچه آنا قایناغین یاردیمینا باش وورموشدور. اثرده یئر- یئر بلخی نین، استخری نین و ابن روستانین ائتگیسی دویولور. «حدودالعالم» یازاری نین اورتا آسیا دا کی تورکلر حاقیندا وئردیگی بیلگیلر، جیهانی نین مفقود اثریندن یارارلانیدیغینی اورتا یا قویور.

یوخاریدا اینجه له دیگیمیز اثرلرین اورتا ق اؤزلیگی، ایسلامین یاقین اولدوغو اؤلکه لر و بؤلگه لرده یازیلیمیش اولماسیدیر. بو ایستاتیک قایدا، عربجه جوغرافیا یازارلاری نین آلدیغی کلاسیک ائیتیمین باخیش آچیسینی عکس ائتمکده دیر. بۇ دۇرۇمون اورتا یا چيخاردیغی اولومسوزلوق، اثرلرینده اوغوز و تورکمن بۇیلاری حاقیندا اوله بیلدیگیجه آز بیلگی ایله ایکتیفا ائدیکیلریدیر. بۇنلاردان ساوایی اثرلری، سیاحلارین راپورلاری اولۇشۇدورور. اؤزلیکله، بۇنلاردان ابن فدلانین چالیشماسی، اوغوزلارین یاشام طرزلی اوزرینه زنگین بیلگی لرله دولدور. دیگر یازارلارین آنلاتدیقلاری ایسه، گئنلهه موسلمان کیملیکلی خالقارلا محدود اولور. ایسلام دنیاسیندن ائشیکده قالان تۇپلولوقلار سۇز- قوتۇسۇ اولدۇغوندا، کی بۇنلارا اوغوز بۇیلاری دا داخیلدر، دیقت چکن خصوص، بو اؤلکه لره ایسلام دینینی آپارماق اساس مسأله اولموشدور. بو آرادا،

اۆزلىكلە تىجارەت نۇقتە لرى خارزم، ماوراءالنهر و خوراسان سينيرلاريندا قارلۇقلار، اوغوزلار و باشقا تورک بۇيلارى ايله حادىث اولان عسگرى چاتىشمالار، تهديد اندىجى بير دۇروما گلديگىندن قايناقلاردا گئنىش اينىكاس تاپمىشىدىر. بونلار قونشو تورک بۇيلارى حاقىندا كى بىلگىلرە گلينجه، كۇچرى گوجلرين ياراتدىغى ايليشكى لرين بۇعدونا گۇرە، ايلكى تۇپلاشمىشىدىر. بو باخىمدان جئيهانى نين اثرى - كى او، بىلیمسل قونۇلاردا اۆز نظرلریندن آرتیق باشقالارى نین وئردىگى بىلگىلرى اساس آلیردی- چۇخ اۇنملى بير قايناق دئمكىدر. مقدىسى نین شاهیدلیگینه گووه نه جک اولورساق، سامانى وزىرى نین بۇ چالیشماداکى آنا آماجى، قونشو خالقار و اۆلكه لر حاقىندا بىلگىلر تۇپلايلاق بۇرالارى ایشغال ائتمک ایدی.

11. جى يوز ایل قز نه تاريخچى ليگى

اورتا آسيا، ايران و افغانستان تاريخى قايناقلارى، اۆزلىكلە قز نه لى و سلجۇقلو دۇنملرينده يازيلانلار، ساراي آدمالارى نین باخیش آچىسىنى عكس اندىر. خانيدان تاريخىنى يازان مولفيلر، گئىل تاريخ يازارلاريندان تاريخ بۇيونجا داها چۇخ اولموشدولار. تاريخچيلر، عوموميتله اۆز نظرلرينى بىلدىرمكدن و اولايلارى طرفسيز بير شكىلده آچىقلاماقدان قاجىنمىشىدىلار. بۇنلار آراسيندا ابوالفضل بيهقى نین آدىنى اۆزلىكلە وۇرقولامىز گرکىر، كى هر نه ائتمىش

اولۇرسا، قزىنە لى خانيدانى نىن بوتون پيس ويجهه لىنى اوتودورمايى باشار-ميشدير. تاريخچى، اترينده بير چوخ اولايلارىن اوستونو اورتە رىك، بعضاً ده اونلارى اماجىنى آشان موبالىغه لى بير اوسلوبلا قلمه آلميشدير.

اىسلام اورتودوكسىياسى نىن آشيكار ائتىكى سىندن اولماليدىر كى تورىك خانيدانىن «ديندار» اورتوريتە سىنە تام اولاراق دستك چىخميشدير. ساراي يازارلارى، خانيدان تارىخى يازاركن، چوخ زامان گىرچكى گىزلە يىن ساختا ناغىللار سرگىلرلر.

آنچاق بوتون بۇئىلار باخمىياراق، آراشديرديغىمىز دۇنمده تارىخ متودونون اينكىشاف ائتىدىكى گۇزدن قاچمايىر. فارس و تاجىك دىللرى نىن يازىلى ادبىياتا يىرلشمە سىبلە، گىنىش ساحە لردە ائىتتىم صاحىبى اينسانلار دۇبولان اىلگى آرتميشدير. بۇنۇن بير گىتيرىسى اولاراق دا اورتا آسيادا كى تورىكجە دانىشان خالقلارنى اينجە لە مە سىندە تارىخى و ائتىك قۇرقۇيا مربوط اولان بىلگىلرلىن ساحە سى اۇنملى اولچۇدە گىنىشلە مىشدى. يىنى بىلىمسل فعالىتلر و گزىلر سۇنوجۇندا، تورىكلر، كۇچرى ياشامى نىن اۇزلىكلرى، عنعنە لر و سۇنتلرلە اىلىشىگىن بىلگىلر اورتا يا چىخارىلدى. بۇ دۇنمە مربوط اولان قايناقلاردا تورىكجە دانىشان بويىلار- بۇئىلار اوغۇزلار و تورىكلردە داخىلدىر- حاقيندا اۇرۇيىنال بىلگىلر واردير.

11-12 جى يۇز اىللردە دۇغو اىسلام تارىخىندە تورىك دىللى بۇيىلار بۇيۇك علاقه گۇستريلميشدير. بۇ دۇروم، تورىكلرلىن دۇنيا مىندانىنا قزىنە لىلر، سلجۇقلولار و خارزمشاهلارلا چىخدىغىنا گۇرە تصوور اولونور. آدى گىچىن سىياسال تشكىلاتلاردا ائىتتىم نىسبىتى نىن يوكىسلمە سى، اورتا آسيادا، ايراندا و افغانىستاندا بير سىرا يىنى كولتور مركزلىرى نىن اورتا يا چىخماسىنا اىمكان ياراتميشدير. اسكى دن برى سىياسى بير كانون اولماقدان اۇزاق قالان قزىنە،

سۇلطان ماحمۇدون (1030-997) اورتا يا چيخماسيىلا دانىشمندلر له دولوب داشمايا باشلادی. بونلار آراسيندا ساراين اۆزل تاريخچى سى ابونصرالاوتى ده يئر آلیدی. ابونصرالاوتى «كتاب اليمىنى» آدلى اثرين يازمايى 1021 يىلىنده تاماملاميشدير. موليفين اصل آماجى ماحمۇد سولطانين يوكسليشيني آنلتماق ايكن، نقل اثديگى اولاييلاردا تاماماً دوغرو بير شكيلده قزنه ليلرين عاديل اولماديقلارينى دا نقد ائتميشدى. ابونصرالاوتى اثريني، رديف قورقوسو اولمايان شعرسل بير طرزده، آنلاشيلماسى چوخ چتين بير اوسلوبدا يازميشدير. بو اوزدن 13. جو يوز ايلدن باشلاياراق تاريخ يازيچى ليغيندا قوللانيلمايا باشلايان اۆزل بير ديل آخيمي نين اؤنجوسو قبول ائديلىر. آنجاق آن چوخ شؤهرتى، 18. جى يوز ايلده احمد بن على المينى قازانميشدير. 1206 يىلىنده ابوشرف الجربادگاني طرفيندن «كتاب اليمىنى» تاجيك ديلينه چئوريلميشدير. الاوتى نين قايناغىنى، 10. جو يوز ايلين ايکينجى ياريسيىلا 11. جى يوز ايلين ايلک چرهک اورتا آسيا تاريخى حاقيندا يازيلميش اثرلر تشکيل وئيرير. اۆزليکله اوغوز بويلارى نين قارا خانليلارلا سامانيلىرين آراسيندا گئچن ماوراءالنهر ساواشيندا قاتيلمالارى حاقيندا كى ريوایتلىرى بؤيوك اؤنمه ماليکدير. 1050 يىلرينده قزنه سولطاني عبدالرشيدين (1053-1049) امريله «زين الاخبار» آدلى بير تاريخ اثرى يازيلميشدير. يازارى گرديزى اولان بو اثرده قارلوقلار، اوغوزلار، ياغمالار، قىماقلار (كىماكلار) و باشقا تورک دىللى بويلار حاقيندا بؤلوملر يئر آلير. ابوسعيد گرديزى بو اثرى نين قايناغىنى ابن المقفع، ابن خردادبه، جئيهانى و «توابع الدنيا» آدلى آنونيم بير چاليشمايا دايانديرير. گرديزى نين نظرلى باشقا اورتا چاغ يازارلارى نين تورکلر حاقيندا يازديقلاريىلا موطابيقدير.

گئچكندن، دابليو.بارتولدون دا بللى ائتديگى كىمى، گردىزى نين اثرى «حدودالعالم» و «معجم التواريخ» آدلى اثرلرله ياخينلىغى واردير. بو ليسته مروزي، شبانقارايى و شكرالله ين آدلارنى دا اكله يه بيله ريك. آدلارى گئچن قايناقلاردا تورك بويلارييلا ايلگىلى بيلگى بنزريگى، موڭغولرلن عئىنى قايناغى قوللانماسيندان ايره لى گلير. «زين الاخبار» ين بير بؤلومو قزنه سولطانلارى- نين تاريخينه آيريلميشدير. گردىزى نين اثرينده يئر آلان تاريخ بيلگىلرى، مودود بن مسعود دؤنمينده (1042-1048) بيتير. گردىزى نين اثرينده يئر آلان ايلك سلجوقلو- قزنه لى تماسلارى، اولدوقجا ايلگى چكىچيدير. «زين الاخبار» خوراسانى اوڭون ايللر مشغول ائدن سلجوقلو- قزنه لى ساواشلارينا گئيش يئر آييرير. گردىزى، شخصاً بو اولاييلارين شاهيدى اولموش ؛ آنجاق آنلاتماقلارنى اولدوقجا قيسا توتموشدور. بعضاً ده سؤيله دىكلرى گئچكلرى عكس ائتمكده دير.

11. جى يوز ايل توركمَن تاريخى حاقيندا ابولفضل بيهقى نين اثرى موكلل بير قايناق اولاراق قبول ائديلير. بو راوى تاريخچى نين يازميش اولدوغو «تاريخ مسعودى» آدلى اثرى، چاغداش تاريخى ادبيات ساحه سينده شوهرتلى بير چاليشما اولاراق بيلينير. م. مينوى، س. نفيسى، ك. بوسوورد و آ. ك. آرنديزىن چاليشمالارييلا بيهقى نين بيوگرافيسى و اثرلرى آيدىنلاديلير. بيلينديگى كىمى، ابوالفضل بيهقى نين اثرى نين كاميل متنى گونوموزه قدر گليب چاتميشدير. جوزجانى (13. جو يوز ايل) و حافىظ- ابرو (15. جى يوز ايل)، بيهقى نين اثرى نين ايتن قيسىملاريندان يارارلانميشديلار. جوزجانى، بيهقى نى قايناق آلاراق يازديغى «تاريخ ناصرى» آدلى اثرى نين گيريش قيسميندا، سلجوقلو- قزنه لى ايلشگى لرني آنلاديركن بورادان گئيش آليئتيلار ياپميشدير.

بیھقی نین شخصی ایزله نیملره و رسمی قئید لره دایانان دیگر چالیشمالاری، سولطان مسعود دؤنمی (1030-1041) تاریخینى تشکیل ائتمکده دیر. ابوالفضل بیھقى نى بیر چوخ عرب و فارس تاریخچی سیندن آیران تمل اؤزلیک، اؤز دؤنمینده مربوط اولان اولایلاری بوتون جهتلیله ایدراک ائتمه سی و آچیق بیر اوسلوبلا قوتۇنون ساحه سینى آیرماسیدیر. اونا گۆره ده، بیھقى نین اثرى، 11. جى یوز ایل تورکمن و سلجوقلو تاریخی باخیمیندان ان قیمتلى و دیرلى بیر قایناق گۆرونومونده دیر.

تورک بۇیلارییلا ایلگیلى اثرلر

11. جى یوز ایلین اورتا لاریندان باشلاپ، سلجوقلو ایمپیراتورلوقونون قۇرۇلوشوندا سۇنرا اورتا آسیادا یاشایان تورک دیللى تۇپلۇقلارلا ایلگیلى اۇزل چالیشمالار اورتایا چیخمایا باشلادی. بو اثرلردن بیرى ابوالعلا ابن حصّول (اؤل. 1058) طرفیندن یازیلان «کتاب تفضیل الاتراک» دیر. «تورکlerin اۇجالىغى حاقیندا کیتاب» آدینی داشیان بو کیتاب، سلجوقلارین باغدادی آله گئچیره سیندن سونرا یازیلیمیش و طوغرول بگین وزیرى کوندورى (کندرى) یه تقدیم اولونمۇشدور.

«کتاب تفضیل الاتراک» دا تورکлер حاقیندا کى وئرلن بیلگیلر، ابو عثمان امر بن بحر الجاهیزین (اؤل. 869) نقل ائتدیگی بیلگیلره بۇیوک اۇلچوده بنزیرلیگی واردیر. جاهیزین قلمى بیر چوخ اثره ایضا آتمیش و بۇنلاردان بیردنه سینى ده اۇزل اۇلاراق تورکله ایتحاف ائتمیشدیر. بو دانیشمند و عالیم شخص، اثرینده تورک بۇیلاری نین یئنه نکلرینی، ساواشداکی اوستونلۇکلرینی،

عنعنە و سۈنۈتلىرىنى آنالتماقدا دىر. اۋز بىلىمىسل دىرلندىر مە لرىنى ائدرکن، عباسى خىدمەتیندە فعالت گۈسترن تورک قولاملارى اولاراق شۈهرتلى قارلۇق، ياغمما، چىگىل و اوغۇزلارى اۋن پلاند تۇتموشدور. جاهىز، تورکجه دانىشان خالقلارلا اىلگىلى تک طرفلى خبرلر وئرمکدن اۋزلىکله قاجىنمىشىدیر.

ابن حصّول، اۋزوندن اۋنجه کى يازارلاردان فرقى اولاراق تارىخچى لرى، تورک بۇيلارى حاقىندا طرفسىز حق شوناسلىغا دعوت ائدیر. اثرى نین قىسا اۋن سۈزۈندە، تورکلرین کاراکترىستىک اۋزلىکلرینى، موۋقەتلىرى نین نەدنلرینى و جسور داورانىشلارینى آنالتماق ایستە دیگىنى بللى ائدیر. «کتاب تفضیل الاتراک» ادلى اثرده بحثى گنچن هر تورک بۇيونون بیرده شجره سى یئر آلیر. ابن حصّول غالب وجه ده اۋز دۈنمینده اورتا آسیانین سینیرلارینى آشان بۇيلارى آنلادیر. «تورکلرین اۋجالىغى حاقىندا کىتاب» ین موۋفى، چاغداش اولدوغو اوغوز و تورکمنلرله ایلگىلى اطرافلى بىلگى الدە اندە نه بنزه ییر. عکس تقدیرده، ابن حصّولون اثرینده اونلارین کاراکترىستىک قورقۇلارینا مربوط اولان بىلگىلر اولماماسىنا تعجب ائتمک گرە کیردى. کىتابین سلجوقلو وزیرینه سۇنولماسى دا اونون دیرینى اۋنه چىخاریر.

شرف الزمان طاهیر مروزی نین اثرینده ده اورتا آسیانین تورک کیملىکلى بۇيلارلا ایلگىلى بىلگىلره راستلانیرىق. مروزی نین اثرى «حئیوانلارین دوغال غریزه لرى» کیمى تعجب ائدیجى بیر آد داشیسا دا، چئشىدلى بۇيلار و توپلۇلوقلارلا ایلگىلى بۇلۇملر حالیندا بىلگىلر واردیر. بۇرادا اوغوز و تورکمنلرله ایلگىلى اۋنملی بىلگىلر ده سیرالانمىشىدیر.

شرف الزمان، بیر طبیب و دوغا بىلمجى سى اولاراق ملیکشاه دۈنمینده (1092-1072) سارايدا خىدمت ائتمیش و احتیمالاً سانجار دۈورونه (1157-1118) قدر بو ایشینه داوام وئرمىشىدیر. مروزی، اثرینى چئشىدلى قاينقلارین

ائشلیگینده حاضیرلامیش و بونلارین آراسیندا جئیهانی نین اثری ده یئر آلیر. مروزى نین کیتابیندا تورکلره ایلگىلى آنلادیلان اولایلارین چوخو، گردیزی و «حدودالعالم» ده یئر آلان بیلگیلره عئینیدیر.

مروزى نین اثرینی اؤزوندن سونراکیلار دا قوللانمیشدیر کی، بونلارین باشیندا محمد عوفى (13.جو یوز ایل) گلیر. سون دؤنم دؤغو بیلیمجی لری، مروزى نین تورکلره ایلگىلى وئردیگی بیلگیلرین، 14-15.جی یوز ایللر مولفیلریندن شبانقرایی و شکرالله ین نقل ائتدیگلریله عئینی اولدوغونا دیقت چکمیشدیلر.

11-12.جی یوز ایللر سلجوقلو تاریخچی لیگی

11.جی یوز ایله عایید تورکلر حاقیندا وئرلین عومومى اؤزلیکده اثرلره بیرلیکده، سلجوقلو سولاله سییله ایلگىلى ایلک تاریخ اثرلری ده اورتایا چیخمایا باشلادی. بو اثرلردن بیرى ده، یازاری بللی اولمایان، اما 11.جی یوز ایله یازیلدیغى قطعی اولان «ملکنامه» دیر. اثر، سلجوقلو تاریخینی، ایلک سولطان طوغرول بگین (1063-1038) چاغداش و اقرباسی اولان تانینمیش کوماندان اینانچ بابیقونون آغزیندان آنلادیلیر. عربجه یازیلان اثرین اوریشینال متنى گونوموزه قدر قورونا بیلمه میشدیر. بوئا باخمایارق ابن الاثیر (13.جو یوز ایل)، ابوالفرج (13.جو یوز ایل)، میرخوند (16.جی یوز ایل) و باشقالاری نین «ملکنامه» نین اوریشینالندان فایدالاندیقلاری بللیدیر. هم ده ابن حصّولون، صدرالدین حسینی نین (12.جی یوز ایل)، محمد نشری نین (15.جی یوز ایل) و مصلح الدین لاری نین (16.جی یوز ایل) اثرلرینده بو قایناغین ائتگیسی گورونور.

«ملکنامه» ده، 10-11.جی یوز ایللرده سلجوقلو سفرلریله ایلگىلى جالیب بیلگیلر یئر آلماقدادیر. اثرده، سلجوقلولارین فعالیتلرینی موبالیغه لی یازما بیر

طرز حاكىمدير. بو جور بير باسقى، سولاله نين اوست دوزئى يۇنه تيجيلرى نين هيدايث ائتمه سيندن اولماليدير. ميثال اوچون، ايلك سلجوقلو حاكيميتلرى نين بۇيوك بير گوجه واينسانى ده يرلره صاحيب اولدوقلارى، خئيرسئوهر داورانيشلاردا اولماقلارى كيمي ايدىعالارى تبليغ ائدليلير. قيساجاسى، يازار » ملكنامه « سينده سولطانلارى سيتايش ائتمكله بيتيره بيلمه ميشدير .

اورتاچاغ دوغو خانيدانلارى تاريخينده اوست دوزئى فئودال يۇنه تيجيلرى حيمائتينده ساختا شجره تاريخلرى، تام گوزه باتمايان بير اولايدير. بونلارين بوئىخى لرین شجره سى - كى كندلى دئيلم توپلوملارى آراسيندان سيوريليب چيخميشدير، - تقريباً اسكى سولطانلارين سوئى آداريندان اولئوشور. ابن مسكويه، ابورئحان بيرونى و بونون كيمي بير سيرا ساراي يازارلارى ايرايه وئردىكلرى تاريخسل باخيشلارلا موعاصيرلرييله هاردانسا تمسخور ائتميشديلر.

نظام المولكون « سياستنامه » آدلى اثرى، سلجوقلو دؤنمينه ايليشگين آن اؤنملى قايناق حوكموندهدير.

نظام المولك، سولطان آلپ آرسلان (۱۰۷۲ - ۱۰۶۳) و مليكشاهين (۱۰۹۲ - ۱۰۷۲) وزيرليگينى ائتميش اؤنملى بير شخص ايدى .

« سياستنامه » ده، سلجوقلو ايمپيراتورلرلارغونون سياسى و توپلومسال قورقوسونا مربوط اولان اؤنملى بيلگى لرله بيرليكه، توركمن بوئلارلى حاقيندا دا بيلگى لر يئر آلير. اليميزده، اثرين فارسجا اوريزئنال متنى يانيندا، اورتاچاغلارلا عايد توركجه بير چئويريسى واردير .

نظام المولكون بوندان ساوايى دؤولت هئياتى ايله ايلگىلى « وصايا » آدلى بير اثرى داها واردى. احمد غفارى (۱۶. جى يوزايل) و باشقا تاريخچى لرین اثرلريندن آنلاشيلان بودوركى، اونلار بو قايناقدان ايستيفاده ائله ميشديلر. آنجاق، اثرين وزيرين اؤزو طرفيندن يازيلديغى شوبهه قوتئوسودور .

۱۲. جی یوزایل سلجوقلو تاریخی اوزرینه بیر چوخ اثر گون ایشیغینا چیخمیشدیر

بونلاردان بیریدە انوشیروان بن خلید کاشانی (اؤلوم. ۱۱۳۹) طرفیندن یازیلیمیشدیر. اثر، داها سوترا عمادالدین اصفهانی (۱۲۰۱ - ۱۲۲۰) طرفیندن فارسجادان تورکجه یه ترجمه اندیلیمیشدیر. مؤلف، انوشیروانین چالیشمالارینی دا تاماملایاراق کیتابا ایضافه لئدیگی بیر ذیل له، ۱۱۹۴ ایلینه قدهر ایتیفاق دوشن اولایلارین تاریخی یازمایا دا اهمال ائتمه میشدیر. ۱۲۲۶ ایلینده ابوالفتح بونداری آدلی بیر آدام، اثری خولاصه ائده رک، کیتابا بیر اؤن سوز و یئنی آچیقلامالار علاوه ائتمیشدیر. کاشانی نین فعالیتی سایه سینده اولوشان، اصفهانی طرفیندن ده گوندمه توتولمایا چالیشیلان بو اثر، سلجوقلولارین سیاسی تاریخی اوزرینه یازیلیمیش آن قیمتلی قایناق دیر.

۱۱۲۶ ایلینده یازیلان آنوتیم «مجمل التواریخ والقصص» آدلی اثر، آن جیدی قایناق گورونومونده دیر. کیتاب، سلجوقلو دؤنی تاریخی اوزرینه یازیلیمیش ایلگینج اثرلردن بیر اولاراق قبول ائدیلیر. «مجمل التواریخ والقصص» ین یازاری، بیر چوخ اثرلردن فایدالانمیشدیر.

قوللانیدیگی قایناقلار آراسیندا اصفهانی نین، حمدانی نین بومی اؤزلیکلر داشییان ایللیگی و باشقا اثرلر واردیر. یازارین موراجیعت ائدیگی قایناقلار آراسیندا «سیر و فتوح سلطان سانجار» آدلی بیر اثرده یئر آلیر. «سولطان سانجارین حیات حیکایه سی و ظفرلری» آدلی بو اثرین یازاری، ۱۲. جی یوزایلین مشهور شاعیری «معزی نیشابوری» دیر.

اینجه له دیگیمیز قایناقلار آراسیندا، تورکجه دانیشان بویلارلا ایلگی لی ریوایتلر ذیکر ائدن اثرلرده واردیر. بونلار آراسیندا ان اؤنملی سی ایسه، حماسی قهرمانی اوغوزخانی مطرح ائدن اثر دیر. بورادا یئر آلان ریوایتلر، گردیزی نین عبینی

اوڭلايلارى آنلادان اثريندن نيسبتاً فرقلى دير. « كىتاب - زين الاخبار » يازارينين وئردىگى بىلىگى يه گۆره، بو رىوايتلارين ان ياخشى آنلا تيمىنى «مجملة التواريخ و القصص» ين يازارى گئركلشديرمىشدى .

۱۲. جى يوزايل يازارلاريندان ظهيرالدين نيشابورى نين « سلجوقنامه » اثرينين وارليغيلا ايلگىلى تام اوڭودلار كسىلمىشكن، ۱۹۵۳ ايلينده تهراندا يايىنلاندى. ظهيرالدين ين اثريله بيرليكه، ابوحميد محمد بن ابراهيم طرفيندن ۱۲۰۲ ايلينده اثره علاوه انديلن « ذئيل » ده نشر اولدو .

تهراندا چاپ اولان اساس متنه آك اوڭلاراق ايكي يازما اثر داها علاوه انديلمىشدير ؛ بونلاردان ايلكى، ۱۴. جو يوزايل يازارلاريندان حمدالله قزوينى نين « تاريخ گزيده » سينده، باشقاسى ايسه كاشانى نين (۱۶. جى يوزايل) «زبدۃ التواريخ» ادلى اثرينده يئر آلمىش اولان يازمالاردير .

« سلجوقنامه » يايىنچيلارينا گۆره، بو ايكي يازما، شخصاً ظهيرالدين نيشابورى نين اورىژىنال اثريندن آلينمىش كوپى لردير. رشيدالدين ين اثرينى يايىنلاركن «سلجوقنامه» يى يايىنلايانلار، آز - چوخ ظهيرالدين ين يازماسىنى قوللانمىشديلار. آردىندان قونۇيا ايليشگين بير مقاله يايىنلايان احمد آتش، تهران چاپيندا اولان خطالارى آرادان گۆتورمه يه چالشمىشدير. اونون اوڭل آدلاردا، جوغرافيا و بوئى آدلاريندا اثديگى ايصلاحلار كسگين ليكله دوغرو و يئرلينده دير. آنجاق، تاريخچى هئچ لوزومو اولمايان تخمينلرينده جيّدتى آشير. چاپدا اولان احمد آتشجه يانليشليقلارا باخما ياراق، يينه ده « سلجوقنامه » ادلى اثرين يايىنلانماسى اوڭملى بير اوڭلايدير .

قايناق باخيمىندان چوخ ده يرلى اولمايان «سلجوقنامه» حاقيندا بو قدهر ديه بيلريك كى: او، سلجوقلو تاريخى ساحه سينده اوڭوندن سونراكى يازارلار اوچون بير درجه لى آنا قايناق اولما وظيفه سىنى سوردورموشدور. ظهيرالدين ين

اثرینی ایلک قۇللانان یازار ، ۱۳.جو یوزایلین تاریخچی لریندن محمد راوندی اولموشدو. اثردن، رشیدالدین فضل الله دا ایستیفاده ائله میشدیرکی، یازار کیتابیندا آنا متنی قۇرۇمایا چالیشمدير. ظهیرالدین نیشابوری نین اثریندن ۱۵ - ۱۴.جی یوزایللر تاریخچی لریندن حافظ - ابرو، حمدالله مستوفی قزوینی، مصلح الدین لاری و محمود آقسارایی دا فایدالانمیشدیلا. ظهیرالدین یین قۇللانیدیغی قاناقلاری بللی ائتمک چوخ چتین دیر ؛چونکو یازار، باش وۇردۇغو اثرلرین آدلاریندان بحث ائتمیر. ساده جه بیر یئرده ابوطاهر خاتونی نین اثرینین آدی گنجیر. اساساً، آدی گنچن آدام دا سولطان محمدبن ملیکشاهین (۱۱۵۹ - ۱۱۵۲) خانیمی جووهر خاتونون مالی ایشلرینه یئتیشن بیر سارای مأمۇر ویدو .

ظهیرالدین نیشابوری نین بو اثری، سلجوقلورلارین ایلک دۇنملری حاقیندا دهیرلی بیلگیلره مالیکدیر. بو بیلگیلر آراسیندا تورکمن بوی لیدرلرینین قزنه لیلره قارشى ائتدیکلری ساواشلار ، مالی قۇرقولاری، وئرگی سیستملىرى و سلجوقلو ایمپراتورلۇغونون دۇولت قۇرقوسونا ایلیشگین اؤنملی آیریتیلار، «سلجوقنامه» یازارینین گۆز اؤنونه قۇیدۇغو خصوصلاردی .

۱۲.جی یوزایل و ۱۳.جو یوزایل باشلاری

خارزمشاه تاریخچی لیگی

۱۲.جی یوزایلین سۇنلاری و ۱۳.جو یوزایلین باشلاریندا، اورتا آسیانین بیلیم و عیرفان مرکزی خارزم اولاراق قبول ائدیلمیدى. دۇغو سلجوقلو دۇولتی نین { بۇیوک سلجوقلو ایمپراتورلۇغو } سۇنا چاتماسیلا فارسجا تاریخچی لیک،

خارزمشاھلارین سارایینا داشینیلاراق اینکیشاف ائتمه سینی اورادا سورددوردو. نه وارکی موغول ایستیلایسی، او دؤنمدن بیزه ائله چوخ بیر شئی بوْراخمامیشدیر. بوْیوک سوْیقوندان (موغول سوْیقونو) قوْرتولانلار آراسیندا خارزمشاھ تکیشین (۱۲۰۰ - ۱۱۷۲) قوْللوغوندا اولموش صدرالدین حسینی نین اثرینی بیلدیرمک گرھ کیر. حسینی نین اثرینین تامامینی سلجوقلو دؤنمی تاریخی تشکیل وئرسه ده، ۱۲. جی یوزایلین سوْنوندا اوز وئرمیش اولایلارین دا گئتل تصویری وئریلمیشدیر. اوْزلیکله، اثرین سوْن بۆلوملری، اوْ دؤنمه مربوط اولان قایناقلارین آزیغینا گۆره ایستیئنای بیر اؤنم داشی ییر.

۱۲. جی یوزایلد، خارزمشاھ تکیش دؤنمین تاریخچیلری آراسیندا فخرالدین رازی (۱۲۱۰ - ۱۱۵۹) و ده یرلی اثری «جمع العلوم» و دا ذیکر ائده ک. رازی نین اثری چئشیدلی قوْئولارا مربوط اولان بیلگیلر ایچردیگینه گۆره، حقیقتاً آنسیکلوپئدیک بیر قایناق گۆرونومونده دیر. فخرالدین رازی نین اثرینین ایکی یازماسی قوْرونموشدور و ایکینجی سی نیسبتاً داها گئنیشدیر.

۱۲. جی یوزایله عایید بلگه سل اوْزلیگینده

ایللکالر .

سلجوقلو ایمپیراتورلوغو و خارزمشاھلار دؤنمین ایلیشگین اثرلردن ساوایی، موختلیف نامهلر و رسمی اوْوراقلارین دا بیر آرایا گتیریلدیگینی بللی ائده ک. بوجور اثرلردن بیرى ده ۱۲. جی یوزایل موْلیفلریندن منتجب الدین بدیعى طرفیندن حاضیرلانمیشدیر. بو شخص، سولطان سنجر دؤنمینده (۱۱۵۳ - ۱۱۱۸)

دېپلوماتىك و رەسمى يازىشمالارنىڭ كانۇن سايىلان « دىۋان - انشاء » يا رياست
ئالەمىشىدۇر .

بەدىئىي، چوخ سايىدا دۇولت قارنامەسى و مەكتۇبلارنىڭ ھازىرلايمىش،
بۇنلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ « كىتاب اتابەلكتە » آدىلا بىر يىرە توپلامىشىدۇر .
بىلگەلەر آراسىندا وئىرگى مامۇرلارنىڭ مەنسۇب اولمالارنى، يوخارى روتبەلى
مەقاملار، شەر و ايالت والىلرى ھاقىندا وئىرلىمىش فرمانلار دا كۆرۈنۈر . گۈرگى
و دەھىستان تۈركمەنلىرىنىڭ ئۆزى بىر شىھنە ايدارە سىستېمىنە وئىرلىمەسى
ھاقىنداكى بىلگە، سون درجە دۆرلىدۇر .

مەنتەجىبەلەين بەدىئىي نىن موعاصىرى، شاعىر و خارزمشاھلار سارايىنىڭ يۇخارى
روتبەلى مەقاملارنىڭ رشىدەلەين و طوطين دا (۱۱۷۸ - ۱۰۸۹) آدى بىلدۇر -
يەلمەلىدۇر . او، ئۆزۈن بىر دۇنم، آتسىزىن بۇنەتىمى (۱۱۵۶ - ۱۱۲۷) سىراسىندا
دىۋان - انشاء رياستىنى ئاتىمىشىدۇ . و طوط، ۱۱۵۷ يىلە ۱۱۷۲ يىللرى آراسىندا،
يازىلمىش مەكتۇب و اووراكلاردان بىر ايللىك ھازىرلايمىشىدۇر . ايللىككە، ئۆزى
ورسمى ايش گۈرۈشمەلەرنىڭ، چىشىدلى دۇولت قارنامە و امرنامەلەرنىڭ
ئۆرنەكلەر يىر آلەر . ۱۱۵۳ يىلىندە ئوغۇزلارنىڭ سانجارا قارشى آياغا قالدۇمالارنى
ئۆزەرىنە آتسىزىن ئوغۇز ھۆكۈمدارىنا گۈندەردىگى مەكتۇب، ئۆزىلىكە بۇيۇك
اھمىيەت ھاسىلەيدۇر . بىلگەلەردە ۱۲ . جى يۈزىل ئوغۇز بۇيۇلارنىڭ آراسىندا
اكىنچىلىك و ھىۋانچىلىغا دايرىر، ساۋاش اورگانىزاسىونلارنىڭ ھاقىندا جالىب
بىلگىلەردە يىر ئالماقدادۇر .

۱۲- ۱۱ . جى يۈزىل تارىخ و جۇغرافىا اثرلىرى

۱۲ - ۱۱. جى يوزايل دوغو و باتى تاريخچى ليگينده، اورتا آسيانين توركجه دانيشان توپولوقلارينا گؤستريلىن بۇيوك علاقە، جوغرافيا اثرلرينه ده مونعكيس اولموشدور. بونلارين آراسيندا ۱۱. جى يوزايلين بۇيوك عاليملريندن ابورئيحان بيرونى نين اثرلىرى اؤزلىكله آچيقلانماليدير. آسترونومى و جوغرافيا دايير اثرى «تحديد نهايت الاماكن» ى ۱۰۲۵ ايلينده تاماملاميشدير. بيرونى، بو اثرينده اورتا آسيا توپولوقلارينين اوتوردوقلارى بؤلگه لر و بعضى يئرلرين اوز اولچومويله (مساحت) ايلگىلى بيلگى لر وئير. بيرونى نين جوغرافياى بيلگىلىرى، اونون شخصاً اؤز آسترونومى چاليشمالارى و تجروبه لرينه دايانديغى اوچون چوخ داها ده يرليدير. جورجان ايله تورك - اوغوز اؤلكه لرى آراسيندا يئر آلان بؤلگه لرده ده بو جور اولچوملر ياييلميشدير. بيرونى نين اورتا آسيا جوغرافياسينا دايير وئرديگى موختصاتلار، ماتماتيك - جوغرافى اساسلار گؤره توتولموش سون درجه خالص ايطيلاعاتدير .

بيرونى، « كتاب التفهيم لاوايل صنعت التنجيم » آدلى اثرينى، احتيماً ۱۰۳۴ - ۱۰۲۹ ايللىرى آراسيندا تاماملاميشدير. اثر، ماتماتيك، آسترونومى، جوغرافيا و آسترولوژىيه دايير بيليمسل بير آنسيكلوپئدى هويتيندهدير. بورادا، بيزى داها چوخ ايلگى لنديرن، دونيانين يئددى ايقليمينده اينسانلارين ياشاديغىلا ايلگىلى وئرلين بيلگىلردير. بيرونى، اثرده توركمن ائليندن ده بحث ائدير و اونلارى آلتينچى ايقليمه يئرلشديرمكدهدير .

ابورئيحان، «قانون المسعودى» آدلى اثرينى ۱۰۳۰ ايليندن سونرا تاماملاميشدى. بيرونى، بو اثرله حاقلاديغى شؤهرتى ياخالادى. بو اثرده، گئنل آنلامدا، ايقليملر و بو ايقليملرين ساكينلىرى حاقيندا قيسسا بيلگى لر وئرميشدير. اؤزل اولاراق حاضيرلانان بير تابلودا، اوغوز و توركمن اياالتلرينين اوز اولچوملرى ده گؤستريلميشدير.

بیرونی، حیاتیاتین سوئ اوئ ایلینی، «کتاب الجماهير فی معرفت الجواهر» آدلی اثرینین تاماملانماسینا حصر ائتمیشدیر. اثر معدنی ماده لرله ایلگیلی چئشیدلی بیلگی لره صاحب اولسادا، تاریخ و جوغرافیایا داییر معلوماتا دا شامیلدیر. بوژادا، بیرونی، بیزیم اوچون ده بؤیوک اوئم داشییان « تورکمن » کلمه سینین ائتمولوژی سینه ایشیق سالمیشدیر. ابورئحان، کلمه نین ائتمولوژیک آنلامینی آچیقلايان ایلک موسلمان یازاردیر .

چالیشمالاریندا ابورئحان بیرونی نین چئشیدلی دیلدره کی قایناق لاردان فایدالاندیغی موشاهیده اولونور. بیرونی، یازیلی قایناقلارلا بیرلیکده، اؤز ایزله نیملرینی و آله گتیردیگی بیلگی لر ی ده اثرلرینده ایستیفاده ائله میشدیر. اؤرنه یین، ۱۱. جی یوز ایلده قزنه یه دیپلوماتیک زیارت ه گلن کیدان [قیتان] ائلچیلیک هئیاتییله گؤرؤشدوکده بیرونی، اوزاق دوغو اؤلکه لر ی حاقیندا اونلاردان بیلگی آلماغا چالیشمیشدیر .

احتمالاً، بایکال حیواری و دوغو سیریا حاقیندا بیلگی لر وئرن ایلک موسلمان جوغرافیایچی بیرونی اولمؤشدور. بیرونی نین یاشادیغی دؤنم، کؤچری قوملارین مرکزی آسیادان دوغو آسیایا ائتدیکلری بؤیوک کؤچ حرکتلریله اوئم قازانیر .

۱۲. جی یوزایلین اورتالاریندا ابوعبدالله... محمد بن محمد الادریسی (۱۱۶۶ - ۱۱۰۰) طرفیندن «نزهة المشتاق فی ادراک الآفاق» و یا «کتاب روجار» آدلی بؤیوک جوغرافیا اثرلری یازیلدی. اثر سیسیلیا شاهی ۲. جی روجئزه (۱۱۶۴ - ۱۱۵۴) عطف ائدلمیشدیر. اثر، اوغوز ائلی، شهرلری و قالالاری حاقیندا، تای آزلان، زنگین بیلگی لر وئریر. آما نه یازیق کی، ادریسی نین بو آنسیکلوپئدیک جوغرافیا اثرینین هله ده تحقیقلی بیر چاپی ترتیب ائدیلمه میشدیر. بو آراشدیرمادا اثرین موختلیف یازمالاری و آ. ژوبئرتین فرانسیزجا ترجمه سی اساس آلینمیشدیر.

کتابی حاضیرلانماسی سیراسیندا ادریسی نین دوغو قاینقلاریندان دا یارارلانا-
راق یازدیغی اثرینین سالتیکوڭو - شئدرین کیتابخاناسیندا اولان یازماسیندان دا
فایدالاندیق .

ای. یو. یاکوبووسکی یه گوره، بویازما ۱۹. جویوزایلین ۹۰لی ایللرینده تهراندا
گتیریلیمیشدی.

یازما، بویوک بیر احتیمال ایله، ادریسی نین ایضاسینی داشییان کیتابین بیر
کوپی سی اولوب، گۆزل بیر مغریب (مغرب - مراکش) خطی ایله یازیلیمیشدیر .
یازمادا یئر آلان اوغوز ائلی حاقینداکی قیسیملار، « کتاب روجار » ین روسجا
چئوریسی نین داوامینا ایضافه لیمیشدیر. آنجاق ترجومه ده بعضی یئر، داغ و چای
آدلاری یانلیش تلفوظ ائدیلمیشدیر. آدلارین دوغرو یازیلیشینی بللی ائتمک
اوچون ادریسی نین صوفیه ده اولان یازماسینین میکروفیلم لرینی گتیرتدیک.
آیریجا، میللترین، محمد بهجت الاثری و جواد علی نین یاینلادیغی جوغرافیا
خریطه لرینه ده باش ووردوق. « نزهة المشتاق » داکي بیلگی لرین اینجه له مەسی
سیراسیندا ابن سعیدالمغربی (۱۳۲۷ - ۱۲۱۴)، ابوالفدا (۱۳۳۱ - ۱۲۷۳)، ابن
خلدون (۱۴۰۶ - ۱۳۳۲)، ابن البردی (اؤلوم ۱۴۴۶) و ابن ایاسین (۱۵۲۴ -
۱۴۴۸) قیمتلی اثرلری ده گۆز اؤنونده قویولموشدور. آدی گئچن عرب
جوغرافیاچیلارینین هامیسی، دوغرودان و یا غیر - مستقیم اولاراق ادریسی نین
اثرلریندن فایدالانمیشدیرلار. بو یازارلار، الیمیزده اولان « کتاب روجار » ین
موجود یازمالاریندا یئر آلمایان بعضی بیلگیلر ده نقل ائدیرلر. بو دا اونلارین
ادریسی نین موختلیف اثرلریندن فایدالاندیقلا رینی گؤستریر. اؤرنه یین، ابن سعید
ابوالفدا، و ابن ایاس، ادریسی نین «روحنه الانس و نزهة النفس» اثرینی قوللا-
نمیشدیرلار. آدی گئچن بو جوغرافیا اثری، حیاتینین سوْن ایللرینی سارایدا

گئچیرن ادریسی طرفیندن سیسیلیا شاھی ا. جی ویلهئلمه (۱۱۶۶ - ۱۱۶۴) ایتحاف ائدلمیشدیر .

تورکجه دانیشان قوملار حاقیندا «نزهةالمشتاق» دا یئر آلان بیلگی لر، اونلارین اوتوردوقلاری بؤلگه لرین ایقلم اوزللیکلریله ایلگی لی اولوب، ابن حوقل و جئیهانی نین ایطیلاعاتی اساس آلینیر. ادریسی، اثرینین اؤن سؤزونده بیلگی لرینی پایلاشدیغی یازارلار آراسیندا ابن حوقل، جئیهانی، ابن خردادبه، مقدیسی و دیگر اورتاچاغ جوغرافیا و تاریخچی لرینین آدلارینی ذیکر ائدر.

س. ل. وولین و او. پریتساکا گۆره، «کتاب روجار» دا اوغوز ائلی حاقیندا یئر آلان بیلگی لر، جئیهانی نین اثریندن آلینمیشدیر. گئچکدن ده ادریسی نین آن اؤنملی قایناغینی جئیهانی نین اثری تشکیل وئریر. آنجاق، ادریسی نین گاهدان (هردن) آنا قایناق اولاراق ابن حوقلین اثرینده یئر آلان گئچک بیلگی لره باش ووردوغو دا بیلینیر. دابیو. بارتولدون آراشدیرماسینا گۆره، ادریسی، خارزم گؤلونون تصویرینی چکرکن ابن حوقلین اثرینده یئر آلان بیلگی لری تیکرارلایب، حتی عئینی یئرده و عئینی شکیلده بو راخیلان یانلیش لیقلاری دا اؤز اثرینه نقل ائتمیشدیر .

اوغوز ائلی حاقیندا بیلگی لرین یئر آلدیغی اثرینده، ادریسی، عومومیتله جئیهانی نین اثریندن بؤیوک اولچوده فایدالانمیشدیر. «نزهةالمشتاق» آدلی اثرین اینجه لئمه سی سؤنوجوندا بو عقیده یه یئتیشیریک. ادریسی، اوغوز ائلی ایله ایلگی لی بؤلومون گیریشینده بئله دئیر: «بیزی زیارت ائدن اوغوز شاهلارینین بیان و ریوایتلرینه گۆره، خارزم گؤلونون اطراف (موحیطی) ۳۰۰ میل دیر.» ادریسی نین سؤزونو ائتدیگی اوغوز خاقانلارینین، اوزاق، اورتا آسیا و پالئرمو اولکه سیندن ۲. جی راجئرز و یا خَلَفی ۱. جی ویهئلمین سارایینا گلدیکلرینی دوشونمک چوخ چتین دیر. ادریسی اثرینین بیر یئرینده داها آرال گؤلوندن سؤز

ائەدەركن «اوغۇز خاقانىن» آدینی ذیكر ائدیر. بللی اولدوغو کیمی، ۱۲. جی یوز ایلین اورتالاریندا آرال جیواریندا قییچاق خانلاری حوکوم سوروردولر و اوتلار ۱۰۵۰ ایلینده اوغۇز یاققولارینی مغلوب ائلمیشدیلر. بۇنا گۆره اولمالیدیر کی، «نزهةالمشتاق»ین مولیفی قوللانیدیغی قایناقلاردا یئر آلان بیلگی لری اولدوغو کیمی نقل ائلمیشدیر. باشقاسینین بیلگی لرینی قوللانما مئتودونا اورتاچاغ ایسلام تاریخ - جوغرافیایچی لیغیندا دال با دال راستلانیلیر. آنلاشیلان بو بیلگی لرین بعضی لری، اوغۇز گزگین و ائلچیلرینین آغزیندان نقل اولونموشدو. بۇرادا عاغلا ایلک اولاراق، مقدیسی نین بیلدیردیگی کیمی، جئیهانی نین، اثرین اؤزگه لرین بیلگی لریندن یارارلاناراق یازمیش اولدوغو فیکری گلیر. جئیهانی اثرینده، داغلارین، چایلارین، دنیزلرین، یوللارین و سامانیلرین قونشو لوغوندا اولان بۇلگه لرین تصویرینی چکمکده دیر. «کتاب روجار» آدلی اثرینده ده بو نوع جوغرافیایی بیلگیلر واردیر. «نزهةالمشتاق»دا بۇنلارین خاربیجینده اوغۇزلارلا ائدیلن تیجارتده علاقه دو یولان ماللاردان دا بحث ائدیلیر کی، بو بیلگیلر تاجیرلردن آلینمیش اولماسی حتمی دیر. ادریسی نین اثرلرینین تمل اؤزللیگی، تیجارتین یایقین اولدوغو بۇلگه لر حاقیندا کامیل و دوغرو بیلگی لر نقل ائتمه سیدیر. «کتاب روجار»دا هم ده، اوغۇز قالالاریندان و ساواشلارینداکی اؤنچو بیرلیکلردن ده سۆز ائدیلیر. بوتون بونلار، مقدیسی نین جئیهانی حاقیندا سؤیله دیگی «اوتون قونشو اولکهلر حاقیندا بیلگی لر توپلانماسینداکی اساس آماجی بو توپراقلاری ایشغال ائتمکدیر» سۆزلرینی عاغلا گتیریر.

آنلادیلانلاردان یولاچیخاراق، «کتاب روجار»داکی اوغۇز ائلینه داییر بیلگی لر سایه سینده، جئیهانی حاقیندا بعضی یئرلرده ادریسی دوغرو دان آنا قایناق اولاراق ابن حوقلی قوللانمیشدیر.

يۇخارىدا سۇيله نلرى دىقتە آلاراق، جئيهانى نين اثرىنن ۱۰. جو يوز ايله عاييد اولدوغونو قبول ائده بيلريك.

ادريسى نين بو آنسيكلوپئديك جوغرافيا اثرى، يئنه اونون طرفيندن حاضيرلانان و دونيانين آنا قايناقلاريني گؤسترن گوموش ائليپسى و موختليف خريطه لرى ايچينده آنا قايناق دۇروموندادير. ادريسى نين اثركن دۇنم خريطه سى، ۱۱۵۴ ايليلى و «صورت الارض» آدينى داشى يير. «نزهة المشتاق» آدىلى اثرين چئشيدلى يازمالارى آراسيندا، يئر كوره سينين جوغرافيايى خريطه لرى ده گؤستريلميشدير. بعضى آراشديرماچيلار، ادريسى نين خريطه لرينى دوغروچو بيلمه ييب و اونلارين هره سينى پتولئمايوسون خريطه لرينين بير پيس كوئىسى گؤرورلر. ادريسى نين خريطه لرى، طرح و هندسه آچيدان، باشقا اورتاچاغ موسلمان خريطه لرينه اوئيغون اؤزليكلره صاحبيدير. اى. يو. كراچووسكى، ادريسى نين خريطه بيلگى سينده بير آدديم گئريده قالدغيغى آچيقلايير. اونون خريطه لرينه داها اثركن دۇنم موسلمان جوغرافياچيلارى طرفيندن رد ائديلن دونيا دؤولت لرينى يئددى ايقيلمه آييرماق كيمي پتولئمايوس قايدالارى يئر آلير .

«كتاب روجار» دا وئريلن خريطه لرين و متن بيلگى لرينين قارشىلاشديريلماسى سوتئوجوندا، ادريسى نين خريطه بيلگى سينين سوييه سينى اورتايا چيخارييرق. قارشىلاشديرمالار، ادريسى نين هر زاماندا قوللانديغى قايناقلارداكى بيلگى لرى تام اولاراق عكس ائتمه ديگىنى گؤستريير. چوخ يئرده «نزهة المشتاق» دا يئر آلان متن له خريطه آراسيندا تناقؤض واردير. بۇندا ساده جه ادريسى موقصير دئييلدير؛ اثرى كوئى ائدن كاتيبيلرين ده پايى واردير. چوخ احتيمالا گؤره، ادريسى ايلك خريطه سينى تام اولاراق بيتيره بيلمه ميشدير .

داغلارين، شهرلرين و حتى بؤيوك دنيز و چايلارين آدلارى موشخص اولونماميشدير. آنجاق داها سوتراكى خريطه لرده، اؤزليكله ۱۱۵۴ ايليلى خريطه -

سینده، اسگیک بۇراخیلان یئرلر تاماملانمیشدیر. بوتون بونلار، ادریسی نین چالیشمالارینین جوغرافیاسال گئرجک لیگینی و یانلیش لیقلارینی تثبیت ائدیر و آراشدیرماچیا چتینلیک چیخاریر .

بۇنا باخمایارق، هم تاریخ، هم ده جوغرافیا بیلیمی آچی سیندان ادریسی نین اثرلری بۇیوک ایلگی قوئۇسودور. «کتاب روجار»دا ان چوخ دیققی چکن خصوص ایسه، یئر کوره سینین خریطه سیدیر.

«نزهة المشتاق»ین تحقیقی بیر چاپی اولمادیغنا گۆره، جوغرافیاسال آدلارین اوخۇنماسیندا بۇیوک چتینلیکلرله قارشىلاشیریق. یئنه ادریسی نین یازمالارینی پالئوگرافی باخیمیندان یاخشی تحلیل ائده رک، گئرجگی اورتایا چیخارماق مومکوندور. بیزیم قوللاندىغیمیز «کتاب روجار» یازمالارینین اؤز یازیم اؤزللیکلری واردیر. لئنینقراد و صوفیه یازمالاریندا کلمه سوندا و باشیندا گلن «نون» ایله «غین» عئینی گؤستریلیر. آنجاق دیقته باخیلاندا بو حرفلین یازیم فرقلى لیکلری آچیغا چیخیر. یازمالاردا «نون»لا موقایسه ده «غین» داها آز ایری اولوب، نوقطه حرفین اؤزادیلیمیش سونۇون آن ساغ گۆشه سینده، «نون» ایسه تام اورتاسیندا گؤستریلمکده دیر. بللی اولونان یازیم اؤزللیکلری، مغریب خطینین قوراللاری اولماسی لازیمدیر.(اولمالیدیر). لئنینقراد و صوفیه یازمالاری بۇیوک اولچوده مشهد یازماسیلا بنزریک ائدیر.

ادریسی نین اثرلری، ۱۰ - ۹. جو یوزایلدده عربجه یازان تاریخچی و جوغرافیایچیلارین یوخ اولان کیتابلاریندان یاپماسی باخیمینداندا اورتا آسیاداکى تورکجه دانشان قوملارین آراشدیریلماسیندا قیمتلى بیر قایناق دیر. «کتاب- روجار»ین اؤنمی، ساده جه بو قوملارین اوتوردوقلاری بؤلگه لر و بۇنلارا عایید شهر و قالالار حاقیندا بیلگی لر نقل ائتمه سیندن ایره لی گلیر ؛ترسینه

ادریسی نین اثرلری، اوْتلارین آکینچی و حیوانچیلیق، یاشام و کولتورل دۇرومونا
داییر بیلگیلر ده شامیل اوْلور .

۱۳ - ۱۱. جو یوزایللر اوْن آسیا تاریخچی لیگی

سلجوقلو ظفرلری سایه سینده، ۱۳ - ۱۱. جو یوزایله عایید اثرمنی، گورجو و
سوریانی (سوری) قاینقلاریندا دا تورکمن و اوْغوز بوْیلاری حاقیندا بیلگی لر
راستلانماق مومکوندور. اثرمنی تاریخ قاینقلارینین باشیندا آریسداکوس
دنلاس دیوئرد (۱۱. جی یوزایل). اورفالی ماتئوس (۱۲. جی یوزایل) و ایروانلی
میخیتارین (۱۳. جو یوزایل) کرونیکلری گلیر. آدی گئچن موْلیفلرین اثرلرینده
سلجوقلولارین قافقازاؤته سی و آنادوْلو سفرلریندن بحث ائدیلیر. بونلاردان
ساوایی تورکمن - قزنه لی ساواشلاری و سلجوقلولارین منشاءینه مربوط اولان
بیلگی لرده واردیر. اثرمنی تاریخچیلرینین سلجوقلو بوْیلاری حاقینداکی نظرلری،
گئنللیکله ۱۲. جی یوزایل یازارلاریندان یوهاننا سارکاواقانین اثرلرینه دایانیر.
۱۳. جو یوزایل یازارلاریندان واردان بئرد زئبئرتس و کیروکاس قانزاکتس،
اوتون « تورکلرین سفرلرینه و تاریخینه گیریش » ادلی اثریندن بحث ائدیرلر.
سلجوقلو بوْیلاری حاقیندا، گورجو ایلیکلرینده ده ایلگینچ بیلگیلر
راستلانیلیر. « ماتیانه کارتلیسا » دا (۱۱. جی یوزایل) سلجوقلولارین گورجوستانا
گتدیکلری ایلک سفرلر و سولطان آلپ آرسلان ایله ملیکشاه حاقیندا بیلگی لر
واردیر. ۱۲. جی یوزایله قلمه آلینان باشقا بیر گورجو قایناغیندا ایسه،
سلجوقلولارین قافقاز - اؤته سینی ایشغال ائتمه لری آنلاتیلیر.

تۈرك دىللى اورتا آسيا قوملاريني اورتاچاغ تاريخى حاقينداكى اؤنملى قايناقلار آراسيندا، سۈريەلى ميكايلين ايلليگيني دە بيلديرمەلى يېك. ۱۲. جى يوزايلين سۈريە يازارلاريندان اولان بو شخصين اثريندە تۈركلرين اۈلكەسى، مشغوليتلرى، ياشام طرزلىرى و تۈرەلرى حاقيندا اۈزل بير بۇلوم واردير. سۈريەلى ميكايل، سلجوقلورلارين مركزى آسيادان اورتا آسيا، ايران و ياخين دۈغو اۈلكەلرينە ائتيديكلرى كۈچلەرە چوخ اۈنم وئرميشدير .

ايلليكدە، قبيچاق و سلجوقلو سفرلرييە ايلگىلى جاليب ريوايترلر دە يئر آلير. سۈريە قايناقلارى آراسيندا ابوالفرجين (۱۲۸۶ - ۱۲۲۶) اثرى، اۈزلليكلە بيلديريلمەيە دەيردير. ابوالفرجين اثرى، بير دونيا تاريخى اۈزلليگيني داشىير. اثردە، سلجوقلو دۈولتى نين اورتايا چيخيش و تاريخى ايلە ايلگىلى بۇلوملردە واردير .

موغول ايستىلاسى اۈنجه سينە عاييد قايناقلار

۱۳. جو يوزايلين باشلاريندا چنگيز خانا تابع اوردولار، اورتا آسيادا قورخونج قتل - عاملارلا ندە ن اولدولار. بو قورخونج اولايلارا، خارزمشاه جلالالدينين (اۈل. ۱۲۳۱) سيلاح آرخاداشى محمد نسوى دە شاھيد اولور. نسوى اۈزل اثرى «سيرة السلطان جلالالدين مقبوردي» دە خارزمشاهين حوكومدارليق ايللرى و سفرلرينين تاريخى يانيندا، موغللارلا اوز وئرنە

ساواشلاری دا آنلاتمیشدیر. نسوی نین اثری، اورتاچاغ موسلمان تاریخچی - لیگینه، تایی آز اولان ادبی بیر اوسلوبدا قلمه آلنمیشدیر. بو دهرلی چالیشمادا، سون دؤنم خارزمشاهلار تاریخی و چنگیزخانین اورتا آسیا ایستیلای حاقیندا ایلگینچ بیلگی لر واردیر. نسوی نین آنلاتدیقلاری آراسیندا بیزیم اوچون آیری بیر اؤنم داشییان قیسیملاری، خوراسان تورکمن بویلارینین ایشغالچیلارا قارشى گؤسترديکلىرى موجدایله لردير.

بؤیوک عرب تاریخچی سی ابن الاثیر (۱۲۳۴ - ۱۱۶۰) ده موغول ایستیلاینین موعاصیرلریندندير. او، «تاریخ الکامل» ادلی چوخ جیلدلی بیر دنیا تاریخی نین یازارییدی، اثرینین یازیلما سیندا، گونوموزه قدر گلیب چاتا بیلمه یین ایلیکلىرى و کیتابلاری، هم ده خوراسان تاریخیله ایلگیلی قاینالاری قوللانمیشدیر. ابن الاثیر، گترچک بیلگی لری توپلاییب تحقیق ائده رکن، بؤیوک بیر جسارت و تواضع نوماییشه قویموشدور. اوتون تاریخه ایختیصاص تاپمیش اثرینده ساده جه سیاسی اولایلار دئیل، یاشاما داییر چئشیدلی قونولار و اسکی دؤنملرین مدنی حایاتینا داییر خصوصلار دا یئر آلمیشدیر. اوغوز و تورکمن تاریخی باخیمندان اؤزللیکله، ۱۱. جی یوزایل و ۱۳. جی یوزایل باشلاری آراسی دؤنملر اوچون ابن الاثیرین اثری دهرلی بیر قاینقدیر. «تاریخ الکامل» ین سون قیسیملاری، دیگر اولایلار یانیندا چنگیز خان اوردوسونون اورتا آسیا، ایران و قافقاز - اؤته سینده ایجاد ائتدیگی وحشتلر ده آنلادیلیر.

منهاج الدین جوزجانی نین «طبقات ناصری» ادلی اثرینده ده موغول ایستیلاینین ائتگی لرینه راستلاماق مومکوندور. جوزجانی، اثرینی هیندیستاندا یازمیش و دئهللی سلطانلاریندان ناصر الدین محمود شاه (۱۲۵۶ - ۱۲۵۹) سؤنموشدور. اثر، اورتا آسیا، ایران، افغانستان و قوزئی هیندیستاندا حوکوم سورموش اولان خانیدانلارین تاریخینه ایشیق توتور. اثرین سون قیسیملاری،

موشاهیدہ اولۇئان يوكسەلىش، دۇنمىن كولتورەل ياشامىنىن جانلانماسىندا اۇنملى بىر عامىل اولمۇشدۇ. بۇنۇنلا بىرلىكدە، موغول اىمپىراتورلۇغونون دوزەلمەسى و خاچلى سفرلىرى، فارس تارىخچى لىرىنىن اۇفوقونو آچدى. موغول خانلارى، آدلارىنىن يوكسەلدەلمەسىنە حدسىز علاقه گۇستىرير و بو اوزدن دە تارىخچى و شاعىرلەر يارديم ائدىردىلر .

۱۴ - ۱۳. جو يوز ايللر اورتا آسيا و فارس تارىخچى لىگى، اۇنجهكى دۇنملرىن اوسلوبوندا اولماسىنا باخمىياراق، اوزونه مخصوص بىر سىرا يىنىلىكلردە ساغلامىشدى. بو دۇنمدە عرب ادبى دىلىنى تامامىيلە اورتادان قالخدىغىنى، بونون يىرىنە فارس و تاجىك دىللىرى اساس اولاراق يىرەل تارىخ اوخوللارىنىن اورتايا چىخدىغىنى گۇروروك. محدود سايدا اولان ساراي تارىخچى لىگى و خاندان مركزى تارىخ يازما فعالىتلىرى، زامانلا يىرىنى عومومى تارىخ كىتابلارىنا وئردى. بو طرزىن عنعنەوى (يىرىنە دوشموش) بىر دۇروما گلەمەسى، دۇغو تارىخچى لىگىندە اىلك دۇنە دۇنيا تارىخى ساحەسىنىن دوزەلمەسىيلە سۇنۇجلاندى.

عظاملك جووينىنىن (۱۲۸۳ - ۱۲۲۶) «تارىخ جهانگشا» آدىلى اثرى، موغول اىستىلاسى سۇتراسىندا يازىلان اىلك تارىخ اثرلىرىندىر. موگىف، اوزون ايللر موغول خانلارىنىن خىدمەتىندە اولموش و حاياتىنىن سۇن ايللىرىنى باغداد شەرى حاكىمى اولاراق گىچىرمىشىدیر .

اثرىنى ۱۲۶۰ ایلیندە تاماملایان جوینی، چنگیز خانین ایلک سفرلىرىندن باشلاياراق موغول تارىخىنى دە كىتابىندا يازیر. بۇنا باخمىياراق «تارىخ جهانگشا» نىن بىر چوخ بۇلۇمۇندە. سلجوقلو و خازمشاهلار تارىخى دە يىر آلیر. جوینی، مقامىنا گۇرە اولدۇغو اىختىارلارىنى دا قوللاناراق يازدىغى دۇنمىن گىرچك اولايلىرىنا نۇفۇز ائدەبىلمىشىدیر. بو اثر، او دۇنمىن گىئل دۇرومونون و

تۈركمېنىستانىن موغۇللار طرفىدىن ایشغال ائىلمەسىنىن سوتۇنجلارنىن اۆيره نىلمەسى باخىمىندان فووق العاده اؤنملىدير .

۱۴. جو يوز ايل فارس و تاجىك تارىخچى ليگى، ايلخانلى دۇنىمى ايرانىندا بۇيوك مووققييتلرە آل تاپدى. اورتاچاغ دوغو تارىخچى ليگىنىن آن موكممل اثرلرىندن اولان «جامع التواريخ» بو دۇنمىن باشلارىندا قلمە آلىنمىشدير و دۇنيا تارىخچى ليگىنده بو قيمتلى اثرين يازارى فضل الله رشيد الدّين (۱۳۱۸ - ۱۲۷۴) دير. اثرين قطعاً ان بۇيوك موققىيتى، ايسلام تارىخچى ليگىنده ائتگىن اولان دۇنيا تارىخى حاقىندا اسكى و گئريچى (موحافىظه كار - سوتتى) دوشونجه لرى يىخماسىدير. «ايللىكلر كوئيات» يندا، «اينسانلىق تارىخىنىن بۇيوك دىزىنده، فارس و عرب تارىخى، سادەجه بير چاى اولاراق قالماقدادير» ايدىعاسى اينجه و قيرمىزى بير خط كىمى گنجير. بو سببلە «جامع التواريخ» آدلى اثرده، اوْزاق دوغودان باشلا ياراق باتى اوْروپا ياخاسىنا قدەر بوتون خالقلارىن تارىخىنه اؤنم وئريلير. اثرين گئىلىنده، اوغوز بۇيلارى دا داخيل اولماق اوزره موغول - تۈرك اولوسلارىنىن تارىخى اساس آلىنمىشدير. «جامع التواريخ» ين بعضى يازمالارى آراسىندا، «تارىخ - اوغوز» آدلى اۈزل بير بۇلوم يئر آلىر. افسانه وى اوغوز خان رىوايتلرى نىن تام متنى، نه يازىق كى هله ده عئلمى آراشديرمالارا شامل اؤلمايىبدير. هم ده، بو رىوايتلرى رشيد الدّين آنلاتدىقلا رىيلا موقييسه ائتديگىمىزده، جالىب تارىخى و ائتئو قرافىك ائپىزودلارا راستلانيلير. رىوايتىن داها گئنىش بير وئرسىونو، ۱۴. جو يوزايل تۈركمىن تارىخچى لرىندن سالىر بابا طرفىندن «جامع التواريخ» ين جاغاتايجا ترجومه سىنده واردير .

رشيد الدّين، «اوغوز تارىخى» نىن اۈن سۈزۈنده، آنونىم تارىخچى و رىوايتچى - لردن فايدالاندىغىنى بىلديره ركن قابناق گۈسترمە مىشدير. آنلاشيلان، يازار، تارىخ اثرلرىنىن و شىفاھى ادبىياتدان فايدالانمىشدير. دابليو. رادلوفا گۈره،

رشیدالدین قاینانی «اوغوز خاقان حاقیندا ریوایتلر»ین اوغوز وئرسیونو و تورکمن خالق ریوایتلری اولۇشدورور. آنجاق، آراشدیردیغیمیز نۇسخه، اوغوز وئرسیونوندان داها چوخ ایسلام اورتودوکسیاسینین تأثیری آلتینا گیرمیشدیر. بۇرادا اوغوز و اوتون سوۋو، ایسلام دینی نین ایفراطی مودافیعلری اولاراق تانیدیلیر. بو دا اسکی اوغوز تاریخی ریوایتلری نین زامانلا بۇیوک دیشیمه اوغرا دیغینی گۇستریر. دایلو. بارتولدا گۇره، «اوغوز نامه»نین سون دیشیک-لیکلری، موغول دۇنمینده یاپلمیشدیر. بو نظر، رشیدالدین «زین الخبار» و «مجمل التواریخ»دن الدۀ ائدیگی بیلگی لرله دستکله نیر. بو قاینالاردا اوغوزون ایسلامی قبول ائتمه سینه داییر هئچ بیر بیلگی یوخدور. ترسینه اوغوزون افسانه وی آتاسی، سیحیرلی داش و یاغمور یاغدیران بو تپرست اینانجلارلا موخاطب دیر .

تخمینیمیزجه، رشیدالدین «اوغوز تاریخی»نین تملینده تاریخی و حماسی خاراکتیرلی «اوغوز نامه» وئرسیونلری یاتماقدادیر. ابوبکر بن عبدالله بن آیبکین «درالتیجان» آدلی اثرینده، ۱۳. جو یوزایلین سونلاریلا ۱۴. جو یوزایلین باشلاری آراسیندا، «اوغوز نامه» آدی وئریلن بیر اثرین اوغوزلاردا چوخ یاقین اولدو غوندان بحث ائدیر. اونا گۇره، بو اثرده تپه گۇز آدی وئریلن بیریندن بحث ائدیلیرکن، بو، اونلارین ایلک شاهی اولوب، «دهده قورقود» ناغیلیندا دا مطرح اولۇنور. «اوغوز تاریخی»نین بیر نۇسخه سی ده تورکمن بویلاریندان آغ قویۇنلو بی لری طرفیندن قۇرۇنوردو. ۱۵. جی یوزایل عوثمانلی یازارلاریندان ماحمود اوغلو حسن بایاتلی نین «تاریخ - آل - سلجوق» و «تاریخ - تراکمه» اثرلری ده، قۇتۇ اعتباریلا «اوغوز نامه»یه دایانماقدادیر.

هم رشیدالدین «اوغوز تاریخی»نده، هم ده باشقا اورتاچاغ تاریخچی لرینین اوغوز نامه یه ایلیشگین اثرلرینده بیر چوخ افسانه وی حیکایه لر یئر آلیر. اۇزللیکله

دە، اوغۇز خانىن ھلە اوشاقلىق چاغى ايسلاما يۇنەلمەسىيە ايلگىلى آناتىلانلار، چوخ يىكە بىر خيال دىمكىدەر. آيرىجا بو يازمالاردا قوللانيلان سوسىيال و بنزرى دىيىملر، شوبهەسىز اؤز دۇنملرينين مودۇرن باخيش آچى سىنى گۇستىرلر. بو سىبەلە، «اوغۇز تارىخى» نده يازىلانلارين هامىسىنى، ميكانيك سل اولاراق اسكى اولايلا رلا بىر يىردە قويا بىلمەريك. آراشدىردىغىمىز «اوغۇزنامە» وئرسىونلارى ھەرسى بىر «تارىخ حىكايەلرى» صىقتىندە اولوب، واجىب و گرەكلى گۇرونن يىرلىرىندە بىر سىرا تارىخى بىلگى لر دە يىر آلماقدادير. «اوغۇز تارىخى» آدلى اثرده نظرى ان چوخ جلب ائدەن قىسىملارين باشيندا، سلجوقلو فوتوحاتى و سىردىيا اوغۇز يابقولارينين حاكىمىتىنە ايليشگىن آناتىلانلار گلير. كرونولوژىك اولاراق دوشونە جك اولۇرساق، اولايلا رين گىرچكلىشىدىگى تارىخلە، رشىدالدىنين اثرى قلمە آلدىغى تارىخ آراسيندا ۲۵۰ ايل فاصىلە واردير. آنجاق، اوغۇزلارين تارىخ صحنەسىندە سرگىلەدىكلرى رولا داير اسكى دۇنمە مربوط اولان خاطىرەلر، آنلاشيلان، خالقين حافىظەسىندەن سيلىنمەمىشىدیر. «اوغۇزنامە» رىوايتلىرىلە ايلگىلى شايىعەلرى مئتودىك اولاراق آناليز ائتمەك اوچون، بونلارى اورتاچاغ قايناقلارىندا يىر آلان دۇنمە عايىد بىلگى لرلە قىياسلاياراق تنقىد ائتمەك گرەكیر. تارىخ قايناقلارىندا بحث ائدىلن اوغۇز رىوايتلىرىنى، او دۇنمە عايىد حىكايەلرە باش ووراراق تأيىد ائدىرىك. داھا ايلگىنچ و موحوالى اورىژىنال خالق رىوايتلىرى ايسە، قۇرقو باخىمىندان گۇرسل بىر حالا گىتيرىلمەكده دير .

۱۴ - ۱۳. جو يوزايللر فارس تارىخچى ليگى، دۇغو آسيا تورک - موغول مىللىتلىرى نىن تارىخ و ائتنىك دوزەنى نىن اؤيرەنيلمەسىنە اۇنملى بىر علاقه گۇستىرمەكده ايدىلر. «جامع التواريخ» سايەسىندە، بو اولۇسلارين تارىخىنە، دونيا تارىخىنين بىر پارچاسى اولاراق باخماق ايمكانى ساغلانمىشىدیر. اثرده، اوغۇز و تورکمنلرين بوى - شجرە سىستىمىنە و ائتنىك كىملىگىنە بۇيوك اۇنم

وئریلمیشدیر. یوزایلرلر سونراسیندا ایلک دۇنە مرکزی و اورتا آسیا تورک و موغول اولوسلارینین اسکی تاریخینە عومومی بیر پرسپیکتیف ایچینده باخیلماسی تجروبه اولونموشدور. قاینالاردکی ریویاتلرین، بویلا رین حماسی آنالیتیمایالی سوئی کوتوکلرینین و خالق حیکایه لرینین بیر آرادا ایلک تئوریکل ترکیبی ایله چالیشیلیمیشدیر. بو قدهر بویوک بیر پروژە شوبهه سیز اکسیر اولایلمزدی ؛ بیر سیرا اکلکتیزم علامتلر آرایا قویوب، آچیقلاما و تنقید ائتمه اسکیلیگی اوزونو گؤستره جک ایدی. آنجاق بو اسکیلیکلر، اورتا آسیا تورک خالقلارینین تاریخینین آراشدیریلماسیندا بویوک آددیملار آتان تاریخ بیلیمی اؤنوندە مانع دوزەلتمه ییر. بوژادا ساده جه بیر اسکیلیگی بیلدیرمک گرە کیر : ۱۴. جو یوزایل فارس قاینالاریندا یئر آلان اسکی اوغوز و تورکمن تاریخیه ایلگیلی زنگین بیلگی لره باخمایارق، موغول ایستیلای سونراسیندا اونلارین دورومونا مربوط اولان ندهنسه چوخ آز بیلگی وئریلمیشدیر .

مملوکلور دۇنمی میصر تاریخچی لیگی

۱۴ - ۱۳. جو یوزایللرده موسلمان دؤغو کوتورونو میصر مملوکلاری ایله ایران ایلخانلیلاری تمثیل ائدیردیلر. اؤزلیکلە، سون دؤنم مملوکلور حوکومدارلاری دؤنمینده تاریخ بیلیمی ساحه سینده بویوک اوغورلار آل تاپیلدی. میصر، تقی الدین المکریزی (اؤل. ۱۴۴۲)، ابن تاقیریدی (اؤل. ۱۴۶۹)، جلال الدین السیوطی (۱۵۰۵) کیمی بیریرلرینین چاغداشی چوخ ساییدا مشهور تاریخچی نین اورتایا چیخدیغی بیر اولکه اولموشدور. اورتاچاغ ان آدلیم تاریخچی لریندن اولان ابن خلدون دا (۱۴۰۶ - ۱۳۳۲) اوزون مودت میصرده یاشامیش و بیر

چوخ اثر يازميشدیر. مشهور «مقدمه» سینی قاهره یه کؤچ ائتمه دن اۇنجه ۱۳۸۲ یلیلنده مغریده بیتیرمیش اولماسینا باخمایاراق، تاریخه داییر اکلرینی میصرده تاماملامیشدیر. ابن خلدون، میصر تاریخچیلرینی دریندن ائتگی لندیرمیشدیر و حقیقتاً مکریزی اوڭو اؤستاد اولاراق قبول ائدیر .

ابن خلدون، اثری، اسکى تاریخ، فلسفه و حقوق قونۇلارینین بیر ترکیبی اولوب، موحتوالی اولاراق عرب تاریخچی لیگینده یئنی بیر تشکوله ندن اولمۇشدور. او، گئرچکدن ده تۇپلوملارین و آنایاسال دوشونجه نین اینکیشافیندا عامل ساییلان بیر عئلمین، تاریخ سۇسیولوژی سینین تمللرینی قۇرمۇشدور. ابن خلدون، تۇپلوملارین تاریخسل اینکیشافینا ماده سل بیر باخیش آچیسیندان یاخینلاشماغی سینامیشدی. هم دوغۇ، هم ده باتی اورتاچاغ تاریخ بیلیمی، ابن خلدونون تاریخ و فلسفی اثری «مقدمه» یه ائشیت ده یرده باشقا بیر قایناق تانیمایر. ابن خلدونون اثری، اورتاچاغ تورکمن یاشامیندا اکینچی و حیوانچی لیغین قونۇمونون اؤیره نیلمه سی باخیمیندان سون درجه اؤنملی بیر قاینقدیر. بو باخیمدان، «مقدمه» ده عرب و کوردلرده کی قونار - کۇچر یاشامدان بحث ائدیلیرکن، تورکمن حیوانچی لیغینا داییر وئرلن بیلگی لرده جالیب - توجۇهدور. ابن خلدون، قونار - کۇچرلرده طبقاتی بیر آیریمین اولدۇغونو، یعنی حیوان سورولرینین بۇیوکلوگونه گۇره بۇیلارین سۇیه سل بیر دوزهن ایجاد ائتدیکلرینی بیلدیریر. «مقدمه» ده یئرله شیک (ساکین اولموش) تۇپلوملارلا کۇچمنلر آراسینداکی ایلیشگی لره ده توجۇه اولۇنور.

۱۴ - ۱۳. جو یوز ایللره عایید فیلولوژی اثرلری

میسر تاریخ اوخولو، سرگیله دیگی موقئیتلره باخمایارق، یینه ده یترهل تاریخ قونولارینی یازییا آماقلا محدود ایدی. بو ندنله مملوکلو دؤنمی قاینلاقلاریندا دیگر اؤلکه و توپلولوقلارلا ایلگیلی چوخ آزیلگی یه راستلانیلیر. آراشدیردیغیمیز قوتئو اوزهرینده اؤنه چیخان پروبلئلرین حلّ اندیلمه سی آچی سیندان، میسر و سوریه ده یازیلیمیش عربجه - تورکجه تفصیللی سؤزلوکلرین اؤنمی، اؤزللیکه بیلدیریلمه لیدیر. ۱۴ - ۱۳جو یوزایلره اورتایا چیخان بو سؤزلوکلر، اورتا آسیا، قافقاز - اؤته سی و دوغو اوروپادا بوی گؤسترن تورک - مملوکلارین بو دؤولتین تاریخینده ده بویوک رول اوینادیغینی ایثبات اندیرلر .

۱۳. جو یوزایل مملوکلو بحرئ خاندانلیغی دؤنمینده، قیپچاق و تورکمن لهجه لرینی اساس آلان ایلک عربجه - تورکجه سؤزلوک اورتایا چیخدی. یازاری بللی اولمایان بو سؤزلوگون ایلک صحیفه سینده کیتابین آدی « کتاب مجمع ترجمان تورکی و عجمی و مغولی و فارسی » اولاراق قئید اندیلیمیشدیر. اثرین یازیلدیغی تاریخ، وئرلن رقمه گؤره ۱۲۴۵ ایلینه عاییددیر. سؤزلوگون موئلفی، چوخ یترده تورکمن سؤزلرینی بیلدیره رک اونلارین قیپچاق و باشقا شیوه لرده کی فرقینی گؤسترمه یه چالیشمیشدیر.

۱۵-۱۴. جی یوزایلرده میسر و سوریه ده عربجه و تورکجه قارشیلادیرمالی اولاراق بیر سیرا یننی لوغت شؤناسلیق اثرلری یازیلیمیشدیر. بۇنلارین آراسیندا ابو حیوانین (۱۳۴۵ - ۱۲۵۶) «کتاب الادراک اللسان الاتراک» اثری اؤزللیکه دئمه لیدیر. ۱۴۲۳ ایلینده میسر و یا سوریه ده یازیلان «تحفه الزکیه فی الغه التورکیه» آدلی اثری ده بیلدیره ملیبیک. بو سؤزلوکده قیپچاق لهجه سی اساس آلینماسینا قارشیلیق تورکمن دیلی آراسینداکی فرقلر ده مطرح اولمۇشدور .

آراشدیردیغیمیز دیل شؤناسلیق اثرلری آراسیندا تورکمن و اوغوز دیللری حاقیندا دیل بیلگی سی باخیمیندان ده برلی بیلگی لر سایه سینده اوغوزلارین

توپلومسال دۈزەنى، اكين و حئيوانچىلىق، مادى و معنوى كۈلتۈر قونۇملارنى دەپرلەندىرمە فورىستى اليمىزە گلير. سۇزلۈكلەردە يئر آلان بىلگىلەر اوغۇز و توركىمن قونۇسۇندا سوسىيال و ديگر ويجهلرينين اؤيره نيلمەسىندە اۋنملى بير دستك ساغلايير. كاشغارلى ماحمود طرفيندن ۱۰۷۴ ايلينده حاضيرلانان تورك ديللرى سۇزلۈگو بو اثرلرين موقاييسەلى تحليلينه اهميتلى بير يۈل آچير. كاشغارلى ماحمودون «ديوان لغات التورك» ادلى اثرى، ۱۱. جى يوزايل اوغۇز و توركىمن تاريخى نين و اثتيك قۇرقوسونون آنلاشيلماسيندا ان اۋنملى قايناق دۇروموندادير. آنجاق، بوموكمۇل فيلولۇژى چاليشماسى چوخ ياخشى بيلينديگينه گۇرە، بۇردا اوزەرينده دۇرولماياجاقدير .

بونلاردان ساوايى آنادولودا يازيلان سلجوقلو اثرلىرى آراسيندا جلال الدين رومى و سولطان وگدين توركجه مثنوىلىرى ده قيد ائتمەيه دوير. بوتون بو قايناكلارين آرشديريلماسى سونۇجوندا اوغۇز و توركىمن بۇيلارينين توپلومسال قونۇمونو و بنزر يۇنلرينى آچيغا چيخارتمايمىز مومكون اولور .

۱۵-۱۴. جى يۈز ايللرده يازيلان عرب - تورك سۇزلۈكلرينين ديل بىلگىسى آچىسىندان اينجه لنمەسى، بۇرادا قونۇموزدان ائشيكده دۇرماقدادير. اساساً بيزيم قونۇموز آچىسىندان دا بو اثرلر بيرينجى درجەلى قايناكلار اولماييب، ۱۳. جو يۈز ايل اوغۇز و توركىمن توپلومسال قۇرقوسونون، اكين و حئيوانچىلىق ياشامينين اؤيره نيلمەسى آچىسىندان فرعى بىلگىلر سۇنۇرلار .

عوثمانلى دۇنمى توركيه تاريخچى ليگى

۱۶-۱۵. جى يۈز ايللار ايسلام تاريخچى ليگينده اوغوز و تورکمن تاريخى نين اؤيره نيلمه سى، تورکيه قايناقلاريندا دا علاقه گۆرمۈشدور. عوئمانلى دؤولتى نين قۇرولماسيندان سونرا تورکلرين اؤز تاريخلرينه، اوزليکله ده اتتنيک دوروملا- رى نين اؤيره نيلمه سينه بؤيۈک اهميت وئريلمه يه باشلاندى آنادولودا يازيلان فارسجا تاريخ اثرلرينين يئرinni سلجوقلارلا بيرليکده تاريخ کيتابلارى آلدی. عوئمانلى تاريخچى ليگينين اثرکن دۇنم اثرلرينين باشيندا يازيچى اوغلو على نين «اوغوزنامه» و «سلجوقنامه» سى گلير. اثر، ۱۴۲۳ ايلينده سولطان II. مۇرادا (۱۴۵۱ - ۱۴۶۱) خيتاب اولاراق يازيلميشدير و بئش بۆلۈمدن عيبارتدير. اثرده رشيدالدين «ايلليکلر کۈلياتى»، ابن بى بى و راوندى نين اثرلرينين اتنگى سى گۆرۈلور. يازيچى اوغلو على، اثرinni يازارکن تاريخى اوغوز ريوايتلريندن و اوغوزنامه نين اۇيغور وئرسىئونندان يارارلانميشدير. ۱۵. جى يۈز ايل عوئمانلى يازارلاريندان ماحمود اوغلو حسن باياتلى طرفيندن ده اوغوز خاقانلاريلا ايلگىلى بير اثر حاضيرلانميشدير. مۈلف اثرينده، باشقا هئچ بير يئرده راستلانمايان افسانه وى اوغوز خاقانلارينين آدلارinni آچيقلايير. باياتلى نين بو اثرى، II. بيازید دۇنمى نين يازارلاريندان محمد نشرى طرفيندن يازيلان «کتاب جهان نما» آدى اثره قايناق اولمۇشدور. اثرين بير بۆلۈمو اوغوز خانا، اونون سۈيۇنا و تورکلرين ايسلامى قبول ائتمه سينه ايختيصاص تاپميشدير. ف. آراکا گۆره، نشرى بو اثرين يازيلماسيندا باياتلى نين اثريندن ساوايى بيرده «شجرة تراکمه» دن فايدالانميشدير. سلجوقلو خانيدانينا محصور اولان «کتاب جهان نما» نين يارانماسيندا يازيچى اوغلو على نين اثرينين رۈلو بۈيۈکدور. نشرى، اثرين يازيلماسيندا اوروج بى يين، آشيق پاشانين و ديگر مۈلفلرين اثرلريندن ده فايدالانميشدير .

عوئمانليلار دۇنه نمينده آنادولۇداكى اوغوز و تورکمن بۇيلارى آراسيندا ده ده قورقود حاقيندا آناليتيلان حماسى ريوايتلر چۈخ راييج ايدى. ده ده قورقود

ناغىلى نىن ايلك وئرسىونلارى اورتا آسيادا اورتايا چىخىنجا، ۱۲ - ۱۱ جى يوز ايللردە سلجوقلو آخىنلار يىلا قافقاز، آذربايجان و آنادولوىا يايلىمىشىدىر .

عوثمانلى قايناقلارى، اورتا و كوچوك آسياداكى اوغوز و توركمىن بويلارى تارىخى نىن اؤيره نىلمە سىنە چوخ ياردىم ائتمكده دىر. قايناقلاردا، اونلار يىن بوى تشكىلاتىنا، آداب و روسومونا، ائتنىك قوتۇمونا بۇيوك اهمىت گۇستريلىمىشىدىر. طبعى كى، بۇرادا عوثمانلى يازارلار يىن ائرلر يىن قوتۇ تۇتدوقلارى افسانەوى اوغوز رىوايتلر يىن تىقيد گۇزويلە باخمادىقلار يىن و موخالىف نظرلرى دىقته آلمادىقلار يىن دا بىلدىرمەلى يىك. بو اۇزلىكلر، يازىچى اوغلو على نىن ائر يىن، عوثمانلى خاندانى نىن گلدىگى كايى (= قايى)، اوغوز توركلر يىن ۲۴ بوۇندان بىرى) بوىو حاقيندا آنالدىغى رىوايتلردە داها چوخ نظرى جلب ائدىر .

۱۸ - ۱۶. جى يوز ايللر اورتا آسيا تارىخچى ليگى

۱۶. جى يوز ايلدە اورتا آسيا، اۇزبك كۇكلو شىببانى خاندانىندان خيوە و بوخارا خانلىقلار يىن ايدارەسى آلتىندا يىدى. بو فئودال دۇولتلىرىن اورتايا چىخىشى، يئرەل تارىخچى ليكدە توركجە دانىشان تۇپلۇلوقلار قارشى ايلگى نىن آرتماسىندا ائتگىلى اولدو. اورگىنج حاكىمى على سولطان يىن ايدارەسى سىراسىندا (اۇل. ۱۵۶۵) شىخصاً اوتون امرى يۇنۇندە سالىر بابا آدىلى بىر آدم ۱۵۵۶ ايل يىندە، «جامع التواريخ»ى فارسجادان ترجمە ائتدى. بئله ليكلە توركجە دانىشان يئرەل تۇپلۇلوقلار يىن تارىخى گئچمىشى، دۇنيا تارىخى نىن بىر پارچاسى اولاراق

ایدراک ائدیلیمه یه باشلاندى. «ایلیکلر کولیاتى» آدلى اثرده تورک و موغول میلّتلرى نین - بۇتلار آراسیندا اوغوز و تورکمن بۇیلاری دا گۆستريلمیشدیر - تاریخی اساس آلینمیشدیر .

۱۷. جى یوز ایلده خیوه تاریخی سی ابوالقازی بهادورخان (۱۶۶۳ - ۱۶۴۶) طرفیندن حاضیرلانیان «شجره تراکمه» غیرى مستقیم و یا دوغروندان رشیدالدینین قوللاندىغى قاینقلاردان یارارلاناقل یازيلمیشدیر. ابوالقازی، اثرین حاضیرلا-نماسیندا «اوغوزنامه» آدیلا مشهور تورکمن بوى ریوايتلریندن ده فایدالانمیشدیر. ایلک دۇنه ابوالقازی، تورکمن خالق ریوايتلرینی توپلامیش، یازیلی قاینقلاردا یئر آلان بیلگی لرله ده دستکله یه رک بیر آریا گتیرمه یی تجروبه ائله میشدیر. اولایلارلا تنقیدله یاناشمیشدیر. آنجاق، یازارین یازیلی قاینقلارلا تورکمن خالق ریوايتلری آراسیندا، ترکیب ائتمه بیر تجروبه سی ساغلاماغا چالیشدیغى چوخ دا اوغورلو اولمامیشدیر. ابوالقازی نین اثری، تورکمن تاریخی ساحه سینده دنیا تاریخی لیگینه سؤنولموش اۇزل بیر قاینق اولاراق دیر قازانمیشدیر. نه یازیق کی، ابوالقازی نین قوللاندىغى «اوغوزنامه» نین یازمالاری گونوموزه قدهر گلیب چاتمیشدیر. بۇئا گۆره ده، بۇرادا «شجره تراکمه» یی تاریخی بیر رهبر اولماقدان داها چوخ، اوغوز بۇیلاری حاقیندا ریوايتلر احتیوا ائدهن بیر قاینق اولاراق قوللاناجاغیق .

باتی اوروپا و روسیا تاریخی لیگی

اوغوز و تورکمن تاریخیله ایلگیلی اولاراق ساده جه دوغودا یوخ، بلکه، ۱۷. جى یوز ایلدن باشلا یاراق باتی اوروپادا دا آراشدیرمالار باشلانمیشدیر.

اوروپالى بېلگىنلر آراسىندا بو قوتۇنون اىلك اۇزمانى (موتخصيص) اولاراق فرانسهلى شرقشوناس ھېرېلوت قبول ائدىلير. «دوغوكتابخاناسى» آدلى اثرينده يازار، عرب و فارس قايناقلاريندا گئچن اوغوز و توركمنلرين منشأى و تاريخيله ايلگىلى نظرلى بيلمسل آنلامدا دهرلنديرمه يه چالشميشدى. ھېرېلوتدان سوئرا اوغوزلارين ائتنىك و سياسى تاريخينه مربوط اولان چالشمالارى. ۱۸. جى يوز ايل مئديئوالىست ژ. دو ژون سوردرورموشدو. اوتون «ھونلارين، توركلرين، موغوللارين عمومى تاريخى» آدلى اثرينده سلجوقلو تاريخينه گئنىش بير يئر آيريلمىش ؛ سلجوقلو دؤولتى نين دوزەلمەسىندە آن اۇنملى رولۇ اوغوز و توركمين بۇيلارى نين اوينادىقلارى قئيد ائدىلميشدير .

بولشئويك اينقىلابى اۇنجهسى روس تاريخچى ليگينده، اوغوز و توركمين تاريخى نين اۇيرەنيلمەسىنە ايلك دۇنە ۱۸. جى يوز ايلده باشلانميشدير. بو ساحەدە ايلك آددىملارى و.ن. تاتيشئو، آردىندان دا م.ن. كارامزين آتميشديلار. و.ن. تاتيشئو، دوغو اوروپا خالقلىرى تاريخى نين آراشديريلماسى سىراسىندا اوغوز قوتۇسۇندا دا بير نئچه ايشارەلىرى اولموشدور. تورك دىللىرىنە ياخيندان واقيف بيرى اولان و.ن. تاتيشئو، چالشمالاريندا گئنىلكە ابوالقازى نين اوغوز بۇيلارى حاقيندا توپلادىغى مأخذلىرى قوللانمايى ترجيح بيلميشدى. روس تاريخ عئلمى نين آتاسى اولاراق قبول ائدىلن م.ن. كارامزينين اثرلرينده دە بو قوتۇللارا ايشىق تۇتولماي چالشمىلميشدير. م.ن. كارامزين روسيانين دوغو سرحدلرينده حوكوم سورموش تورك - اوغوز بۇيلارى نين تاريخى اهمىيىنە ايشارت ائدەن ايلك آراشديرماچىلاردان دير .

سووت تاريخچى ليگينده قوتۇيا مربوط اولان ايلك جىدى آراشديرمالار، دايىلو. بارتولدلا بيرلىكدە باشلايىر. بو بۇيوك شرقشوناسين اثرلىرى، اورتاچاغ توركمين تاريخى ساحەسىندە ان ساغلام قايناق ھويىتىندە دير. دايىلو. بارتولدون

اسكى تۈركمەن تارىخى اۆزەرىنە چالیشماسى بىزىم اوچون اۆزل بىر قايناقدير. نەيازىقكى، سوۋىت لىتېراتۇرۇندەدە بللى اولۇندۇغۇ كىمى بارتولدون اثرلىندەدە بىر سىرا اسگىكلىكلەر واردىر. بونلار باخمايلاق بارتولدون اثرلى ھەرسى گىرچك بىر قايناق اۆزلىگىندە چالیشمالار اولوب، گونۇموزە قەدەر بىلىمسل دەرىندەن ھىچ بىر شى آزالامىشىدىر .

سوۋىتراكى دۇنم سوۋىت تارىخچىلىرى آراسىندا و.آ. قورد لئوسكى، آيو. ياكوبووسكى، س.پ. تولستوف، ب.ن. زاھودىر و آ.آ. روسلىاكوفون آدلارنى دىيەبىلىرىك .

خازرم آرکئولوژى و ائىنوقرافى انىستىتوسو (HAEE) و گونۇ تۈركمەنىستان آرکئولوژىك قازى ھىأتىنن توپلادىغى بىلگىلەردە قونۇموز آچىسىندان چوخ اۋنملىدير. اۆزلىكلە، HAEE نىن قازى راپورلارى سوۋۇجوندا سىردىريا نەرىنن آشاغى آخىملارىندا اوغۇزلار عايىد اسكى شەر خرابەلىرى حاقيندا وئىرلىن بىلگىلر شايانى تقيدىردير .

آراشدىردىغىمىز قونۇبا مېرۇپ اولان تۈركمەن تارىخىنە داير مونۇم اىمكانات، آيرى بىر اۋنم داشىيىر. بۇنلار آراسىندا ايلك اولاراق «اچىتركى / آراشدىرملار» و ايكى جىلدلىك «TSSR تارىخى» نى گۇستەرە بىلىرىك. بو گۇنل مؤحتوالى اثرلىن يايىنلانماسى جومھورىت تارىخچىلىگىنن اۋىرەنىلمەسىندە بۇيوك اۋنمە صاحىبىدير. «TSSR تارىخى» نىن ايلك جىلدىندە تۈركمەنىستانىن اسكى و اورتاچاغ تارىخى ساحەسىندە اۋزون ايللردن برى سوردورولن عىلمى آراشدىرملارنى سوۋۇجلارى يايىنلانمىشىدى. اثرىن ايلگىلى بۇلوم و قىسىملارى، ۱۳ - ۹. جو يوز ايللر اوغۇز و تۈركمەن تارىخىنن سوسىيال و اكونومىك جەھتلىرنە ايشىق تۇتۇر.

۱۳ - ۹. جو يوز ايللر اوغوز و تورکمن

تاریخی نین پروبلئمیری

سون اوچ يوز ایل ظرفینده، اورتاچاغ اوغوز و تورکمن تاریخی نین آراشدیر- یلماسیندا باتی اوروپا، روسیا و یابانجی دوغو اؤلکه‌لری آراشدیرماچیلاری بویوک ایره‌لیله‌مه‌لره ال تاپمیشدی‌لار. آنجاق، اسکی دن بری سوردورولن آراشدیرمالارا باخمایارق، هنوز بیر سیرا موناقیشه‌لی و آچیقلاما گۆزله‌ین مسأله‌لر ده واردیر. بو موباحیثه‌لی مسأله‌لردن ساوایی، سلجوقلو دؤولتی نین قورولوشو اؤنجه‌سینده اوغوز بوی‌لاری نین اوتوردوقلاری بؤلگه‌لرین تام اولاراق هانسی جوغرافیایا شامیل اولدوغو مطرح اولور. سووئت و خاريجی تاریخی لیکده قوتویا ایلیشگین چئشیدلی آراشدیرمالار ائدیلمیشدیر. بو آراشدیرمالار آراسیندا، تماماً موتناقیض نظرلرین مودافع‌لری ده اولموشدور. قوتویا داير آراشدیرمالار آراسیندا، اؤنجه‌لیکله خریطه چالیشمالارینی بیلدیرمک گرہ‌کیر. بو جور آراشدیرمالارین باشیندا ایسپونترمئنکه‌نین اورتا آسیا و دوغو- اوروپا تاریخی و جوغرافیاسی اوزهرینه چالیشماسی گلیر. اونون حاضیرلادیغی خریطه‌لرده آرال اطرافی، آشاغی پو‌وولژه، اورال جیواری و خزرین دوغو ساحیلینده یئر آلان گورکن نه‌رینه قدهر اولان ساحه، اوغوز ائلی اولاراق گؤستریلیمیشدی. ایسپونترمئنکه‌نین ۱۱ - ۱۰ جی یوز ایللر موسلمان دنیاسینی گؤستره‌ن بیر باشقا خریطه‌سینده اوغوزلارین (اوزلارین) وولقا و اورال نه‌یرلری آراسینی، آزاقی، دوتون آشاغی آخیم‌لارینی، خزر دیزینین دوغو ساحیل‌لرینی، نیسا جیوارینی، ابیورد، دارقان و قورکنتی توتدوقلاری آنلاشیلیر. خاچلی سفرلری

سیراسیندا اوروپا و آسیایی گۆسترن بیر باشقا خریطهده ایسه، اوغوزلار ایلک بللی ائتدیگیمیز بۆلگه لرده گۆستریلیرلر. بو دؤنمده قیپچاق ایستیلایسی نتیجه سینده اوئلارین جوغرافیاسال قونۇمۇندا دا بۇیوک دَیشیک لیکلر اولمۇشۇدۇ .

باتی اوروپا تاریخیچى لریندن ک.میللترین تاریخ و ائتنوقرافیک چالیشماسى دا ده یرلی اثرلر آراسیندادیر. اثرینده عرب جوغرافیا خریطه لرینی اساس آلان ک.میللئر، اورتا آسیا و قازاخستانداکی اوغوز یئرله شیم ساحه لرینین خریطه سینى چىخارمیشدیر. ک.میللئر بۇرادا ادیسی نین شهر، چای، داغ و دیزلرینه دایر نقل ائتدیگی بیلگی لردن یارارلانمیشدیر. اثرده، «نزهة المشتاق» دان آلینمیش بیر سیرا جالیب جوغرافیاسال آچیقلامالارا یئر وئریلمیشدیر. آنجاق یازار، اورتایا قویدۇغو نظر و ایدیعالارینی، تاریخسل و آرکئولوژیک بیلگی لر ایشیغیندا ثابت ائله یه بیلمه دیگینه گۆره، چوخ واختلار ادیسی نین اثرینه موتضاد دوشه جک آچیقلامالارا دا سبب اولمۇشۇدور.

تاریخ و جوغرافی لیتراتۇرونده اورتاچاغ اوغوز بۇیلاری نین یاییلیقلاری ساحه لر، موختلیف شکیللرده گۆستریلمیشدیر. بونلاردان م.رئینود، ۱۱ - ۹. جى یوز ایللر آراسیندا اوغوزلارین آرال گۇلونون دۇغو، قوزئی و قوزئی باتی سیندا اوتوردوقلارینی سۇیله ییر. رئینودا گۆره، اوغوز بۇیلاری، اورتا آسیانین گئیش صحرالاری نین یعنی قارلۇقلارین یاشادیغی یئددى سو ایله دۇغو اوروپاداکى خزر خاقانلیغی نین سینیرلاری آراسینداکی بۇلگه لرین ساده جه قۇناقلاری قبول ائدیله بیلر. یئنه اوئا گۆره، بیر قۇروپ اوغوز بۇیلاری، آزاق حیوارینداکی صحرالارا قدهر گلیمیشدیلر. ۱۱ - ۱۰. جى یوز ایللر دۇغو قاینقلاریندا اوغوز ائلی حاقیندا یئر آلان بیلگی لر، و.ف. مینورسکی طرفیندن «حدود العالم» ین اینگیلیزجه ترجمه سینین آچیقلامالار قیسمیندا بیر آرایا گتیریلیمیشدیر. و.ف. مینورسکی، سلجوقلو ایمپیراتورلۇغونون اورتایا چیخیشیندان اۇنجه اوغوزلارین،

ايرتیشدن وولقايا قدير، خزر دنيى ايله ماورالنهَر آراسيندا قالان بۇلگه لردە اوتوردوقلاريني قتيد ائدير. اوغۇزلارين يئرله شيم ساحه لرى آرال جيوارى، قوزنى خزر اطرافى، اوست يورد، سيرديانين آشاغىلارى و ائمبا نه رى نين باتى ياخاسينا قدير اولان اراضىلرى شامل اولوردو .

اينجه له ديگيميز دۇنمده اوغۇزلارين اوتوردوقلارى بۇلگه لرين جوغرافىاسال دۇرومونا مربوط اولان پروبلئلر، ديگر بير سيرا تاريخچى لرين ده علاقه سيني چكيمشدى. و.و. قريقوريئو، دابيلو. بارتولد، آ.يو. ياكوبووسكى، س.پ. تولستو و آ.آ. روسلياكووۇن چاليشمالاريندا سلجوقلو دۇولتى نين قۇرولوش اۇنجه سينده اوغۇزلارين سيرديانين آشاغى و اورتا آخيملارى جيواريندا، خزر جيوارى، آرال اطرافى و بوولژه نين باتى سى بوئونجا اۇزانان توپراقلاردا حوكوم سوردوكلرى ديكر ائديلىر. اوغۇزلار، خوراسان و ماورالنهَر زيراعت ساحه لريله گوركُن چاينين آشاغى آخيملارى اوزه رينده اولان چين كنت شه رينه قدير اۇزانان ساحه يه قوششو اولمۇشدولار. د،هئربلوتون آراشديرمالاريندان برى تاريخچى لر، اورتاچاغ اوغۇز و توركمَن بويلارى نين اطرافى پريشان ائندن كۇچ فعاليتلرينه ايشاره ائله ميشديلر. و.ف. مينورسكى، مروزى نين اثرى نين چاپينا يازديغى آچيقلاماسيندا، ۱۱ - ۹. جى يوز ايللر آراسيندا دالقالانان اوغۇز كۇچلرينه ايليشگين گئنيش بيلگى لر وئرميشدير. اوغۇز و توركمَن كۇچلرى نين سببلرى آراسيندا قيبچاق باسقى سى و سلجوقلو حركتلىر گۇستريلىر. ۱۱. جى يوز ايلده سيردريا و آرال چئوره سينده ساكين اولان اوغۇز بويلارى، دۇغودان گلن قيبچاق تضييقي (باسقى سى) سوتۇجوندا يوردلاريني ترك ائتمك مجبوريتينده قالميشديلار. اى.ماركو آرت، كومانلار (=قپچاقلار) اوزه رينه آراشديرمالاريندا، باشقا تاريخچى لردن فرقى اولراق، قيبچاق - اوغۇز وۇروشمالارينا ايشارت ائندرك، بو ساواشلار سوتۇجوندا اوغۇزلارين گوننى

روس بۇزقىرلاریندان گئچەرک بالکانلارا سیغیندیقلارینی وۇرقولاییر. ای.مارکوآرت، بو کۆچلرین سببلرینی قیپچاقلارین قۇزئی چیندن دۇغو اوروپایا قەدر یئتیشن حرکتلرینده اختارماقلا مۇستەلّ بیر قارار گلەمشیدیر. آنجاق، ای.مارکو آرت، اوغوز صحراسی آدی نین ۱۳. جو یوز ایلده دشتی - قیپچاق اولاراق دیشیدگینی دوشونمکله ایشتیباھ ائتمیشدیر. او حالدا کی، دایلو. بارتولد بو دیشیک لیگین داها ۱۱. جی یوز ایلده گئرجکلشدیگینی ایثبات ائتمیشدیر .

سووت و یابانجی تاریخچی لیکده، ۱۱. جی یوز ایلین اورتالاریندا اوز وئرن قیپچاق ایستیلایسی سونراسیندا، اورتا آسیا اوغوز بویلارینین تاریخی چوخ آز تدقیق ائدیلمیشدی. سادهجه، بیر سیرا چالیشمالاردا اونلارین اوتوردوغو بۆلگه لرین آدی نین دیشیدگینه و گئرجک آدلارینین تثبیتنه ایلگی گۆستریلمیشدی. بونلار آراسیندا ت.بانقو اوغلونون اوغوزلار اوزه رینه اؤزل چالیشماسی داها جاذیب دیر. ت.بانقو اوغلونا گۆره، ۱۰. جو یوز ایلده اوغوز بویلاری سیردریا، اوست یورد، ایرتیش و وولقا آراسیندا قالان بۆلگه لرده اوتوروردولار. ۱۱. جی یوز ایلین ایلک یاری سیندا ایسه قیپچاقلار، اوغوزلاری باتی آرال جیوارینا گئتمه یه مجبور ائتمیش ایمیشلر. بعضی اوغوز قوروپلاری دا بالخاش ایله آرال ساحیللرینده ساری سویا، سیردریانین اورتا آخیملارینا و قاراتاوداگی اتکلرینه چکیلیمیشدیر. ۱۱. جی یوز ایلین ایکینجی یاری سیندا «اوغوز ائلی» اولاراق تعریف ائدیلم بۆلگه، سیردریا چایی چئوره سینی شامل اولۇردو .

۱۳ - ۹. جو یوز ایللر آراسیندا اوغوز بویلارینین اوتوردوقلاری جوغرافیایا داییر حلّ ائدیلمه میش مسأله لرین سایسی چوخ چوخدور. موجود تاریخ و جوغرافیا قاناقلاریندا، اوغوزلارین سلجوقلو و قیپچاق کۆچلری اۇنجه سینده کی

ان ياخشى و بۇيوك بۇلگه لرييله ايلگىلى صحيح بيلگى لر واردير. چاليشمالاردا گۇرولن ان بۇيوك اسگىك ليك ايسه، توركمين قوروللارى نين اوغوز ائلينده كى نوؤوسو حاقيندا بيلگى لرين يئر آلماسى دير. تاريخچيلرين چوؤو، ساده جه ادريسى نين وئردىگى جوغرافياسال بيلگى لره دايناناراق، اوغوز جوغرافياسىنى آچىقلامايا ايقدام ائتميشديلر. او ايسه، «نزهة المشتاق» ين اينجه له مەسى سوئوؤوندا ۱۰. جو يوز ايلده اوغوز كۇچريلرى نين بالخاش جيواريندان دوؤو اوئال بۇلگه سينه قدير يايبليدقلارينى گۇروروك. اوغوزلارى ۱۰. جو يوز ايلده سارى سو نهري حوضه سى ايله اولوتاو داغى اتكلرينه محدود تۇتماق، چوخ موباحيئەلى بير قوئودور. آنلاشيلان، بۇرايا قيماقلارلا ياخشى گئچين كىچىك بير اوغوز قۇرۇپو كۇچ ائتميشدير. آرکئولوژىك آراشديرمالار، مركزى قازاخىستانين صحرا كمريندينده آلە گئچيريلن ۱۳ - ۹. جو يوز ايللره عاييد هئىكللرين قىماق و قىپچاق بۇيلارينا مخصوص اولدوؤونو گۇسترير .

اوغوز و توركمينلرين توپلومسال دوزە نينه داير

پروبلئملىر

اهمىتلى سورۇنلار آراسيندا، ۱۳ - ۹. جو يوز ايللر اوغوز و توركمين بۇيلاريندا حيوانچىلىق و توپلومسال دوزە نه مربوط اولان مسأله لرين حل ائتمەسى ده اؤنملى بير يئر توتماقدادير. اوروپالى شرق شوناسلار، اوغوز و توركمينلرين سوؤيو-اكونوميك تاريخىنى آراشديرمايا چوخ آز توجؤه ائله ييبلىر. قوئوئون بيلمىسل يۇندن آراشديريلماسيندا سوؤت تاريخچى لرى ده داها

جیدئی ایشلەمیشدیلر. و.آ. قوردلئوسکی، آ.یو.یاکوبووسکی، آ.آ.روسلیاکوو، ۹-۱۱. جی یوز ایللردە اوغوز و تورکمن بویلارینین انامشغولیتلرینین کۆچری حیوانچی لیق اولدوغونو وۇرقولاییرلار. س.پ.تولستوو، سیردریا و آرال حیوارینداکی بۇلگەدە اوتۇران اوغوز قۇروپلارینین حیوانچی لیغا باخمالاری- نین آلتینی ایضالاییرلار. اوغوز بویلاری، حیوانچی لیقدان ساوایی زیراعت، بالیقچی لیق، ال صنعتلری و تیجارەتلەدە ایلگی لنىمیشدیلر. س.پ.تولستوو، دایلو. بارتولد و آ.یو.یاکوبووسکینین نظرلرینه قارشیلیق، ۱۰. جو یوز ایل و ۱۱. جی یوز ایل باشلاریندا سیردریا بۇلگەسى شهر نۇفوسونون اۇنملی بیر قىسمىنین اوغوزلاردان تشکیل تاپماسینین اچىقلاير. اونا گۆره، يئنگى كنت، جند و ديگر شهرلرين اهالى سىنى «موسلمان» تجموعاتى دئيل، يثرەل اوغوز تۇپلومو اولۇشدوروردو .

سوؤت تارىخچىلرينە گۆره، ۱۳ - ۹. جو یوز ایللردە اوغوز بویلاری قبیلە - بوئی دوزەنینه اوغون اولاراق تشکیل تاپمیشدیلار و بو تۇپلومسال تشكىلاتلارنا بيجيمى، موحتوالى اولاراق كلاسيك بير اوزلليک داشى بيردى. ۱۰. جو یوز ایل اوغوز بویلاری آراسیندا تۇپلومسال ایلشگی لرین اینکیشاف ائتدیگینه ایلک دیقت وئرن و.آ.قوردلئوسکی اولموشدور. آ.یو.یاکوبووسکی، ۱۱ - ۱۰. جی یوز ایللردە اوغوز و تورکمن بویلارینین، اینکیشاف حالیندا اولان ایلکل تۇپلومسال دوزەنىنین ایلک مرحله لرینده اولدوقلارینی بللی اندیر. س.پ. تولستووون اچىقلاماسينا گۆره، اوغوزلار آراسيندا بۇيوک حیوان سورولری اولان وارلیقلی بی لر واریدی. آ.آ. روسلیاکوو، اوغوز بوئی قۇرقوسوندا آتارکیل سوئی زنجیرینین سورعتلە آرادان گئتمەسینی و بۇنون يثرينه فتودال قۇرقونون ايجاد اولدوغونو بیلدیریر. اوغوز و تورکمن آریستوکراسیسی، زامان بوئیو، بویلارین موشرتک ساحە ساییلان مرتع و سواقاقلاری اوزەرينده حاق ایديعا

ائتمه يه باشلامىشدى. زنگين لىش اوڭغوز بىلىرى، تدرىجى صۇرتده كىچىك حىوان سورولرىنه صاحىب آزاد اينسانلارى ايطاعت آلتىنا آلدىلار.

ترتيب آندىلن چالشمالار، سۇزونو ائىدىگىمىز دۇنمده اوڭغوز و توركمين توپلۇلۇقلارى آراسىنداكى توپلومسال قۇرقونون تديقينه اۇنملى ياردىملار ساغلاماقدادير. آنجاق موجود لىتتراتورده، بۇيلار آراسىنداكى توپلومسال قۇتۇما اىلىشگىن هېچ بىر بىلگى يوخدور. ان اۇنملى سۇرغولارىن باشىندا ايسه، اوڭغوز بۇيلارى آراسىندا فئودال سىستىمىن اىلكل آنلايشى مى يوخسا اىلكل فئودال توپلوم دوزەنى مى رايىج ايدى (؟) سۇرغوسو گلير. سووت تارىخچى - لرىنن آراشدىرمايا ياناشمادىقلارى باشقا بىر قۇتۇ ايسه، ۱۳ - ۹. جو يوز ايللر آراسىندا اوڭغوز و توركمين توپلونون سوييه و درجه دوزەنىنده اورتايا چىخان دىيشىملر، توپلوم دوزەنىنن تحروك عامىلى و اىلكه لرى كىمى مسأله لردير.

موباحيئه يارادان قۇتۇلاردان بىرى ده، اوڭغوز يابقولارىنا عايد سىردىرانيىن آشاغى آخىملارىندا يئر آلان شهر توپلوملارىنن هانسى ائىتىك اۋزلىكلر داشىدىغىدير. مسكون ياشام طرزىنى منىمسه مىش اوڭغوز قۇروپلارىنن اولدۇغونا داير نظرلر، عرب جوغرافياچىلارى طرفىندن تاييد اولۇنمور .

سىردىريا اوڭغوز دۇولتىنن تشكولو سۇرۇنو

اورتا آسىا اوڭغوز بۇيلارىنن تارىخىنده سىردىريا يابقو دۇولتىنن تشكولو اۇنملى بىر يئر تۇتور. آنجاق، بو قۇنودا هم يۇرد ايچى، همده يۇرد ائشىگى تارىخچى لىكدە ترتيب آندىلن آراشدىرما سايىسى، بىر الين بارماقلارى قدهر بئله دئىيلدير. اورتاچاغ اوڭغوز بويلارىنن بىر دۇولت دوزەنىنده تشكىلاتلا -

نماسینا داییر قوتۇتون اوزەرىندە اۇنە چیخان پروبلەملرین اۇنملی بیر قیسمی، سووت تاریخیچىلىرىنین آراشدیرمالاری سوتۇجوندا برطرف ائدیلمیش کیمی دیر. دابلیو. بارتولدون آراشدیرمالاریندا، هله ۱۰. جو یوز ایلده سیردریانین آشاغی آخیمالاریندا اوغوزلارین سیاسی بیر گوج دؤوره سینده ییغیشمالارینا ایشارت ائدیلمیشدیر. اونا گۆره، اوغوز یاققولاری قیشی یشگی کنت ده گنجیریدیلر. اما بو یاققولارین حاکیمیتی کافی درجه ده گوجلۇ دئییلدی و ساغلام بیر تمله اوتۇردولماشیدی .

تاریخ لیتراثۇرونده قوتۇیا ایلشگین بیر نظردە وار. بو نظره گۆره اوغوزلارین دؤولتی اولماشیدی. بونظرین مودافعلىرىنین آراسیندا یئر آلان آ.یو. یاکوبووسکی به گۆره سیردریا یاققولارینین اوغوز بۇیلاری اوزەرىندە گنرچک آنلامدا هنج بیر ایقیتیداردان بحث ائدیله بیلمز. ۱۰. جو یوز ایلده ضعیف اوغوز گوجونون ان اۇنملی اۇزلیگی، بۇیلار آراسیندا بیر ایتیفاقین یوخلۇغودور. آ.یو. یاکوبووسکی، سلجوقلو ایمپیراتورلۇغوندان اۇنجه اوغوز بۇیلاری آراسینداکی سیاسی تشکیلاتینین تملى اولاراق هر بۇیون اۇز بىی طرفیندن ایداره اولونماسینا مربوط اولان دوشونجهنى تأیید ائدیر. اورتاچاغ اوغوز دؤولتی نین وارلیغینا ایلشگین پروبلەملر، س.پ. تولستوو و آ.آ. روسلیاکوون آراشدیرمالاریندا مطرح اولموشدو. س.پ. تولستوو، ۱۰. جو یوز ایلده اوغوزلارین اۇز ایلکل دؤولترینی قۇردوقلارینی بیلدیریر. اوغوز دؤولتی، ۸. جی یوز ایلده آرادان گئندە گۆک تۆرک خاقانلیغی نین قالینتی سیدیر. اوغوز بۇیلاری نین سیاسال بیرلشمینده داخلی توپلومسال و اکونومیک عامللرده اۇنملی رول اوینامیشدی. گۆنلۆک حیاتین آن بۇیۆک قایناغینی تشکیل ائدەن حیوانچی لیغین، تیجاری آنلامدا اینکیشاف ائتمەسى بۇزقیر آریستوکراسی سینین دوزەلمەسینی ساغلاادی. زنگین اوغوز بىلىرى، حیوانچی لیغی اۇز معاشلاری نین قایناغی اولاراق گۇردوگو

اۈچۈن اوغۇز اينسانلارى ايله سىردىيا شىهرلىرىندە اۈتۈران تۇپلۇمو اۈز ايدارەلىرى آلتىنا آلدىلار. فئودال ايليشگىلر زىهرى نىن يايىلماسى اۈنجه سىندە اوغۇز دۈۈلتى نىن ان پارلاق دۈنمى، ۱۰. جو يۈز ايلىن ايكىنجى يارىسى اولاراق گۈستىرلىر. بو تارىخلردە سىردىيا يابقولارى نىن حاكىمىت بۇلگەسى، گۈننى دۇغودا ايندىكى جامبول و تاشكنت وىلايتلىرىنە، گۈنئيدە كۇۋان دريا ايله جان دريا حوضەلىرىنە، قۇزئيدە سارىسو، چىلقارا و ايرقىزا، باتىدا ايسە اۈست-يۇردون يوخارىسىندا اولان اۈرال داغى اتكلىرىنە قەدەر اۈلاشىردى.

آ.آ. روسلىا كوو، اوغۇز بۇيلارى نىن ۱۰. جو يۈز ايلدە فئودالى شكىلدە اولمايان بىر دۈۈلت چىرچىۈە سىندە بىرلشدىگىنى دوشونور. سىردىيا يابقو دۈۈلتى، اوغۇز بىلىرى نىن سىياسال تشكىلاتىيلا باغىمسىز بۇيلارىن و آزاد كىمسەلرىن بىر آرىا تۇپلانماسىيلا اولۇشموشدور. ۱۰. جو يۈز ايلىن سوۋىيلا ۱۱. جى يۈز ايلىن باشلارىندا دۈۈلت اىچىندە ايقىندارى اللرىنە سالان يىنگى كند حاكىملرى ايله كۇچرى قۇروپلارى اۈز سىياسى ائىگىسى آلتىندا تۇتان وارلىقلى بوى بىلىرى آراسىندا پۇلىتىك بىر آنلاشمازلىق آرىا گلەمشىدى. سىردىيا يابقولارىنا قارشى عوصيان اندەنلر، سلجوقلۇلارىن آتالارى اوغۇز قىنىك(=قىنىق) بۇيۇنون اۈندە گلەلرىيدى .

اورتاچاغداكى اورتا آسىا اوغۇز بۇيلارى نىن سىياسال قۇتۇمونا مربوط اولان پروبلەملر قۇتۇسۇندا او. پرىستاكىن دا بىر مقالهسى واردير. اونا گۇرە، سىردىيا يابقو دۈۈلتى نىن يىخىلماسىندا، اىچرىدەكى سىياسى فاكىتورلار عامىل اولموشدو، پرىستاك ەمدە، اوغۇز دۈۈلتى نىن تشكۈلو ايله باتى گۇك تورك خاقانلىغى نىن دىزە چۇكۇشو آراسىندا بىر باغلانتى آختارير. پرىستاك گۇرە، ۷۶۶ اىلى حودودىندە سىردىيا بۇلگەسىنى آله گىچىرەن اوغۇزلار، اورتا آسىاداكى اۈز دۈۈلتلىرى نىن تەمللىرىنى قۇرموشدولار. پرىستاك، اوغۇز دۈۈلتى نىن مركزى

بۇلگەسىنى سىردىيا و آرال يان - يۈرەسىنى تۇتان بۇزقىرلار اولدۇغونو دوشونور. دۋولتين باتى سىنىرلارى ايسه، خزر خاقانلىغى ايله حدود تشكيل وئىردى. خزر و اوغوز دۋولتلىرى آراسىنداكى سىنىرى، ائمبا نهرى بىلىندىرىدى. اوغوزلاردين قوزنى قوششۇلارى قىماقلار، گۈننى قوششۇلارى ايسه خارزم ايله ماورا النهر سامانىلر دۋولتى ايدى. اوغوز دۋولتى نىن سىنىرلارى، دۇغودا اوتتار و تارازا قەدر اۇزانىردى. سىردىيا ياقوللارى نىن ائتگىن اولدۇغو تۇپراقلاردين چئورەسى، ۶۰۰ ايله ۸۰۰ كىلومىتتىر اولاراق حساب ائدىلىردى. بو رقم، بىرىنجى دونيا ساواشى اۇنجهسىنده آلمانىانين تامامى قەدر ايدى .

چاغداش تارىخچى لىكدە، ۱۱ - ۱۰. جى يۈز ايل اوغوز بويلارى نىن دۋولت دۈزەلتمە مسأله سىيله ايلگىلى پروبلەملردين آرادان گۇتۈرۈلمەسىنده ايكى مۇتقابىل نظر موجوددور. بىر قىسىم آراشدىرماجىلار گۈرە، سلجوقلو ايمپىراتورلۇغونا قەدر اوغوزلاردين اۈزلىرىنە خاص بىر دۋولتى اولمامىشىدىر. گۈرى قالان داها بۇيۈك بىر تارىخچى قوروپو ايسه، بئله بىر دۋولتين سىردىيا و آرال چئورەسىنده وار اولدۇغونو قبول ائدىرلر. منفى دوشونجهلرە اوغرايانلار، ۱۱ - ۱۰. جى يۈز ايل باشلارىندا اوغوزلار آراسىندا خان و خاقان كىمى يۈكسك عونوانلاردين اولمادىغىنى بللى ائدىرلر. بىزجه بو نظر، ساغلام بىر دىل اولاراق قبول ائدىلە بىلمز. چونكو اورتاچاغ تۈرك حۈكۈمدارلارى چئشىدىلى عونوان و آدلار داشىمىشىدىلار. عونوانلار آراسىنداكى درجه فرقى، آتا اركىل فئودال سىلسىلە - مراتىب دۈزەنى نىن اينكىشافىنا گۈواه دىر. ۱۱ - ۱۰. جى يۈز ايللردە اوغوز بويلارى آراسىنداكى دۋيۈشلىرىن و گۈجلۈ بۈي بىلرلىرىن وارلىغى بو منفى دوشونجهلرى برطرف ائتمكده دىر. بۇيۈك و ائتگىلى بۈي بىلرى، اورتاچاغ كۈچرى دۋولتلىرى اۈزەرىندە ھرزامان سۇز صاحىبى اولموشدولار. سايبى باخىمىندان حىيوان سۈرۈرلىرى نىن چۈخالماسى، چوخ واختلار بۇزقىردا

فلاكتلره يول آپچىردى. كۆچرى بوى بىلر نىن ايتىفاقى سونوجوندا ايجاد اولان عسگرى قۇروم و بوى شجره سىستىمى، دۇولت تشكولونون ايلك مرحله سىنده ائنگىلى اولمۇشودور .

بۇرادا آچىقلامايا قابىل بىر باشقا خۇصوص، باتى گۆك تورك خاقانلىغى نىن چۆكوشونون بىلافاصليله سوتراسىندا، يعنى ۸. جى يوز ايلده، آرال ساحىل بۆلگه سى و قوزنى خزر چتوره سىنده دوزه لن يابقو دۇولتى نىن قۇرولوشويلا ايلگىلى موباحىشه لى پروبلئم دىر. موجود قايناقلاردا، اورتا آسيا اوغوز بويلىرى تارىخىنده حادىث اولان اولايلارىن كسگىن تارىخىنى بللى ائدهن كافى درجه ده بىلگى لر يۇخدور. اۇنجه كى و داها دوغرو بىلگىلره گۆره اوغوز يابقو دۇولتى، ۹. جو يوز ايلىن سوتۇيلا ۱۰. جو يوز ايلىن باشلارىندا قۇرولموشدور. سىردىيا اوغوز دۇولتى نىن اولاشدىغى سىنىرلارىن، ان پارلاق دۇنم اولارق گۇستىرلىن ۸. جى يوز ايلىن سوتۇيلا ۱۰. جو يوز ايلىن باشلارىندا قۇرولموشدور. سىردىيا اوغوز دۇولتى نىن اولاشدىغى سىنىرلارىن، ان پارلاق دۇنم اولارق گۇستىرلىن ۸. جى يوز ايلىن ايكىنچى يارى سىنا تقابول ائتمه سى ايمكانسىزدىر .

تارىخ لىتيراتورونده، ۱۱ - ۹. جى يوز ايللر آراسىندا اوغوز دۇولتى نىن قۇرقوسونا و تۇپلومسال قونۇمونا ايلىشگىن هىچ بىر بىلگى يۇخدور. بو ساحه ده ايكى نظر ايره لى سورولموشدور. ايلكى، اوغوز دۇولتى نىن فئوداللىقدان آيرى بىر اۇزلىكده اولدۇغو ؛ ايكىنچى سى ايسه، ايلكل فئودال دىيىله بىله جك بىر قۇرقويا صاحىب اولدۇغودور. سىردىيا يابقو دۇولتى اوزه رىنده نظر فرقلى لىكلرى نىن سببى، چكىلن قايناق سىخىتتى لارىدور. آنجاق بو مسأله نىن حل ائتمه سى اوچون موجود قايناقلاردا يئر آلان بىلگى لرله اورتاچاغ اثرلرى وتارىخى رىوايتلر آراسىندا موقايىسه لى بىر آنالىز ترتيب وئرىليرسه، اوغوز

دۇولتىنىن فئودال دۇنم اۇنجهسى قۇرقودان تدرىجاً ايلكل فئودال قۇرقويا
گئچديگى گۇرولەجكدير .

بیرینجی بۆلۈم

اوغۇز ئىلى نىن ۱۱ - ۱۰. جى يۈز ایللر تارىخى -
جوغرافىيى اۆزلىكلرى

سلجۇقلو ايمپىراتورلۇغو قۇرۇلۇشى اۇنجه سىندە قالابالىق اوغۇز بۇيلارى نىن
اوتۇردوقلارى جوغرافىيا، تارىخ آراشدیرمالارىندا
آن آز ایلگى گۆرەن قوتۇلارین باشیندا گلیر. بۇنون باشلیجا ندى، اورتاچاغ
قاینقلاریندا اوغۇز ئىلى حاقیندا وئریلن بیلگى لرین تیکه - پارچا اولماسیدیر. بو
قاینقلار آراسیندا بیر تک ادريسى نىن اوغۇز ئىلى حاقیندا جوغرافىاسال
چالیشمالارى مۇنظّم دیر. عۆضینه ادريسى نىن اثرینى تحلیل ائتمک چۇخ چۇخ

چتین دیر. اثرده کی بیلگیلرین آنلاشیلماسی اوچون آنالوژیک مئتوددان فایدالانماق صورتیلله یاپیلاجاق یاخشی بیر آنالیزه و سنتزه احتیاج دوئولور. بو یئنده حرکت ائده رک، ادریسی نین سوندوغو بیلگیلری، باشقا اورتاچاغ یازارلاری نین اوغوز ائلی ایله ایلگیلی نقل ائدیكلری بیلگیلرله موقاییسه ائده جه ییک .

آراشدیردیغیمیز اثرلردن «کتاب روجار»، «موسْتقیم ویا غیر- موسْتقیم ادریسی نین اثرلرینده یئر آلان بیلگیلرله بنزریلیک ایحتیوا ائدیر. بو، بیزیم، ادریسی نین اوغوز ائلی حاقیندا وئردیگی بیلگیلر ایشیغیندا تفصیل ائده بیلمه گیمیزی و کسگین بیلگییه ال تاپمامیزی ساغلا ییر. داها آیریتیلی تنقید و تحقیق اوچون اورتا آسیا، پووولژه و گونئی اورالین تاریخی و فیزیکی دورومونا ایلیشگین جوغرافیا متلرینه باش وئراجاغیق. بو آماجلا، ادریسی نین دوزه نله دیگی جوغرافیای آدلار تابلوسوندا یئر آلان بؤلگه و یئر آدلارینی چاغداش جوغرافیا مأخذلری ایشیغیندا بیر به بیر قارشیلادیرماق گرکلی اولاجاقدیر. بئله بیر اوسلوب ایره لی توئماقدا « نزهة المشتاق » و باشقا اورتاچاغ یازارلاری نین اثرلرینده کی خریطه بیلگیلری نین ساغلا یا جاعی دستکلری ده وئرقولماق گره کیر. «کتاب روجار» دا یئر آلان بیلگیلرله خریطه بیلگیلری آراسیندا قارشیمیزا چیخایله جک تضادلاری، داها مؤعتبر قاینقلار یولداشلیغیندا آرادان آپارما غا چالیشاجاغیق. اورتایا چیخاجاق قارشیلادیرمالاردا اولوئیت ترتیبی ایله ادریسی نین خریطه چالیشما- لاری آراسیندا یئر آلان و ۱۱۵۴ ایلینده حاضیرلادیغی آنلاشیلان اطلسی نین تانینا جاعینی دا بیلدیره ک. بو اطلس لرده وئریلن بیلگیلرین اعتباری، «نزهة المشتاق» ادلی اثره باغلی دیر. ادریسی نین اثری نین متن تفسیری اوچون اساس آلینماسی لازیم گلن تمل مئتودیک ایلکه لر سیخجا بونلاردان عیبارت دیر .

ادریسی یه گؤره اوغوز ائلی

ادریسی، بئشینجی ایقلمین سکیزینجی تقسیمینی آنلادارکن، بۇرانین اوغۇزلارا عایید توپراقلار اولدوغونو تصریح اندیر. اونا گۆره، اوغۇز بویلاری، دئمک او دۇنمده خارزم ویا جند گۆلو دئییلن آرال گۆلو اطرافیندا اوتوروردولار. « نزهةالمشتاق » دا بو گۆلون اطرافیندا داغلارین یئر آلدیغی بللی اندیلیر. بو بیلگی دن یولا چیخاراق، آ. ژوبئرت و س.ل. وولین، مذکور داغین جافراقون اولدوغو قناعتینه گلمیشدیلر. او ایسه، بیزیم یارارلانیدیغیمیز « کتاب روجار » یازمالاریندا آدی گنچن داغین چاقرااوغۇز و یا جاقرااوغۇز اولدوغو آنلاشیلیر . « نزهةالمشتاق » دا چاقرااوغۇز داغی اتکلرینده « سۇیون بۇز باغلایارق بوتون یای، دوندوغو » یازیلیمیشدیر. ادریسی نین دیله گتیردیگی بو خۇصوص، ابن حوقلین نقل ائتدیکلری نین عئینی سیدیر. اۆته یاندان استخری نین اثریندهده چاقرااوغۇز اتکلرینده اولان سۇیون قیشدا دۇندوغو و بۇزلارین یایا قدهر قالدیغی عیبارتی یئر آلیر. وئریلن بیلگیلرین آراشیرماسی سۇنۇجوندا، منظۇرو بۇرادا قمیش لیکله اۇتورلو گۆل و یا باتلاغین اولدوغو آنلاشیلیر. گئرچکدن، استخری و ابن حوقل، چاقرااوغۇز اتکلری نین قمیش لیکلرله باسیلی اولدوغونا دیقت چکیرلر. وئریلن بیلگیلره علاوه اولاراق، ابن الویردی نین کابیناتین آسترونومیک قۇرقوسونو مطرح ائدهن اثرینده، ایلگینچ بیلگیلره یئر وئریلمیشدیر. یازار، خارزم گۆلونو آنلادیرکن، گۆلون ساحیلینده چاقرااوغۇز آدی وئریلن داغین اولدوغونو بیلدیریر. اونا گۆره، داغ اتکلریندهکی سۇ قیشدا دوتور و بۇلگه خالقى بۇرادان دۇز چیخاریردی .

چاقرا اوغوز و سولطان اووئیس داغلاری

ادریسی و عربجه یازان باشقا جوغرافیاچیلار، چاقرا اوغوزون خارزم گؤلۈ جیواریندا اولدوغو خوصوصوندا موْتَفِیق دیرلر. استخری و ابن حوقلین بیلگیلری، بو داغین اتکلرینده قمیش لیکله باسیلی بیر باتلاق و یا گؤلۈن اولدوغونو تأیید ائدیر. ابن الویردی نین سؤندوغو بیلگیلر ایشیغیندا، چاقرا اوغوز اتکلرینده بؤیوک دۆز گؤلۈنۈن اولدوغو نظری دوغرولايیر. عرض اولۇنان بوتون بو بیلگیلر، ادریسی نین آراشدیردیغیمیز اثری نین تحلیل ائدیلمه سینده بؤیوک اؤنم داشی ییر. ایندی ده آرال گؤلۈ چئوره سینده بؤل میقداردا قمیش لیکلرله باسیلی گؤلر واردیر. بۇنلارین بیر چۆخوندان یوکسک نیسبتده دۆز چیخاریلیر. داها بؤیوک دۆز یاتاقلاری آرال گؤلۈنۈن قۆزئی دوغۇ ساحیلینده یئر آلیر: جوان توبه، ساپاق، چامیش کؤل، جاقسی قیلیچ و جامان قیلیچ .

گؤل و چوراق (لم یزرع) اراضیلرین بؤیوک بؤلۈمو، آرال گؤلۈنۈن گوئی دوغۇ یاخاسیندا یئر آلیر. اوست یوردون دوغۇ و داغ اتکلری یاخاسیندا دنیز سۇیو سۇیه سیندن آشاغیدا اولان چوخ ساییدا چۆخورلار آمودریانین چیخیتی لارینی انگلله ییر. چۆخورلوغون قوزئیینده آرال، دوغۇسوندا سولطان اووئیس اتکلریله قیزیل قۇم صحراسی، گوئیده قارقۇم تپه لری یئر آلیر. اووا، باتیدا اورتا چاغین اوچسوز – بۇجاقسیز بؤیوک ساری قمیش گؤلۈنه اولاشاراق ایندیکی ساری قمیش چۆخورونا آچیلیر. گؤل و دۆز باتلاقلاری، هاردانسا آرالین آن گوئی ساحیلیندن باشلایاراق بیر زنجیر حالیندا سیرالانمیشدیر. بۇنلارین آن بؤیوگو اولان ایلقین شور، سۇلارینی مورتبأ ساری قمیش گؤلۈنه ایتتیقال وئریر. ایلقین شور یاخینیندا اولان ساری قمیش گؤلۈ، برک و یئمکلرده

قۇللانىلمايما موساعيد دۇزويلا مشهوردور. آرالين گونئی ساحیلی آچىقلاريندا و اوست يۇردون دۇغو اوجو سیراسيندا آشاباش دۇز گۇلو يئر آلیر. يئرلى خالق، کثيفت باخيميندان خارزم حوضه سينين آن ياخشى دۇزونون بو گۇلده اولدۇغونو سۇيله يير. يايده گۇل سۇلارى قۇرويور و اورتا قيسيملاريندا آنجاق يئمکلرده قۇللانيلير برک دۇز لايه سى آچيغا چيخير .

قميشلرله باسيلميش دۇزلو و دۇزسوز گۇلره، آمۇدرينين آشاغى آخيملارى بويۇنجا دا راستلانيلير. قميشليك مئشه لرى نين آرتماسيىلا باتلاق ساحه سى قۇزئيه، بۇرلوتاو بئلينه قدهر يايلىميشدير. بو قميش مئشه لرى ساحه سينده چوخ سايدا وحشى دۇغوز و جاناولار ياشايرلار. سۇلتان يوز سیراداغلار نين باتى ياخاسى نين اوج نۇقطه سينده بۇيوک يير گۇل چۇخورو واردير. آنلاشيلاجاغى کيمى، تدقيق اثنديگيميز قايناقلاردا آدى گنچن گۇلون بۇنلاردان ييرى اولماسى گرہ کير .

« کتاب روجار » يازمالاريندا چاقراوغوز داغلار نين اولدۇغو يئر، کسگين اولاراق بللى انديلمه ميشدير. بو جور بير آچىقلامايا ادريسى نين اثرينده راست گلک اولار. ادريسى يه گۇره، داغين باتى قولۇ، آرال گۇلونون گونئی دۇغوسونا تقابول اندير. وئريلن خريطه بيلگيلرى، « نزهةالمشتاق » يازماسينداکى بيلگيلرله مۇطابىقت ائله يير. بۇرادا، چاقراوغوز داغلارى، خارزم گۇلو ساحيلينده گۇستريلىر. بوتون بۇنلارى گۇز اۇنونه آلاراق، ادريسى نين خريطه سينده گۇستريلىن داغين باتى اوجلارينا ايليشگين بيلگيلره اينانماق اوچون ايستيدالالاريميز واردير. ادريسى نين خريطه بيلگى سينه صادق قاليرساق، چاقراوغوز داغلار نين آمۇدرينين آشاغى آخيمي بۇيلاريندا اختارماق گرہ که جکدير.

ايندى ده، آرالين گونئی دۇغوسوندان باشلاياراق تپه لر و سيرا داغلار باشلاماقدا و قيزيل قوم صحراسى نين درينليکرينه دوغرو اوزنامقادير. بو

داغلار و تپەلر آراسیندا یوکسکلیگی ۴۸۵ مئتیر اولان سولطان اووئیس سیلسیلهلری تئز سئچیلیر. بو داغین آن اؤنملی یوکسک نۇقطه‌لری باتیدا جومئرتاو و طاق - آتش دیر. سولطان اووئیس داغی، آمودریایا شئیخ جلیل و قویانجیق یوکسکلیکلرینی آشاراق یتیشیر. سولطان اووئیس داغی نین دوغوسونا قیزیل قوم صحراسی اوزهریندن اوزانماقدا اولان داغینیق تپەلر (آياز قالا، جانباز قالا، کؤکچه و باشقلاری) ژئولوژیک سیرایشلاری باخیمدان اساساً بیر تک خط اوزهریندن نۇراتاو و قاراتاو داغلارینی آشیب تین - شان یوکسک داغ سیلسیله‌لرینه قوۋۇشور. اگر، هنوز ادریسی نین بیلگیلری نین طرفدارى اولورساق، چاقرا اوغوز داغلارینی سولطان اووئیس داغی اولاراق دوشونمه‌میز گرەکه‌جک‌دیر. بو نظری دستکله‌ین بیر گئرچک داها وار : ۱۶ - ۱۴. جی یوز ایللره عایید قاینقلاردا سولطان اووئیس داغی، چاقرا آدینی داشی‌ییردی. شهاب‌الدین عۆمرى، چاقرا داغلارینی آرال گۆلۈنون اورتاسینا، جورجانى ایسه خارزم گۆلو ساحیلینه اؤتوردور. بو داغا مربوط اولان بیر باشقا ایلگینچ معلوماتا ۱۶. جی یوز ایله عایید « دیکوونیکى ایستوریا » آدلى اثرده راست گلیریک. اثرین یازارینا گۆره، چاقرا داغلاری جئیهون ایله خارزم بۆلگه‌سینده یئر آلیر. اؤتون آنلاتدیغینا باخیلیرسا، آمودریادان چینه قدهر اوزانان بو بؤیوک داغ سیلسیله‌سی دوغۇ تورکیستاندا اولمالیدیر. چاقرا داغلاری حاقیندا عئینی نووعده بیر باشقا بیلگی، میرخوندون جوغرافیا اثری نین ذئیلینده‌دیر. « روحنه‌الصفا » دا بئله یازیلیر : « چاقرا داغلاری خارزمین جئیهون سینیرلاریندادیر. جئیهونون سؤلاری بۇرادان گئچرکن بیر چوخ یئرده بو داغ قوللاری طرفیندن انگلله‌نیر. بو داغلار چین دؤولتی نین سینیرلارینا قدهر اوزانان بؤیوک بیر داغ‌دیر. ». خیهو تاریخچی‌سی « بیانی » ده اثرینده بو داغلا ایلگیلی بیلگیلر وئرمیش‌دیر. یاق. قولیاموۋ، بیانی نین بیلگیلرینی اساس تۇتاراق، چاقرا داغلاری نین آلت

طرفلرينده سولطان اووئیس داغلارینین اولاجاغینی تخمین ائتمیشدیر. بو نظر، یوخاریدا آدی گئچن ۱۶ - ۱۴. جی یوز ایللرین جوغرافیاچیلاری طرفیندن دستکلنمکده دیر. اصلینده قایناقلارین آناتماق ایسته دیکلری چاقرا داغلارینین آمودریانین آنا سوئیا مولحق اولدوغو چیخیتیلاری یاخینیندا اولدوغو دور. نهیر سولارینین چاقرا داغلاری طرفیندن انگلله ندیگی نظری، بیر دفعه ده سولطان اووئیس داغ ایله آناتیلماق ایسته نیلن داغین عئنی اولدوغونو اورتایا چیخاریر . آنجاق بۇرادا اؤزللیکله بیر خوصوصو بیلدیرمکده فایدا گوروروک : قایناقلار آشیکار بیر خطایا دوشه رک بو داغین چینه قدهر اؤزاندیغینی مودافیعه ائدیرلر. بۇنا بنزر بیر یانلیشلیق دا ادیریسینین خریطه بیلگی لری آراسیندا یئر آلیر .

«کتاب روجار» آدلی اثرده، یوخاریدا دا بللی ائتدیگیمیز کیمی، چاقرا اوغوزون خارزم گؤلونون ساحیلینده اولدوغو بیلدیریلیر. آما، ادیریسینین خریطه سینده بو داغین قوللاری آرال گؤلوندن سیردریایا پارالل (مووازی، موطابق) اولراق اوزاق دوغویا دوغرو اوزانیر. بللی ائدیلن داغلارین سیراسی خفیجه آیری اوزون بیر زنجیر بیچیمینده اولوب، خارزم گؤلونون گونئی باتی سیندان گونئی دوغوسونا دوغرو یؤنه لمکده دیر. ادیریسینین اطلسینده چاقرا اوغوز داغلاری، شاش، ایسفیجاب و تاراز بؤلگه لرینه قدهر اولاشماقدادیر. بو داغین دوغو قوللارینین هندسی دوزهنی سیردریا جیوارینداکی قاراتاو داغلارینین دوزولوشویله موعادیل گلیر. ابن خلدونون بیلگیلری ده ادیریسینین اثریندن یولا چیخاراق یازیلیمیشدیر. اوتا گوره، چاقرا اوغوز داغلاری بئشینجی ایقلیمین سککیزینجی تقسیمیندن باشلایب، سیردریا نهرینین گونئی دوغو ایچ آخیملاری بویۇندا ایره لیه ییر. بو ایقلیمین آنا قیسیمینی گئچدیکدن سوئرا، داغ قوللاری سانکی شاش بؤلگه سینین چئوره سینینی محصور ائدیر. نهیرله چاقرا اوغوز داغلاری آراسیندا فاراب بؤلگه سی یئر آلیر. ۱۶ - ۱۴. جی یوز ایللر جوغرافیا مولفعلرینین

بللی ائتدیگی کیمی، « چاقرا داغلاری چینه قدهر اؤزانماقدادیر » نظری بۇرادان قایناقلا نیر .

آرال گۆلۈندن تیئن - شاننا قدهراوزانان داغ سیلسیلهلری، ادریسی نین خریطه سینده یانلیش لیغا کسیتی سیز و اؤزون بیر چیزگی ایله گۆستریلمیشدیر. یازار، بۇرادان یولا چیخاراق، ایندیکی سیردریا قارتا و ایله اووئیس داغلارینی بیرلشدیرمیش، اوندان سوئرا گلن موسلمان یازارلاردا، اوتوماتیک سل عئینی خطایی تیکرارلامیشدیرلار. حتی ۱۶. جی یوز ایلدە سولطان اووئیس داغین جئیهون بولگه سیندن باشلا یاراق دوغودا چین سینیرینا قدهر اؤزاندیغینی دا وار سایمیش دیرلار. بو یانلیشی گۆرمه مزلیگه توئورساق، ادریسی و دیگر اورتاچاغ جوغرافیایا چیلاری نین بیلگیلری یولداشلیغیندا چاقرا اوغوزون آلت قیسیملاریندا سولطان اووئیس داغی نین یئر آلدیغینی دوشونمک لازیم اولماق دیر.

مارقیز - ایرقیز نه‌ری

ادریسی، اوغوز ائلینی آنلادیکن خارزم گۆلۈنه تۆکۈلن بۆیۈک نه‌یرلر آراسیندا جئیهون، شاش و باراک و یا پاراکی گۆستیریر. بۇلاردان ساوایی دوغرو اوخۇندوقلاری صورتده رۇزا و مارقا آدلارینی داشییان ایکی نه‌رین داها اولدۇغونو خاطرلادیر. بیزیم قوللاندىغیمیز یازمالاردا و ادریسی نین خریطه لرینده بو نه‌یرلرین آدلاری - شوبهه سیز بو آدلار زامانلا دیشمیشدیر - چئشیدلی شکیللرده یازیلیمیشدیر. آدی گئچن ایکینجی نه‌ر اوچون بو طرزده آدلار قئید ائدیلمیشدیر : مارا، مارقا، ماقرا و مارقزک. میللئر، آدی گئچن جوغرافی

بۇلگەلىرى تەدقیق ائتمەیه چالیشارکن، بو آدلار آراسیندا ایرقیز نه‌ری آدی‌نین گیزلی اولدۇغونو ایره‌لی سورموشدور. اگر بو خصوصو اساس آلیرساق، ایره‌لی سورولن آچیقلاما، تامامیله قبول ائدیله بیلر. محمد نسوی‌نین اثرینده ایرقیز آدی مارقز اولاراق قارشیمیزا چیخیرکی، دیقته‌ده‌یر بیر نوکته‌دیر. خارزمشاه علاءالدین محمدین تورک خانلیغی حوکومدارینا قارشى ۱۲۱۲. ایلینده دوزه‌نله - دیگی سفریندن بحث ائدیلرکن مارقز نه‌ریندن سؤز ائدیلیر (؟؟)

و.ف. مینورسکی، بو آدلار آراسیندا ایرقیز نه‌ری‌نین آدی‌نین گیزلی اولدۇغونو کسگین بیلگیلرله ایثبات ائتمیشدیر. ابن‌فدلانین رساله‌سیندن آنلاشیلاجاگی اوزره، بو نه‌ر ۱۰. جو یوز ایلده هله ایرقیز آدیلا مشهورایدی. بوتون بونلار، ک.میللترین توضیحیله ادریسی‌نین آنلاتمایا چالیشدیغی مارقا (و یا دها دوغروسو ما ایرقیز) نه‌ری، کلمه‌نین تام آنلامیلا گونوموزده ایرقیزا تقابول ائدیر. ادریسی‌نین سؤزلرینه گؤره، ایلین معین مؤوسملرینده، ایرقیزین سولاری آرتیر، آما آردیندان سورعتله قورویور. «نزهة‌المشتاق» دا دا بللی ائدیلدیگی کیمی، نه‌رین آنا سويا قاریشدیغی قیسیملاردا خالیص قیزیل ده نه‌جیکلری تاپیلیمش، دیبیندن ایسه - احتیمالاً سولارین چکیلدیگی سیرادا - لازوریت داشلاری چیخاریلمیشدی.

باهار مؤوسملرینده سو داشقینلاری، ایرقیز و باتی قازاخستانین دیگر بو‌زقیر نه‌رلرینه مخصوص بیر دؤرومایدی. باهارد اوز وئرن نه‌ر داشقینلاری، چوخ داواملی اولماز. هم‌ده یای‌دا ایرقیزین سولاری سورعتله آزالیر، اؤزلیکله‌ده نه‌رین اورتا و آشاغی مجراسی بو‌یونجا دال‌بادال اولاراق سو ایتیریمی اولور. نه‌ر چؤل، بللی یئرلرده گؤلجوکلر، آخیتی و سو یاتاقلاری اولۇشدورور. آنجاق، ایرقیزدا نه معدن، نه ده تۆکمه‌قیزیلا راستلانیمیر. احتیمالا گؤره،

ادریسی بیر خطا داها اندە رک ایرقیزی قۇماق و یا اؤر نہیرلری نین بیریلە قاریشیدیرمیشدیر.

بو نہیرلر ایرقیز کیمی سۇلارینی موغوجاردان آلیرلار. احتیمالی چۇخدور کی، ادریسی نین قۇللانیدیغی قاینالارین مولیغلری، بو نہیرلری اۇرالین یوخ کی ایرقیزین قۇللاری اولاراق دوشونموشدور.

ایرقیز قایناغینی، گونئی اۇرال ایله ژنتیک باغی اولان موغوجار داغلاری نین دوغۇ قۇللاریندان باشلادیر. بۇنا باخمایاراق قیزیل دەنە جیکلرینە فقط گونئی اۇرالین دوغۇ یاماجلاریندا راستلانیلیر. بورانین ان بۇیوک قیزیل یاتاقلاریندان بیرى قوشکار معدن اوجاقلاریدیر. قیزیل تۇپراقلار بۇیوک «ایرەمل»ین قۇلو تاشقۇتارقان نہری چئورە سیندە دیر. قیزیل یاتاقلاری - خالیص دوغال اولانلاری داخل - موغوجار داغلارینا قۇنشو اؤر بۇلگە سیندە یئر آلیرلار. قیزیل تۇپراقلاری و معدن دامارلاری اۇرۇن قۇللارینا یاییلمیشدیر. بۇندان ساوایی باتی قازاخستانین بۇزقیر بۇلگە لریندە دە قیزیل معدنلری نین اولدوغو بیلینیر. قیزیل یاتاقلاری قایراقتی دان قوزئیە قۇماق نہرینە قدر لایە لایە داش بیر خطدە یئر آلیرلار. آنا مرکزین اسکی استیحصال یثری نین، چیلیکسای چوخورونون گونئیە ۱۰۰ م فاصیلە دە اولدوغو بللی اولور. بولگە نین هر طرفیندە قارشیمیزا سپیلی و یاتاق حالیندا قیزیل چیخیر. قیزیل طبقەلری قۇماقین یۇخاری سیندا، سۇیوندوکون سۇل قۇلو اۇروس - کیسکن حوضە سیندە، کاییندی حوضە سییلە آیدیرلی و بایتوک نہیرلری آراسیندا یئر آلیرلار.

سپیلی قیزیلا اۇرون آشاغی آخیمالاریندا کیلگیلیدی نہری حوضە لریندە دە راستلاماق مومکوندور. اؤرسک بۇلگە سى نین خالیص قیزیل یاتاقلارینی تشکیل ائدن یۇخاری لایەلری اسکی دن برى صنعتچی و قیزیل آختارانلارین دیقت مرکزیندە اولموشدور. بۇلگە نین هر طرفیندە، اؤزلیکلە چۇللرین بۇیوک

چوخورلاريندا، ياماجلاريندا و اوڭ نهرى قوللارنىن گئچيتلرينده، سىپىلى قىزىلا راست گلمك اولور. بۇلگه نين هر طرفينده اوگسىدلەنن پىرىت، ماركازىت، گۆى مىس و ياشىل مىس معدنلىرى واردىر. خالىص قىزىل، كوۋارس - آپاتىت و ديگر كاناللاردا بوغدا دنەلىرىنن قىرىنتىلارى حاليندا موجوددور. آراشدير - ماچىلار گۆره، داها ۱۲ - ۸. جى يوز ايللر آراسيندا گونئى اوڭال بۇلگه سينده سو آخىنتىلاريندا گلىب قويلانمىش (رسوبى) قىزىل چىخاريلىدىغى معلوم دور . «نزهة المشتاق» دا ايرقىز نهرى بويلاريندا لازورىت داشى چىخاريلىردى. لازورىت، طبيعته آز راستلانان و قات - قارشىق معدنى مادەلره شامىل اولان، عومومىتده قىلايى گودازه پوسگورتمەلرينده و كربوناتلى توپراق لايەلرينده اولوردو. اسكى دن بو كانى نين بۇيوك ياتاقلارينا بدفشان بۇلگه سينده راستلانير و بورادان آله گلن لازورىت قوڭى خوراسان و باشقا دوغو اۆلكەلرينه آپاريلىردى .

اوڭ تاجاغ موسلمان دؤولتلىرينده لازورىته، احتمالاً پسودومورفوز لايىس - لازور آزورىت و مالاھىت دئىيلىردى. ابورئىحان بيرونى يە گۆره، لازورىتين مىنرال ايله قارىشان فىسدىق ياشىلى رنگينده بير نووعو داها واريدي. بو، كربونات مىسينه قارىشاراق اوتنا اۆز اۆزلىكلىرىنى وئىرىدى. ابن سينايا گۆره ايسه، مالاھىت و يا ائرمىنى داشى دا دئىيلىن بو مادە «لايىس - لازوردان بير شئىلر احتياوا اندىردى.» اۆزلىكلە، گۆى مىس و يا آزورىتلە مالاھىتين قارشىمى، رنگ باخىمىندان لازورىته بنزەيىردى. « لازورىت حاقيندا اوڭتايا چىخان چوخ تضادلار - ديه بىلدىرير آكادئمىسين آ.آ.ئ. فئرسمان - بو داشلا ايلگىلى بير چوخ يانلىش بىلگدن قايناقلانير. چونكو لازورىت، مىسين موختليف فرعى تركيباتى (كوواس، بويالى آزورىت) ايله قارشىتيرىلير. اساساً چوخ واخت، بونون آلاى داغلارنىن زرافشان چۆلۈندە چىخاريلان سوداليتدن هئچ بير فرقى يۇخودور.

يئددى سو و گۆلچە بۆلگەسى اھالىسى، قايناق يئرلريندە راستلانيان ميس اوکسیدلريندن منشاء آلاق بول مىقداردا لازوريتين اولدوغونو سؤيله ييرلر.

بونا بنزر مينئرلرلر، دونيا سؤيه سينده مشهور مالاھيت و لازوريت ياتاقلارنى نين اولدوغو اورالين هر طرفينده راستلانييلير. ميس گؤيو و ميس ياشيلى ياتاقلار، موغوجار داغليق بۆلگەلريندە دە موجود دور. بعضاً دە گونئی اورالدا چيخاريان خالص قيزيل آراسيندا پيريت و آزوريتە راستلانيير. بوتون بونلارا داياناراق، ادريسى نين آراشديرديغيميز کيتابيندا مطرح اولان مادە نين لاييس - لازور اولماييب، گورونوشو باخيميندان لازوريتە بنزە ديلن و گونئی اورال و موغوجار داغليق بۆلگەلريندن چيخاريان آزوريت و مالاھيت اولدوغو دوشونولمە ليدير .

« نزهة المشتاق » گوره، ايرقيز ساحيل خطى بويونجا مئشه بيتگيلرى اوزانير. بورادا قيزيل ساريسى رنگينده تولکو و قوندوزلار واردير. ادريسى، بو قوندوز دريلرى نين چوخ كيفيتلى اولدوغونو و بيزانس ايله ائرمينستانا آپاريلديغيني قئيد ائدير. ايرقيز مئشلەلرينده ياشايان قيزيل ساريسى رنگينده تولکو دريلرينده بؤيوک قيمتلىر بيچيلردى. بو دريلردن دوزەلن پالتارلارى سادەجە «او اۆلکە نين حوکومدارلارى نين گييمە حاقلارى واريدى». بو سببلە تولکو دريلرى نين ديگر اۆلکەلرە آپاريلماسى ياساق ايدى .

«كتاب روجار» ين ايرقيز چؤلونده کى حئيوان و بيتگى نووعلرى حاقيندا آنلاتديغى بيلگيلر، گونوموزدە بۆلگە نين حئيوان و بيتگى اورتوسو حاقيندا کى بيلگيلرلە موطابق دئييل. آنجاق، اورتا چاغلاردا قوندوزلارين اولدوغو اوراسيا مئشلەلىک خطى گونوموزدە آشیکار اۆلچودە گونئيه دؤغرو چکيلميشدير. داها ياخين بير گئچميشدە مئشه ساحەسى نين امبا و اورالين اورتا آخيملارينا قدەر اوزانديغى بللى دير. اور، ايلک، تئمير و ديگر نهيرلرين اوست قيسيملاريندا

ھەنوز آغ مېشە آغاجى، تېترەك قاواق، قارا و آغ قاواق آغاجلارى نىن اولدۇغۇ مېشەلىك ساحە يئر آلماقدادىر. نەپىرلەرنى ساحىلى بويۇنجا يئر بە يئر تۇم (انبە) سۇيۇد مېشەلەرنە راستلانەر. مېشە ساحەسى اۇر و ايرىقىزىن يۇنخارى مەجرالارىنداكى تپە باشلارىنا قەدەر يايىلمىشىدۇر .

گۈنۈمۈزدە چوخ بىر يئر تۇتمايان مېشە اراضىلرى گىچمىشە گىنىش بىر ساحەنى ايچىنە آلدىقلارنىدان، نەپىر كىنارلارىندا قۇندوزلارنى ياشادىغى تخمىن ئايدىلەبىلىر. ۱۸. جى يۈز ايلەن ايكىنجى يارى سىندا يايىق شەرى جىوارىندا و اۇرال نەپىر بۇلگەلەرىندە قۇندوزلار ياشايدىلار. قۇندوزلار، امبا و اوتون قۇلۇ تەمىر نەرى آغىزلارىندا دا راست گىلمەك مۇمكىن ايدى .

۱۸. جى يۈز ايدە مۇغوجار بۇلگەسىندە قاواق و بىيىز آغاج مېشەلىرى گىنىش بىر ساحە يە شامىل اولۇردۇ. قاواق و بىيىز آغاجلارنى اولۇشۇدۇر دۇغۇ مېشەلىك ساحەلەرىندە سادە جە درە و داغ اتكىلەندە واردىر. بۇرالاردا چوخ سايىدا كۇرساق و قاراقان تۈلكۈلەرى دولاشىرلار. ۱۹. جى يۈز ايل سۇتۇيلا ۲۰. جى يۈز ايل باشلارىندا دال بادال مەصرف و استىحصال سۇتۇجۇندا مېشەلىك ساحەلەرى گۈنى اۇرال طرفلەرنە چىكىلمىشىدۇر.

شەكار و درى حىوانلارنى نىن سۇيۇ، دىقەتسىز اولۇنمىلارلا گۇرە بۇيۇك اولچۇدە آرادان گىتمىشىدۇر. سۇن يۈز ايللەردە قازاخىستان، باشقۇردىستان و تاتارىستاندا اولان قۇندوز نووعلىرى نىن ھاردانسا تامامى اولۇنمىشىدۇر. سايىسى بىر ئىچە يۈزۈ گىچمەن قۇندوزلار، آنجاك اۇرتا اۇرال و باتى سىبىريانىن خلوت مېشەلەرىندە، سۇسۇا ايلە كۇندا نەپىرلەرى حۇسەسىندە بىلكە راستلاماق اولار .

ق.ى. قروم - قىزىمايىلو، بىر زامانلار مۇغوجار داغى چئۇرەسى نىن تۇم مېشەلەرىندە قۇندوزلارنى اولدۇغۇنى بىلدىرىر. او ايسە ل.س.بىرگ، كىسگىن دىللىرىن اولمادىغىنى ايرەلى سۈرەرك بو نظرى رە ئندىر. بۇتلار داياناراق،

«کتاب روجار» یازاری نین ایرقیز نه‌ری نین یوخاری آخیملاری حاقیندا آنلاندیغی بیلگیلردە یانلیشلارین اولدوغونو دییه‌بیلریک. آنلاشیلان، ادریسی نین وۇرقولا-دیغی، قۇندوزلارین اولدوغو مۇشه ساحەلری امبا ایله او‌رال نه‌یرلری نین قوللاری اوزرینده آختارمالیدیر. یوخاریدا دا بللی ائدیلدیگی کیمی، اسکی دن قۇندوز سورولری نین آنا یۇردو تمیر و او‌رال ساحیلینده کی مۇشه ساحەلرییدی. ادریسی نین «ایرقیز نه‌ریندن خالیص قیزیل و لازوریت چیخاریلیر.» شکلینده کی ریوایتی، بو نظرلری دستکلەیر. آنلاشیلان، ادریسی نین قوللاندیغی قایناق‌لاردا نه‌رین یوخاری قیسیم‌لاری حاقیندا کسگین بیلگیلر یوخایدی. بۇندان ایرەلی گلیمیش اولاجاق کی، «کتاب روجار» ین یازاری، موغوجاردان گئچن و امبا ایله آرالاقاریشان نه‌یرلری ایرقیزین قوللاری اولاراق گۇسترمیشدیر. «کتاب روجار» دا مارقیزین خارزم گۇلونه تۇکولدوگو یازیلیدیر. گونوموزده ایسه تورقayı نه‌ریله بیرلشن ایرقیز، سۇلارینی بۇل دۇزلو چالخابار - تنگیز گۇلونه آخیتماقدادیر. باتی آسیاداکى گۇللرین آراشدیریلماسی اوچون سۇن نئچه یوزایلدە صرف ائدیلن تلاشلار، گۇللرین چکیلەمه‌یه (سو سۇییەسى دیشیمی) اوغرا دیقلاری بیر دۇنم گئچیرەلرینی اورتایا چیخارمیشدیر. رطوبت نیسبتی نین آرتماسی و آزالماسی، گۇلون سورەکلی اولاراق گئیشلەمه‌سینه و گئریلەمه‌سینه سبب اولوردو. چالخابار - تنگیز گۇلودە بیر چوخ دفعە سو سۇییەسى و مساحەسى قۇنۇسوندا دیشیکلیگە اوغرامیشدیر. سۇیون بۇل آخدیغی مۇسیم‌لردە ایرقیز و تورقاین آشاغی بۇیلاریندا شیدتلی داشمالار موشاهیدە اولۇنموشدور. اۇرنه‌گین، ۱۸. جی یوز ایلین ایلک یاری سیندا گۇلون اوز او‌لچومو ۲۰۰ فرسخه قده‌ر گئیشلەمیشدی. اما بیر یوزایل گئچدیکن سۇترا چالخابار - تنگیزین سۇلاری سورعتلە چکیلەمه‌یه باشلامیش، گۇل کنالاریندا زنجیریچیمینده سو گۇلجوکلری دوزەلمیشدیر.

۱۲ - ۸. جى يوز ايللر آراسيندا اورتا آسيانين، رطوبت نيسبتى نين يوكسك اولدۇغو ايقليم شرايطينه صاحيب بير دۇنم گئچيرديگيني اۇنوتماق گره كير. بو دۇرۇم، ادريسى نين ايرقىز نهري نين خارزم گۈلونه تۈكۈلدۈگۈنو آچىقلاماسينا ندىن اولموشدور. بو دۇنمده بۈلگه نين رطوبت نيسبتلرينده موشاهيده اولۇنان يوكسەلىش، احتيماًلا چالخاب - تنگيز سو سۈيىه سى نين سورعتله گئيشله مەسینه ائنگى بۇراخمىشدیر. بير زامانلار تا سیردریا حوضه سینه قەدر اۇزانان ايرقىز و تۇرقای نهیرلرین سیردریا یا آخدیغینا ایلیشگین ریوایتلر، یاخین تاریخه قەدر تۇرقای قازاخلارین آراسیندا مووجود ایدی. طبعی کی بوتون بو دلیللرین ایشیغیندا ادريسى نين ايرقىزين خارزم گۈلونه تۈكۈلدۈگو حاقیندا بیلگیلرینی ده آراشدیرماق گره كير .

موزقار - گونئی اورال

ادريسى يە گۈره ايرقىز، قايناغینی بۈيۈك و يۈكسك داغلاردان آلیر. «نزهةالمشتاق» یازماسیندا بو داغ سیلسیله سى نین آدى دیشیک بیلدیریلمیشدیر : مۇرقا، مۇزقار، مۇرقاب. آنلاشیلان ان چوخ قبول ائدیلىنى مۇزقار دیر. بو آدا، ۱۱۵۴ ایلینده حاضیرلانان اطلسین ک.میللر اوخۇماسیندا و محمدالاناری ایله جواد علی طرفیندن یاییلانان ادريسى نین خریطه سینده راستلانیلیر .

ادريسى نین خریطه سینده مۇزقار اۇزون داغ شریدى (خطی، ناواری) بیچیمینده خزر دیزی نین قوزئیینده گۈستریلمیشدی. «نزهةالمشتاق» ین مولیفینه گۈره ایسه، مۇزقار داغلاری نین باشی هر زامان بۇز و قارلارلا اورتولودور. بو، بیزه، ابن خلدۇنون مۇزقار «قار داغی» آنلامینا گلیر بیلگی سینی خاطیرلادیر. ادريسى يە

گۆره، مۇزقار داغلاری اوغوز ایله باشقیر [باشقۇرد] اۆلكه لری آراسینداکی سینیری تشکیل ائدیر. بیر باشقا یئردە ایسە یازار، باشقیرلارین اوتۇردوقلاری جوغرافیایی ایکی قیسما آیریر: بۇنلارین بیر قۇرۇپو بۇلغارستان یاخینلاریندا، باشقاسی اوغوز ائلیله سینیرداشdır .

ک.میللترین آچیقلامارینا توجۇه ائدیرسک، مۇزقار داغلاری گونوموزده کی آدیلا موغوجارین عئینی سیدیر و اۇرالین گونئیە دوغرو دوامینی تشکیل ائدیر. بو تثبیتی اساس قبول ائدیرسک، «کتاب روجار» دا یئر آلان بیلگی لرین بیر قیسمی آنلاشیلماز قالاچاقdır. بللی ائتدیگیمیز کیمی، ادریسی، مۇزقارین باشلاری هر زامان قار و بۇزلارلا اۇرتولودور دئمکدهdır. او ایسە، بو موغوجار اوچون گنجرلی دئییلدیر. آیریجا ادریسی نین آنلاتدیقلاری آراسیندا، مۇزقارین ۸۰۰ میل (مایل) اۇزونلۇغوندا اولدۇغو ایدیعاسی دا جالیبدیر. اۇرتالاما بیر حسابلا ۱۰/۵ کیلومئتر اولدۇغونو قبول ائدیرسک، بو ۱۲۰۰ کیلومئتر ائدیر کی مۇزقارین اۇز اۇزونلۇغو اولان ۴۰۰ کیلومئترین چوخ داها اوزریندهdır .

ک.میللترین مۇزقارین موغوجارلا عئینی اولدۇغو شکلینده کی ایدیعاسی، ادریسی نین اثری نین دوامیندا دۇرور. «کتاب روجار» گۆره، قایناغینی مۇزقاردان آلان ایرقیز نهری، خارزم گۇلونه تۇکولمک اوزره بیر چوخ قولاً ایریلمیشدیر. بو قوللار ایرقیزین ساحیللرینده قالان «یوکسک داغ ذیروهلریندن» آیریلیرلار. ایرقیز، اۇز قایناغینی بو داغلارین بیریندن آلماقدادیر .

«یوکسک ذیروهلری اولان» داغلار، ادریسی نین خریطه سینده چوخ بۇیوک اولمایان سیرا داغلار بیچیمینده گونئی باتیدان قۇزئی دوغویا دوغرو گۇستریلمیشدیر. بو داغلارین باتی قولۇ، آرال گۇلونون باتی ساحیلی ایستیقامتینده بللی ائدیلمیشدیر. داغین دوغو یاماجلاریندان گنچن چوخ سایداکی نهیر، ایرقیزا تۇکولمکدهdır. موجود اۇرۇقرافیک و هیدروقرافیک بیلگیلره گۆره،

ادریسی نین آنلاتمایا چالیشدیغی داغلار موغوجارین عئینی سیدیر. بو دۇروم، آدی گئچن مۇزقار داغی نین موغوجار اولمایاجاغینی اۇرتایا چیخارتماقدا دیر .

بللی اولدۇغۇ کیمی ادریسی، مۇزقارین باشی قارلیدیر عیبارتی قوللانیر. گونوموزده اوستو هر زامان بۇز و قارلارلا اۇرتولو اولان داغ، ساده جه قوطب و قۇزئی اۇرال داغلاریدیر. قوطب اۇرالی نین مرکز بۇلومو، یعنی کونستانینوو داشیندان سابلایا (قیلیچ) و نرئیکا داغلارینا قدر اولان قیسیملار بوتون یای بویونجا دا بۇز و قارلارلا اۇرتولودور. بۇرادا - ۵۶ سانتیقراد اوزرینده سۇغوقلوق اولور، گونوموزده ایسه بۇز باغلامیش اراضی ۱۵ کیلومتیر موربّع اوزونلۇغوندا دیر. اۇرالین آن یوکسک قیسیملاری قوطب اۇرالی اولوب یوکسکلیگی ۱۶۰۰ - ۱۵۰۰ متیر دیر. نه وار کی، قوطب اۇرالی ذیروه سی نین بۇز و قارلارلا اۇرتولو اولدۇغونو ادریسی نین بیلمه سی چوخ مومکون گۇزوکمه ییر، چونکو وئریلن بیلگیلر سون دۇنملرده آچیغا چیخاریلمیشدیر. داها منطیقلی اولورساق، او، مۇزقار داغلاری ایله قوطبو دئیل ده گونئی اۇرال داغلارینی منظور ائتمیش اولمالیدیر. رطوبت نیسبتی نین یوکسلدیگی دۇنملرده گونئی اۇرالین ذیروه سینده قارلارین قالماسی دیقّت چکیجیدیر. ۱۸. جی یوز ایله عاید بیر بیلگیه گۇره یایلاری دا یامان تاوین باشلاری قارلا اۇرتولویدو. بو دۇروم، مۇزقار داغلاری اولاراق گونئی اۇرال داغلارینی دوشونمه موزه اساس اولور. بو نظری دستکله ییر صیفتده، ادریسی نین «مۇزقار داغلاری، باشقیر ایله اوغوز ائلی آراسینداکی سینیری اولۇشدورور» شکیلینده کی آچیقلاماسی دا تمل آینمالیدیر. حقیقتاً، ۱۰- ۹. جو یوز ایللرده باشقیرلار، گونئی اۇرال بۇلگه سینده اوتۇروردولار. بوتون بۇنلار دایاناراق، «مۇزقار» آدیلا گونئی اۇرال داغلارینی دوشونمه میزی دییه بیلریک .

اۇيۇل نهرى و آراسور گۇلو

«كتاب روجار» گۆره، موغوجار داغى نين اتكلرينده ايكي قالا شهرى واردير. بو قالالارين آدلارى نوجاه و باداگاه اولوب، آرالارينداكى فاصيله ايكي گونلوكدور.

ادريسي، بۇرادان باتى يۇنونده بۇيوك بير نهرين آخديغىنى و چوخ ليغ بير باتلاق ساحه سينده يوخ اولدۇغونو خاطيرلادير. بۇنون آشاغى سيندا اولان دادلى (شبرين) سو گۇلونون گئيشليگى ايسه ۵۰ مايلدير. بۇلگه نين اوزرى سو چاپيرلاريلا اۇرتولودور و توركلر سورولرينى ييدا اوتارارلار. «كتاب روجار» دا بو بۇلگه، خارزم گۇلونون قوزئيينه آلتى گونلوك فاصيله ده اولماقدادير. موزقار داغى نين قوللارى، بۇرادان بئش گونلوك اوزاقلقدا ايدى. بو داغلارين و آدى گئچن نهرلرين آشاغى آخيملارنى نين توركلره مخصوص اوتلاقلار اولدۇغو بيلينير. آ. ژوبئرت طرفيندن قوللانيلان يازمالاردا، بۇيوك گۇلون قوزئيينده اولان باتلاقلاردان بحث ائديلير. گۇلدن قوزئيه دوغرو اوزانان يوللار، موزقارين قوللارى توستووييله چوخ ديك - چۇخورلارا دوشوب قالخيردى.

ك. ميللئر، «نزهه المشتاق» ين بللى ائديلن قيسيملاريندا ايرقيز گۇلونون بحث ائيديلديگىنى آچىقلايير. آنجاق، اونون آچىقلاماسى اوغورلو قبول اولۇنا بيلمز. ادريسي نين خريطه سينه گۆره، بو گۇل، خارزم گۇلونون قوزئى باتى سينا اوزاق بير مسافه ده دير. «كتاب روجار» دا ايسه بۇرانين آرا آلتى گون اوزاقلقدا اولدۇغو قئيد ائديلير. ۱۱۵۴ ايلي اطلسينده آدى گئچن گۇل، گئريليمش بيضى شكلينده گۇستريلمكده و آدى بللى اولۇنمايان داغلارلا موغوجار آراسيندا موشكول ايجاد ائتديگى آچىقلانماقدادير. گۇستريلىن قيسيمدا بير ده كيچيك بير نوت

واردىر: «تۈركلەردىن اوغۇز بۇيلارى نىن يۇردو». صوفىيە يازماسىندا يىر آلان خرىپە نىن آلتىندا ايسە بىلە بىر آچىقلاما واردىر: «دادلى سو». آنلا دىغىمىز قدرلە، خرىپە دە گۈل ايلە آدى گىچىن داغلار آراسىندا بىر باشقا بۇيۇك داغ سىلسىلەلىرى واردىر. ادريسى نىن خرىپە سىنە گۈرە، گۈلە گۈننى دۇغۇ سىمتىدىن بۇيۇك بىر نەير اۇزانىر. بو نەير قايناغىنى نۇجە و باداگە قالالارى نىن اولدۇغۇ داغلاردان آلىر. نەير، سۇلارىن بو داغلار نىن باتى ياماجلارىدىنن آلدىغىنا گۈرە، بۇرا گۈنوموزدە كى مۇغوجارا موطابق دوشور. ادريسى نىن آنلاتدىغى دادلى سو گۈلۈنۈن، مۇغوجار داغلار نىن باتى ياخاسىندان آخان بۇيۇك نەير نىن آشاغى سىندا اولدۇغۇ آچىغا چىخىر. ۱۱۵۴ اىلى خرىپە سىندە نەير نىن آخىش بۇيۇ، كىچىك بىر آيرىيلە قۇوس (باي شىكلىندە) دۈزلدەرك قۇزنى باتى يۇنۇندەيدى.

قايناغىنى اۇرال - مۇغوجاردان، آلان اوئىل نەرى نىن آخىش يۇنۇندە دە عىنى بنزىلىك گۈرۈلۈر. نەير نىن ساحىللىرى اسكى دن ياخشى اوتلاق ساحەسى اولاراق مشهور ايدى. اورتاچاغىن سۇنلارىنا راستلايان جۇغرافىيا دايىر مشهور بىر رۇس شىكايە سىندە بىلە دىيىلىر: «دۈز تپە» نىن قارشىسى و «سۇنقۇرلۇق» ون اوست قىسىملارى اوئىل نەرى و پالا اوئىل نەرىنە قايناقلق ائدىركى، بو يىرلر يايىق نەرىنە قدر يىتىشمىز. نەير نىن آغزىندا ايسە سگگىز گۈل واردىر. بۇنلاردان بىرى قاراگۈل اولۇب، بىزە گۈرە قارا دىزدىر. پ.اى. رىچكۈو، گىنىشلىگى ۵۰ فرسخ اولان تازقان - قاراگۈل نەرىنە تۈكۈلن نەيرلردن بىرى دە اوئىل دىر، دىيىر. اوئىل نىن آشاغى سىندا چوخ سايدا قىمىشلرە اۇرتۇلو گۈللر يىر آلىر. بو گۈللر نىن ساحىللىرى اۇردايا تابىع اولان قازاخ بۇيلارى نىن حىوان سۇرۇلر نە برىكتلى اوتلاق يىرى اولاراق خىدمت ائتمىشىدىر.

گۈنۈمۈزدە، اۋيىل نەھرى، بۇيۈك سۇباسقىنلارنى (سئيىلاب) سۈتۈجۈندە اولۇشان باتلاقلار سو گياھلارنى آراسىندا يۈخ اولماقدادير. نەھرين آشاغى قىسىملارىندا خزر اۋتەسى چۈخورلۇغونون آن بۇيۈك گۈللىرىندە اولان آراسور يئر آلير. آراسور، دۇغو يۈنۈندە اۋزانان نال بېچىمىندە آنلى بير گۈرۈنتۈ اولۇشدوروردو. ياز دۇنملىرىندە دۈزەلن بۇيۈك سو قابارمالارنى (مد)نن نتيجه سىندە گۈلۈن چۈرەسى سۇلار آلتىندا قاليردى. اۋيىل نەھرىنن آنا قىسىملارنى گىنلەدە اۋزۈنلۇغو ۳، گىنىشلىگى ايسە ۶ - ۵ كىلومتير آراسىندا دەيىشن آخيتىلى بير زنجير تشكىل ائديردى. بو قىسىملاردا سۇلار دۇزلانمىشسادا گۈنلۈك ياشامدا قۇللانيلير. ۱۹. جو يۈز ايلدە اۋيىل نەھرى بۇيۈك سو تراكومۈنە صاحىب اولۇب، اطراف توپراقلارن سۇلاماسىنى باشامىشدى.

زامان بۇيو نەھرين داشيدىغى سۇلار، گۈنۈى باتى ياخاسىندا اولان گۈللەر قدر يئتشمكەدە و اۋرال ايلە بيرلشمكەيدى .

اوغوزائلىنى آنلاديركن مۇزقار داغلارنى اتگىندە چوخ بۇيۈك اولمايان ايكنى شەھرين يئر آلدىغىنى بىلدىرن ادريسى نين بىلگىلرەنە داياناراق، ك.مىلئىر، آ.ژوبىرت و س.ل.وولين بو آدلارنى داراندا و داركۇ اولاراق اۋخۇموشدورلار. يازمالاردا و ادريسى نين خريطەسىندە دارنۈه (Darnuh)، داراندا و دارمۇ بېچىمىندە قئيدلەر راستلانيلير. بو قالالارا ايليشيگىن بىلگىلەر ابن سعيىد و ابوالفدانين اثرلريندە دە راستلاماق مۈمكۈندور. قئيد ائتمەيە دەير بير خصوص اولاراق، هر ايكنى يازارين دا ايلك شەھرين آدىنى دئندئرا اولاراق آچىقلامالاريدير .

«كتاب روجاردا»دا داراندانين داركۇنون باتى سىندا اولدۇغو و ايكنى سى آراسىنداكى فاصىلەنن ايسە اوچ گۈنلۈك اولدۇغو قئيد ائدىلمىشدير. يئر آلدىقلارنى بۇلگە شرايطىلە ايقلىمى سرت و سۇغۇق اولان هر ايكنى شەھرين ايشغال اولۇنماسى هاردانسا ايمكانسىزىدى. داغلاردا و نەھرلرين مجراسى بۇيۈنجا ياقوت، فيروزە

و باشقا دەيرلى داشلار واریدی. دارکو شهریندن دوغویا دوغرو دۇرت گونلوك يۈل گئىلدیکدن سۇنرا ايرقىز نهري نين قايناغينا يئتیشیلیدی .

ابن سعید. ابوالفدائین اثرلرینده داندئرا و دارکو حاقیندا بیلگیلر ده واردير. ابن سعیده گۆره، قالالار، آسكارون داغلاری نین یوکسکلرینده، یئددینجی ایقلم تقسیمینده یئر آلیرلار. ابن سعیده، آسکاروندان ایتیل نهینه تۆکولن سۇلارین باشلادیغینی بیلدیریر. بو، یئددینجی ایقلم تقسیمینی شامل اولان، گئیش بیر نهیردیر. بۇرادا، آسکارون آدیلا چوخ احتیماللا گونئی اورالین قوللارینی بیلدیرمک ایسته میشدیر. ک.میللئر، اورتاچاغ جوغرافیا قاینالاریندا اورال داغلاری نین موختلیف آدلارلا ذیکر اندیلدیگینی اورتایا چیخارمیشدیر. بو آدلاردان بیرى ده آسکاستا اولۇب، ادریسی یه گۆره ایتیل، باشلانقیچ سۇلارینی بۇرادان آلیر. بوتون بیلگیلردن چیخاریلاجاق سۇنۇج بو دور کی، آسکارون، «کتاب روجار»دا بحثی گنچن آسکاستا داغیلا عئینی دیر.

آراشدیریلان جوغرافیاسال بیلگیلر، ادریسی نین اثرینه ایلگینج اولچوده اک بیلگیلر اولاراق گلیمکده دیر. ابن سعید و ابوالفدایا گۆره، دارکو، «اوغوز حوکومدارینا عایید ایدی و بۇرادا اۇز خزینه سینی موحافیظه اندیردی». اوغوزلار بۇرادان بۇرتاسیا و دیگر قونشو اۆلكه لره ده سالدیردیلا. آشاغیدا گۆره جگیمیز کیمی، اوغوزلارلا بۇرتاسلار آراسینداکی قونشولوق، بیزیم آله گنیره جگیمیز نتیجه لرین طرفلی لیگینده دلیل اولۇشدوراجاقدیر .

ک.میللئر، داراندا و دارکونون اسکی کوچوک قالا ائمبا یاخینلاریندا اولما بیلجگی احتیمالی اوزرینده دۇرور. آما، بو احتیمال ادریسی نین خریطه و اثرلرینین ترسینه دیر. ابن سعید و ابوالفدائین آنلاتدیقلاری دا بو احتیمالی ردئ اندیر. ۱۱۵۴ ایلی خریطه سینده داراندا و دارکو، مۇزقار داغلاری اوست یاماجلاریندا گۇستریلمیشدیر. ادریسی نین ایلک خریطه سینده دارکو، مۇزقار

داغلاریندان چیخان بۇیوک نهرین یوخاری قیسیملارینین یاخینلیغیندا گۆستريلمیشدیر. قالانین گۆئی باتی سیندا، ایندیکی جوغرافیاسال بیلگیلریمیزه گۆره، موغوجار داغلاری یئر آلیر، داراندا قالاسی ایسه موغوجاردان چیخان و عینی آدی داشییان نهرین دوغوسوندا. ظاهرأ، داراندا و یا دئندئرا، گۆئی اوړال یاخینلاریندا، اوړال نهرینین دوغوسوندا اولماقدادی. دارکو شهری ایسه، احتمالا گۆره موغوجارین قوڑی دوغو یاخاسیلا گۆئی اوړال آراسیندا اوتوردولا بیلر .

داراندا و یا اوړال نهری

«نزهةالمشتاق»، خزر دیزینین قوڑئینده عربجه «ن» حرفی بیجیمینده داغلارین یئر آلدیغینی سؤیله بیر. بو هاله بیجیمینده کی داغلارین یاخینیندا بۇیوک بیر گۆل واردیر. گۆل قیراقلاری، کۆچری تورک بویلارینین حیوان سورولری اوچون اوتلاق اولراق قوللانیردی. گۆلون گونئیینه دوغرو آخماقدا اولان بیر کانال آچیلیر کی، سولاری داراندا نهرینین قوللارینا قدر اوڑانیر .

ک.میللئر، ادریسینین بعضی خریطه لرینده داراندانین اوست قیسیملاریندا اوړال داغلارینین باشلادیلدیغینی بیلدیریر. بوئا باخمایاراق او، داراندایی ایندیکی امبا نهرییه بیر توتماقدادیر. اوئسا امبا، سولارینی اوړال داغلاریندان دئیل، موغوجارین باتی یاماجلاریندان آلیر. ادریسینین خریطه سینه گۆره، داراندا امبایا دئیل، اوړال نهرینه تقابول ائدیر. ۱۱۵۴ ایلی خریطه سی، نهرین باشلانقیجینی مؤزقار اولراق گۆستریر. داراندا نهری، بوروق بوروق یاتاغا صاحیبیدیر ؛ قوڑی دوغودان باتییا دوغرو آخیر و خزره تۆکولور. ابن سعید، ادریسی دن فرقلی اولراق بو نهری دندراب اولراق آدلاندریر. ابن سعید،

جوغرافيا اطلسينده بو نهري بورتاسلارين اوتوردوغو توپراقلار آراسيندا گؤسترير. دندرانين آدى، ياخين گئچميشه قدر اورال نهري نين توپونىمي اولاراق قورۇنموشدو. ۱۸. جى يوز ايل روس بلگهلىرى، دندرانين دوغال سينيرلاريني اورال نهري اولاراق رسم انديرلر. آكادئميسين «فالک» گوره، ايندئرسكى گؤلونون قازاخجا آدى دييودئر اولموشدو. بوتون بوئلار، داراندا و يا دندرانين اورال نهري اولدوغونو ايثبات ائتمكده ديرلر .

آسكاروژ و يا تئين - شان داغلارى

ادريسى، اوغوز ائلىنى آنلاديركن آسكاروژ آدى داغلاردان بحث اندير. ادريسى بئله دئير : « بو موعظم بؤيوكلوكدهكى داغلار، گونئيدن قوزئي دوغويا دوغرو اوزانير. داغ اتكلرى بويونجا مئشه ليك اراضيلر يئر آلير و بو اورمانلاردا چوخ سايدا شيكاري حئيوانلار واردير. »

ك.ميللئر، آسكاروژون تورقاي ايله ساريسو آراسيندا تك باشينا تيكيليپ دوران اولوتاو داغيبلا عئينى اولاييله جگينى بيلديرير. اويسا، ادريسى نين سؤزونو اتديگى داغ، مركزى قازاخستاندا اولان بو يئر هئچ بنزه مەيير؛ چونكو سارى سو نهري ده سويونو بورادان آلير. ادريسى نين وئردىگى آسكاروژ داغلارى نين اوروقرافيك اؤزليكلرى ده قازاخستانين قيوريملى جوغرافياسال دوزه نينه اويغون دوشمه يير. هر شئيدن اونجه بورالاردا قار اولماز. حتى قازاخستانين آن يوكسك داغ ذيره لرى اولان اولوتاو، قيزيل يار و چنگيزتاو دا بئله هئچ زامان قار اولماز. ك.ميللئر ين دئديكلرينه قارشىليق، آسكاروژون سيرانيشى دا بيزه گئرجىگى آنلادير. ادريسى نين خريطه سينه گوره، آسكاروژ

داغلارینین قوللاری خارزم گؤلونه اوزاق بیر یئردن باشلایب، گونئی باتیدان قوزئی دوغانیا دوغانو سیرالانیب و آزقیشلارین اؤلکەسینه قدر اوزانیر. ۱۱۵۴. ایلی خریطەسینه گۆره آزقیشلار، آسکاروز داغلارینین گونئی دوغانو سوندا اوتۇروردولار. آراشدیریلان خریطە بیلگیلری سوتۇجوندان، ادریسینین جوغرافیا اثرینی قوللانان ابن ایاسین دا عئینی عقیدەیه گلدیگی اورتایا چیخیر. مولیفه گۆره، اوغانلارین اوتۇردوقلاری بۆلگەلر آزقیش اؤلکەسینین باتی سیندا یئر آلیردی.

وئرلن بیلگیلرە باخیلسا، آسکاروز ایله قازاخیستان آراسیندا بیر باغلانتی قۇرۇلا بیلمز. ادریسینین «آسکاروز داغلاری آزقیش اؤلکەسینه قدر اوزانیردی» یازدیغیدا بو نظیرین ترسینه اولاجاقدیر. تورکجه دانیشان آزقیش بویلاری، ۱۰ - ۸جو یوز ایللر آراسیندا زایسان یاخینلاریندا و ایسیسیک گؤلونون گونئی باتی سیندا اوتۇروردولار. آزقیش حوکومدارینی اقامتگاهی، یئددیسوداکی ایلی نهری چؤلوندە اولان ایکا شهرییدی. ک.میللترین اوزۇده، ادریسینین اثرینده آزقیش اؤلکەسینین ایندیکی بالخاش گؤلۇ جیواریندا اولدۇغونو آچیقلایر. یینەده ایصرارلا آسکاروزو مرکزی قازاخیستان اولۇتاو داغلارینین اولدۇغو بۆلگەیه اوتۇرماقدان واز گنجه بیلیمیر.

ادریسینین اثرینه و خریطەسینه گۆره، آسکاروز داغلاری، موعظم بۇیوکلۇکده و اوزری قارلارلا اورتۇلو تیئن - شان داغلاریلا عئینی دیر. «نزهةالمشتاق»، آسکاروزون گونئیدن قوزئی دوغانیا دوغانو سانکی یای شکلینده اوزانیدیغینی دئییر. ادریسینین خریطەسینده بللی ائیلن داغ یۇنو، گونئی دوغان قوزئی باتیا اوزانان تیئن - شانین سیرالانیشتا اویغون گلیر.

ادریسی، بیزیم تئزیمیزی تأیید ائدر کیمی عقیدەسینده، آسکاروز اتکلرینده مئشەلیک بیر اراضینین اوزانیدیغینی دئییر. تیئن - شانین بۇیوک داغ اتکلرینده

گۈرچكەن دە دىك تارچا - كۇشاق بېتىگىلىرى و اوڭمانلار واردىر. تالاس، قىرقىز، كۇنقى، تىرسكى - آلاتاو داغ قوللارىندا آغ چام آغاجلارى، لادن، قاقاق، دىش بۇداق، قىسى و آما آغاجلارى سىرالانماقدادىر .

اوڭمان بېتىگىلىرى اوڭقام، پىسكىمس و چاتقال داغلارى نىن ياماجلارىنى اوڭرىتمىكە دىر. تىن - شانين بېتىگى اوڭتوسو چىشىدلى سايدا حىوانلارنى سىغىنمىسى و ياشامىسى اوچون دە الوئىشلىدىر. اوڭمانين ايگنە ياپراق و ياپراقلىلارلا اوڭتولو قىسىملارىندا وحشى دوڭوزلار، قاراسارلار، گىيىكلر، ماراللار، قاقىملار و گلىنجىكلر دولاشىرلار. ييدا بۇلگەدە ھىندىستان سارى آسمالارى و دىگر قۇش چىشىدلىرى گۇرونورلر.

ھلە يوزلرجه ايل اوڭجەسىندە تىن - شان اوڭمانلارى، گىنىش اراضىلىرى قاپسايىردى. جۆزىلى، آقچا آغاجلى، قىسىلى، وحشى آلمالى اوڭمانلار، ۱۰ - ۸. جو يوز ايللر آراسىندا فرقانە چۆلونون قۇزنى اوڭلارىنا قدر اوڭايردى. سوڭ ايكى عصىردە «زايبلى آلاتاو» اوڭمانلارى نىن سورعتلى بىر بېچىمدە يوخ ائىلدىگىنە شاھىد اولۇرۇق. نىجەدە، ادرىسى نىن «آسكاروز آتكلرى اوڭمانلارلا اوڭتولموشدور» آچىقلامىسى دوڭرۇلۇغونو اىثبات ائدىر .

قايناقلاردا آسكاروز ايله تىن - شان داغلارى نىن عىنى اولدۇغونو اىثبات ائىدىجى داھا بىر سىرا بىلگىلرە دە راست گلىرىك. آسكاروز داغلارى حاقتىندا آن جالىب بىلگىلىرى ابن سعىدىن «جوغرافيا» ائرىندە گۇروروك. بو ائرىن لئىنقىراد دا اولان يازماسىندا، آسكاروز يوكسك و اوڭون داغ سىلسىلەلرى نىن اوڭرى ھر زامان قارلى اولۇب، گونىدە قۇرۇبوجو كالاس دوڭارلارىنا دايانماقدادىر» شكىلىندە بىر آچىقلاما ئىر آلىر. بو دوڭارلار، توركجە دانىشان بوڭلارنى سالدىرى سىندان قۇرونماق اوچون موسلمانلار طرفىندىن تىكىلمىشىدى. ابن سعىد، ائرى نىن چاپ

اولموش باسقى سىندا، دۇوارلارین سىردىدان وۇرۇتا، فضلان بن یحیی داغلارینا قدر اۇزاندىغىنى بىلدىریر .

ابن سعید، کالاس دۇوارلارین، کئئس بوۇقىرلاریندا عربلر طرفیندن تیکیلد- یگىنى و سایللىق داغلاریندان سىردىا نهرینه قدر اۇزاندىغىنى بىلدىریر. چیرچىق بۇلگهسى نین قۇزئى باتى سینیرلارینا تیکیلن دۇوارلارین قالىتتیلارینا بوگون ده راستلاماق مومکوندور. کالاس دۇوارلاری، چاتقال داغلاریندان سىردىا یا قدر اۇزانیردی. بو بۇلگه ده چئشىدلى تورک بویلاری اوتۇروردولار. ها بئله فضل بن یحیی گیریشى نین راشتا قدر اۇزاندىغى بیلینیر. بو ساوونما دۇوارلاری سایه سینده تورک بویلاری نین ایسلام اؤلکه لرینه حملهلری نین اۇنونه چىخیلمیشدیر.

یۇخاریدا بیلدىریلن بیلگیلر ایشیغیندا، آسکاروۇ داغلاری نین چاتقال داغلاری نین قۇزئینده و سىردىانین اۇرتا آخیمى نین قۇزئى دۇغوسوندا یئر آلدىقلاری آنلاشیلیر. بو داغلارین گوئىینده چیرچىق چۇلو، کئئس بوۇقىرى و قاراتگین داغلاری یئر آلماقدادیر. بۇرادان، یوکسکلری موداویم (سورکلى) قارلا اۇرتولو اولان آسکاروۇزون اصلینده تئىن - شان داغلاری اولدۇغو آنلاشیلیر. اسکی اۇزبک ناغىلى «آپامیش»ین آنالیزی ده بیزیم یئتیشدیگیمیز سۇنۇجو تآید ائتمکده دیر. ناغیلدا، آستارداغ داغى نین آدى آلتاوا اولاراق گلیمیشدیر. بو آد تئىن - شان داغى نین قیرقیزجا آدى اولان « آلاتو »نون آنلامدایشیدیر .

اۇرتا آسیانین تورکجه دانیشان تۇپلۇقلاری آراسیندا «آلاتاق»، «آلتاوا» و «آلاتو» دئیملری « سورکلى قارلا اۇرتولو و یا دیک کمرلى داغ » آنلامینا گلیر. آراشدیرماسی ائدیلن قاینقلاردا آسکاروزدان بحث ائدیلرکن، اوتون قارلا اۇرتولو بیر داغ اولاراق آنلادیلماسی جالیب - توجۇهدور. بونا باغلى اولاراق،

موغول ايستىلاسى اۋنجهسى جوغرافيا اثرلرينده، آسكاروزون سوغوق داغ ايقليم مداريندا يئر آلدىغى بىلدىرىلير. بۇنلاردان « صُورُ الاقاليم » ده آسكاروژ ذىروهلىرى نين سوركىلى قارلا اۋرتولو اولدۇغو يازىلير. بۇلگهده سرت سوغوقلاردا عادت ائلهميش وحشى حئيوانلار ياشايبىرلار. بۇلگه خالقى، قيشدا آلتى آى بويونجا، سوركىلى ايستيله نين ائولرده اوتۇرور. اونلار، سرت سوغوقلاردان قۇرۇنماق اوچون ائولرى نين ايچينده بير يئر قازاراق بۇرادا اود ياندىرىمىشلار. ائولرين چئوره سينه دۇوارلار تىكىلمك صۇرتيله، ايستى عايىقلىگى ساغلانيردى. بو بۇلگه نين خالقى بۇيوك قوئون سورولرينه صاحىب ايدى. خالق، قيش بويونجا يىمك قازانلارنى سوركىلى اودون اوزرينده تۇتاردى سىجاق يىمك سايه سينده سوغوقدان و آيازدان موحافىظه اولاردىلار .

بئلهجه، اۇرتاچاغ قايناقلارى، آسكاروز داغلارى نين تيشن - شان داغلاريللا عىنىنى اولدۇغونا شهادت ائدىرلر. بو دا بيزه، «كتاب روجار» داكى اوغوز ائلىنه مربوط وئربلن بىلگىلىرى آنلامامىزى ساغلاماقدادير .

رۇزا و يا چۇ نهرى

ادريسى يه گۇره، آسكاروژ يوكسكلريندن رۇزا نهرى آخارق دۇغودا خارزم گۇلونه تۇكولور. بۇيوك روزا نهرى، سيلدىريم قايليقلاردان گنچهرىك آرال گۇلونه تۇكولوردو. ادريسى نين ايلك خريطه سينده، خارزم گۇلونه تۇكولن رۇزا نهريندن بحث ائدىلير .

آ. ژوبترین قوللاندىغى يازمالاردا رۇزائىن آرال گۇلۇنە تۇكۇلدوگو بىلدىرىلەر. اويسا، صوفيه ولئىنقراڧ يازمالارىنا رۇزائىن خارزم گۇلۇنە تۇكۇلدوگونه داير قىلى بىر بىلگىيە راستلانيلماير .

ك.مىللەترە گۇرە، رۇزا ايله سارى سو نهرى عىنى دىر. اما بو نظر دۇغرو اولاي بىلمز. رۇزا ايله سارى سونون عىنى اولدۇغو نظرى، ادرىسى نىن اثيرىندە گلن بىلگىلر نىن ترسىنە دوشور. «نرھەالمشتاق»ا گۇرە رۇزا نهرى، سۇلارىنى آسكاروز داغلارى نىن يوكسكلرىندن آلىر. رۇزا نهرى سۇلارىنى اولتوتادان دىيىل، تىئن - شان يوكسكلرىندن آلدىغى اوچون، نتيجه دە اونو، سارى سو نهرى اولاراق دوشونمەمىز اوچون بىر ندىن يۇخدور. اۋتە ياندان قايناغىنى تىئن - شاندىن آلان چۇ نهرى ايله رۇزا نهرى نىن عىنى اولدۇغو دوشونولە بىلىر. چۇ نهرى سۇلارىنى، سوركلى قارلا اورتولو تىرسكى - آلاتا ايله جۇمقۇلتا داغلارى نىن ياماجلارىندىن آلاراق، كۇنقى - آلتاوين بوآم بوغازىنى دىلب گىچدىكدن سۇنرا گىتدىكجە گىنىشلەين بىر چۇلە آچىلىر. چۇ، سىردىرائىن آشاغى آخىملارىنا يىتىشمەدن آشى - كۇل و سايمان - كۇل كىمى سۇلارى دۇزلو گۇللىرىن اولدۇغو بۇلگەلردە سۇنرا چاتىر .

ژۇلوژىك تاپىتتىلار گۇرە، اسكىدىن چۇنون بىر قولونو داتالاس تشكىل ائىردى. آشاغى قىسىملارىندا ايسە نهرى، سارى سو ايله بىرلشەرك سىردىرايا قدر اۋزانىردى. تارىخىن چىشىدىلى دۇنملرىندە چو و سارى سو نهرىلرى دفعەلرچە داشاراق سۇلارىنى سىردىرايا قدر آپارمىشىدىلار. ۱۸۹۸ يىلى حودودىندە تلەكۇل گۇلو [تۇلس گۇلو] نون آرتان سۇلارى سىردىرايا قدر چاتمىش، قارا - كمىر بۇيۇنجا اۋنۇنە چىخان هر شىيى قوپاراراق يۇلونا دوام ائتمىشىدى. دۇنمىن رطۇبت نىسبىتى مۇرتفع اىقلىم شرايىطىنى دە حسابا قاتارساق، بوتون بو بىلگىلر،

آ. ژوبىرتىن قوڭلاندىغى يازمادا يىر آلان «رۇزا، خارزم گۈلۈنە تۈكۈلۈر»
آچىقلاماسىنا آيدىنلىق قازاندىرىر .

ادىسى نىن قوڭلاندىغى قايناقلاردا، محتمىلا چو نهرى نىن سىردىر يانين بىر
قوڭلو اولاراق آرالا تۈكۈلدۈگو بىلگىسى واردىر. نىجەكى، «نزهةالمشتاق» دا شاش
و پاراكين خارزم گۈلۈنە آخدىغى بىلدىرىلىر. بو آرادا بۇنو دا بىلدىرك كى،
سىردىر يانين بىر قوڭلو اولان چىرچىق ھىچ بىر دۇنمده آرال گۈلۈنە آخمامىشىدىر.
آنلاشيلان، ادىسى، فقط آرال گۈلۈنە آخان نهىرلىرى دىقتە آلمىشىدىر. بو دا،
ادىسى نىن شاشين بىر قوڭلو اولاراق دوشونولن رۇزانين خارزم گۈلۈنە
تۈكۈلدۈگو شكلىندەكى بىلگىسىنى دۇغرولاير .

ادىسى نىن خرىطەسىندە، آسكاروز داغلارنىنى آشدىقدان سوترا چوخ بۇيوك
اولمايان روزا داغلارى يىر آلىر. بو داغلار، ياي بىچىمىندە سىرالانىب، گۈننى
باتىدان قوزنى دۇغو يۇنۈنە اوزانيردى. داغين تپەسىندە خىيام قالاسى واريدى.
۱۱۵۴ يىلى خرىطەسىندە خىيام قالاسى، مۇزقار داغلاريندان چىخان ايكى آدسىز
نهىر آراسىندا گۇستىرلىمىشىدىر. بۇنون عكسىنە، «نزهةالمشتاق» دا خىيام،
خارزم گۈلو دۇغوسوندا دىيىل دە، قوزئىينە گۇستىرلىر .

ادىسى نىن بىر باشقا خرىطەسىندە خىيام قالاسى، كىچىك داغلارين
ياماجلاريندان آخان نهرىن گۈنئىينە اوتۇردولور. نهرىن و داغين آدلارى خرىطەدە
بىللى ائدىلمەمىشىدىر. خرىطەيە گۈرە، خىيامين قوزئىينە قىماقلارين اۋلكەسى
يىر آلىر. صوفىيە يازماسىندا يىر آلان خرىطەدە خىيام قالاسى، روزا ايله ايرقىزىن
اۋلدۇغو يىرىن گۈننى دۇغوسونا اوتۇردولور. لىتىنقرا دىزىمىندا اۋلان خرىطەدە،
نهىر، سۇلارنىنى مۇزقار داغلارنىنى دىزىمىندەن آلىر و تام يانيندا ايسە خىيام
قالاسى نىن اۋلدۇغو داغ گۇستىرلىر .

باغداددا چاپ اولان ادریسی خریطه‌سینده، روزا، نهرین قوژئی دوغوسوندا گؤستریلیر؛ آشاغی سیندا ایسه خیروات شهری یئر آلیر. خییام قالاسی، ایری خطلی داغ یوکسکلرینده دۇرور. بو خریطه‌لرین بیرینده خییامین جوغرافیاسال قوتۇمونا ایلیشگین وئریلن بیلگیلر، ۱۱۵۴ ایلی خریطه‌سینه اوئیغون گلیر. آنجاق باشقا خریطه‌ده خییام یاخینلاریندا اولان سو یاتاقلاری ایله مۇزقار داغی آراسیندا هئچ بیر باغلانتی یوحدور. اگر ادریسی‌نین خریطه‌لری‌نین موقایسه‌سینی اندیرسک، خییامین یئر قوتۇسوندا بؤیوک بیر تناقۇضلا قارشیلانماق. بو خصوصدا داها گؤره‌نملی اولان «نزه‌المشتاق» ادلی اثره باش وۇرولماقدیر. ادریسی‌یه گؤره، روزا نهری «اوغوز ائلیندن گئچهرک» دوغودان باتیا دوغرو آخماقدادیر.

ادریسی، روزا کناریندا داغلارین اولدۇغونو بیلدیریر. بو داغلارین تپه‌سینده خییام قالاسی یئر آلیر. قالا، روزانین قوژئی‌سینده‌کی یوکسک سیلدریم قایالقلار اوزرینه یئرلشمشدیر.

خییام، خانداک [قینداق] آدینی داشییان اوغوز بویونون مرکزی‌یدی. خاندقلارین اولکە‌سی آرال گؤلونون دوغوسوندا، شیدتلی سوغوق ایقلمه صاحب بیر بؤلگه‌ده یئر تۇتوردو. ک.میللثره گؤره خییام قالاسی، اولوتاو داغلیق بؤلگه‌سینده اولوردو.

تاریخ لیتراتۇرونده یئر آلان بیر نظره گؤره، ادریسی‌نین اثرینده آدی گئچن یئرله‌شیم ساحه‌سی، «خییام» و یا قازاخجا آدیلا «کییام» اولاراق بللی اولان یوکسک تپه‌لرین اوزرینده گؤستریلیر. آما، «نزه‌المشتاق»دا تپه دئییل ده، داغ اولاراق قئید اولمۇشدور.

خییام - عربجه بیر کلمه اولۇب، تورکلرده بیر قالادیر - عیناً ترجمه ائتدیگیمیزده «چادیرلار» آنلامیندا اولور. بو آچیقلامای، ابن یاسین نقل ائتدیگی

بىلگىلەرلە دستكلەمك مومكوندور. ابن اياس، ايندىكى يىندى سو بۇلگەسىندىن
 بحث اندىركن، خىيامدان و بۇرادا چادىرلاردا اوتوران تورك نۇفوسوندان سۇز
 اندىر .

ادريسى يە گۇرە خىيام اوغوز خانداك [قىنداق] بويلارى نىن آن اۋنملى
 مركزىدير. اونا قولاق وئيرىسك، قالا هر هانسى بير تهلىكه سىراسىندا سىغىناق
 اولاراق دا قوللانيردى. بوتون بوئلارى حسابا آلدىقدا، خىيامىن بير آنا قرارگاه
 مركزى اولاراق فعاليت گۇستردىگى سوتۇجونا يئتىشيريك. اورتاچاغلاردا
 تورك - موغول اولوسلارى آراسىندا بو نوع قرارگاه و يا كمپ مركزلىرىنە
 « اۇردا»، « اۇردو» و « اۇردو» آدى وئىلىردى. اوتلار، بو آدلا حوكومدارلارا
 مخصوص اولان و قىزىل، گوموش، قيمتلى اشىپالار و قاليلارلا سوسلنمىش بۇيوك
 چادىرلارى قصد اندردىلر .

عموميتىدە بو قرارگاهلار دايرە بىچىمىندە قۇرولان كىچە (نەمد) چادىرلاردان
 دوزەلىردى. قرارگاهىن مركزىندە حوكومدارىن و يا اوست دوزى يۇنەتيجى نىن
 دنوآسا چادىرى يوكسەلىردى. آن. بئرنشتاما گۇرە، بۇزوكانىن سول كنارىندا
 اولان اسكى شەر خرابەلىرىندە، سايرام شەر قالىتتىلارى اوزرىندە، كارناق و
 ديگر يئرلشىم مركزىندە آلەگلن تاپىتتىلار داياناراق اوغوز يئرلشىم ساحەلىرى نىن
 تمل اۋزلىگىنى كۆچرى كمپلرىن چوخ آماجلى ايسكان پلانلاماسى تشكيل
 اندىردى .

قايناقلاردا، اطرافى ساغلام دۇوارلارلا ايحاظە اولموش اوغوز قرارگاهلارى
 حاقيندا بىلگىلر واردىر. عمادالدین اصفهانی و ابن الجوزى نىن اثرلىرىندە بۇنلاردان
 سۇز اندىلىر و اوتلارلا گۇرە، ۱۲. جى يوز ايله عايىد اوغوز قالالارى نىن اطرافى
 دۇوارلارلا چئورىلى اولۇب، ايچىندە چادىر شەر يئر آلىردى .

ادریسی یه گۆره، خییام قالاسی، رۆزانی قوزئینده یئر آلیردی. یعنی، چو نه‌ری نین ساغ طرفینده اولوردو. «نزه‌المشتاق» داکی قالایلا ایلگیلی بیلگیلر، مقدیسی نین ۱۰. جو یوز ایلده تورکمن «چادیری» اوردو قالاسی حاقیندا آنلاتدیغی بیلگیلرله بنزه‌یر. خییام قالاسی، احتیمالا گۆره اوردو شهریلله عئینی اولوب، چو نه‌ری چؤلونده یئر آلیردی .

«نزه‌المشتاق» آدلی اثرده اوغوز ائلیندن بحث ائدیلمک، خییامین ائشیکینده «ایچ بؤلگه‌لرده» تاراز و باریکت آدلی شهرلرین اولدوغونا مربوط اولان بیلگیلرله وئریلیر. ادریسی، تارازی شاش بؤلگه‌سی نین سینیرلاری ایچینده گؤستریر. بئله‌جه، شاش بؤلگه‌سی سینیرلاری ایچینه تاراز چؤلونون آن بؤیوک شهرلریندن بیر ده داخیل ائدیلمیر. ادریسی نین بیلگیلرینی، ۱۰. جو یوز ایلین جوغرافیا یازیلاری دا دستکله‌یر. بو قایناق‌لار گۆره، شاش بؤلگه‌سی نین سینیرلاری تارازا قدر چاتیردی .

ادریسی، تارازلا بیرلیکده باریکت شهرینی ده شاشین سینیرلاری ایچینده گؤستریمیشدیر. آما بو شهرین اولدوغو یئر حاقیندا قطعی بیلگیلر وئرلمیر. بعضی اورتاچاغ یازارلاری دا ادریسی کیمی باریکتی شاش سینیرلاری ایچینده گؤستریرلر. بعضی‌لری ایسه ایلاک اولاراق آچیقلامیشدیرلار. احتیمالا گۆره، باریکت، ۱۲۵۳ ایلینده کیلیکیا ائرمیستانیندان باشلایب اورتا آسیا اوزریندن موغولیستانا سیاحت ائدن ۱. جی هتومون دا بیلدیردیگی کیمی بارکند(پارکند) ایله عئینی شهر اولمالیدیر. شهر، تارازین باتی سیندا بیر یئرده، تاراز چؤلوندن گئچیب قارتاو داغلاری اتگیندن گئدن کاروان یولو اوزرینده یئر آلیردی .

«نزه‌المشتاق»ا گۆره باریکت، داهلان شهرینه دؤرت گونلک بیر فاصیله‌ده یئر آلیردی. بؤرا ساغلام بیر قالا شهری اولوب باشیندا بیر رییس واریدی. الینده چوخ سایدا عسگری گوجو اولان داهلان حوکومداری، تئز - تئز تاراز و باریکت

اوزرينه حمهلهر دوزه نلردى. ادريسى، داهلاندان بارىكته گئدن يولو آنلاديركن «اوتلار بعضى واختلار دوست كيمي گنجينر، بعضاً ده قاريشيqliق چىخارما- بيرديلار» ديهه آچىقلاير .

«كتاب روجار»دا، بير بيرىنى ايزلهين داغلار و پيس يوللار ندىيله داهلان ايله بارىكت آراسيندا گنجيشين ايمكانسىزليغىندان بحث ائدليلر. بوئا باخمايلاق، ادريسى، داهلانى رۇزانين گونى دوغوسوندا گۇسترير. ۱۱۵۴ خريطه سينده داهلان، شاشين قوزنى دوغوسونا باخان اوزونده اولان داغين تپه سينده و يا اتكلرينده گۇستريلميشدير. داهلانىن قوزنى دوغوسوندا راس داغلارى، ياخينلاريندا ايسه آقيشلارين يوردو يئر آلير. ۱۱۹۲ ايلي خريطه سينده، داهلانى دوغودان باتيا دوغرو اوزانان داغلارين اتكلرينده گوروروك. «صورت الارض» ادلى اثرده ايسه داهلان، شاشين قوزنى دوغوسوندا گۇستريلميشدير. بوئا گوره داهلان، چاقرا اوغوز ايله راس داغلارى آراسيندا اولور، قوزئينده ايسه آسكاروز داغلارى اوزانير. ادريسى نين متن و اطلسينه گوره داهلان، تيشن - شانين باتى قوللارى ايله قارتاو داغلارى آراسيندا بير يئرده اولوردو. بارىكت كيمي داهلانىن دا هارادا اولدوگونو بللى ائتمك هلهيك تام اولراق مومكون گورونمه يير.

ادريسى نين سوزلرينه گوره، داهلاندان بئش گونلوك اوزاقليقتا قاريان واريدي. بورادان دا اوچ ماييل اوزاقليقتا گوموش معدنلرى واريدي. تاجيرلر، اوز ماللاريني دوهلره يوكله يهرك شهر جيواريندا چىخاريلان گوموشله موعاضه ائتمك اوچون شاشدان قاريانا دواملى يولچولوق ائدرديلر. ادريسى نين اثرينه گوره قاريان، داهلانىن قوزنى دوغوسوندا يئر آلماق ايدى. ۱۱۵۴ ايلي خريطه سينه گوره قاريان، آسكاروز داغلارى نين يوكسكلرينده يئر آلير. قاريان

ياخينلاريندا ايسه، قايناغيني بو داغدان آلان روزا و باشقا نهيرلر آخير. بوتون بونلار داياناراق، قاريانين تيشن - شان بولگه سينده يئرلشديگيني ديهه بيليريك . قايناقلار، ۱۱ - ۹. جي يوز ايللر آراسيندا تالاس آلتاؤ بولگه سينده چوخ سايدا گوموش معدنى نين اولدوغونا شهادت ائدير. بو دؤنمده شالجي (چشمه) جيواريندا گوموش معدن مركزي واريدى. شالجي، كئش (افراسياب) و سمرقنددن باشلايب دؤغودا قيرقيز اولكه سينه قدر اوزانان گئنيش ساحه ده كي داغ سيراسى ايچينده يئر آلير. بو داغلار بوتام ايله بيرلشهرك اؤسروشانانين فرقانه طرفلرينى دولاشديقدان سوترا شالجي ايله تارازا يئتيشيردى. بورالاردا، داغين آنا قيسيملاريندا و اوتونلا بيرلشن قوللاريندا، شالجيده اولدوغو كيمي چشمه و معدنلره راستلانيلير. ۱۰. جو يوز ايلده بورادان گوموش چيخاريلاردى. تارازدان دؤرت فرسخ اوزاقليقدا اولان شالجيدن ايسفيجاب بولگه سينه گئديله بيلردى. آرکئولوژيك تاپيئتيلار، شالجي نين سادير - كورقان يئرلشم ساحه سينه باغلى كيرووسك كندينده اولدوغونو ايثبات ائدير. ۱۱ - ۹. جي يوز ايللر آراسيندا تالاس آلتاؤينا باغلى شالجي بولگه سيندن چوخ وئريمله گوموش چيخاريلاردى .

گوموش چيخاريلان بير باشقا معدن بولگه سى ده كوه سيم ايدى. بورا آنقرئن چؤلوندن نيشباشساي نهري اوزريندن گئچن كاروان يولو اوزرينده يئر آليردى. اسكى گوموش معدنلىرى بو نهرين قوللارى اولان لشگر و لوپاك بوئونجا قورولموشدو. ۹ - ۸. جو يوز ايللرده شاش بولگه سينده كي گوموش معدنلىرى يوكسك وئريمله ايشله ديلىردى، آما بونون موقابيلينده سامانيلر حاكيمييتينده اولان كوه سيم معدنلىرى اؤنمين الدن وئرميشدى .

تاريخ و جوغرافيا مأخذلريندن يولا چيخاراق قاريانين، باتى تيشن - شان و بلكه ده تالاس آلتاؤى گوموش معدنلىرى ياخينيندا اولدوغونو دوشونه بيليريك.

احتمالا گۆره قاريان، بو گوموش معدنلرندن بيرى نين آديلا باغلانتيليدير. بو قونۇدا ابوريحان بيرونى بىلە دئير: «معدنلر آراسيندا قاراب (گيزلى) آدينى داشييان بير معدن واردير. بو اوڭاقلار گيزلى اولدوغوندا بو آدى آلميشدير.»

گۆرگوز و يا بالخاش گۆلو

«نزهة المشتاق» ا گۆره، اوڭوز بويلارى گۆرگوز گۆلو چئوره سينده اوتۇروردولار.

ادريسى، سۇلارنى آسكاروزون قۇزنى ياماجلاريندان آلان بيرمى يە ياخين نهرين گۆرگوزه آخديغىنى بيلديرير. گۆله، قايناغىنى مۇزقار داغلارنى نين دوزه لتديگى الليه ياخين نهرده آخيردى. گۆرگوز، موحيطى دۇرت يوز مايل گنئيش ليگينده بۇيوك بير شيرين سو گۆلودور. گۆرگوزون گونئيينده ايسه، ياماجلاريندا هئچ نوع بيتگى اولمايان داغلار يئر آليير.

ابن اياس و ابن خلدونون اثرلرينده بو گۆلدن قيساجا بحث انديلميشدير. سۇنونجوسونا گۆره گۆرگوز، بئشينجى اقليمين قۇزنى دۇغو تيكه سينده، يعنى يئددينجى تقسيمده يئر آليير. اونا گۆره، «مۇزقار» داغلاريندان آخان چوخ سايدا نهر، سۇلارنى بو گۆله داشى ييرلار. «نقش لازها» ا گۆره، اوڭوز ائلينده گۆرگوز آديلا آنيان بۇيوك بير گۆل واردير. گونئيينده ايسه اوزرينده بيتگيلر اولمايان داغلار يئر آليير. ابن اياس، آدى گئچن داغلاردا گۆرگوز قالاسى نين اولدوغونو و گۆلون آدينى بۇرادان آلدیغىنى آنلادير. ادريسى دن فرقى اولاراق ابن اياس، بو قالادا اوڭوز شئىخى شهاب الدینين اوتۇردوغونو يازير.

ک.ای.میللثرە گۆرە، گۆرگوز گۆلۈ، ایرقیز و یا چالکارلا عئینی دیر. آما او، آسکاروژ ایله اولۇتاتو داغلاری نین عئینی اولدۇغونو حئسابا قاتاراق ایشتیباہ ائتمیشدیر. نئجە کی، ادریسی نین اثری گۆرگوزون چالکار - تنگیز گۆلۈ اولماسی اوچون هئچ بیر سبب اولمادیغینی گۆستریر. «نزهةالمشتاق» ین یازاری، گۆرگوزون شیرین سو گۆلۈ اولدۇغونو قتید ائدیر. ادریسی، «گۆرگوزون ایشغال ائدیگی ساحه یه باخیلیرسا، آرالدان داها بۆیوکدور» دئییر و اکله ییر: گۆرگوزە «اوقیانوس کیمی چوخ بۆیوک گۆل» آدی بوشونا وئریلمە میشدیر .

چالکار - تنگیز و یا مرکزی یا دا باتی قازاخستانداکی هئچ بیر بۆیوک گۆل، تاریخسل دؤنم ایچری سینده بو قدر گئیش ساحه یه آل تاپمامیشدیر. ادریسی نین اثرینده، آسکاروزون قوژنی یاماجلاریندان آخان چوخ ساییدا نهیر، سۇلارینی گۆرگوزە داشی بیردی شکلینده کی آچیقلاما، ک.ای.میللثرین تئبیتی نین ترسینه دیر. «نزهةالمشتاق» دا یئر آلان بیر گئرجگه گۆره ایسه، مۇزقار (مۇرقار) داغلاریندان قایناغینی آلان اللییه یاخین نهیرده سۇلارینی بو گۆله بۇراخیردی. آنلاشیلان، بو دۇرومدا گونئی اورال و یاخود مۇغوجار داغلاری مطرح اولۇنماییر. ادریسی، قونۇیو بو طرزده آنلامامیز اوچون بیزه هئچ بیر دلیل گئیرمیر .

«نزهةالمشتاق» دا گۆرگوز، بالخاش گۆلۈ اولاراق دوشونولموشدو. سون دؤنمه عایید اینگیلیز خریطه لرینده کی بیلگیلر ده بۇنو دستکله ییر. آ.ژوبئرت، بو خریطه ده آرال گۆلۈنون دۇغوسوندا کۆرگۆس [خورتۆز] گۆلۈنون اولدۇغونو خاطیرلادی. بۇلگه نین جوغرافیاسال موختصاتی نی ۴۶ ایله ۵۱ آنلم، قیرینوچه گۆره ایسه ۷۵ بویلام اولاراق گۆسترمیشدی. کۆرگۆس آدی، بالخاش گۆلۈ حووضه سی هیدرونومی سینده گونوموزه قدر قورۇنموشدور. ایلی نهری نین قوللاریندان بیر ی اولان کۆرگۆس، بیژینتاو و بۆرۇهورۇ داغلاریندان سۇلارینی آلیر. ایلی

نەرى چۆلۈندە اولان اورتاچاغ شەرلریندن آلمالیق دا كۆرگوس اولاراق تانیردی.

بالخاش ایله گۆرگوزون عئینی گۆل اولدوغونا ایلیشگین باشقا بیر ندنه یینه ادریسی نین اثرینده راستلانیر. اوتا گۆره گۆل، بۆیوک بیر شیرین سو قایناغیدیر. گترچكدن ده بالخاش گۆلونون سوئو تاییسیزدير. ل.س.بئركه گۆره، «چۆلدە بئله بیر گۆلون اولماسی جوغرافیاسال بیر تضاددير.» اسكى دؤنمه عاييد تارچا ایزلری، گۆلون گئچمیشده داها بۆیوک بیر ساحەنى ایشغال ائتدیگینه گوواه دیر

تیئن - شانندان بالخاش حوضه‌سینه ایلی، قاراتال، آقسو و لئپسا کیمی بۆیوک نهرلر آخماقدادیر. بو نهرلر قایناغینی زاییلی آلاتاوی، کوئقئی آلاتاوی، کئتمن داغلاریندان و جونقار آلاتاویندان آلماقدادیر. قوڑئی دوغودان بالخاشا قایناغینی باتی تارباقاتاین یاماجلاریندان آلان آياقوز نهری اوزانیر. تارباقاتای، دوغودا قارلارلا اورتولو یوکسک سااور داغلارینا قدر اوزانیر و بو داغین دا آن یوکسک دیروه‌سینی مؤزقاق (بوزداغی) تشکیل ائدیر .

بو جوغرافیایی بیلگیلر یولداشلیغیندا، مؤزقار داغلاریندان آخان نهرلرین گۆرگوزه تۆکۆلدوگونه داییر ادریسی نین اثرینده یئر آلان آچیقلامالار بئله‌لیکله خالیصلیگه و آیدینلیغا چيخیر. آنلاشیلان، «نزهةالمشتاق»ین یازاری، مؤزقارین آشاغی قیسملاریندا اوزری قار و بۆزلارلا اورتولو تارباقاتای و سااور داغلاری نین اولدوغونو دوشونموشدو. بئله‌جه، ادریسی نین اثرینده اوغوز ائیلندن بحث ائدیلرکن، جوغرافیاسال و اوروقرافیک دۇروما گۆره عئینی آد آلتیندا ایکی فرقلی داغدان بحث ائدیلیر. بۇنلاردان ایلکی باتیدا (گونئی اورال)، ایکینجی سی ایسه اوزاق دوغودا (تارباقاتای سااورلا) دیر. بو دۇروم، آراشدیرماجی یی ایشتیباها سالمامالیدیر. چونکو، تاریخ و جوغرافیا

قايىنقلاريندان اورتا آسيا تورک توپونوميكاسيندا بنزر آدلارين يايقين اولاراق قوللانيلديغيني بيليريك .

«نزهةالمشتاق»، گورگوزدن بحث انديركن، اونون بالخاش ايله عئينى شئى اولدوغونا ايشارت اندير. ادريسى يه گوره، گورگوز چئوره سينده بول ميقداردا وتلاق و چاييرلارلا اورتولو ساحلر واريدى. گئرچكدن ده، بالخاشين گونئى ساحيلينده اوزون و توم قميشليكلا اورتولو بير خط اوزانماقدادير. ايلي نهري نين آشاغى اخيملاريني قميشليك و چايير بيتگيلرى باسمشيدير. نهير آغزى اسكى دن پاييز و قيش مئوسيملرينده حئيوانچيلىق اوچون كاميل بير وضعيته صاحب ايدى. يوخارى بالخاش بوگونكو جوغرافيا قونئومو باخيميندان، ادريسى نين، ابن اياس و ابن خلدونون توصيف ائديكلرى گورگوز گولو گونئينده اولان داشليق داغ اراضى سينه اويغون گلМКده دير. اراضى، بالخاشين گونئى باتى يوكسكلريندن باشلاياراق چو - ايلي داغلارينا قدر اوزانماقدادير. بيتكى اورتوسو باخيميندان چوخ فقير اولان اراضى، بولگه يى تين - شانين گوبگينده سیرالانان داغلاردان كسگين بير بيچيمده آييرماقدادير. چو - ايلي داغلارى نين ياماجلارى، اورمان اورتوسوندن محروم اولوب، ساده جه يازدا مئوسيمليك بو زقير بيتگيلرييله ياشيلانير .

ادريسى و باشقا اورتاچاغ يازارلارى نين وئرديكلى جوغرافيا يى بيلگيلر سايه سينده، گورگوزون گونوموزده بالخاش دئيلىن گول له عئينى اولدوغونو اويره نميريك. گورگوزون گونئينده يئر آلان داشليق داغ ساحه سى ايسه، چو - ايلي داغلارينا تقابول اندير. آنلاشيلان، گورگوز قالاسى بو داغليق بولگه ده يئر آليردى .

۱۰. جو يوز ايلده اوغوز بويلارى نين يئرلشيمي

«كتاب روجار»دا يثر آلان تاريخ و جوغرافيايا دايير بيلگيلر، ۱۰. جو يوز ايلده اوغوز ائلى نين سينيرلاريني بللى ائتمه موزه ايمكان ساغلايير. ادريسى نين يازديقلارينا گوره، اوغوز بويلارى، گونئي بالخاش ساحيليندن وولقانين آشاغى آخيملارينا قدر اوژانان اينديكى اوژتا آسيا بوزقير شريدينده اوتوروردولار. اوغوز كؤچمنلرى نين مسكونلاشما يثرلرى ايرقيز، اورال، امبا، اوپيل و آراسور گؤل و ساحيللرى اولاراق گؤستريلير. همده، آرال جيوارى، سيردريا چؤل و سيردريا قارتاوى نين اتكلىرى، چو چؤل و تالاس آلتاوى ايله ايلى نهري آشاغى سيندا دا اوغوز يثرلشيم ساحه لرى واريدى. بۇرالاردا اوغوز اوپالارينا و چوخ بويوك اولمايان قالالاردا راستلانيلير. هر بير تهليكه زامانيندا سيغيناق اولاراق قوللانيلان بو قالالار، اوغوز بى لرى نين قرارگاهى ايدى .

طبيعى كى، بو گنىش اراضيلرين هامى سيندا نۇفوسون چوغۇنلۇغو اوغوز بويلارى اولاراق دئيله بيلمز. اونلار، غالب و جهده آرال جيواريني، قوژنى خزر چئوره سى و سيردريانين آشاغى آخيملاريني مسكن تۇتموشدولار. يئددى سودا اوتوران بعضى اوغوز قورۇپلارى ايسه، ۱۰. جو يوز ايل اوژتالاريندا تورك ديللى اهالىسى قارلۇقلار طرفيندن ايطاعت آلتينا آلىنان يئددى سودا ياشاييرديلار. گونئي بالخاش جيواريندا و چو نهري ساحيللرينده ياشايان اوغوز بويلارى ايسه باغيمسيز ايديلر و اؤز بويى بى لرينه تابئع ايديلر .

۱۰. جو يوز ايلده اوغوز كؤچريلرى نين دوغو سينيرلارى، ايلى نهري نين آشاغى ساحيللرينه قدر اوژانيردى. احتمالا گوره، اوغوزلارا عاييد بو قالالاردان بيرى اولان گورگوز، بالخاشين گونئي ساحيلينده يثر آليردى. ساواشچى جهترييله تانينيلان يثرلى اوغوز بويلارى «خانقا كيشى» آدييلا مشهور ايديلر .

ايلى نين آشاغى آخيملاريندا، كوك سو و قارتال چؤللرينده ياپيلان آرکئولوژيك آراشديرمالار، بو بؤلگه ده ۱۰ - ۸. جو يوز ايللر آراسيندا يثرلشيك و يارى

يئرلشيك تپىلى شەرلرين موجد اولدوغونو گؤسترمكدەدير. بو يئرلشيم ساحەلريندە اوتوران نۇفوسون اؤنملى بير قيسimini توركلر تشكيل ائديرديلر. توركلر، بۇلگەدە اوتوردوقلاريني دىلىلى اولاراق گئريدە چوخ سايدا مزارلار وقيرلر بۇراخميشديلار .

ابودلف «رساله» سيندە سؤزونو ائتيديكى اينسانلار، احتيماًلأ ادريسى نين هانفاكيشى دئديكى دوغو اوغوز قورۇپلاريدير. اوتون اوغوزلارى ماورالنهر- اؤتەسيندە چين يولو اوزرينه يئرلشديرمهسى، موجد دوروملا دا تاييد ائيدلمكدەدير. چونكو بو اوغوزلار، بوگونكو قازاخستان بۇلگەسيندە ياشيان قىماقلارلا دوغو توركىستانا كؤچ ائتميش اولان توكؤز- قوزلار (دوققوز اوغوزلار) آراسيندا ياشايرديلار. ابودلفين، بو باخيمدان اوغوزلارين چين و هينديستانلا تيجارت ائتيديكلرينه داير ائلاتديقلارى ايلگى چكيچيدير. «رساله»دە، اونلارين عيبادتگاهى اولان، آما ايچيندە بوئ اولمايان بير شەرلرى اولدوغو قئيد ائديلر. شەر، تبعهسيندن وئرگى [خراج] توپلايان محلى بير اوغوز حوكومدارى نين قرارگاهى ايدى. ابو دلف، شەردەكى اولرين داشدان، آغاجدان و قميشدن تيكيلديگيني ذىكر ائدير. ابودلفين وئرديكى گؤزدن گئچيريلن تفصيللرى، قازاخستان و قيرقىزستان بۇلگەسيندە آلە گئچيريلن آرکئولوژيك وسايلي نىسبتأ ايدىنلادير. اؤزلىكلە، مركزى قازاخستاندا اورتايا چىخاريان قىماق - قىچاقلارا عايد اسكى بير شەر خرابهسى، چوخ ديقته شاياندير. خرابه نين چوخ قالين اولمايان موصتحكم دؤورلارى، كرپچ، چيمن و قميشلردن كمرلر (باغلار) آتيلميشدى. احتيماًلأ بو باغلار سادهجە ساغلاملىق ساغلاماق آماجيبلا دئييل، عئيني زاماندا مودافيعه مقصدلى اولاراق ايشلنميشدى. ايسيتيحكمالارين اؤنونده ايكي مئير و يا داها چوخ گئيشليكده سؤلارلا دولو خندقلر يئر آليردى. شەرين ايچيندە اولان آچيق ساحەلردە چادير و كئچەدن تيكيلميش اولر

وارىدى. بو جور ايستىحكاملارين داها گليشميش اورنكلرينه تالاسين ساغ كناريندا اولان خرابه لر ده راستلانيلىر. جامبولون تقريباً ۴۵ كيلومئتير قوزئي دوغۇسوندا يئر آلان تويماكنت ايستىحكامى، ساغلام كرپيچدن تيكيلىميش بۇيوك دووارلارا صاحيب ايدى. خرابه نين ايچ طرفينده سيار چاديرلار اوچون تخصيىص انديلىميش آچيق بير مئيدان واردير. اورتاچاغ قايناقلاريندا بو نوع يئرلشيم مركزينه «كوري» آدى وئريلير. بو چاديرشهرلرين چئوره سيني قميش باغلاردان دوزه لن بير دووار ايحاطه انديردى. قيساجاسى، آركتولوزيك تاپىنتيلار، ابودلفين آنلاتيديقلاريني تايد ائتمكده دير .

۱۰. جو يوز ايلده، اوغوز بويلارينا منسوب بير قول، تالاس آلتاوى و چو نهري چؤلونده كۇچرى بير حايات سوردوروردو. ادريسى، چو چؤلونده اوتوران اوغوز بويلارينا «خانداك» آدينى وئيرير. بو قبيله، شوجاعتى و باغيمسيزليغيلا مشهور ايدى. «حوكومدارى»، چو نهري نين ساغ ساحيلينده يئر آلان خيام قالاسيندا ايقامت انديردى. «نزهةالمشتاق» دا خانداك اوغوزلاريني سيميرئىخى لره تئز - تئز حمله ائتيكليرينه مربوط بيلگيلر وئريلير. بو قبيله لر، اوغوز ائلى نين «ايچ» قيسيملاريندا ياشاديقلارى ديقت چيكيچيدير .

۱۰. جو يوز ايلده اوغوز بويلارى، سىردريا قاراتاو اتكلىرى ايله سىردريا اورتا آخيملارى بويلاريندا اوتورموشدولار. مؤختملاً، داهلان شهرى بو بويلاردان بيرى نين «رييسلرينه» عاييد ايدى. «نزهةالمشتاق» دا اوتون بۇيوك بير اوردويا صاحيب اولدوغو و تاراز شهرينه سالديريلار دوزه نله ديگى آنلاديلير. ساواشلار، سرحد بۇلگه لرى نين تيجارته آچيلماسى قارشىليغيندا باريشلا سوتوجلناردى. شاشلى موسلمان تاجيرلر، بۇرايا حئيوان و دوه آلماغا گلرديلر. شوبهه سيز، ماورالنهر تاجيرلرى اوغوز ائلينده اولان قاربان معدنلريندن گوموش ده ساتين آلارديلار.

۱۰. جو يوز ايله عاييد باشقا عرب قايناقلارىدا، اوغوزلارين سىردريانىن اورتا آخىملارى بويونجا يئرلشديكلرى تئزىنى دستكلەيىرلر. ابن حوقل، شاش نهري نين سابران توپراقلاريندان گئچديگى چۇلدە اوغوزلارين اوتۇردوقلارينا ايشارت ائدير. سىردريا بۇلگەسىندە يئر آلان اوغوز يئرلشيم واحيدلرى حاقيندا استخرى نين اثرى نين فارسجا چئورى سىندە بىلگىلرين بىرىندە بئله دئييلير: «شاش نهري نين سابران سىنيرلارينا چاتديغى دۇنمدە، بۇرادا نهري دارويه ياخينلاريندا قۇزلارين ائولرى يئر آليردى.

بللى اولدۇغو كىمى، سابران، سىردريانىن ساغ كناريندا، توركىستان شەرى نين ۴۸ كيلومتير باتى سىنداكى سااوران ائلى سىنيريندا يئر آلير. مقديسى، سابرانى يئددى طبقة دن تشكىل تاپان توپراق دۇوارلا ايحاطەلى بۇيوك بير قالا اولاراق توصيف ائدير. شهر، سالديرقان قۇنشو اوغوز و قىماق بۇيلارينا قارشى سرحد اىستىحكامى ايدى. بو دا، بير دفعە داها سىردريانىن اورتا قىسىملاريندا اوغوز بۇيلارى نين اوتۇردوقلاريني ايثبات ائدير .

۱۰. جو يوز ايله عاييد عربجه جوغرافيا اثرلرى، كۇچرى اوغوز بۇيلارى نين سول ساحيللرينە دە چاديرلاريني قۇرمالارينا ايليشگين بىلگىلر نقل ائديرلر. بو نظرى استخرى نين اثريندە يئر آلان بىلگىلردە دستكلەيىر. اونا گۇرە، كۇچرى تورک - اوغوز چاديرلارى نين اولدۇغو سوت كنت شەرى ماورالنهر ايله سرحد تشكىل ائديردى .

تارىخ ليتراتۇرونندە، اۇزون بير دۇنم، سوت كنت قالينتىلارى نين كاراكول گۇلو ياخينلاريندا، سىردريانىن سول يانيندا اولايىلەجگى نظرى حاكيم ايدى. آنجاق، گونى قازاخىستاندا آرکئولوژى قازىلار سوتۇجوندا، ايكى شهر خرابەسى نين سوت كنت آدينى داشيديغى تثبیت ائيدىلدى. بيرىنجى سوت كنت، سىردريا نهري ياتاغى نين ۲ كيلومتير قدر آچيغيندا كاراكول سىنيريندا يئر آليردى. ايكىنجى

شەھرىن قالىنتىلارى ايسە، بىرىنجى سىندىن ۲كىلومىتتىر اۇزاقلىقىدا، ايندىكى سوت كىنت دۇولتى زىمى سى نىن اولدۇغو توپراقلار اوزرىندە يئر آلير. آرکئولوژى وئىرلىرىنە گۇرە، ۱. جى سوت كىنت، ۱۶ - ۱۵ يوز ايللرە قدر وارلىغىنى قورۇموشدور.

سوت كىنت، ۱۲ - ۱۰. جى يوز ايللر اراسىندا فاراب بۇلگەسىنە داخىل ايدى و كئئس بۇزقىرىندا بۇيوك اينكىشاف گۇسترن حىوانچى ليغىن مركزىيدى. فاراب بۇلگەسى، « آرىس » ين سىردىريا تۇكولدوگو يئرین هر ايكى ياخاسىنى دا ايچىنە آليردى. فاراب شەھرى، سىردىريانىن ساغ ساحىلىندە يئر آلان تيمورمنزىلى ياخىنىنداكى اوترار خرابەلىرىنە تقابول ائتمكەدەير .

اوغۇز بۇيلارىنا عايىد بىر قۇرۇپ، فاراب ايله كىنجىچ اراسىنداكى سىردىريا بۇلگەسىندە مۇستقۇر اولمۇش دولار. كىنجىچ (و يا كىنجىدە) بۇلگەسى، آرىسىن اورتا آخىمى بۇيلارىندا يئر آليردى. بۇلگەنىن آنا شەھرى اولان « سۇبانىكىنت » ين گونوموزدەكى قالىنتىلارى، جووان - تبه اسكى شەھر خرابەلىرىلە موعادىلدىر. كىنجىدەدە ترتىب ائىدىلن آرکئولوژى چالیشمالارى، ۱۰. جو يوز ایلدە بۇرادا كۇچرى و يارى يئرلىشىك تورك بۇيلارىنىن اوتۇردوقلارنى گۇستىرير. بۇرادا سىردىريانىن اورتا آخىملارى بۇيۇنجا اوتوران قارلۇق - اوغۇز بۇيلارىنا عايىد سرامىكلر چىخارىلمىشىدى. آلە گلن بىلگىلر، بۇلگەدە اوتوران تورك بۇيلارى اراسىندا اوغۇزلاریندا وار اولابىلەجگى احتىمالىنى گوجلندىرمكەدەير .

يۇخارىدا تدقيق ائىدىلن تارىخ و جوغرافيا چالیشمالارى، كۇچرى اوغۇز چادىرلارىنىن گوننى قاراتاو داغى اتكلىرىندىن باشلايىپ بۇگن، چايان و آرىسدان چىمكىنت سىنىرلارىنا قدر اۇزاندىغىنى اىثبات ائدىر. احتىمالا گۇرە، كۇچرى اوغۇز بۇيلارى شااۇلدئردن آلكاكۇل - قۇم صحراسىنىن دۇغو اۇجلارىنا قدر يايىلمىشىدى. آيرىجا، اوغۇز قۇرۇپلارى اۇسروشانانىن قۇزنى باتى

سینیرلاریندا یئر آلان سیردریانین میرزاچؤل [قولۇدنۇی] بۇزقیریندا دا
اوتۇروردولار .

۱۰. جو یوز ایلده شاش و ایسفیجاب بۇلگهسى سینیرلاریندا اوغوزلارین
اوتۇردوقلارینا داییریلگیلر واردیر. ابن حوقله گۆره، اوغوزلاردان بیر قۇروپ
شاشین بیسکنت شهرینه یئرلشمیشدی. آرکئولوژی آراشیدیرمالاری سۇنۇجوندا
بیسکنتین انقرئن نہری چۇلوندە اولان ایندیکی پسکنته (pskent) تقابول
ائتدیگی بللی اولۇنموشدور. ابن حوقل بئله دئییر : «بۇرادا ایسلامی قبول ائدن
قارلۇق و تورک - اوغوز بۇیلاری اوتۇرور». استخری نین اثری نین فارسجا
ترجومه سینده بو بیلگی یی دستکله ین بیر آچیقلاما واردیر. «بیسکنت شهری
- اثرده بئله آدلانیر - قۇزلاردان، قارلۇقلاردان و جهاد عشقیله ساواشان دیگر
موسلمانلار کیمی چئشیدلی اینسانلاردان موتشکیل اھالی ایله مسکون ایدی.»
عینی چئویریده، شاشین باشکنتی «تۇنکت»دن ایسفیجاب و تارازا گئدن یول
آنلادیلارکن، کئئس ده آنفاران و اوغوز کندلری نین اولدۇغوندان بحث ائدییر.
یول، کندلردن گئچیپ ایسفیجاب و بادوخکته (پاتاق کنت) یئتیشیردی و تاراز
شهری بۇرادان ایکی گۈنلۈک اۇزاقلیقدا اولوردو. بادوخکت - تاراز آراسیندا
اۇزانان یول اوزرینده هئچ بیر شهر و کند یۇخدور.

وئرلن بیلگیلر، ۱۰. جو یوز ایلده بیر قۇروپ اوغوز بۇیونون، کئئس بۇزقیریندا،
چیرچیق و آنقرئن چۇلوندە، چاتقال داغی اتکلی ایله اوقام داغلاری آراسینداکی
بۇلگه لرده یاشادیقلاری سۇنۇجونو اورتایا قویور. بو بۇلگه ده کی اوغوز بۇیلاری،
قارلۇقلار و باشقا تورک قۇروپلاریلا بیرلیکده اوتۇروردولار. ایسلامی قبول
ائدن بو بۇیلار، بیر قیسمی شاش و ایسفیجاب بۇلگهسى نین شهر و کندلرینه ده
یایلمیشدیالر .

اوغوز بۇيلارى، سىردريا نهرى نين سادەجە اورتا قىسىملاريندا دئيل، آشاغى قىسمتلىرىندە مسكون ايدىلر. بۇرادا اونلارا عاييد جند، يئنگى كنت و هارا (خارا) شهرلى يئر آليردى. اورتا چاغدا جند، سىردريانىن آشاغى آخيملارى بۇيۇندا اولان ايندىكى جانقالا خرابه لرينه تقابول ائيديردى. يئنگى كنتين قاليتىلارى ايسه بوگون، كازالينسك (kazalinsk) گونئيينده، سىردريانىن سول ياخاسيندا اولان جانكتنده اولماقدادير. ۱۸. جى يوز ايلين اورتالارينا قدر جانكنت، هله اسكى شهردن (يئنگى كنت) گئرى قالان داش دۇوارلارلا قورۇنوردو. يئرلى خالق آراسيندا جانكتين «ايلان» حمله سى سوتۇجوندا داغيلدىغى ريويتى راييج ايدى. خارانىن اولدۇغو يئر تام اولاراق بللى اولۇنمماسينا باخمىياراق، شهرين سىردريا نهرى آغزينا اولدۇغو قطعى دير .

۱۰. جو يوز ايلده اوغوز بۇيلارى، خارزم، ماورالنهر و خوراسانا سرحد تشكيل ائيديردىلر. استخرى: «بوتون ماورالنهر سينيرلارى، خارزمدن ايسفيجاب جيوارينا قدر اوزانان بۇلگه لر تورک - قوزلارين، ايسفيجابدان فرقانه اوڭلارينا قدر اولان يئرلر ايسه تورک - قارلۇقلارين عسگرى فعاليت ساحه سى ايدى.» استخرى آيريجا، اوغوز توپراقلارى نين دۇغۇدا تاراز سينيرلارينا قدر اولاشديغىنى بيلديرير. اوغوز سينيرلارى، بۇرادان فراوا، بيسكنت، سمرقند سۇغۇدو، خارزم و بوخارايى ايچينه آلان بير قووس چكه رك آرال گۇلونه قدر اوزانيردى .

خوراسانىن اوغوز سينيرلارايلا باغلانتى سىنى، مودافيعه خطى نين باشلايدىغى فراوا عسگرى ساخلۇسو ساغلاييردى. اوغوزلارين جورجانلا اولان سرحدى، چۇلون آن اۇچ نۇقطه سينده اولان (گله جك كاراكول قوتۇمو) دئهيستان رباطينا قدر اوزانيردى. آنجاق، ابن حوقلين ايفاده ائتديگى كيمى، ۱۰. جو يوز ايلين ايکينجى يارى سيندا بو قالا، «كافى درجه ده گوجلۇ اولماييب، بير حمله ده ييخىلاجاق دۇرومدايدي.»

خارزمین اوغوز سرحدینی قۇرويان، جورجان قالالارینین ایلکی، بۇیوک بیر کند اولان «باراتگین» ده یئر آلیردی. خارزم سینیریلا اوغوز توپراقلاری آراسیندا اورگنجین قوزئی باتی سیندا یئر آلان چۆلدە قۇرولموش جیت شهری سرحد تشکیل ائدیردی. شهر دۇوارلارلا چئوریللی ایدی. بۇرادان اوغوز بوئقیقلارینا دوغرو آچیلان کاروان یولو گئچیردی. ۱۰. جو یوز ایلده باتیدا خزر یوردونا قدر اۇزانان بو بوئقیقلار، خارزم و یا اوغوز چۆلو دئییلیردی. «حدودالعالم» ده بئله یازیلیر: چۆل، «دوغو یۇنونده مرو سینیریندان جئیهانا قدر؛ گونئی یۇنده ایسه باورد، نيسا، فراوایا و دئهیستان ایله خزر گۆلوندن ایتیل حودودلارینا قدر اۇزانیر. چۆلون باتی سیندا ایتیل نهری، قوزئیینده جئیهون نهری، خارزم گۆلو، قوز اۆلکەسی و بۇلغار سینیرلاری صحرا، بلخ بۆلگه سیندن باشلایب، جئیهونون گونئییندن گئچه رک خارزم گۆلونه قدر اۇزانیر. صحرانین بعضی یئرلرینده سادەجه بیر گئچیش خطئی اولارکن، بعضاً بو یئددیه قدر قالخیر.

بو بیلگیلردن، اوغوز چۆلونون قوزئی خزر ساحیللرینی، مرکزی اوغوز بۆلگه سیننی، گونئی دوغو قاراقوم و یوخاری آرالین قیزیل قوم بوئقیقلارینی ایچینه آلدیغینی دوشونه بیلیرک.

۱۰. جو یوز ایلده قالابالیق اوغوز بۇیلاری، آرال و خزر گۆلو چئوره سیننی ایحاطه ائدن بوئقیقلاردا کۆچری بیر یاشام سورودولر. مسعودیه گۆره، خزر گۆلو چئوره سینده قالابالیق قوز کۆچریلری واریدی. کۆچمن اوغوز چادیرلاری و عسگری قرارگاهلاری، آرال گۆلونون باتی سینا یایلمیشدی. ۱۰. جو یوز ایله عایید جوغرافیا اطلسلری، اوغوزلاری خزر دنیزی نین قوزئی و دوغوسونا یئرلشدیریر. اوغوز توپراقلارینین سینیرلاری جورجان و استرآبادان باشلایب باتیدا خزر یوردونا قدر اۇزانیردی. خریطه لرده، خزر گۆلو قوزئیینده سیاھکوه داغی نین اولدوغو بیلدیریلیر. «حدودالعالم» ده سیاھکوهدا اوتوران بۇیلارین

«اوغۇزلاردان بىر تۈرك قۇرۇپ» اولدۇغۇ آنلادىلار. سىياھكۈ داغلارنىدا اولان اوغۇز «اىستىحكاملار» ادريسى نىن خرىطەسىندە دە گۇستىرلىمىشىدى .

تارىخ لىتېراتۇرىسىدا، سىياھكۈ آدىلا ھانسى بۇلگەنن دوشونولموش اولدۇغۇ قونۇسۇندا تىناقۇسلار باردىر. بعضى آراشدىرماچىلار، سىياھكۈ مانقىشلاق يارىم آداسىيلا اوخشاتماقدادىرلار .

عقىدەمىزجە، بعضى تصحىحلىرلە بو نظرى قبول ائتمك مومكۇن اولار. ادريسى نىن جوغرافىا خرىطەسى، سىياھكۈ خزر دىزى نىن قۇزنى ساحىلىندە يئر آلان كىچىك بىر داغ اولاراق گۇستىر. ابن رۇستا ايسە سىياھكۈ داغلارنىن خارزم گۇلۇنون باتى ساحىلىندە يئر آلدىغىنى بىلدىرىر. سۇن دۇنمىن بعضى آراشدىرماچىلار، سىياھكۈ خزر دىزى نىن قۇزنى ساحىلىندە اولايىلەجگى احتىمالى اوزرىندە دۇرراق، بو داغلارنى قۇزنىدن باتىيا دۇغرو سىرالاندىغىنى وۇرقلولايىرلار. استخرى نىن خرىطەسىنە و ابن رۇستانىن شىهادىتەنە باخىلىرسا، ۱۰. جو يوزايلە سادەجە مانقىشلاق گۇلۇ دىيىل، اوست يۇردون دىك ياماجلارى دا سىياھكۈ اولاراق آدلاندىرىلەر كىمى دىر. گۇمان اندىرم اسكى «قاراداغ» آدى، مانقىشلاق قاراتاو آدى ايچىندە موحافىظە اندىلمىشىدى.

۱۰. جو يوزايلە اوغۇز اوڭا و قالالارنى نىن باتى سرحىللىرى، گۇننى اورال و آشاغى پۇۋولۇتەيە اوزانيردى. اوغۇزلار، ايرقىز بۇيلارنىدا، مۇغوجار اتكلىرىندە، امبا تىگرەلرىندە، اورالدا، آرال ساحىللىرىندە و اوۋىل جىوارىندا كۇچرى حالدا ياشايدىلار.

مۇغوجار سىراداغلارنى نىن يئر آلدىغى بۇلگەدە نۇجاھ و باداگاھ آدىل اوغۇز قالالارى واريدى. مۇغوجارىن قۇزنى دۇغۇ اتكلىرىلە گۇننى اورال قوللارى آراسىندا كىچىك داراندا (دندۇرا) و داركو قالالارى يئر آلىردى. داركو شىهرى،

احتیمالاً اوغوز «خاقانی نین» یایلیق قرارگاهی ایدی. آنجا، شەهردە تیجارت و صنعتلە مشغول اولان اینسانلاردا داییمی اولاراق یاشاییردیلار .

اوغوزلارین امبا و اورال بؤلگە سیندە اوتوردوقلارینی مسعودی نین بیلگیلری دە تأیید ائدیر. اونا گۆره، خزر دنیزینە آغ و قارا ایرتیش آدینا ایکی نهر آخیردی. مسعودی بئله دوام ائدیر «نهرلر آراسیندا کی یول، اون گونلو کدور؛ اورادا قوز و قیماق کۆچمنلری نین قیشلاق و یایلاقلاری واردی.» مسعودی نین آغ و قارا ایرتیش دئدیگی نهرلر اورال و امبا اولمالیدیرلار .

اوغوزلارین اورال اطرافیندا کۆچری بیر حایات گئچیردیکلرینە داییر «حدودالعالم» دە بیر سیرا آچیقلامالار وئریلمیشدیر. قایناغا گۆره، ایتیلە آرتووش آدلی بیر نهر قاریشیردی. و.ف.مینورسکی، بو نهرین اصلیندە ایندیکی اورالا تقابول ائتدیگینی ایثبات ائتمیشدیر. اورالین وولقایلا بیرلشمەسی، ایکی موسقتیل نهر آخیتی سی نین بیریرینە قاریشیدیگی شکیلندە یانلیش بیر طرزده آچیقلا نیردی.

۱۰. جو یوزایلدە اوغوز بویلاری اورالین بعضی قوللاری اوزریندە کۆچری حالدا یاشاییردیلار. راس آدلی نهردن بحث ائدن «حدودالعالم» دە کی بیلگی دە بو نظری دستکلە ییر. بو آدلا منظور اولان یئر ایسە، اورال نهری نین ساغ قولو ایلک دیر .

کۆچمن اوغوزلار، ۱۰. جو یوزایلدە اورالدان وولقانی آشاغی آخیملارینا قدر داغیلمیشدیلار. «حدودالعالم» دە، اوغوزلارین خزر دنیزی قوزئییندە آتیلە [ایتیل] قدر یئتیشدیکلری یازیلیدیر : «قوز بؤلگەسی نین دوغو قیسیملاری قوز چؤل و ماورالنهر شەرلریلە قوشو دور. اما گونئی قیسیملاری دا یینە بو قوز چؤلونون بعضی یئرلریلە سینیر داشدیر. بو بؤلگەلرین دیگر یانلاری خزر دنیزی،

گوئی و قوئی ایسه آتیل نهیدیر.» اوغۇزلارین وولقانین آشاغی قیسیملاریندا اوتۇردوقلاری، استخری و ابن حوقلین جوغرافیا اثرلرینده قئید ائدیلیلر.

آنجا، اورتاچاغ موسلمان یازارلاری، آتیل نهری نین یوخاری آخیملاری حاقیندا کافی درجهده ایضاحات وئره بیلمه ییرلر. اونلار گۆره وولقا، قیرقیز توپراقلاریندان دوغور، قیماق، اوغوز و بولقار اؤلکه لرین اراضی سیندن گئچیر؛ داها سوترا دوغویا بۇرولوب، رۇس، بولقار و بورتاسی گئچه رک دنیزه اولاشیردی. ۱۰. جو یوزایل عرب و فارس جوغرافیاچیلاری نین گویا دوغۇدان، قیماق و قیرقیزلارین توپراقلاری نین اوزاغیندان گئچن نه رین آتیله تۇکولدوگو شکیلینده کی تخمینلرینه ایستیناد ائدیلمه سی بۇیوک بیر خطا ایدی. بۇنا باخمایارق، مطرح اولان قاینقلار، اوغۇزلارین آشاغی پوولۇزده کۇچری حالدا یاشادیقلاری نظرینه اینانما میزا یول آچیر.

۱۰. جو یوزایله اۇرال بۇیوندا و وولقانین سۇل کناریندا کۇچری حالدا یاشایان اوغۇزلار، باشقیر و بورتاسلارلا قوشوایدیلر. اوغوز توپراقلاری، گوئی اۇرال اتکلرینده باشقیرلارلا حۇدود تشکیل ائدی ریلر. ساده جه اد رسی نین اثری دئیل، اثرکن دۇنم اورتاچاغ جوغرافیاچیلاری نین اثرلری ده بو نتیجه نی دوغورولاییرلار. میثال اوچون، ابن رۇستا، باشقیرلارین جوغرافیا باخمیندان ایکی قۇرۇپا آیریلدیقلارینی بیلدیریر. بیرینجی قۇرۇپ، « روم » لا سرحد تشکیل ائدن پئچه نک لرله قوشو ایدی. ایکینجی قۇرۇپ ایسه، وولقا بولقاریاسی یاخینلاریندا اوتۇروردو. باشقیرلارین دوغو قیسمی سیاسی جهتدن بولقار حوکومدارینا باغلییدی. بنزر بیلگیلره « اشکال العالم » ده راستلانیلیلر. بۇنا گۆره باشقیرلار، « قوئ ائلی سینیرلاریندا، بولقار اؤلکه سی نین آرخا طرفینده » یاشاییردی لار.

۱۰. جو یوزایلدە اوغوز ائلى نین باتى سینیلاریندا «ایچ باشقیرلار» دئییلن بویلا ر اوتوروردو. ابن فدلان، باشقیرلارین احتیمالاً بوگونکو یایندى نهرینه تقابول ائدن باغنادى نهرى نین آرخاسیندا قالدیقلارینی قئید ائدیر. مؤلف هم ده، باشقیرلارین، اوغوز توپراقلاریندان گئچیب ایتیل بولقار اؤلکه سینە گئدن کروانلار حمله ائدی کلرینی بیلدیریر. بللی اولدوغو کیمی ابن فدلان، ایندیکی باتى قازاخیستان بوزقیرلارینی ایشغال ائدن اوغوز کؤچمنلری آراسیندان گئچمیشدی. نتیجه اعتباریلا، ۱۰. جو یوزایلدە کؤچمن اوغوز چادیرلاری نین گونئی اوردادا باشقیر توپراقلاریلا سرحد تشکیل ائتدیگی بیر گئچکدیر. گونئی باشقوردیستان و اوردال نهرى حوضه سینده ۱۰ - ۹. جو یوزایلره عاید قیبرلردن چیخاریلان اشیالار دا بو بیلگیلری دوغرولایرلار .

۱۰. جو یوزایلدە باتى اوغوز بویلاری، ساده باشقیرلارلا دئییل، خزرلر و بورتاسلارلا دا قوشویدولار. «حدودالعالم» یازارینا گؤره، اوغوزلار، بورتاس اؤلکه سی نین گونئیینده اوتوروردولار. بورتاس اؤلکه سی نین باتى سیندا وولقا [ایتیل] نهرى، قوزئیده ایسه پنجه نکلر یئر آلیردی. یئنه بو قایناقدا، «قوز چؤل» نون وولقا بولقاریاسینا قدر اوزاندیغنی بیلدیریلیر. «حدودالعالم» ین بیلگیلریتی، استخرى نین اثرى ده دوغرولاییر. اوتا گؤره، بورتاسلارین بیر قوروقو «قوز اؤلکه سی نین بیتیمینده یاشاییر.» آراشدیردیغیمیز دؤنمده بورتاسلارین آنا بویو، وولقا - اوکا نهرلری آراسیندا اوتوروردو. آما بعضى بورتاس قوروقلاری نین ایتیلین اورتا آخیملاری نین گونئی دوغوسونا چکیلدی کلری موشاهیده اولونور. ذیکر ائدیلن تاریخ و جوغرافیا بیلگیلری نین ایشیغیندا، اوغوزلارین پوولئزه ده اوتوران بورتاسلارلا قوشو اولدوقلاری سوتوجو اورتایا چیخیر .

۱۰. جو يوزايلده اوغوز ائلى نين توركمن نۇفوسو

اوغوز ائلىنده اوتوران توركمن نۇفوسو حاقيندا وئرلن تاريخى بيلگيلر، اولدوقجا محدوددور. داها اۇنجهده بللى اولۇندوغو كيمي، اورتا آسياداكى اسكى هيند - اوروپايى اھالى نين تورۇنلارايلا قايناشان بير قيسيم اوغوز و توركلره «توركمن» آدى وئريلميشدى. «توركمن» آدى نين اوزو ايسه اساساً ايسلام دينى قبول ائدن اوغوزلار اوچون قوللانيلميشدى. ۱۰. جو يوزايلده توركمنلر حاقيندا وئرلن ايلك بيلگيلره، مقديسى نين ائرينده راستلانيلير.

يازار، «احسن التّقاسيم» آدى ائرينده ايسفيجاب بۇلگه سيني آنلاداركن، بالاج و باروكت آدى ايكي شهردن بحث ائدير. بو قالالاردان ايلكى نين، ايسفيجابين قوزئى دوغۇسوندا اولان يئرلشيم مركزلى آراسيندا گۇستريلمه سى ديقته شاباندير. مقديسى بئله دئير:

«بالاج، دووارلارى چوخدان ييخيلميش چوخ بۇيوك اولمايان بير شهدير. شهرين بۇيوك مسجيدى بازارين اورتاسيندادير.»

مقديسى نين ائرينه دايناناراق بالاج و باروكتين يئرلى بللى ائتمك اولدوقجا چتين نظره گلسهده، اونلارين يئددى سۇدا اولدوغونا داير بير سيرا نظرلر واردير. «احسن التّقاسيم» ده بالاج و باروكت، سااوران، تورار - زراخ و شاقيلجاندان سونرا ديك ائديلير. مقديسى، باروكتين بالاجدان فرقى اولاراق بۇيوك بير شهر اولدوغونو دا قئيد ائدير. بالاج و باروكت، ايسلاميتى قبول ائدن توركمنلره قارشى سرحد قالالارى اولاراق قوللانيليردى .

بو شهرلره بيرليكهده مقديسى، مركه نين دوغۇسوندا اولان اوردودان بحث ائدير. مركه، بوگونكو قازاخستانين جامبول بۇلگه مركزى اولان مركه يه تقابول ائدير. ادريسى يه گۆره، اردو قالاسى نين مودافيعه دووارلارى و سۇيلا دولو

خندقلىرى وارىدى. شەھرىن مەركىزىندە تۈركمەن ھۆكۈمەتلىرى نىن ايقامىتگەھى اولان ايچ قالا يىر آليردى .

آن. بىر نىشتاما گۆرە، اوردو، فروئىزە [بىشكەك] شەھرى نىن ۳۰. كىلومەتتىر اوزاغىندا اولان قىزىل چاى كەندى نىن ياخىنلار يىندا كى خرابەلەردىن باشقا سى دىيىلدىر. بو قەبە، اولدوقچا قارىشىق بىر طرۇزە دۈزەلمىشىدى و چوئ نەھرى نىن سول ساحىلىنە دۈشۈردۈ. گۈننى دۈغۇسۇندا اولان تەھلىك قىسىمدا ايچ قالا بىنا اندىلمىشىدى. قالا، ايكى سىرا دۈۋارلارا ايحاۋەلەنمىش ؛ باتى گوشەسىنە، مورىچ - مۇستەھكەم بىر تۇپراق رامپارت (بارو) اكلەنمىشىدى .

سۇن ايللەردە سوۋىت تارىخچىلىرى، گۈننى قازاخىستان و قوۋۇنى قىرغىزىستان آر كۆلۈرى قازى خرىطەلىرى نىن ھازىرلانماستىندا بۈيۈك چابالار سىف ائتمىشىدىر. اورتا چاغ قايناقلىرىندا، چو و تالاسدا كى يىرلىشىم ساحەلىرى ھاقىندا وئىرلىن بىلگىلەلە، اورتا تايا چىخارىلان اسكى يىرلىشىم واحىدلىرىنە عايىد خرابەلەر آراسىندا باغلاننى قۇرراق يىنى دن اينجەلەمەلەر تەرتىب وئىرلىمىشىدىر. بو اينجەلەمەلەر ايشىغىندا، اوردو ايلە قىزىل چاى خرابەلىرى نىن عىنى يىر اولدۇغۇ شەكىلەندە كى ايدىيەلى قبول ائتمەك اولدوقچا چىتىندىر .

اوردو شەھرىنى، چو نەھرى نىن ساغ ساحىلىندە كى چۆلدە يىر آلان كاستەك گىچىدى نىن قارشى سىنا يىرلىشىدىن آچىقلاما، بىزە داھا ايناندىرىجى و اساسلى گۈرۈنۈر. بۇرادا جامبول بۈلگەسىنە باغلى قوردآى شەھرىستانى نىن قارا قوۋۇز قەبەسى يانىندا اسكى بىر شەھەر خرابەسى واردىر. خرابە، اورتا آسيا و قازاخىستاندا اوتۇران تۈرك قوۋمىلارينا مەخسۇس بىر يىرلىشىم مەركىزى طرەندە تەكىلەمىش اولدۇغۇنۇ گۈستىر. كۆچمەنلەرنى و يارى يىرلىشىك تۇپلۇقلار بىن اوتۇردوقلارى يىرلىرنى آن اۋنەملى اۋزىلىگى، چوخ بۈيۈك اولمالارى، اطرافلارى نىن بۇرجلار

و سو خندقلربيله تحكيم ائديلميش كرىپچ دوۋارلارلا ايحاظه اولماسيدير. بو نووع ايستىحكاملار خان و يا بى لرین يايلىق قرارگاهلارى اولاراق قوللانيليردى. قارا قونۇز كندى ياخينيندا يئر آلان شهر خارابالارى، مقديسى نين سۇزونو ائتديگى مرکه نين دوغوسونداكى اوردو قالاسينا داها اوغون گلير. بير خصوصاً دا ديقت ائتمك گرھيركى، او دا بللى اولدوغو كيمي قالانين، قيزيل چاي كيمي چو نهري نين سول جيناحيندا دئيىل، ساغ طرفينده اولدوغودور. بو، ادريسى نين آنلاتديغى رۇزانين ساغ ساحيلينده اولان خيام شهرينه تقابول ائدير. بورادان دا آنلاشيلير كى اوردو قالاسى، ادريسى نين سۇزونو ائتديگى خيام ايدى .

«كتاب روجار» دا خيامدان كيچيك، اما چوخ موستحكم بير شهر اولاراق بحث ائديلىر. بو بيلگى، مقديسى نين، اوردو قالاسى دوۋارلارلا و خندقلرله چئوريلي «كيچيك بير شهردير» دندىگينه اوغون دوشور. سۇزو ائديلن ايكي شهر حاقيندا ديقتى چكن بير باشقا تفصيلى ده وۇرقولماق گرھير. ادريسى، خيامدان « اۇنملى بير يئرلشيم مركزى » اولاراق سۇز ائدير، اويسا مقديسى، اوردو يو «خان» ايقامتگاهى اولاراق گۇسترير. بو فرق، بيرينچى قايناقدا اولايلارين گئرى سينده اوغۇزلاردان بحث ائديلمه سى، ايکينچى سينده ايسه تورکمنلرين اۇن پلانا (اولويت) چىخاريلماسيندان قايناقلانير.

احتمالاً بو جور فرقلى ليکلىرىن سببى، آله گلن تاريخى بيلگىلرين فرقلى قايناكلاردان ساغلانميش اولماسيدير. بلکده، زامان بو يوندا بۇلگه ده اۇنملى ديشيك ليکلىر اولموشدو .

آغيرليغىنى اوغۇزلارين مئيدانا گتيرديگى تورک ديللى يئرلى اهاالى، ايسلامى قبول ائتميشدى. اسكى دن خانداكلارين مركزى اولان خيام، احتمالاً گۇره بو دۇنمه ماورالنهر سامانيلر دؤولتى نين سياسى ائتگى سى آلتينا گيرميشدى. «احسن التّقاسيم» ده، اوردو حاكيمي نين ايسفيجاب يۇنه تيمينه باغيملى اولدوغو

وۇرقولانیر. اوردودا اوتوران تورکمن « بئی » موتوالیاً سامانی امیرلرینه هیدیهلر گۈندهریردی. بو آچیقلامالار، سامانیلرین باتی جئتی سۇنون بعضی بۇلگهلرینده حاکیمیت قۇردوقلارینی گۇستریر. ایرانلی توپلولوقلارلا قاینانشان و ایسلامی قبول ائدن اوغوزلار، آنلاشیلان، بو دۇنمده «تورکمن» آدیلا تانیلمایا باشلامیشدیلار .

مقدیسی، بالاج و باروکت یاخینلاریندا یئرلشن تورکمنلرین موسلمانلیغینی قبول ائتدیگینی یازیر. بو آرادا بیرونی ده، ایسلامی قبول ائدن و «موسلمان» توپلولوقلارلا قاینانشان اوغوزلارین تورکمن آدینی آلدیقلاریندان سۇز ائدیر :

«اسکی دۇنملرده ایسلامیتی قبول ائدن و موسلمانلارلا قاینانشان بیر اوغوز تورکو، باشقالارینا دا بو یولدا تشویقچی اولاردی. قۇزلار ایسلامی قبول ائندنن سوئرا اوئورلر اونلارلا «تورکمن اولدو» دیهردیله. موسلمانلار ایسه اونلار آراسیندا تورکمانی یعنی تورکه بنزهیلرینه ده اولدوغونو سۇیلهییرلر». بو آد، باتی یئددی سو، ایسفیجاب و شاشدا یاشایان و ایسلامی قبول ائدن تورکلر آراسینداکی یابانجی لاشمیش قۇروپلارادا وئریلمیش اولایلر. آدی گئچن بۇلگه ده کۇچمن و یاری یئرلشمیش حایات سورددورن «باریش طرفداری» تورک - موسلمان بوئلارین اولدوغونا داییر بیلگیلرده موجوددور. بو قۇروپلاردان بیرى، حیوانلارینین احتیاجینی تأمین ائتمک اوچون وئریلمی اوتلاقلارین یئر آلدیغی فاراب، کنجیده و شاش آراسیندا اوتئوروردو. بۇرادا ایسلامی قبول ائتمیش، چادیرلاردا اوتوران و هئچ بیر بینالاری اولمایان تقریباً مین تورک عایله سی مسکن تۇتموشدو. سوت کنت سینیرلاریندا «باریش سئوهر» تورک قۇروپلارینین اوتئوردوغو بیلدیریلیر. ادیسی به گۇره، بو تورک قۇروپلاری آراسیندا اوغوزلار چوغۇنلوغو تشکیل ائدیردیله .

شاش و ايسفيجاب بۇلگه سينده كى موسلمانلىغى قبول ائتميش اوغوز و قارلۇق بوئلارى آراسيندا اينانجلارى يولوندا ساواشان «غازيلر» ياشايرديلار. بوئلار، احتيمالا گوره زامانلا يئرلى خالقلار قايناشاراق يئرلشيك حاياتى منيمسه ميشدirlر. استخرى نين فارسجا ترجمه سينده، كئلس بوزقىرلارينداكى قوز كندلريندن بحث ائديلمه سي جالييدير. چيمكنت بۇلگه سينده يئر آلان تورك مزارلاريندا اورتايا چيخاريلان اسكى بشرىته عاييد تاپينتىلارى بو باخيمدان دىقته آماق گرە كير. آن. بئرنشتام، سيردرينان اورتا آخيملارى بويندا يئر آلان ساسيق - بۇلاقدا اوغوزلارا عاييد مزارلار تاپميشدى. مزارلاردا اوروپايى و مونقولوييد (موغولى) اوزلليكلر داشييان اوزون باش كاسالارى آله گئچيريلميشدى. بوتون بوئلار، باتى يئددى سو و سيردرىا نهري نين اورتا حوضه سي بويونجا اوتوران يابانجى لاشميش اوغوز قورۇپلارنى نين و ايسلامى قبول ائتميش باشقا ائتيك قورۇپلارنى ۱۰. جو يوزايلده «توركمن» آدينى داشيدىقلارنى دوشونمه ميزه تمل تشكيل ائتمكده دير .

ایکینجی بۆلۈم

۱۳ - ۱۰. جو یوزایللر آراسیندا اوغوز و تورکمن بویلارینین سۆسیال دوزەنی

آراشدیریلان قوتۇبا داییر موجود قایناقلا رین دۇرۇمو، اینجەلەنن دۇنمەدەکی اوغوز و تورکمن تۇپلۇم سال دوزەنی نین اؤیرەنیلەمەسی اوچون یئترلی دئییلدیر. البتە تاریخ لیثراتوروندە اوغوز و تورکمنلردەکی آتا ارکیل - فئودال دوزەنین تحلیل اندیلەمە سیندە بۇیوک بیر ایرەلەلەمە قئید اندیلەمیشدیر. آما یئنە قەطعی سوتۇجلار الدە ائتمک اوچون، اکونومیک دوزەنە ایلیشگین بیر سیرا خاراكتەر - یستیک فرقلی لیکلرین یئرینی و وضعیتی نی بللی ائتمک گرکە جکدیر. احتیمالاً،

اوغۇزلار نىسبىت توركىمىلەر آراسىندا داھا چوخ يئرلىك ياشامى منىمىسەمىش نۇفوس مۇوجود ايدى. آنجاق بو تىملدن يۇلا چىخاراق اوغۇزلارلا توركىمىلەر آراسىنداكى فرقلى لىكلرى اىضاح ائىمك، بۇيوك يانلىشلىقلار دۇغۇرا بىلر. ۱۱ - ۱۰. جى يوزايللرە عايىد يئرلىشىم ساحەلرىندە دوزەنلەنن آرکئولوژىك آراشدىرمالار، سىردىنانىن آشاغى آخىملارىندا چوخ سايدا يئرلىك ويارى يئرلىك اوغۇز قۇرۇپلارىنىن ياشاماقدا اولدۇغۇ گىرچىگىنى آچىغا چىخارماقدادىر.

سلجۇقلو دۇولتىنىن تشكۇلونه قەدەر توركىمىن و اوغۇزلار حاقيندا الدە اندىلن تارىخى و آرکئولوژىك تاپىنتىلار، ھەلىك چوخ آزدىر. ۱۳ - ۱۱. جو يوزايللر آراسىندا اورتا، اۇن و كىچىك آسادا ياشامىش سلجۇقلو بۇيلارىنىن سوسىو - اكونومىك دۇرۇمويلا اىلگىلى بىر سىرا بىلگىلەر مۇوجود دور. آنجاق، بۇنلارى، دۇنملرە گۇرە آيىرماق اولدۇقجا چتىن دىر. چونكو، قايناقلار اينىكاس ائدن بىلگىلەر، بعضاً اوغۇز، بعضاًدە توركىمىلرە داىىر اۇزل فرقلى لىكلر گۇستىر. باخمايلاق كى، ۱۳. جو يوزايلدە خوراسان، ماورالنهىر و خارزم كىمى بۇلگەلردە ياشايان توركىمىن و اوغۇزلاردان بحث اندىلركن بىر سىرا آيىرىملارياپىلمىشىدىر. آما بو بلگەلرىن آنالىزى، اوتلاردكى تۇپلومسال دوزەن و اكونومىك حاياتىن بۇيوك اۇلچۇدە عىنىى اولدۇغۇ سۇتۇجونو دۇغۇرور. بو سىبلە، توركىمىن و اوغۇزلارىن سوسىو - اكونومىك دوزەنىندەكى آنا فرقلى لىكلرى اورتايا قويماق اىضافە بىلگىلرىمىز يۇخدور.

تدقيق اتىدىگىمىز دۇنملە اىلگىلى تارىخ لىتتراتۇرونندە، اوغۇز و توركىمىلرىن سوسىو - اكونومىك ياشامى حاقيندا چئشىدلى نظرلر مۇوجود دور. يۇخارىدا بللى اولدۇغۇ كىمى، بعضى تارىخچىلر، اوغۇزلارىن عومومىتدە كۇچرى حىوانچىلىقلا اوغراشدىقلارىنى دوشونمۇشدرلر ؛ باشقالارى ايسە، اوتلارىن

اкинچى ليك و حئيوانچىلىق يانيندا باليق چىلىغا دايالى اكونوميك بير ياشام بيچىملىرى نين اولدوغونو ايرهلى سورموشدورلر. هر شئيه راغماً، كؤچرى اوغوز و توركمنلرين بؤيوك چوخونلوغونون اساس اكونوميك مشغله سيني آغيرليقلى اولاراق حئيوانچىلىق اولوشدوروردو. بو سوتوجا يتيشمه ميزه، ساده جه اورتاچاغ قايناقلاريندا يئر آلان بيلگيلر دئييل، سلجوقلو دؤولتى نين تشكولو سيراسيندا اورتايا چيخان بلگه لر ده مؤثير اولموشدور. طبعى دير كى، اوغوز – توركمنلرين چئوره سينده اكينچى ليك و جاليق چىلىق ايله اوغراشان توپلولوقلار دا وارىدى .

آنچاق، قونار – كؤچر و يارى كؤچرى اوغوز و توركمن بويلارينين يئرلشيك و يارى يئرلشيك توپلوملار اوزرينده آشيكار بيرجاوستونلوگو مطرح دير. اوغوز و توركمن اكونومى سينين آن واضيح اوزلليكلريندن بيرىنى، حئيوانچىلىق ايله اوچولوغون، اكينچى ليك و باليق چىلىقلا چوخ سيخ باغلانتى قورماسى تشكيل ائدير. يارى كؤچرى اوغوز و توركمن بويلارى، عوموميتده يايلاق گئچيرن مئوسىمليك اكينچى ليك ياشامينا اوزگه دئييلديرلر .

اوغوز و توركمن بويلارينين آنا مشغله سى :

حئيوانچىلىق

آسيا بو زقىرلاريندا اسكى دن برى كؤچرى اكونومى سينين اوچ اؤنملى نووعو وارىدى. بونلاردان ايلكى، بوتون بويون و يا قبيله نين حئيوانلارين آرديجا موداويم مئوسىمليك اوتلاق آختارماقلا وخت گچيرديگى، كؤچرى حيات طرزى اولاراق تعريف ائديله بيلر. حئيوانچى ليغين بو طرزى نين آن اؤنملى

اۈزلىگى، كۈچمىنلەرنى قۇللاندىغى ساھەنىن گىئىشلىگى و يايلاقلىرىن جوغرافىيەسال بۇيۇكلۇگو ايدى. قىشى اوبالاردا و گىچىجى اولاراق قۇللانىلان اۈزلى مەكانلاردا قارشىلايان يارى كۈچرى و چارواچى ياشام طرزى، سۇ قايناقلىرىنا باغلى اولاراق سوردورولوردو. چارواچىلىق (حىوانچىلىق)، دايم يىرلىشىك و قاليجى اولمايان مۇسىملىك كۈچلەرە دايانىردى .

حىوانچىلىغىن بو طرزى، اوغۇز و توركىمن كۈچمىنلەرنە مخصوص ايدى. كۈچ حركەتلىرى، اھتىمالا گۈرە ياي و پايىزا (گۈزە) راستلانىردى. داھا اۈنچە دە بللى ائىدىگىمىز كىمى، مسعودى، آغ و قارا ايرتېش چئورەسىندە اوغۇزلارنى اوتراق ائىدىكلەرنىن بحث ائىدىر. بو نەھىرلەرنى سايىللىرى، اوغۇزلار طرفىندىن قىشلىق اراضى اولاراق قۇللانىلىردى. ادرىسى، ايندىكى باتى قازاخىستان تۇپراقلىرىندا اوتوران كۈچمىن اوغۇزلارنى يايلىق و قىشلىق يۇرۇدلارنىدان سۇز ائىدىر. مەرزىيە گۈرە اوغۇزلار، ماوراءالنھىر و خارزم واحەلىرنە سىنىرداش صحرا و بۇزقىرلاردا كۈچرى حالدا ياشايدىلار. بىرونى ايسە، اوغۇزلارنى بۇيۇك قافىلەلەر (كروانلار) حالىندا پايىزىن سۇتۇندا خارزم سىنىرلىرىنا دۇغرو كۈچ ائىدىكلەرنى قئىد ائىدىر. اھتىمالاً بۇنلار، سىردىيانىن آشاغى آخىملارنىداكى قىشلاقلىرىنا دۇنن اوغۇزلار ايدى .

تارىخى يازمالاردا، اوغۇزلارنى نەھرىن ھەرايكى ياخاسىندا دا قىشلاق و يايلاقلىرىنىن اولدۇغۇنا داير بىلگىلەر يۇخىدور. بىر خوصوص داھا دىقنى چكىر: اوغۇز «ھوكۇمدارى» سادەجە قىشلاقلىرى يۇنكىكتە اوتۇروردو. فخرالدىن مەروودىنىن ۱۲. جى يوزايلەدە، آرالارىندا اوغۇز و قارا اوغۇزلارنى دا يىر آلدىغى توركىدىللى قىبىلەلەرنى اكونومى سىيەلە ايلگىلى نەقلى ائىدىكلەرى دە بو باغلامدا بۇيۇك اۈنەم داشى يىر. مەروودى، توركىستان و ساكىنلەرنى انلاداركن توركىلەرنى داغلاردا، اۈرمانلاردا، چۆلدە و بۇزقىردا ياشايدىقلارنى قئىد ائىدىر. بو اينسانلارنى

سادەجە بىر قىسمى يىرلىشىك شەھر ھاياتىنى مىنىمسەمىشىدى. ئۇبۇرلىرى ايسە بوزقىرلاردا آت، دەۋە، قويون، اينەك و بوغا ساخلاماقلا گىچىنىرىدىلر .

حىۋانچىلىقلا اوغراشان كۆچمىنلر يىلدىكى يوغورت، قورۇد، آت و آيراندان عىبارت ايدى. كۆچمىنلر قىشلاق اولاراق گىنىلدە قارىن آز ياغدىغى چوللر، يايلاق اولاراق ايسە سىچاق بوزقىرى ترجىح ائىدىرىلر. چول و بوزقىردا سيار يۇرتلارنىدا ياشايان كۆچمىنلر، بوزقىرلار يىن قارلا اۇرتولو اولدۇغو قىش مئوسىملىرىندىن ساۋايى، عىنى يىردە قالمايى سئومزدىلر .

بو بىلگىلر، اوغوزلار آراسىندا يارى كۆچرى و حىۋانچىلىقلا اوغراشان بوى و قىبىلەلر يىن چوخۇنلۇغو تشكىل ائىدىگىنى دوشونمەمىزە ايمكان وئىرى. ۱۱. جى يوزايل توركىمن و اوغوز لەجەلر يىندە قوللانيلان اوتراق و كۆچلە ايلگىلى بىر چوخ كىلمەنىن اولدۇغو دا بو نظرى تايىد ائىتمكەدىر. بنزر دئىمىلر آراسىندا، اوتراق يىرى آنلامىندا قوللانيلان «توراسى يىر» سۇزجوگونو ذىكر ائىتمك گرەكىر. ۱۳ - ۱۱. جو يوزايللر اوغوز و توركىمنلر يىل يىندە «يورت» كىلمەسى، اكثراً «دوغوم يىرى»، «دوراق»، «گلىنى يىر»، «مىكن» آنلامىندا قوللانيليردى .

اۇرتا آسيا اوغوز بويلار يىنىن يارى كۆچرى اكونومى سىيىلە ايلگىلى تطبيقى بىلگىلر يىن اعتىبارى قونۇسوندا، دوغو اۇرۇپاداكى تورك - پىچەنك بويلار يىنا عايدد آرکئولوژىك اشىالارا باش وورماق گرەكەجكدىر. اونلاردان قالان قىبر و مزارلار، واسواسى بىر شكىلدە تثبىت ائىلەمىش گۇذرگاھلار يىن قوللاندىغى مئوسىملىك كۆچرى ھاياتىنا دلالت ائىدىر. كۆچمىن تورك و پىچەنك بويلار يىنىن يۇرۇدلاردان و دايمى مىكنلردىن اولۇشان قىشلاقلارى واريدى. بو ايسكان يىرلىرى، زامانلا يارى كۆچرى حىۋانچىلىقلا بىرلەشەرك زىراعى (اكىن) مركزلر ھاىنە گلىدى، يازدا مكە و بنزرى اكىنلر اكيلىر، آردىندان دا سورولر يىلە بىرلىكدە پايتزا قىدەر ياخىن بۇلگەلرە و نىسبەتاً اۇزاقداكى اوتلاقلار چىخىردىلار. يۇخسوللار

و يىترلى سايدا سۈروسو و اوزللىكلە مېنك حىوانى (آت و ...) اولمايان فقيرلر ايسه، بوتون ايل بويونجا بو يىرلشيم مركزلرينده قاليردىلار .

۱۳ - ۱۰. جو يوزايللر اوغوز بويلارى آراسيندا، اوزون منزىللى كۈچلر ترتيب ائدن تىپىك (نومونه) كۈچمن قورۇپلارى دا اۈنملى بير يىر تۇتوردۇ. ۱۰. جو يوز ايل قايناقلاريندا «اوغوزلارين اوتلاقلاردا و اۈيغون يايلاق و قيشلاقلاردا دولاشدىقلارى» قئيد ائدىلمىشىدىر. مسعودى، اوغوزلارين قيشدا ايلخى سورولريله دۈن جيوارينداكى بوزقىرلارلا حركت ائدىكلرينى يازير. بيرونى، قىماق اۈلكهسىنده اولان مانكور گۈلۈ جيوارينداكى كۈچمن اوغوز قورۇپلاريندان بحث ائدىر. احتمالا گۈره اوغوزلارين بير قىسمى يايلاق سارىسو و اولوتاو اتكلىرىندهكى سۇلاق اوتلاقلارلا كۈچ ائدىردىلر. بوزقىرلارين ان اۈج نوقطهلىرىنه قدير كۈچ ائدن بويلار، توركمىنلر آراسيندا وارىدى. گۈزدن قاجىلماز بير گىرچك ده، اوغوزلارين كۈچلر سىراسيندا تكرلى چادير آرابالار [كانقا] قوللاندىقلارىدىر. بو تىپ سيار كولبلر، گنىش بوزقىرلارين بۈيۈك بير پارچاسيندا دولاشان تىپىك قۇتار - كۈچلرلر مخصوصدور .

يۇخارىدا دا بىلدىردىگىمىز كىمى، اوغوز و توركمىن ياشامىنىن اكونومىك آچىدان حىوانچىلىغا باغلانماسىنىن بير چوخ سببى وارىدى. ساخلانان سورولرلر ائوجىل حىوانلار اولماسىنى گره كدىرن اكونومىك و جوغرافىسال فاكىورلار، بو سببلرلر باشىندا يىر آلىر. اوغوز بويلارى، گنىلده گنىش بير ساحهده و اورتا آسيانىن بوزقىر شرىدىندهكى داغ اتكلىرىنده كۈچرى بير ياشام سورودورولر. ايللىك ايسى اورانىنداكى سرت دگىشىملر و بۇنا تاي اولاراق ياغىش مىقدارىنىن بىلىنمەسى محلى ايلقىم شرتلرىنى تىبين ائدىردى. بوزقىردا يايلاق شىرىن سۈيۈن آز اولماسى، حىوانچىلىق آچىسىندان بير چوخ چىنلىكلر يارادىردى. چۈلدە سۈ، آنجاق درىن قۇيولاردا و ياغمور سۇلارىنىن يىغىشىدىغى

چۆخورلاردا تاپيلا بيليردى . چۆل و بۆزقيرلارين بيتىگى اورتوسو اولدوقجا محدود ايدى و بيتىگى نووعلرى ده چوخ دئييلدى. قوم تپه لرئين يئر آلدىغى چۆللرده حيوانلارين قيداسىنى گئىلدە سوئل ياناق ؛ بۆزقيردا ايسه «تپىچاق» ين چئشىدلرى اولۇشدروردو. بو چۆراقلىق (شۆره زار), سورولرين تپىنى و اونلاردان فايдалانما شكلينى ده بللى ائتميشدى. بللى اولدوغو كيمي اووالار, آت و اينك سورولريندن چوخ, دهوه و قوئونلارين اوتارماسى آچى سىندان داها اوئغوندور. ائوجيل حيوانلارين بير ارادا بسلنمەسى اوچون آن اوئغون اراضيلر, داغلارين يوكسكلرينده يئر آلان يايلاق اوتلاقلاريدير. گئىلدە, آت و دهوه باخيميلا مشغول اولان كۆچمن بويلار, گئيش اوتلاقلارا احتياج دوئماديقلارى مودتده قوئونلارين, اؤزليكله ده بؤيوك باش حيوانلارين اوتارماسى سىراسيندا سورو حاليندا دولاشمايى ترجيح ائدرديلر .

اورتا چاغ يازارلارى, اوغوز و توركمنلرين اينده اولان بؤيوك سورولرين گئىل اولاراق قوئون, آت و دهوه كيمي حيوانلاردان عيبارت اولدوغونو بيلديرلر. اونلارين اينك و اؤكوز بسلەديكلرينى بيلدين قايناقلار دا موجود دور. احيتمالاً بؤيوك باش حيوانلار, هر نه قدهر اؤكوزلر, كۆچمنلر طرفيندن قاغنىلارين چكىلمەسى اوچون قوللانيلير سادا, غالب و جهده يئرلشيك قوروپلارين اينده ايديلر. قايناقلاردا, اوغوزلارين هانسى جينس اينك و اؤكوز بسلەديكلرى قوتۇسوندا هئچ بير بيلگى وئريلمەمكده دير. خارزمين اورتا چاغ يئرلشيم ساحه لرينده آله گئچيريلن اوستتولوژيك وسايلين اينجه لنمەسى سوتۇجوندا, بسلەنن اينكلرين خوراسان « زبو » لاريندان چوخ فرقى اولماديغى اورتايا چيخير. توركمنلرين بسلەديكلرى بؤيوك باش حيوانلار, «توران» و «زبو» جينسلرينين اؤزليكلرينى داشى ييردى. بۇرادان دا توركمن بويلارينين,

مرکزی آسیادا یاشایان بۈيۈك باش حئیوان جینسی ایله یئرلى جینسین قارىشىمىندان یئنى بیر جینس اورە تديکلىرى آنلاشيلماقدادير .

اوغوز و تورکمن کۈچمنلىرى، گنئل اولاراق قوۋيون، آت و دهوه بسله ييردىلر. کۈچمنلرین حیوانچىلىغا دایالى اکونومى سینده، آت و سوت اورە تیمى آن اۋنملى خصوص ایدی. ابن فضلان، اوغوزلارین یئتىشىدىر دیکلىرى قوۋيون و قوچلارین چوخ یاغلى اولدۇغونو بیلدیریر. ۱۰. جو یوزایلده، اوغوز ائلىندن خوراسان و ماورالنهره گتیریلن قوۋيونلار، آن یاخشىسى اولاراق قبول ائدیلىردى. بو جینسین « قارامان » نووعو اولدۇغو آشیکاردیر. ۱۲ - ۹. جى یوزایللره عایید قايناقلاردا، بو قوۋيون جینسینه گنئل اولاراق « توركى » دئیىلىردى. ابن الفقيه، تورک قوۋيونلارینین چوخ ایرى اولدۇغونو و قوۋیروقلارینین یئرده سوروندوگونو یازیر. توركى قوچلار ۱۲. جى یوزایلده بلخ بۈلگه سینده راستلانیلیردى. دها گئچ دۈنمده آغ قوۋیونلو تورکمن بویلارىندا یوۋارلاق و یاغلى قوۋیروقلو قوۋيونلارین وار اولدۇغوندان بحث ائدیلىر. سۈنولان بیلگیلردن، اوغوز و تورکمنلرین قارامان نووعو قوۋيونلار بسله دیکلىرى اورتایا چیخماقدادیر .

۱۳ - ۱۰ جو یوزایللرده اوغوز و تورکمنلر، احتیمالا گوره «قاراكول» جینسى قوۋيون سورولرینه صاحب ایدیلر. ابن حوقل، تورکىستاندا گۈزل دریلرى اولان قوۋيونلارین موجود اولدۇغونو یازیر. اۋزلیکله، قوۋولارین قارا، قیرمیزی و توت قیرمیزی دریلرینه چوخ دهیر وئریلىردى. ۱۰. جو یوزایلده خارزم چئوره سینده یئر آلان کزدردن چوخ سايیدا قوۋو دریسی گۈتورولموشدو. آرکئولوژیک آراشدیرمالار، ۱۱ - ۱۰. جى یوزایللرده بۈلگه خالقى ایله اوغوز بویلارى آراسیندا ائتنیک و کولتورل باخیمدان درین ایلیشگی لرین اولدۇغونو ایشبات ائتمکده دیر. بۇرادان، کزدردن گۈتورولن قوۋو دریلرینین کۈچمن اوغوزلارا عایید اولدۇغونو تخمین ائده بیلیریک .

آت، اوغوز و تورکمن کۆچری یاشامیندا اؤنملی بیر یئر ایشغال ائدیردی. ابن فضلان، ۱۰. جو یوز ایلده اوغوزلارین بؤیوک ایلخی سورولرینین وار اولدوغونو بیلدیریر. بیهقیده، ۱۱. جی یوز ایلده تورکمنلرین صاحب اولدوقلاری بؤیوک ایلخی سورولرینه دیقت چکیر. اوغوز کۆچمنلرینین بسلهدیکلری آتلا، احتمالاً قیسسا بویلو بوزقیر جینسی ایدی. بو آت جینسی نین ایزلرینه، اورتا آسیادا اورتایا چیخاریلان تورک قییر و مزارلاریندا راستلانیلیر. ۷. جی یوزایلده اعتیاراً قازاخیستان بوزقیرلاریندا ایری گۆودهلی، ایری باشلی، قیسسا بویلو، جیداولی، پوتا و اوزون بویونلو آت سورولرینین بسلندیگی بیلینمکدهدیر. تورک آتلا، یئرل اقلیم شرطلرینه یاخشی موطابقت ائدیردی و بوتون ایل بویونجا هر نوع اوتلاق توپراقلاردا بسلنمهیه اویغون ایدی. بوزقیر تورک آتلا رینین بول سوتلو، ات و یاغ باخیمیندان زنگین اولماسی توجوه ائتمهلی بیر خصوصدور. بونا گوره، کۆچمن تورکلر، آت اتینی قویون و اینک اتینه ترجیح وئهردیلر. تورک آتلا، یاپی اولاراق ساده، دایانقلیلق باخیمیندان ایسه اوزاق مسافهله سورعتله قاچماسی کیمی اوزللیکلریله دیقت چکیردی. تورکلر، آتلا رینی آچیق هاوادا ساخلار، سوغوق و سیجاغا قارشى قورۇمازدیلار. آتلا، سالدیریلاردا، ساواشلاردا و شیکاردا قوللانیلیردی. احتمالا گوره، «بوزقیر جینسی» اوغوز آتلا ری دا بو اوزللیکلره صاحب ایدیلر. تدقیق ائدیلن دؤنمده، اوغوز و تورکمن کۆچمنلری ظریف و گۆزل جینس آتلا ردا بسلردیلر. اوزون بویلو، کیچیک باشلی و اینجه باجاقلی آتلا ری، اثرکن دؤنم تورک کورقانلاریندان باشا دوشوروک. بو نوع آت ایسکلئتلرینین تورک دیللی زنگین اشرافین مزارلاریندان چیخماسی شایان توجوهدور. تاریخی کرونیکلره ۱۱. جی یوز ایل تورکمن بویلا ریندا «هوتئل جینسی» آتلا رین یئتیشدیردیگینه داییر بیلگیلر واردیر. بو آتلا ر، گۆزل ظاهیری گورونومو،

ظرافتلىرى و سورعتلى قاقچامالارايلا دىقت چكىر. تارىخى افسانه لرده هوتئل آتلارينين «وحشى دنيز آيقين» جينسيندن گلدىگى آنلاديلير. بو اسكى ريويتلر، هله ده توركمين حماسى حىكايه لرينده و خالق ناغىللاريندا يثرىنى قورۇماقدادير . ۱۳ - ۱۱. جو يوزايل قايناقلاريندا سلجوقلو بويلارينين قوللاندىقلارى مينك آتلارى حاقيندا بيلگيلر يثر آلير. بو قايناقلارين ريويتلرينه گۇره، سلجوقلو ساواش آتلارى، سرت ديرناقلارى، اوچان قارتال كيمي چئويك و سورعتلى حركتلى ايله حئيرانلىق ياراداردىلار. اوغوز و توركمينلر، بو آتلارا «بوغروق آت» ويا «چاپار» ديهه رديلر. توركمين آتلارى، جوته و جينس باخيميندان فرقى اولدوقلارى اوچون، چوخ يوكسك قيمته ساتىلاردىلار. سلجوقلو دۇنى ديوان شئعيرينده بو آتلارين شؤهرتى مدحيه لره قوئۇ اولموشدو. ۱۲. جى يوزايل شاعيرلىرى، بو آتلارين قاقچيشىنى «يئل سورعتى» و «دنيز دالغانماسى» كيمي تصويرلرله شئعيرلرينده نقل ائتميشديلر .

كؤچمن اوغوز و توركمينلرين بۇيوك بير قيسىمى ده وه ده بسله يردى. بيهقى، اثرينده، توركمينلردن «ده وه چوبانلارى» ديهه بحث اندير. ۱۲ - ۱۰. جى يوزايللره عاييد قايناقلا، اوغوز و توركمينلرين جوت هۇرگوچلو ايرى ده وه لر بئجرتديكلريندن سۇز ائديلر. بو ده وه لرله سياحت ائدن ابن فضلان، اونلارى «توركى» اولاراق آدلانديرير. اوغوز ده وه لرى، قيسسا بويلو اولوب خزر ده وه لرلريندن آيريليردىلار. جوت هۇرگوچلو سلجوقلو ده وه لرى، عربجه يازىلى اثرلرده «بوحتو» اولاراق گلמשيدير. ۱۲. جى يوزايلده بسله نن بو جينس ده وه لرله اؤزلىكله سرخس بۇلگه سينده راستلانيلير. آتچىلىق و قويۇنچولوقدان فرقى اولاراق ده وه ساخلاماق، قورو چؤل و بوزقير ايقليميله محدود اولوردو، هم ده ده وه ديگر ائوجيل حئيوانلارا نيسبت، داها ياواش چوخالار. ده وه لرلرين اوره تيمينده موطلقاً سيجاق و قورو ايقليم اورتامينا احتياج دويولور. ده وه بالالارينين اوتلاق

اراضيلردە سوغۇقدان و روطوبتدن قورۇنماسى گره كيردى. بۇنا گۇره اورتا چاغدا دەوہ بسلەين توركمن قورۇپلارى، اكثرأ چؤلون اۇچ نوقطەلرينە واراچاق شكيلدە اوزون مسافەلى كۇچلرلە ياشاملاريني گنجيريديلر.

اوغوز و توركمنلر بۇيلارى، قۇيون، آت و دەوہ ساخلاماغينين يانيندا گنجى بسلەمكلە دە مشغول اولمۇش دولار. ابودلف و كاشغارلى ماحمود، اوغوز بۇيلارينا عاييد گنجى سورولرلرينين اولدۇغونو مطرح انديرلر. أما بو ائوجيل حئيوانلارين عموميتدە بسلەنيم ساحەسى، احتيماً اورمانلىق ساحەلر اولدۇغو اوچون، حئيوانچيليغا دايالى اوغوز اكونومى سيندە چوخ يئر ايشغال ائتمزدى. ائەلكى، اورتا چاغ قايناقلارى، اوغوز و توركمن بۇيلارينا عاييد گنجى سورولرى حاقيندا بير چوخ شئى سۇيلەميرلر.

اورتا چاغ قايناقلاريندا يئر آلان بير سيرا مۇستىنا درجەدەكى بيلگيلر، ۱۲ - ۱۰. جى يوز ايللر آراسيندا اوغوز و توركمنلرين اكونومى سيندە حئيوانچيليغين رۇلو حاقيندا آيدين نظرلر اورتايا قۇيمايىزا ايمكان ياراديرلار. اوغوز و توركمنلرين چارواچىلىق صنعتى، گنل اولاراق يارى كۇچرى، گودمە و كۇچرى آغيرلىقلى اۇزلىكلره صاحب ايدى. ۱۰. جو يوزايل قايناقلارى، اوغوزلارين حئيوانلارينين باشيندا وتلاقلاردا وتراق ائنديكلرينى و قيش حئيوانلارين قورۇندوغو آغىللاردا (طۇولەلدە) گنجيرديكلرى حاقيندا بيلگيلر وئيرلر. آنچاق، ۱۲ - ۱۱. جى يوزايللر آراسيندا يارى كۇچرى اوغوز و توركمن قورۇپلارى، حئيوان سورولرى آراسيندا اولان اۇزل جينسلرى قورۇماق اوچون چئورەسى حاصارلى آخيرلار تيكميشديلر. كاشغارلى ماحمودون سۇزلوگوندە اوغوزجا «قۇيون آغۇل» دئيىلن «اطرافى چپر ايلە چئوريلي قۇيون آخيرلارى» يندان بحث انديلير. آنلاشيلان، داها سۇترالارى «آغىل» و يا «آغۇل» كلمەسى، يارى كۇچرى ياشاما گنجيشدە ايلك پىللە اولمۇش دور. ۱۳. جو يوزايلە عاييد

لۇغۇتلاردا توركمنجه «آغۇلداش» سۇزجوگو «عثنىنى كنددن» آنلامىنا گلىر. بو دا گۇستىرير كى، گودمه حىوانلارین موحافىظهسى ايله يارى كۇچرى ياشام طرزى آراسىندا بىر اىلىشكى موموجود ايدى .

اوغوز و توركمن كۇچمنلىرى، گئىلدە «قارمان» و «قاراكۇل» قوینولارى، بوۇقىر جىنسى آتلار، بىر و يا جوت ھۇرگوچلو دەوہلر بئجىرىمىشلر. اوغوز و توركمنلرین يارى كۇچرى و گودمه حىوانچىلىغا دايالى چارواچىلىق صنعتى، گئىلدە آت، سوت و يون آلدە ائتمە يە يۇنەلىك ايدى. يون، كئچە تىكىشىندە، يونلو پالتار، قالى و باشقا مصنوعلاردا قوللانيليردى. حىوانچىلىغا باغلى اورونلرى، سادەجە اوز احتىاجلارى اوچون دئىيل، تىجارى آماجلار دۇغرولتوسوندا دا اۇنملى بىر گىتيرىيە دۇنوشدورولموشدولر. ۱۰. جو يوزايل قايناقلارى، اوغوز ائلىندن بۇيوك مىقداردا قوین ائىنین گۇتورولدوگونو قئىد ائدىرلر. دئمك كى، اوغوز اكونومىسىندە حىوانچىلىق اورونلرى اۇنملى بىر ئىر تۇتوردو .

اوغوز و توركمنلردە اوۇچىلىق

اوغوز و توركمن بۇيلارى، حىوانچىلىقلا بىرلىكدە، اوۇچولوقلا دا مشغول اولموشدولار. بو ايلگى، گئىل اولاراق شىكار اولان حىوانىن ائىنە دۇيولان احتىاج اورانىندا كۇچرى و يارى كۇچرىلرین آنا مشغلەسى دۇروموندايدى. اورتا چاغ قايناقلارینىن وئردىگى بىلگىلرین اينجەلمەسى، بىزى بئلە بىر نىجە يە يئتىرىر. ۹. جو يوزايل مولفىلرىندىن يعقوبى، بوتون كۇچمن توركلردە - بۇنلار آراسىندا اوغوزلاردا يئر آلیر - «ھر شئىدن چوخ، وحشى حىوان ائىنە بۇيوك ايلگى دۇيولوردو»، دىيە يازاچاغىدى. جاھىزىن ائرىندە، ۹. جو يوزايلدە توركلرین قوللاندىغى اوۇلاما اوسلوبلار يىلا ايلگىلى جالىب بىلگىلر وئرىلیر. اوۇنا

گۆره، تۈركلر، ساواش ائناسيندا بئله اوۋچولوغو چوخ سئوهرديلر. اوئلار اۋزلرييله قۇدوق آت و قيرساق آپارارق اوۋا چيخارديلار. اوۋچو، اگر او گون شانسسىز گونونده اولسايدى قيرساق سوتو ايله تغذيه اولور و يا آتى كسردى. تۈركلر آت اوزرينده وحشى حئيوانلارى تعقيب ائدير، هر نوع قوشو اوخلا وۇرارديلار. تۈركلر، آت اتيندن حاضيرانمايان يئمكدن خوشلانمازديلار.

۱۱ - ۱۰. جى يوزايل قايناقلاريندا، اوغوزلارين اوۋچولوقلا اوغراشديقلارى قئيد ائديلمكددير. مسعودى، تۈرك ديللى بۇزقير خاقلارينين آلدوغان و قارقا يئديكلرينى و اوئلارين اوۋدان باشقا بير مشغوليتلرى اولماديغىنى بيلديرير.

ادريسى نين اثرينده، ۱۰. جو يوزايل اوغوز بوئلارى آراسيندا كوركلو حئيوان اوۋچولوغوندان سۇز ائديليسر. يايىك، امبا و گوننى اوۋرال داغى اتكلرينده اوتوران اوغوزلار، قۇندوز و بۇزقير تولكولى اوۋلارديلار. چوخ باهالى دريسى اولان قيرمىزى تولكولر، معمولاً اوۋچولارين اختارديقلاييدى.

اورتا چاغ قايناقلارى، سلجوقلو بيرليگىنى اولۇشدوران كۇچرى بوئلار آراسيندا اوۋلامايا دايبير بيلگيلر احتياوا ائديرلر. ابن حصّول ۱۱. جى يوزايله توركلرين - بۇرادا سلجوقلولار منظوردور - شيكار آتىنى چوخ سئوديكلريندن بحث ائدير. كۇچمن تۈرك اوۋچوسو، شيكار ائناسيندا سون درجه دۇزوملو ايدى و اۋزليكلهده شيكارينين حركتلرينى و داۋرانيشلارينى تعقيب ائدركن بۇيوك داينايقلق نۇمايشه قۇياردى. سلجوقلو بوئلارى، قۇش و وحشى حئيوان اوۋلاماسيندا شاهين، قارتال و شيكارى ايتلر قوللانارديلار. شيكارى شاهينلر آراسيندا، هلهده توركمن اوۋچولارى طرفيندن قوللانيلان «بالابان» و يا «ايتلگى» آن داينايقليسى اوئلارق بيلينيردى.

آنلاشيلاجاغى كيمى اوۋچولوق، ۱۳ - ۱۰. جو يوزايللر آراسيندا، اوغوز و توركمن اكونومى سينده اۋز باشينا بير ساحه ايشغال ائتميردى، كۇچرى و يارى

كۆچرى اوڭغوز بۇيلارى، اوڭچولوقلا اوڭغراشمىشىدىلار. احتىمالا گۆره، خزر دىزىنىن دوڭو ساحىللىرىندە، اوڭغوز كۆكنلى بىر قۇرۇپ دىز اوڭچوسو، پلىكان و شاهىنلە اوڭچولوق ائتمكلە ياخىندان ايلگىلىنىشىدىلر. اۆزلىكلە، يۇخسول اوڭغوز و توركمىنلر آراسىندا اوڭچولوق بۇيوك اۋنم داشى يىردى .

اوڭغوز و توركمىن بۇيلارىنىن يۇرلىشىك و يارى يۇرلىشىك قۇروپلارى

۱۰-۱۳. جو يوزايل اوڭغوز و توركمىن بۇيلارى آراسىندا كۆچرى ياشاما آليشان قۇروپلاردان ساوايى، يۇرلىشىك و يارى يۇرلىشىك ياشام طرزينى منىمسەمىش اولان قۇروپلاردا راستلانيلير. سىردريانىن آشاغىلارىندا يۇر آلان شىرلردە سوردورولن آرکئولوژىك چالیشمالار، بۇلگەدە اۋتوران خالقلار آراسىندا اوڭغوز كۆكنلى قۇروپلارىندا اولدۇڭو قناعتىنى اۋباندیرماقدادير. يۇرل اوڭغوز بۇيلارىنىن گۈنلۈك مشغوليتىنى بالىقچىلىق و حئیوانچىلىق تشكىل اندىردى. ۱۹۶۰-۱۹۵۹ ایللرىندە خارزم آرکئولوژى آراشدیرما هیأتى، سىردريا حوضه سىندە ۱۳ - ۱۰. جو يوزايللردە ياشايان اوڭغوزلاردا عایید سیرلى تامقالا و زانقىرقالا شىر خارابالارىنى آچىغا چىخاردى. هر ايكى يۇرلىشىم ساحه سى دە اسكى و كىچىك كاناللارلا سۇوارىلان تۇپراقلار اۋزرىندە يۇر آلیب، اۋزلىنه خاص بىر دۈزەندە قۇرولموشدولار. آرکئولوژى تاپىتتىلارى، اوڭغوزلار آراسىندا، سىردريا يابقۇ دۈولتى نىن حاكیمىتى مئیدانىنا گىرن اۋنملى سايیدا يۇرلىشىك بۇيلارىن يۇر آلدیغىنا شهادت ائتمكەدیر. بو خصوصو، ۱۰. جو يوز ایل قايناقلارىندا

سیردریانین آشاغی قیسیملاریندا اوتوران اوغوز بویلاری حاقیندا وئرلن بیلگیلردە دستکله ییرلر. بوئلاردان مسعودی، آرال ساحیل بؤلگه سینده یئرلشن اوغوزلارین کۆچری و یئرلشیک اولاراق ایکی قورۇپا آیریلدیقلارینی بیلدیریر. اوتنا گۆره، «یئرلشیک حایات طرزی، تورکلر آراسیندا آن چوخ قوزلار طرفیندن منیمسه نیشدی. اوتلار، کۆچری و یئرلشیک قورۇپالار آیریلیرلار».

مسعودی بیر باشقا اثرینده تورکلرین بیر قیسمی نین شهر و قالالاردا، دیگرلرینین ایسه بو زقیردا و داغلاردا یاشادیغینی خاطیرلادیر. بنزری بیلگیلره مروزی نین و فخرالدین مروودی نین اثرلرینده ده راستلانیلیر. سوتونجوسو، یئرلشیک حایاتی منیمسه یین تورکلرین باغچا، بوستان قوردوقلارینی و باغچیلیق ائتدیکلرینی اکله ییر. بو دۇرومو، آراشیدیریلان دۇنمده یئرلشیک اوغوز و تورکمن قورۇپالارینی نین گنل اکونومی وضعیتی اولاراق قبول ائده ییرلرک .

اکینچی لیکله اوغراشان اوغوز قورۇپالاری حاقیندا وئرلن بیلگیلردن ساوایی، ادریسی ده بو دۇرومو تأیید ائدیر. «کتاب - روجار» گۆره، اوغوزلار آراسیندا شهر و قالالاردا اوتوران و اکینچی لیکله اوغراشان یئرلشیک توپلوقلار یئر آلیردی. هره سی بیر ساوونما قالالاری اولان بو شهرلر آراسیندا، داراندا و دارکوتون آدلاری گنچیر. بو شهرلرین نوفوسو، احتیمالا گۆره حیوانچیلیقدا ایفلاس ائتمیش (ورشیکست اولموش) و اکینچی لیگه گیرمیش کۆچری قورۇپالاردان و ائشیکدن گلن ایستثمارچیلاردان تشکیل تاپیردی. بیرونی و کاشغارلی ماحمود، بناکت (سیردریا) نهری اوزرینده کی کۆچمن اوغوز چادیرلاری و شهرلریندن بحث ائدیرلر. کاشغارلی ماحمود، اوغوزلارین اوتوردوغو یئرلشیم واحیدلرینین آدلارینی قازناق، سوت کنت، فاراب و سیغناق اولاراق آچیقلایر. بو بیلگیلری، قازاخلاردا کی «جاتاقلار» لایلیگیلی تاریخ و ائتتوقرافی بیلگیلریله قیاسلا یا بیلرک. دئوریم اؤنجه سی دۇنملرده قازاخلار، قیشلاق و ثابت یئرلشیم

ساحەلەرىندە اوتۇرانلار «جاتاق» آدینی وئیریدیلر. آراشدیرماچیلار، حیوان سورولرینی، اوزللیکلەدە آت و دەولرینی الدن وئریب فاغیرلاشان كۆچمنلرین گۆجلرینیڭ آزالماسیندان، یئرلشیک یاشامی منیمسە یەرك «جاتاق» دییە آدلانیلدىقلاریندان سۆز ائدیrlر. آنجاق، جاتاق اولانلار، حیوانچیلیقلا باغلارینی تماماً كسمیردیrl. جاتاقلار، بۇيوك باش حیوانلاری و محدود ساییدا دا مینك حیوانی بسلردیلر. یئنەدە جاتاقلارین آنا مشغولیتینی اकिनچی لیک تشکیل ائدیrdی .

اوغۇز «یاتوقلاری»، سادەجە شەرلردە دئییل، كندلردەدە اوتۇروردولار. كاشغارلی ماحمود، «كتتین اوغۇزلارا عایید بیر نئچە كندین بیرلشمە سیندن اولۇشدۇغۇنو» بیلدیریر. ۱۳. جو یوز ایلە عایید لوغتلردە بو كلمە، كندلردە یاشایان یئرلشیک توركمنلەدە ایشارت ائتمكەدیر .

۱۱. جی یوزایلدە، اوغۇز جوتچولرینە «تاریغچی» دئییلردی. كلمەنین معنی تعبیری، بۇنون «دارى» نین اوغۇز دیللریندەكى قارشیلیغی اولدۇغۇنو گۇستریر. كاشغارلی ماحمودا گۇرە، «توركلر بۇغدايا «تاریغ» دییەرلر، أما فقط اوغۇزلار اوتا دارى دییەر». «جوتچو / اकिनچی» آنلامینا گلن كلمەنین تاریخدەكى تانیمی دا تماماً آنلاشیلیر. اسكى دن برى حیوانچیلیقلا جوتچولوگو بیرلشدیرن یاری- كۇچرى بۇیلار عومومیتدە دارى اكردیrl. یعقوبی، «تورکستاندا جوتچولرین داریدان، یعنی جاوارسدان باشقا بیر شئی اكمەدیكلریندن» سۆز ائدیrl. و.ف. مینورسكى یە گۇرە، «جاوارس» لا، «دارى» و یا «بۇرچاق» ین قصد ائیلدیگی آنلاشیلمايدير. بۇرادان دا اوغۇزلارین نەدن جوتچولرە (اकिनچی لرە) «تاریغچی» دئدیكلری آنلاشیلیر .

كاشغارلی ماحمود، اوغۇزلارین قوللاندىغی بعضی دئیملردن سۆز ائدیrl : اكیم - اकिन، توقى - آرتیلان توخوم، تاریق آرتیقوئن - دارى نین تمیزلنمە سیندە

قوللانيلان آراچ. «ديوان لغات التورك» ده «بوغدا»، «توخوم» و باشقا دانەلى بيلگيلرين اوغوزجا موعاديللري وئريلميشدير: داري (تاريق)، ائششك يونجاسي (يورينجا)، كونجود (ياق آقوري)، بوغداي (اشليق)، آلما (آلما)، هوووج (كشور).

14-12. جو يوز ايلره عاييد سؤزلوكلر، توركمنلرين قوللانديقلاري زيراعتله ايلگيلي چوخ لوغتلر نقل ائتمكده ديرلر، بو كلمه لر آراسيندا ميوه آغاجلارينين، موختليف باغ و باغچا بيتگيلرينين آدلاري داها چوخ بير يئر ايشغال ائدير. 13. جو يوزايله عاييد لوغتلرده، قايسى - ساري اريك، آرموت (آرمود)، اريك و شافتالي - كوقان و زردآلو، نار (انار) و هثوانين توركمنجه آدلاري بيلديريلميشدي. 14-13. جو يوزايللرده توركمين ديلينده قوللانيلان اكينچي ليكله ايلگيلي كلمه لر آراسيندا، بوغداي (بوقداي)، قوهون (قاوون)، نوخود (لبلي)، مرجيمك (مارچيماق)، چيچك آدلاري (وارد، قولاب) دا بيلديرمه يه ده ير درجه ده دير. اينجه له نن سؤزلوكلرده باغ - باغ، بوستان - بوستان، خرمن - خرمن و يا خرمن يئري كيمي گونوموز توركجه سينده قوللانيلان كلمه لر ده يئر آلماقدا ير.

ائيمولوژيك بيلگيلر، بللي ائديلن دؤنمده توركمين بويلاري آراسيندا اكينچي ليگين سورعتله اينكيشاف ائتديگينه شهادت ائدير. اورتا چاغ قايناقلاري، بيهق ياخينلاريندا «بالاق» دئييلن قوهون نووعونون يئتيشديريلديگيني وورقولا ييرلار. بو، مرو بؤلگه سينده يئتيشن توركمين قوهونونون اوزل بير نووعو ايدى. چوخ احتيماللا، بورادا مشهور «واخارمان» ين بير چئشيدى اولان «شكر - پالاق» دان سؤز ائديلمكده دير.

12. جى يوزايل قايناقلاريندا اوغوزلارين جوتچولوكله مشغول اولدوقلارينا داير دوغرو دان بيلگيله ده راستلانيلير. افضل الدين كرماني، اوغوزلارين خوراسان

و كيرمان ايستىلاسىنى آنلداركن، اونلارين اكونوميك ياشامى و سوسىال قونۇمونا مربوط اولان بير سيرا دىقته دهير بيلگيلر وئير. اوتا گۇره اوغۇزلار، ۱۱۷۶ يىلىندە اۆلكەيى آلە گنچيرمه لرپندن سونرا «گرمسير»ى بينا ائدەرک جىروفت ابلە نرماشيرده زيراعتلە اوغراشمايا باشلايدىلار. افضل الدین کرمانى، بۇنا باخمىياراق اوغۇزلارين ياشامىندا حنىوانچىليغىن اۋنملى بير يئر تۇتدوغونو دا وۇرقلايير. اكينچى ليكلە ايلگىلەنن بو اوغۇز بۇيلارى، احتمالاً حنىوان سوروسو و مال وارلىغى اولمايان فاغير قۇروپلاردان تشكول ائيدردى. بير سيرا بيلگيلر، حنىوان سورولرىنى الدن وئرن فاغير اوغۇزلارين يئرلشيك ياشامى و جوتچولوگو نيمسەديكلرىنى ايثبات ائدير .

يئرلشيك و يارى يئرلشيك اوغۇز بۇيلارى آراسىندا جوتچولوكدن ساوايى، بالىقچى لىقلا دا اوغراشان قۇروپلار واريدى. استخرى، اوغۇزلارين آمودريا نهرى آغزىندا خلىج دئيلن اراضيلردە بالىقچى لىقلا ايلگىلندىكلرىنى خبر وئير. بالىقچىلارين، آرال دىنيزى ساحىلىندە و آمودريا نهرينين دئلتاسى اوزرىندە گنچىجى اوتوراق ائتمە مكانلارى واريدى. خلىج، باراگىن كندىنين ياخىنلارىندا، اوغۇز ائلى سىنيرلارى ايچىندە يئر آليردى. خلىج نۇفوسونون بۇيوك بير قىسمى بالىقچى لىقلا اوغراشيب، تۇتدوقلارى بالىقلارى خارزم و اورتا آسيانين ديگر بۇلگه لرپنه آپاريدىلار. احتمالاً، خزرين دۇغو و قۇزى ساحىللىرىندە اوتوران اوغۇز بۇيلارى دا معاشلارپنى بالىقچىلىق و دىزچىلىكدن ساغلايىردىلار. بالخاش گۇلۇنون گونى ساحىلىندە اوتوران اوغۇز بۇيلارى آراسىندا بالىقچىلارا دا راستلانيدى. ادريسى، گۇرگوزده تۇتولان بالىقلارين يئرلى خالقين اساس يئمەگىنى تشكىل ائىديگىنى قئيد ائدير. گونى بالخاش بۇلگه سىندە چىخارىلان آرکئولوژىك تاپىنتىلاردا بو نظرى دستكلەمكدە دير. بۇلگه ده توركلره عاييد

اولدوغو آنلاشیلان و بالیقچیلیق، سؤل اکینجیلیک و حیوانچیلیقلا اوغراشان یئرلشیک و یاری یئرلشیک چوخ ساییدا ایسکان یئری تایپلیمشدیر .

یازیلی قایناقلارین، سؤزلوکلرین و آرکئولوژیک چیخیشتیلارین وئردیگی نتیجه، ۱۳ - ۱۰. جو یوزایللر آراسیندا اوغوز و تورکمن بویلارینین کؤچری، یاری کؤچری و یئرلشیک اولاراق اوچ بۇداغا ایریلدیگی سونۇجونا یئتیشمه میزه یول آچیر. اوغوز و تورکمن بویلارینین یئرلشیک و یاری یئرلشیک قورۇپلاری، گئنل آنلامدا اکینجیلیگی مشغله تۇتاراق، اؤزلیکله ده داری و دیگر تاختیل محصوللاری اکینجیلیگیله اوغراشمیشدیالر. ۱۱ - ۹. جی یوزایللر آراسیندا زیراعت تکنیکی و فایدالیلیگی باخیمیندان اوغوزلارین کافی درجه ده باشاریلی اولمادیقلاری آنلاشیلماقدادیر. ۱۱. جی یوز ایله ده اوغوز و تورکمن دیلینده، یئرلشیک قورۇپلارین قوللانیدیغینی وارسایا بیله جگیمیز بیر چوخ جوت و اکینجیلیک آراچلارینین آدینا راست گلیریک. آنلاشیلان، ۱۳-۱۲. جو یوزایللرده اوغوز و تورکمن چئوره سینده گلشیمیش بیر اکین کولتوروندن بحث ائتمک یانلیش اولاردی. بو دؤنملرده اوغوزلار، چوخوئلوغویلا باغ و بوستان ساحه لر یله مشغول اولاراق، صونعی (مصنوعی) سۇوارما قوتۇسوندا بیر سیرا تجروبه لر آله گتیرمیشدیالر .

یئرلشیک و یاری یئرلشیک اوغوز بویلاری، بعضاً جوتچولوک ایله حیوانچی - لیغی بیرلیکده یوروتمودولر. نئجه کی، ابو دولف و افضل الدین کرمانی نین یازدیقلاری، بو نظری دستکله ییرلر. ابو دولفین «رساله» سینه گؤره، یئدی سو دا یاشایان اوغوز قورۇپلاری بۇغدا اکمکده، قویون و گئچی سورولری بسله مکده یدیلر. کیرمان اوغوز بویلاری، یئرلشیک یاشامی منیمسه مه لرینه راغماً، بۇلگه خالقیندان دا چئشیدلی یۇللاردان خراج آلمایا داوام ائدیردیلر.

اینکیشاف ائدن بیر سیرا شرطلر دوغروئتوسوندا، جوتچولوكه اوغراشان اوغوز و تورکمن بویلا رینین اکونومی سینده، اکینچی لیک اساس مشغولیت اولماقدان چوخ اوزاق قالمیش و الده اندیلن حاصل، اوتلارین احتیاج اولچولرینین اوزرینه چیخا بیلمه میشدی. ۱۳ - ۱۰. جو یوز ایللر آراسیندا قلمه آلنمیش اثرلرده، اوغوزلاردا اکین حاصللارینین ساتیشی و یا موبادیله سی حاقیندا هئچ بیر بیلگی یوئخدور. ترسینه، موجود بوتون قایناقلاردا، اوغوزلارین اوتوردوقلاری مرکزله، آن باشدا یئنگی کنت شهرینه بوغدا و حبوبات داشیدیلدیغی یۇنۇنده خبرلر یئر آلیر. اورونلرینی قوشو اولکله ساتان بعضی بالیقچی اوغوزلار ایسه، جوتچولردن آیریلیردیلا ر .

اکینچی لیکله مشغول اولان یئرلشیک و یاری یئرلشیک اوغوز و تورکمنلر، ساده جه شهرلرده دئییل، کندلرده ده یاشاییردیلا ر. چئشیدلی توپلومسال - اکونومیک سببلره گۆره، اوغوز کند و شهرلری، موداویم کؤچری و یاری کؤچری قوروپلارین حرکت ائتدیگی یوللاری قونۇمۇندا قالمیشدیلا ر. طبقاتی یایی نین ایجاد اولماسی، ساواشلار نتیجه سینده اورتایا چیخان یوئخسوللوق، حیوانلارین بعضاً کوتله لر حالیندا تلف اولماسی و اوتلاق ساحه لرین یئترلی اولماماسی، بو سببلرین باشلیجالاریدیر. شیدتلی قیش مئوسیملرینده یوللارین بوئز تۇتماسی، سورونون اولۇمۇنه سبب اولاییلیردی. کؤچمنلر، سالقین (سیرایت ائدن) مرضلر و خسته لیکلر سونۇجۇندا دا سورولرینی آلدن وئیردیلر. گلیر قایناقلارینین بو شکیلده اورتادان قالخماسی، اوتلارین یئرلشیک و یاری یئرلشیک یاشاما گئچمه سینه سبب اولۇردو. کؤچری لیکدن یئرلشیک یاشاما ترفیع ائدن قوروپلارین تمل مشغولیتلری، ساده جه جوتچولوك اولماییب، صنعتله ده اوغراشانلاری اولمۇشدو .

اوغوز و تورکمنلرده صنعت

اوغوز و تورکمنلر، حیوانچیلیق، اکین و بالیقچیلیقلا بیرلیکده، صنعتین چئشیدلی قانادلاریلا اوغراشمیشدیлар. یعقوبی، ۱۱. جی یوزایلده اوغوزلارا دا شامل اولاراق تورکلرین کئچه، یون پالتار و سوموک اوچلو اوخلارین اوره تیمینده اوستا اولدوقلارینی خبر وئرمکده دیر. ۱۳ - ۱۱. جو یوزایله عایید قاینقلاردا، اوغوز و تورکمنلرده کی صونعی تولیدلرینه دایر چوخ جالیب بیلگیلر موجود دور. بۇنلاردان ادریسی، داراندا و دارکو خالقینین موکمل بیر سۆیهده ال مهارتینه صاحب اولدوقلارینی بیلدیریر .

۱۳ - ۱۱. جو یوزایلره عایید سۆزلوک چالیشمالاریندا، اوغوز و تورکمنلرین قوللانیدیغی صنعت اورونلرینین چوخونون آدلاری آچیقلانمیشدیر. کاشغارلی ماحمود، اوره تیلن اورونلر آراسیندا آیاق قابی، پالتار، چاپان، گوودوش و چئشیدلی زینت اشیالاریندان بحث ائدیر. اوغوز و تورکمن اوستالاری، چاریقلاری، کئچه و دریدن، یوندن، کتان قوماشلاردان و باشقا اورونلردن تیکیردیلر. «دیوان لغات الثورک» ده اوستالارین قوللانیدیغی آراچلارین آدلاری بیلدیریلیمیشدیر. ۱۳. جو یوزایل تورکمن اوستالارینین قوللانیدیغی آراچلار آراسیندا «چاریق» آدی وئرلن و «اؤز اهیرن آیاق چارخی» اولدوغو بللی اولونان ایلکل بیر ماشین نومونه سی چوخ جالیبدیر. ۱۲. جی یوزایلده قلمه آلینان سۆزلوکده، تورکمن صنعتکارلار، آراسیندا چئشیدلی محصوللار ایستیحصال ائمه مهارتی گوسترن اوستالارین اولدوغوندان سۆز ائدییر. سۆزلوکده گوموش ایشیچی لیگی ائدن اوستالار «کوموشیجی»، توخوجولوق ایشینده اولانلار ایه «جولاخچی» دئیلمکده دیر.

۱۳ - ۱۱. جو يوزايللار آراسيندا اوغوز و تورکمن اوستالارينين ايندن چيخان اورونلردن، اوزلليکله کئچه لر (کيگيز)، کيليم (يوللوق) و اينجه توخومالي قاليلار (خالي) چوخ مشهور ایدی. کاشغارلی ماحمودا گوره، چادير بئزلرينين توخونماسيندا عوموميتده قادينلار و قيزلار چالیشاردیلار. ۱۳. جو يوزايله تورکمن قادينلاری گؤزل قالين کيلimler و ظريف قاليلار توخوئوردولار. کيشی لر سیلاح، آت و مينک حئیوانلاری اوچون قوشوم (افسار)، چاديرلارين دوزلمه سينده قوللانيلان آغاچ چرچيوه سی و بونا بنزر شئی لری دوزه لديرلر . ساده جه يازیلی قايناقلار دئييل، آرکئولوژی تاپيئتيلاردا اوغوز صنعتکارليغی نين وارليغينا داير دليللر اورتايا قويورلار. سيردريانين آشاغی بویلاريندا اولان اوغوز يئرلشيم ساحه لری عئینی زاماندا صنعتين، داها دوغرو سو چینی صنعتی نين مرکزی دوروموندایدی. جند، يئنگی کنت و ديگر شهرلرده چینی ايشله مه سينين اورنکلرينه راستلانييلير .

آرکئولوژی تاپيئتيلاری، آراشديريلان دؤنمده کی اوغوز و تورکمن صناعتی حاقيندا يئنه ده اينجه له مه ميزه يول وئيرير. قازيلار نتيجه سينده تاپيلان صناعت محصوللاری، داها چوخ ائو اشيالاريندان عيبارت اولوب، کؤچری حئیوانچی ليق، جوتچولوک و باليقچی ليق ياشاميلا سيخ باغلانتیلی ایدی. اوغوز و تورکمن صناعتی، اوزل بير اوره تيم بوداغينا آيريلمايش و گونلوك ياشامين احتياجلاری اولچوسونده اينکيشاف ائتميشدی. کاشغارلی ماحمودون سؤزلوگونده يئر آلان بعضی بيلگيلر، اوغوز و تورکمنلرين اکونوميک ياشامدا و گونلوك حياتيندا ضروری آراچ و مايحتاجینی اؤزليرين اوره تديگینی گؤسترير .

بوتونلا بيرليکده، اوغوز و تورکمنلر آراسيندا يئرلشیک دوزنين کؤکلشمه سی، اکين و تيجارتين اينکيشافی سونوجوندا، حرفه ای صنعتکارليق آربابينين مئيدانا گيرديگینی ده بيلديرمه لی يیک. ۱۲. جی يوز ايل قايناقلاری، سلجوق به يين

دەدەلرینین اۇستا چادیر ایشچی سی اولدۇغوندان بحث ائدیرلر. ۱۳. جو یوزایلده تزیینات (سوسله مه لر) و قۇماش توخوماسیندا حرفه ای له شن صنعتکارلاردان سۇز ائدیلمکده دیر .

۱۳. جو یوزایلده اوغوز و تورکمن اۇستالارینین آلری آلتیندان چینخان مصنوعلار آراسیندا تیجاری اۇنمه حاییز اولانلاری دا واریدی. اۇزلیکله گۇز نوازش ائدن گۇزلیگیله شۇهرت تاپان اینجه توخومالی قالیلارین صادیر اولۇندوغو و ساتیلدیغینا داییر بیلگیلریمیز واردير. یئنه ده بوتون بۇنلار، ائو اورتامیندا گلیشمکده اولان صنعتین گئئل گۇرونومونو دیشتیرمز .

اوغوز و تورکمنلرده تیجارت

۱۳ - ۱۰ جو یوزایل اوغوز و تورکمن بۇیلارینین اکونومیک حایاتیندا، موعاویضه و تیجارت، اۇنملی یئر تۇتوردو. کۇچمن اوغوز بۇیلاری، یئرلشیک توپلوملارلا سیخی ایرتباط حالیندایدیلا. بۇزقیر اوغوزلاریلا یئرلشیک توپلوملارین رابیطه سی، «ساواشلارین یئرینی تیجارتین گتیردیگی باریشچی موناسیبتلرین آلماسی» شکلینده توصیف اولاییلر. اوغوزلارین یئدی سو، خارزم و ماورالتهر ایله ائدیکیلری تیجارتده، ۱۱-۱۰ جی یوز ایل سیردریا چۇلۇنده کی شهرلر اۇنملی رول اوینامیشدیر. بو شهرلرین باشیندا ایسه یئنگی کنت گلیر. خارزمدن سیردریا بۇیونجا اوزانان یولدان بۇرایا بۇغدا یوکلو کروانلار گلیردی.

خارزمين باشكندى - كييات شهرى - ۱۰. جو يوز ايلده «اوغۇزلارين توركوستان قاپىسى» اولاراق دىكر اولئوردو.

۱۰. جو يوزايلده تاجيرلرين توپلاندىغى يئر قوتئومونداكى سىردريانىن اورتا آخارلاريندا يئر آلان ساپران شهرى، اوغۇزلارلا ائدىلن تىجارتده آن اؤنملى مركز ايدى. ابن حوقل، بارىش دؤنملىرىنده اوغۇزلارين تىجارت اوچون ساپرانا گلدىكليرىنى خبر وئىر. ۱۰. جو يوزايلده توركمنلرله اولان تىجارى ايلشگىلرده، احتىمالاً بالاچ، ايسفيجاب و باروكت بؤيوك روئل اوينايمىشىدىر. مقدىسى، توركمنلرله سرحددهكى بالاچدا اصفهان كؤكنلى ايرانلى تاجيرلرين كؤلوتى سىنين اولدوغوندان سؤز ائدىر. يئدى سو توركمنلرينين سرحدىنده اولان ايسفيجاب شهرى، بؤلگه نىن آن بؤيوك تىجارت مركزلىرىدىن ايدى. تاجيرلر، ايسفيجاب موسلمان دوغونون بوتون بؤلگه لرىدىن ماللار گتيرىردى. شهرين بازارلارى، توركوستاندان گتيريلن ماللارلا دولوب داشىردى. يئرلى ماللار آراسىندا يون، كىچە و قوئونلار، صادىراتدا بؤيوك پاى صاحىبى ايدىلر. بازارا هىدايت اولئوان حىوان و ديگر ات اورونلرى، گئىلده كؤچرى اوغوز و قارلوق توركلرىدىن آلىنىردى .

۱۰. جو يوزايلده شاش اؤستالارى، دوزلتدىكلرى صناعت محصوللارينيىن خام ماده سىنى چئوره دهكى معدنلرىدىن تداروك ائدىردىلر. بوژادا، اوتلاردان آلىنان خام ماده لر ايشلەنىردى. شهرە گلن گئچن يونو تارازدان، گوموش ايسە سالچى كنت چئوره سىندن ايدى. شاشدا آت درىسىدىن يەهرلر، اوخ قىنلارى، ساخسى قاپ قاشىق، ياغمورلوقلار، چادىرلار، قئىچىلر و چئشىدىلى قوماشلار اعمال ائدىلىردى. قونشو تورك بويلارينا ساتماق اوچون شاشدان پامبوق گؤتورولوردو. توركلر آراسىندا زردوز قوماش، «مامارچىل» دئىلن قىرمىزى رنگلى سمرقند قوماشلارى و كتان قوماشلار بؤيوك طاليلبرى اولوردو .

۱۰. جو یوزایلدە شاشین اوغوز ائلی، خارزم و خوراسانلا سیخی اکونومیک باغلاری واریدی. استخری، خارزمیلیرین زنگین لیگی نین قایناغینی، چئوره اۆلکه لرله اولان تیجارتین تشکیل ائتدیگینی بیلدیریر. مقدیسی، اورگنج بازار مئیدانلارینا گتیریلن حیوانلارین بۆلگه تیجارتینده اؤنملی بیر قایناق تشکیل ائتدیگینی یازیر. استخری نین اثرینین فارسجا وئرسیونوندا، اورگنجین اوغوز ماللارینین آمباری اولدوغو نقل اولونور. تیجاری کروانلار بۇرادان خوراسان، گورگن و خزریه یه دوغرو یول آیردی. ۱۲ - ۱۰. جی یوز ایللره عایید قایناقلاردان، اوغوز و تورکم نلرله ائدیلن تیجارتده داها چوخ حیوان اورونلرینین ساتیشی نین گنرچکلشدیگینه دیقت چکیلیر .

اوغوز کؤچمنلریندن آلینان حیوانلار خوراسان، ماورالئنهر و خارزمده بؤیوک رغبت گؤروردو. اورتا چاغ قایناقلاری، ایچ بازارلاردا ساتیلان حیوانلارین تورکمن بویلارینا عایید اولدوغونو نقل اندیرلر. حیوان تیجارتی، ساده جه کؤچری اوغوز و تورکمن بویلارینین دئیل، خوراسان و سرحد خالقارینین دا قازانچ قایناغینی تشکیل اندیردی. ۱۲. جی یوز ایله عایید بیر سلجوقلو بلگه سینده، خوراسان و سرحدده اوتوران کؤچمنلرله اولونان تیجارتدن بحث اندیلمه سی چوخ جالیب دیر. سولطان سانجارین فرمانیندا «اونلارین (کؤچمنلرین) تیجاری ماللاری و ماده لری، بۆلگه خالقینین خوشباخت لیغینا، خوشنودلوغونا و سئوینجینه سبب اولور. بی لرین و ساده خالقین بو تیجارتدن بؤیوک قازانچلاری اولور،» دئییلیر .

اوغوز و تورکم نلرین قوشو خالقارلا قوردوقلاری تیجاری رابیطه لر، ساده جه حیوان اورونلرینه دئیل، چئشیدلی تیجاری ماللارا دا شامل اولوردو. ۱۰. جو یوزایلدە اوغوز ائلیندن خوراسانا لازوریته بنزه یین مالاھیت و آزوریتین معدن داشلاری گؤتورولوردو. شاشلی تاجیرلر، غریبان یاتاقلاریندان چیخاریلان

گوموشه بۇيوك پۇللار خرجه ييردiler. باتى اوغوز بۇيلارى، ائرمينستان و بيزانساندا بۇيوك آليچى كوتلهسى اولان قۇندوز دريسى تيجارتى ايله اوغراشirdilar. داها دوغروسو اوغوزلار بو دريلرى، ۱۰. جو يوزايلده تئز تئز بوتون دوغو اولكه لرينه، اوزلليكه ده تيجارتده سۇز صاحيبى اولان خزر و بولقار تاجيرلرنيه ساتاردilar. اوغوز ائليندن ساتين آلينان قۇندوز دريلرى، بو تاجيرلر واسيطه سيبه قافقاز اوتەسى و آنادولو بازارلارينا يئتيشديريلردى .

قايناقلاردا يئر آلان بيلگيلره باخيليرسا، ۱۳ - ۱۰. جو يوزايلرده اوغوز و توركمنلر آراسيندا كۇله تيجارتى چوخ ياقين ايميش. كۇله تيجارتى نين آنا قايناغىنى دينجلمك بيلمەين بوزقىر ساواشلارى سوتۇندا آلە گئچن اسيرلر تشكيل ائديردى. كۇله وضعيتينه دوشن ساواش اسيرلرى، قوشو اولكه لرین بازارلارينا سووق وئريليردى. اوغوز و توركمنلرله دوشمان اولان قۇوملاردا ياخالادىقلارى ساواش اسيرلرينى كۇله اولاراق ساتاردilar. ۹. جو يوزايلده خوراسان بىلرى، هر ايل باغداد خليفه سينين ساراينا سايبسى ابكى مين اولان اوغوز كۇلهسى يوللاردilar. ۱۰. جو يوزايلده اسلاو، خزر و تورك كۇله لرینين گتيريلديگى ماورالنهر و خارزم كۇله بازارلارى، ترانزيت گئچيشين كونترول مركزلريدى. احتمالا گوره، اونلارين آراسيندا اوغوز و توركمن كۇله تاجيرلرى ده يئر آليردى. اوزلليكه، ۱۳ - ۱۱. جو يوزايلره عاييد قايناقلاردا، اونلارين ساواش اسيرلرينى كۇله اولاراق ساتديقلارينا دايرر چوخ سايبدا معلومات وئريلير .

اوغوز و توركمن بۇيلارينين مرزى تيجارتى، گئنلده موعاويضه يوللويلا گئچكله شيردى. شاش تاجيرلرى ايله غرييان اوغوز بۇيلارى آراسيندا تيجارى رابيطه لرین قۇرولدوغونا دايرر قايناقلاردا بيلگيلر واردير. ادريسى، شاشدان

غریبانا گلن تاجیرلرین بۇرادا ماللارینی دەۋەلرلە موعاویضە ائتدیکلرینی نقل ائدیر.

Wilhelm of tyros, ۱۲. جی یوز ایلده تورکمنلرین «موعاویضە یوئولایلا لازیم اولان بوتون احتیاجلارینی قارشیلادیقلارینی» قئید ائدیر. ائله بیل ادریسی, اوغوزلارین حیوانلارینی شاشلی تاجیرلرلە موعاویضە ائتدیگینی سؤیله مکده حاقلی ایدی. موعاویضە تیجارتینده حیوان, پول یئرینه گئچن تمل اؤده مه وسیله سییدی. دیقته دهیر بیر خصوص ایسه, ۱۱. جی یوزایلده اوغوزلارین حیوان و باشقا زنگین لیکلری «تاوار» کلمه سییله قارشیلامالاریدیر. ۱۲ - ۱. جی یوزایللر آراسیندا اوغوز و تورکمنلر ده موعاویضە یوئولایلا ائدیلن تیجارتله بیرلیکده پول موبادیلەسی ده اینکیشاف ائتمیشدی. ابن فضلان, ۱۰. جو یوزایلده کؤچری اوغوزلار آراسیندا « مؤسایبی دینارلارینین قوللاندىغینی بیلدیرمکده دیر. اورتا آسیا اوغوز و تورکمنلری آراسیندا خازم, خوراسان و ماورالنهر حوکومدارلاری آدینا باسیلان پوللارین رایج اولدۇغو بیلنمکده دیر. ۱۴ - ۱۱. جی یوزایللر آراسیندا اوغوز و تورکمن دیلینده پولا « آقزی », « یارماق » و « آقچا » دئییلریمیش. سون ایکی کلمه, پول آنالامیندا اسکی تورکلر طرفیندن ده قوللانیلیمیش ایدی. اوغوز بویلاریندا قوللانیلان پوللارلا بیرلیکده گوموش آقچالاردا رایج ایدی. گوموش آقچالار, ۱۲. جی یوزایلده بلخ بؤلگەسی اوغوزلاری آراسیندا چوخ یایقین ایدی .

۱۱ - ۱۰. جی یوزایللرده اوغوزلارین ایقتیصادی حایاتی, بویلارین اؤزونه مخصوص قوناق سئوهرلیک آنالایشیلا داها دا رنگلی بیر حال آلمیشدی. اوغوز کؤچمنلرینی زیارت ائدن موسلمان تاجیرلر, سایقین قوناقلار اولاراق قبول ائدیلدیلر. هر تاجیر اؤزونه اؤزل اولاراق ایریلمیش چادیریندا و یا گرەکلی احتیاجلاری قارشیلانان «دوست ائوینده» اوتوراق ائده ردی. قوناغین,

اۋو صاحىبىنە و آروادىنا چىشىدلى ھىدىلەر گىتىرمەسى عادتدن ايدى. گلن تاجىرلر، اوغۇزلار آراسىندا اهمىت وئرىلن قوناقلىق حاقلارىندان فايدالانىردىلار. بو عنعنە، اسكى دۇنملردە گىچىرلى اولان تىجارى اكونومىك و دىپلوماتىك ايلىشىگىلرلر موثىت يۇنلرىنى اوڭاقدان دا اولسا گۇزلرىمىزىن اۋونونە گىتىرىر .

اورتا چاغ قايناقلارى، ۱۳. جو يوز ايل اوغۇز و توركىمن بويلارىنىن اكونومىسىندە تىجارتىن بۇيۇك بىر اۋنمە صاحىب اولدۇغونون اوڭلىكلە آلتىنى ايمىضالارلار. گىنل آنلامدا، بو بويلار حىيوان اورونلرىنى، اورتا آسيانىن اكىنە دايالى اۋلكەلرىندن گىتىرىلن بوغدا و موختىلف ماللارلا موعاويىضە اندەردىلر. اونلار، قونشو توپلۇلوقلارلا توكلو حىيوان كوركلىرى و بعضى دەرلى ماللار تامين اندەردىلر. اوغۇز و توركىمنلردە كۈلە تىجارتى دە ياقىن ايمىش. تىجارى ايشلرىندە تاجىرلرە گۇستىرىلن قوناق سئوهرلىك داورانىشلار، اونلارلرلر عنعنەوى چىشىدلىرىنى اورتايا قويور. اوغۇز و توركىمن بويلارىنىن قونشو اۋلكەلرلە تاسىس ائىدىكلرى تىجارى رابىطەلردە، موعاويىضە و پول، مالين آلىم گوجونو بىلدىرىردى، اكىنە دايالى اۋلكەلرلە قورولان اكونومىك ايلىشىگىلردە و حىيوانچىلىغا دايالى اكونومىدە، بازارا دويولان احتياج سوتۇجوندان پولسال دەرلردە اينكىشاف ائتمىشدى .

اوغۇز و توركىمنلردە سوسىيال دوزەن

۱۱. جى يوزايلن اوغۇز - توركىمن توپلۇمو بوى - قىبىلە اۋزلىكلرى داشىيان ائركن فئودال توپلوم دوزەنىنە صاحىب ايدى. اونلارداكى توپلومسال دوزەنلەمەنىن صىنىف (طبقاتى) قورولوشو، ايلكل آتا اركىل قىبىلە قالىبى ايلە

اؤرتولوردو. ۱۳ - ۱۰. جو يوز ايللرده اوغوز قووملارى, بير نئچه بۇيوك بوى و اوئلارين تركيبينده يئر آلان چوخ سايدا بۇيوكلو كيچيكلى تيرهلردن تشكول ائديردي. كاشغارلى ماحمود, اوغوزلارين ۲۴ بويდან اولوشدوغونو خبر وئيرير. آنجاق, داها سوترالارى خالاجلارين ايكي بويو اوئلاردان آيريلميشدى. « ديوان لغاتالتورك »ده, ۱۱. جى يوزايلين ايکينجى يارى سيندا اوغوز خالقى نين تركيبينده يئر آلان بويلارين آدلارى بو شكيلده آچيقلانميشدير : قينيق, قاىي, بايوندور, ييوا, سالىر, آوشار, بك دىلى (بى دىلى) بك دوز, بايات, يازير, ائيمور, قارا بۇلاق, آلقا بۇلاق, ايغدير, يوره گير, توتورقا, آلايوتتلو, دويه, چئپنى, پئچهنك, چاوولذور, چاروق .

بو آدلارين چوخو فخرالدين مروودى, رشيدالدين و گنچ دؤنم اورتا چاغ موگىفلرينين اثرلرينه قوتئو اولموشدور. آنجاق, قايناقلار آراسيندا اوغوز بويلارينين سايسى قوتئوسوندا فيكىر آيريليغى واردير. كاشغارلى ماحمودو رشيدالدين, اوئلارين ۲۴ بويდან ايجاد اولدوغونو ايديعا ائدركن, مروزي ۱۲ بوى اولاراق گؤستيرير. بو فيكىر آيريليغىنى, اوغوزلارين ايكي قولاً بولونمه سيندن اورتايا چيخديغىنى سؤيله يهرک اؤنله يه بيلريک .

«جامع التواريخ»ه گؤره, اوغوزلار بوزاوخ و اوچاوخ اولاراق ايكي قولاً آيريلميشديلار. رشيدالدینه گؤره, بوزاوخلار ساغ قانادی, اوچ اوخلار ايسه سول قانادی تشکيل ائديرديلر. ۱۲. جى يوز ايل يازارلاريندان ابن الاثيرده اوغوزلارين بوزاوخ و اوچاوخ اولاراق آيريلديغىنى قئيد ائدير. رشيدالدين, بوزاوخ و اوچاوخلارا داخيل اولان بويلارين آدلارنى بئله آچيقلايرير : بوزاوخلار - قاىي, بايات, آلقا ائولى, قارا ائولى, يازير, دويه, دودورقا, بايرلو, آوشار, قازيق, بك دىلى, قارقين ؛ اوچاوخلار - بايوندور, بيچهنه (پئچهنك),

چاۋوڭدور، چىپنى، سالۇر، ئىمور، آلايوتتلو، اۇزقوز، بايقوق، بىك دوز، يىوا، قىنىق .

دوغۇلو اورتا چاغ يازارلارى، اوغۇزلارلىق بوزاوخ و اوچاوخ اولاراق آيرىلماسىنى، افسانەۋى اوغۇزخانلىق آدىنا باغلايىرلار. رىۋايىتلەر گۇرە، اوغۇزخانلىق اوغۇللارلىق اوچ ياي و اوچ اوخ تاپمىشىدىلار. اوغۇزخان اوچ اوغۇلونا يايى، اوچ اوغۇلونا دا اوخلارلىق وئرمىشىدى. اوغۇز، يايى آلان اوغۇللارلىق تۇرەيەجىك اوغلارلا بوزاوخ دىيىلمەسىنى امر ائتمىشىدى. بوزاوخون آنلامى - پارچالارلا آيرماق ايدى. او بو آدى يايىق سىنماسىنا گۇرە وئرمىش و ساغ قاناد اوردوسونون ادارهسىنى بو اوچ اوغۇلونا و اوتون اوغۇللارلىق بۇراخمىشىدى. اوغۇزخان، «ساغ و سول قانادلىق بوتون اوغلاق اراضىلىرىنى» اوغۇللارلىق آراسىندا تقسىم ائتمىشىدى. اوغۇز، تاخى و حاكىمىتى، بۇيۇك اوغۇللارلىق و اوغلارلىق سۇيونا بۇراخمىشىدى .

ت. ھاۋستما، اوغۇزلارلىق بوزاوخ و اوچاوخ اولاراق بۇلۇنمەسىنىق اساسىندا «عسگرى - سىياسى سىستىمىلىق» وارلىغىنى آختارلىق. نىجە كى، اسكى تورىك دۇولت و بۇي دوزەنىندە بو نۇوع دۇالىست اۇرقانىزاسىيونلارلا راستلانماقداىر. بۇي - قىبىلە دوزەنىنىق بو قۇنۇمونا مربوط اولان بنزر بىلگىلىرى اوغۇزلارلا عايىد رىۋايىتلەردە دە گۇرمىك مۇمكىندۇر. «شجرە تراكمە» دە يۇر آلان بىر رىۋايىتە گۇرە، گۇنخان بىر دىفەسىندە ۱۲ چادىر قۇرۇلماسىنى امر ائتمىشىدى. بو چادىرلاردا اوغۇزخانلىق نىكاھلى زۇجەلىرىندىن دۇغان ۲۴ تۇرونو اوتۇرۇردۇ. نىكاھسىز زۇجەلىرىندىن دۇغان و اوغۇز - تورىك بۇيلارلىق آراسىنا قاتىلان اۋبور ۲۴ بۇي، بۇنلار قدر يۇكسك اعىبارا صاحىب دىيىلدىلر. اوغلارلىق بىر قىسمى آتالار باخارىق، باشقا قىسمى ايسە اوغۇزخانلىق «صافقان»، «تۇرونلارلىق ضىافت

ترتیب وئردیگی اوتاغی قورۇيور دولار. قاپیدا گۆزلەینلر، اتلری کسدیلر و اوغوزلارین افسانەوی آتاسنین نیکاحلی زوجەلرینە آپاردیلار».

بو ریوایتدە، بوزاوخ و اوچ اوخلارین کۆکۈ حاقیندا ایکی نظره یئر وئریلمیشدیر. اوغوزلار، ۲۴ بویدان تشکیل تاپیب و ایکی ائشیت قیسماییریلیردیلار. آنجاق تاریخی ریوایتلرە گۆرە، بوزاوخلار «بۆیۈک»، اوچ اوخلار ایسە «کیچیک» بویلاری تشکیل ائیدردی. ساغ قانادی تمثیل ائدن بوزاوخلار، اوچ اوخلارایسبەت داها چوخ امتیاز صاحیبی ایدیلر. رشیدالدینە گۆرە، اوغوزلارین یوکسک مقاملی بی لری سادەجە بوزاوخلار آراسیندان سئچیلە بیلردی .

احتمیالا گۆرە اوغوزلارین بوزاوخ و اوچ اوخ اولاراق ایکیە ایریلماسیندا، بیر سیرا بۆلگەسل نظامی اؤزللیکلرین رولو اولمۇشدور. اوغوز اوردوسونون هر ایکی قانادینین دا آئیندە گنیش اوتلاقلار و اراضیلر واریدی. بوزاوخ و اوچ اوخلاردا شامیل اولان ایچ و ائشیک اوغوزلارین، بۆلگەسل اولاراق ایریلدیقلاری دوآلیست سیستمی حاقیندا توپونومی و تورکمن خالق قایناقلاریندا چوخ چوخ بیلگی واردیر .

۱۱. جی یوزایل اوغوز و تورکمن قوملارینداکی بوی و اوروق واحیدلرینە «بوی»، «اوبا» و «کۆک/گۆک» دئییلردی. «دیوان لغات التورک» و دیگر قایناقلاردا گۆرە، اوغوز و تورکمنلرین دیلیندە «بوی»، گونوموزدەکی «بوی» آنلامینا گلەمکدەدیر. «اوبا» و «کۆک / گۆک» ایصطیلاحلاری، احتمیالا قبیله بۆلۈملرینی گۆستیریر. کاشغارلی ماحمود «کۆک» کلمەسینین قیپچاقجا و اوغوزجا «گۆک» آنلامینا گلدیگینی بیلدیریر. اوغوزلار، بیربیرلریلە قارشیلادیقلاقلاریندا هر شئی دن اول هانسی بویا، آردیندان دا هانسی کۆکە و «تیرە» یە عایید اولدوقلارینی سورۇشاردیلار. ۱۳-۱۲. جو یوزایللرە عایید قایناقلاردا، «کۆک» - «دال»، «کۆک»،

«توخوم» اولاراق آچىقلانماقدادير. «اوبا» كلمهسى ائىمومولوزىك اولاراق موغولجا «اوبوق»، «اوقاق» لا باغلانتىلى دير. اسكى موغولجا «اوبوق»، ب.يا.ولاديمير-تسوۋون بىلدىردىكى كىمى، «قان باغلىلىغى نىن اۋزونه مخصوص بىرلىگىنى» اساس آلىردى. «اوبوق» قان باغى، فامئل ائوللىگى و قان ايدىعاسىنى اساس آلىردى. موغولجا «اوبوق» ون تىلىندە، اوبايا عايىد اوتلاق و يايلاقلار، توپلولوغون اورتاق مولكىتى قبول ائىلىردى. آنجاق زامانلا «اوبوق» ون ايچىندە توپلومسال آيرىلىقلار ايجاد اولماغا باشلادى ؛ حىوان سورولرى اۋزىندە اۋزل مولكىتلر اورتايا چىخدى. اىلك اۋنجهلرى اوغوز اوباسى، اتالارنىن عىنى اولدۇغو اويەلردن تشكىل تاپان قان فامئل چىلىگىنە داينىردى. كاشغارلى ماحمود، اوغوز بۇيلارنىن آدلاردا «بو قبىلەلرىن اسكى اتالارنىن آدلارنى» اساس آلىر. صىنىفسال (طبقاتى) چاتىشمالارنىن اولۇشومو سۇنۇجوندا، اوبا، قان فامئللىگى نىن اىلكل توپلومسال بىرلىگى نىن ائىشىگىنە چىخمايا باشلامىشدى. اينجهلەنن دۇنمىدە، اوغوز بۇيلارى گۇرچك شجرەدن داها چوخ، افسانەوى شجرەيە باغلىيدىلار. كاشغارلى ماحمود، اوغوز و توركىمنلر آراسىنا ائىتىك قۇروپلارنىن قاتىلدىغى نىن دفعەلرجه آلتىنى ايمضالامىشدىر .

قىبىلە بىرلىگى آنلامىنا گلن «اوبا» يا، گونوموزدە آنادولونون بعضى بۇلگەلرىندە اوتۇران يۇرۇك توركىمنلرى آراسىندا راستلانلىر. اوبا، «قىشلاقدا بىر آرادا ياشاماق و بىرلىكدە كۇچ ائىتمك آماجىيلا» بىر نىچە عايىلەنن بىر آرايا گلەسىنى ايفادە ائدىر. هر اوبانىن بللى عونوانا صاحىب بىر رىيسى وارىدى. توركىدەكى توركىمن بۇيلارى آراسىندا «اوبا»، توپلولوق و دستك اولماق آنلامىنا شامل اولوردو. بو توركىمنلر آراسىندا «اويماق»لارا (ايماقلار) آيرىلمالاردا گۇرچكلەشپىردى. اويماقلار، «اوبا» چرچىوہسى آلتىندا بىر آرايا گلن چۇشىدلى تىرەلردن و يا قىبىلە قۇروپلارنىندان موتشكىل ايدى. آنلاشىلان، بو آيرىلمالار

اۋرتا چاغلاردا، اوغوز و تورکمن بۇيلاريندا موجود اولان « آيماق » لارين دوآليست سيستېمى نين ايزلرينى داشى ييردى. اسكى اوغوز تاريخى ريوايتلىرى، بو نظرى دستكله ييرلر. ابوالغازى يە گۆره، اسكيدن تورکمن بۇيلارى ۱۲ اۇيماق و ۲۴ اۋروقدان تشكيل اولوردو. بۇنلار، افسانهوى اوغوزخانين نيکاحلى زوجهلريندن دوغان آلتى اوغلونون سوۋونو دوام ائتديريرديلر. اۇيماقلار، قاريشيق قۇروپلاردان، بلکهدە اوغوزخانين نيکاحسىز زوجهلريندن دوغان اوغلولارينين تورۇنلارينين سوۋونو تمثيل ائديرديلر. اوغوز و تورکمن اۇيماقلارى، جوغرافى شرطلر دوغرۇلتوسوندا اورقانيزه اولان کۇچرى و يارى يئرلشيك توپلوملارى تمثيل ائديرديلر .

اوغوز و تورکمنلردهكى « اۇيماق سيستېمى »، اۋرتا چاغ موغول بۇيلارينين توپلومسال دۈزهينىنى خاطيرلادير. موغول اۇيماغى، بللى بۇلگهسل کۇچرى ياشام سورهرک، اۋرانين اوتلاق ساحهسينى اۋرتاق قوللانان چئشيدلى قۇروپلارين بيرلشمهسيندن ايجاد اولوردو. اوغوز و تورکمنلرين يوزلوکلره بۇلنومهسى، عسگرى - بوۋى اورقانيزاسيون سيستېمى نين خاراكتريستیک اۋزليلکلىرىنى داشى ييردى. بو سيستېمين ايزلرينه، ۱۹۱۷ اينقىلابى اۋنجهسينده تورکمن « اۋنلوقلاريندا » راستلانيليردى .

۱۱-۱۳. جو يۈزايللر اوغوز و تورکمن بۇيلارينين «اۋروق»لارا آيريلديقلارى دا بيلينير. اۋرتا چاغ تورک قۇوملاريندان «اۋروق» دئيمى «قبيله بۇلۈنمهلى» اوچون گئچرلى ايدى. عئينى زاماندا، يۈنه تيم گوجونو اينده توتان آريستوکرات سۇيلارين سۇى آدلارىدا « اۋروق » اولاراق آدلانيردى. اوغوز و تورکمن اۋروقلارى و ديگر قبيله قۇروپلارى «سوموکلر»ه باغليديلار. ظهيرالدين نيشابورينين، سلجوقلو سۇى آدينين «اۋروقتان» و «قينيى سوموگوندن» گلديگينى نقل ائتمهسى، بو نظرى دستكله يير. «سوموکلره» آيريلماق، مرکزى و اۋرتا آسيا

تۈرك - موغول اوغۇسلارينين بير اۋزلىگى ايدى. عوموميتده، بو نوع توپلومسال باغلى لىقلار ايچەرن بوى بيرلىكلرينە «سۈنۈك»، «سۈيەك» و «سۈنۈك» (Seok) دئييلردى. تۈرك - موغول اوغۇسلارى آراسيندا اصيلىزادهلرى و «قارا خالقى» بير بيريندن چئشىدلى درجهلرى اولان «سۈموكلر» آيىرىدى. احتيماً، بئله بير تقسيم، اورتا چاغ اوغۇز و تۈركمن بويلارى اوچون ده گئچرلىيدى.

اوغۇز و تۈركمن قبيله - بويلارى دا (بوى، اوبى، ايماق / اويماق و اوروقلارى) داها بۇيوك بويلارى اولۇشدورماقدايدى. بو جور بيرلىكلره، خالق آنلاميندا گلن «ائل» يعنى «دۈولت» دئييلردى. اورتا چاغ تۈرك سۇزلۈكلرينده «ائلرين بوى و اوروقلارا آيريلان اويماقلاردان ايجاد اولدۇغۇ» بيلدىريليىر. اوغۇز و تۈركمن ائلرينين باشلاريندا ايليگلر، ايلخانلار و ايلباشلارى واريدى .

قايناقلار مۈنەكيس اولان آچىقلاملار، اوغۇز و تۈركمنلرده بوى - قبيله سيستمى نين موجود اولدۇغۇنا گۈواهدير. بوى و قبيهلر «ائل» اولراق آدلانديريلان داها بۇيوك بيرليگه داخيل ايديلر. اوغۇز و تۈركمن بويلارى آراسيندا، احتيماً «اصيل» و «ساده»، «سۈيەكلره» آيريلمalar موجود ايدى. آنلاشلاجاغى كيمي، اوغۇزلاردا بۇيوك امتياز صاحيى بويلار بۇيوكلر (بوزۇق)، داها آز امتياز صاحيى بوى و قبيلهلره ايسه كيچىكلر (اوچۇق) دئييلردى.

اوغۇز بويلارى دولىست تشكۈلونون واضيح اۋزلىگىنى ايچەرن ايكي بۇيوك قۇرۇپدان ايجاد اولوردو. بو سيستمه داخيل اولان بوى و قبيهلر، «اصيللر» و «نيكاحسىز زوجهلردن دۇغانلار» دان، بير ده اوغۇزلار «قاتيلان» تۈرك قۇرۇپلاريندان مۈتشكىل ايدى. بۇرادان دا آنلاشلاجاغى كيمي، اوغۇزلارين بوى - قبيله اورقانيزاسيونو، اثركن توپلوم دۈزەنى نين تىپىك بير اۋزلىگى اولان قان باغى اوزرينه دۈزەلميشدى. اوغۇز و تۈركمنلر، اۋزلىنده

اسكى بوۋى - قىبىلە چكىردەگىنى قۇرۇما آماجىيلا كۆچرى و يارى كۆچرى،
يىرلىشىك و يارى يىرلىشىك تۇپلولوقلار آيرىلىردىلار .

اوغوز و توركىمن بۇيلاريني آتا اركيل دوزەنى

اوغوز و توركىمنلرين آتا اركيل گلەنكلرە داىالى تۇپلومسال حاياتى چوخ
يۇنلو اولۇب، اكونوميك ياشامى اوزريندە دە آيدىنلادىجى اۇزلىگە صاحىب
ايدى. بىزە تقدىم اولان باخىش آچىسى غايت آچىق ؛ مولكىتىن تمل قايناغى،
بۇيۇين قىبىلە دوزەنى ايچىندە بو بوۋى - تۇپلوم اولۇشومونا باغلى قالماقدىر.
اوغوز عايىلەلرين شخسى مولكىتى اولاراق قبول اندىلن حىوانلار، بوۋى - قىبىلە
دوزەنى ايچىندە « تامقا » ايلە بللى اولۇنوردو. كاشغارلى ماحمود، اوغوز
بۇيلاريني تامقلاريندان سۇز اندركن، « بوتون ايشارتلىرى، اۇز حىوانلارينا و
آتالارينا وۇردوقلارى دامغالار ايدى. حىوانلار قارىشىدىغىندا، هر قىبىلە بو
ايشارتلردن (دامغالاردان) اۇز حىوان و آتالارنى تانىيا بىلردى. » دئىير. ۱۲. جى
يوزايل شاعىرلرينين سلجوقلو بىلرينين دامغالى آتالارى حاقىندا نقل ائىدىكلرى
دە بىر چوخ ايلگىنچ دىر. حىوانلارين دامغالانما ايشى، داغلاما و اۇزل چۇخور
آچما واسىطەسىيە انجام تاپىردى. قىزقن دمىرلە باسىلان دامغا، اۇزلىكلە
بۇيوكباش حىوانلار، دوهولرە و آتالار وۇرولوردو. قۇيون و گىچىلردە ايسە،
قۇلاقلارينا توركجە « اين » و يا خود « ان » دئىيلن داغ قۇيماق شكلىندە
گىرچكلشدىر يلىردى .

حىوانلارى بللى ائدن بوۋى - قىبىلە دامغالاريني موءوجودىتى، ياخين
گىچمىشە قدر توركىمنلر آراسىندا اولان اۇزل دامغالاردان دا آنلاشىلماقدادىر.

قبيله دامغاسى داشيان حئيوان و يا اشيا اوغرولاناندا ياخالانان اوغرو، گئندله يا اعدام انديلر، يا دا آغير بير جزايا يئتيشردى. اوزل دامغالى حئيوان اوغرولانديغيندا ايسه، اوغرو بوى و يا قبيله طرفيندن تعقيب انديلمىردى. بو دورومدا «مال صاحىبى جزايى اوزو بللى ائدر، اوز گوجونو و ايمكانلاريني قوللاناراق اوغرونون حاقيني (جزاسيني) وئهردى».

آتا اركيل قبيله عنعنهلرين ايزلرينه، ۱۳ - ۱۱. جو يوز ايللردهكى اوغوز و توركمنلرين توپلومسال حياتى نين باشقا ساحهلرينده ده راستلانيلىردى. آنجاك صينيفسال (طبقاتى) آيريلما و اوزل مولكيتين اينكيشافى ايلكل دوزهنى ايچدن چئينهديگينه گوره سوتتى كيمليك و عورفا تاثير بوراخمادان موداويم بولونمه لر اوز وئردى. اسكى بوى - قبيله دوزهنى نين پوزولما نوقطه سينده، ائل - توپلوم ايليشكى سينين آيريلماز اوزلليگى اولان قان ايديعاسينين اونملى بير روئو واريدى. قايناقلار، ۱۰. جو يوزايل اوغوز بويلارى آراسيندا قان ايديعاسينين اولدوغونا شهادت انديرلر. ابن فضلان، «اگر تورك (اوغوز)، موسلمان يولداشى نين يانيندا اولورسه [و اگر] اونون يولداشى نين اولدوغو كروان سويولسا، او زامان اونو اولدورورلر. اونلار بو ايشلرينى بو جور توجيه انديرلر: «اونو زيندانا سالماقلا سن اولدوردون، اگر سن اونو زيندانا سالماسايدىن، او اولمز ايدى». عئينى شكيلده اگر او، اونو زورلا ايچيرميش اولسا و او بو دورومدا دواردان دوشموش اولسا، اونلار اونون يئرینه اونو اولدوروردولر. اگر كرواندا آختاردىقلارى آدام تاپيلماسا او زامان كروانداكيلار آراسيندا آن اوزون بويو اولانينى اولدوروردولر» ديه نقل اندير .

اوغوزلار آراسينداكى قان داعواسى، زامانلا پۇل ديه سييله يئرینی ديشديريردى. ۱۲. جى يوزايلده عوصيان ائدن اوغوزلارى بلخ بولگهسى حاكيمى كوما چايى اولدورمه لرى، بو باخيمدان فيكىر وئرمه لى بير اورنك دير. ظهيرالدین نيشابورى

و باشقا اورتا چاغ مۆلیفلری، بو اولایدان سوئرا امیرین قانی اوچون اوغوزلارین سانجارا بۆیوک میقداردا فدیە تکلیف ائتدیکلرینی یازیرلار.

اوغوز - تورکمن توپلومونداکی آتارکیل قوتاق سئوهرلیک گلەنگی دە بۆیوک دەیشیمه اوغرامیشدی. اثرکن توپلوم دوزەنی ایچینده اینکیشاف ائدن بو عنعنە، ۱۱. جی یوزایلده ایلکل اوزللیکلرینی الدن وئرمەیه باشلامیشدی. بو دۇرومو، « دیوان لغات الثورک » دەکی اوغوزلارین سۇزلو ادبیاتیندا نقل اولۇنان بیلگیلردە ایثبات ائدیرلر. کاشغارلی ماحمود، بیر اوغوز آتا سۇزونو بئلە آچیقلایر : « گئدیب، قوناغی گۆرەنلر اونو باخت و خئییر سانمیشدیلار. قالانلار سراب و یا چۇلدە خیال گۆرەنلردی. قوناق گلەمسین دییه قورخودان ائولرینی بیخمیشدیلار ». کاشغارلی ماحمود اثرینین باشقا بیر یئرینده بئلە دئییر : « قاری قوجا، حوقاباز و آلچاق شیوهرلەر، قوناقلارینا سانکی اوغرویموش کیمی باخاردیلار. نە ایکرام ائسەلەر، داها چوخ گۇزونە سوخار، باشینا وۇراردیلار. » بوتون بۇنلار، آراشدیردیغیمیز دۇنمده اوغوز - تورکمن توپلوموندا آتارکیل قبیلە دوزەنی نین داغیلما سورەجینە راستلادیغینی گۇستریر. اوغوز و تورکمن توپلوملاری (بۇیلار، اوبالار، اویماقلار، کۇلەر) ثروت و توپلومسال نابرابرلیک یۇلوندا ایرەلیلەمەیه قۇیۇلموشدولار. توپلوم ایچینده، اۇزل مولکیت اینکیشاف ائتمیش و زنگین بی لرین طبقاتی آیریلما سورەجی باشلامیشدی .

اوغوز و تورکمن بۇیلارینین سیلسیلە - مراتیب

دوزەنی

اۋرتا چاغ قايناقلارى، ۱۳ - ۱۰. جو يوزايللردە اوغۇز و تورکمن بۇيلارى آراسيندا تۇپلومسال آنلامدا كۆكلو فرقلی لشمه لرین اولدۇغونا داير چوخ سايدا بيلگيلر وئيرلر. كۆچمنلر آراسيندا اۋزل مولکيته عاييد حئيوان سورولرينين اولماسى، ثروتين ائشيت سيز داغيلمى سونۇجوندا ايجاد اولان بير دۇروم ايدى. ابن فضلان، اوغۇزلار آراسيندا بۇيوك حئيوان سورولرينه صاحب زنگين اصيلزاده لردن بحث ائدير. او، بو وارلىقلى آداملار آراسيندا اونمين باش آت سوروسونه صاحب بى لره ده راست گلميشدى. يازار «کيتاب» يندا، اوغۇزلار آراسيندا يۇخسوللارين و كۆله لرین اولدۇغوندا دا سۇز ائدير. ۱۲. جى يوزايله بلخ و هوتتل ده ياشايان اوغۇز بۇيلارى آراسيندا وارلىقلى كيمسه لر وارىدى. راوندى، اونلار آراسيندا « بۇيوك اميرلرين و وارلىقلى آداملارين » اولدۇغونا داير ريوایتلر نقل ائدير. ۱۳ - ۱۱. جو يوزايللره عاييد قايناقلاردا، مورقه و زنگين ساراي منسوبلارينا « باى / بى / بک », « امير » دئيىلمكده دير .

بو دۇنمده اوغۇز و تورکمن تۇپلوموندا وارلىقلى بى لره بيرليکده، تۇپلوم اويهلريندن ده سۇز ائديلىر. ابن فضلان « آدام و يا آر » ديه آدلانديرلان ساده اوغۇز چوبانلاريندان بحث ائدير. بو کلمه ايله ساواشچى تۇپلومون بۇيوك آزاد کوتله سى منظور اولور. کاشغارلى ماحمودون سۇزلوگونده، اونلار اوغۇز و تورکمن ديلينده « آر » دئيىلديگى خبر وئريلير. بۇنلار، ۱۳ - ۱۰. جو يوزايللر اوغۇز و تورکمن تۇپلوموندا دوزه لينن اورونلرين حقيقى توليد ائدنلريديلر. « ديوان لغات التورک » ده « آر » ين پالتار تیکمه سيندن، قۇيون ساغماسيندان، حئيوانلار باخماسيندان بحث ائديلىر .

اوغۇز و تورکمن تۇپلوم اويهلرى، ثروت و تۇپلومسال قونۇملارينا گۆره چئشىدلى موقعيتلره صاحب ايديلر. وارلىقلى آرلرين ائولرينده خدمه لرى و كۆله لرى وارىدى. حمله لره و ساواشلار قاتيليرديلار. آنجاق، وارلىقلى كيمسه لر

اولماسينا باخمایاراق، فقر و یا ثروت باخمیندان آشاغی سۆیییه ده اولان توپلوم اویره لرینه ده راستلانیلیر. بۇنلارین توپلوم ایچینده کی یئری، چوخ دا معلوم دئییلدی. کاشغارلی ماحمود، «یاتوقلارین - اوغوز فاغیرلارینین - ساواشلارا قاتیلما دیقلارینی» نقل ائدیر. اوغوز سونین و روسومو، «اوتورقلارین» - یئرلشیک و یاری یئرلشیک توپلوم اویره لرینین هر طورلو حاقلارینی محدود ائتمیشدیر .

۱۰-۱۳. جو یوز ایل اوغوز و تورکمن توپلوموندا، یوخسول آرلرین ساییسی چوخ چوخدور. ابن فضلان، کۆچری اوغوز بویلاری آراسیندا توپلومون آلت طبقه سینین فاغیرلاردان اولۇشدۇغونو بیلدیریر. فاغیر کیمسه مریض اولاندا، کۆله لر کیمی هر هانسی بیر باخمیدان یوخسول اولاراق بوزقیرا بۇراخیلیدی. کاشغارلی ماحمودون سۆزلوگونده، اوغوز فاغیرلارینا « یوخسول » و « جیقان » دئییلیر. داها گئچ دۇنم قایناقلاری، تورکمنلر آراسینداکی «یوخسوللاردان، جیقانلاردان و سفیل قاراپچیلاردان» سۆز ائدیر. «یوخسول» کلمه سی ائیمولوژیک اولاراق بو دۇروما ایشارت ائتمکده و « یوخ » یعنی « اولمایان » آنالیمینا گلیمکده دیر .

اوغوز و تورکمنلرین فاغیر و سفیل طبقه لری، دوشدوکلری پیس دۇروما گۆره، توپلومسال موقعیت باخمیندان کۆله لره یاخینلاشیردیلا. ابن فضلانین کیتابیندا، یوخسوللار، کۆله لرله عئینی قونۇمدا دهرلندیریلیمیشدی. یئنه ده محدود مال وارلیغینا صاحیب اولانلاری و فاغیرلاری، هئچ بیر توپلومسال حاقی اولمایان کۆله لرله برابر تۇتماق گرە کیر. احتیمالا گۆره، بو دۇنمده ایطاعت آلتینا آلینان بعضی بوی و قبيله لر، قیسماً کۆله دۇروموندا یئر آلیردیلار. بو باخمیدان کیرمان اوغوزلاری حاقیندا وئریلن بیلگیلر، بۇیوک ایلگی چکیر. محمد ابراهیم، ۱۲. جی یوزایله اونلارین آراسیندا اسیر آلینان و کۆله قونۇمونا دوشورولن تورکمنلرین اولدۇغونا ایشارت ائدیر .

كاشغارلى ماحموددون سۆزلۈگۈندە اوغوز و توركىمنلر آراسىندا كۆلە، قۇل و قۇلالمالارین اولدۇغونا مربوط اولان بیر سیرا بیلگیلر موجود دور. « دیوان- لغات التورک »دە كۆلە و قۇللاردان، آیریجا « یالانقۇق » و « كیرناق » اولراق آدلاندىریلان قادین كۆلەلردن بحث اندیلیر. « كیرناق » (قیرناق) كلمەسى ۱۴ - ۱۰. جو یوز ایللرە عایید سۆزلۈكلردە « قادین كۆلە » آنلامىندا دئییل، « خیدمتكار » آنلامىندا قوللانیلیمشیدیر. « قۇن », « یالانقۇق » و « قاراباش » دئییملىرى دە عئینى آنلاملاردا قوللانیر. قادین كۆلەر، اتو خیدمتچى سى و جاریه لر اولراق قوللانیلیردیلار. قۇللار، چئشىدلى اتو ایشلریندە اولار ؛ بى لرین، امیرلرین و حوکومدارلارین اۇزل قۇروماسینی عۆمدەدار اولارمیشلار. ۱۱. جى یوزایلدە اصیلزادەلرلە برابر، بعضى تۇپلوم اوپەلرینین دە كۆلەلرى واریدی .

اۋرتا چاغ قايناقلايرىندا، اوغۇز و توركمنلرين حيوان باخيميندا كۈلەلردن يارارلاندىقلارينا دايرر هئچ بير بيلگى نين اولمماسى جاليب توجۇهدور. آنچاق، باشقا تورك قebileلرينده اولدوغو كيمي، اونلارين دا حيوانلارين باخيميندا كۈلە آمگينه باش ووردوقلاريني تخمين ائتمك هئچده چتين دئيل. چوخ ايش و زحمت گرەكديرن چارواجيليق شرايطينه گۈره كۈلەلرين قوللانيلماسى وئريملى دئيلىدى و بۇئا گۈره چوخ قوللانيلماميشدى. كۈلەرلر، داها چوخ ائو ايشلرينده قوللانيليردى .

۱۲ - ۱۰. جى يۈزايلىلردە اوغۇز - تۈركمەن تۈپلۈمۈندە كۆلە و اسيرلەرنى دۇرومى وئلدوقچا آغىر ايدى. كاشغارلى ماحمودون سۆزلۈگۈندە، صاحىبين اۈز كۆلەسىنى دۇودۈگۈندىن بحث ائدىلەر. باسقى و تحمىل، بعضى زامانلاردا كۆلەلەرنى نىفرت و اوزە دۇرماسىنا يۈل آچىردى. اسكى بىر آتا سۆزۈ بئله دىيەر : « قول (سەن) دۈشمەن، كۆپك ايسە دۈستۈن (قۇرد) دور. » ۱۲ - ۱۱. جى يۈزايلىلردە اوغۇز و تۈركمەنلەر آراسىندا كۆلەلىگىن مۈوجودىتى ايسلام دىنى

طرفیندن دە تصویب اولۇنموشدو. کاشغارلی ماحمود، « تانری (تانقری) قادینی کۆله یاراتدی. » آتا سۆزونو خاطرلادیر .

چئشیدلی ائو ایشلری گۆرن قوللارلا بیرلیکده، امتیازلی کۆلهلرده واریدی. بۇنا بى لرین موحافیظلیگینی ائدن گنج اسیرلرده داخیل ایدی. ۱۲ - ۱۰. جى یوزایل قاینقلاریندا، اونلاردان « قولام », « چاکیر », « خوجاتاش », « اوغلان » آدیلا سۆز ائدیلىر. ابن فضلانین ۱۰. جو یوزایلده اوغوزلار آراسیندا قولاملارین اولدوغوندان بحث ائتمهسى، بۇنلارین « گنج خیدمتچی لر » اولدوغونو تخمین ائتمه میزه یول آپیر. گنج قولاملار، بس بللی عسگر - موحافیظ اولاراق قوللانیلیمیشدی. ابن فضلانا گۆره، اوغوز اینانجلاری گرهگی، قولاملار اؤبور دونیادا مشهور و مرد اینسانلارا خیدمت ائدهجک میشلر. بو دینی دوشونجه اوغوزلارین توپلومسال یاشامینا اولدوغو کیمی مونعکس اولموشدو .

ابن فضلانین بحث ائدیگی ۱۰. جو یوزایل اوغوز قولاملاری، احتیمالاً مروزی نین سۆزونو ائدیگی « چاکیرلر » له عئینی دۇرومدادیلار. اوتا گۆره، اسکیدن اوغوز حوکومدارلارینین امرینده مین چاکیر واریدی و بۇنلارین اوچ اویون یئمکلری حوکومدار طرفیندن وئریلردی. ۱۲. جى یوزایلده کی چاکیرلر، سلجوقلو تاریخچی لرینین بحث ائدیگی اوغوز بى لرى طرفیندن موحافیظ - عسگر اولاراق قوللانیلان « چاکیرلر » اولمالیدیلار .

۱۲. جى یوزایلده بلخ و هوتتل اوغوز بویلاری آراسیندا یئر آلان قولاملار حاقیندا وئریلن بیلگیلر ده دیقت چکیجی دیر. رشیدالدین، « قارا گۆزلو، قارا ساچلی، اوزون بویلو کیدان و یاغما قولاملاریندان » سۆز ائدیر. داها گنج دۇنم موئلفلری، اونلاردان « قول » دییه بحث ائدیر و یاشلارینین کیچیکلیگینه دیقت چکیرلر .

اۋرتا چاغ قايناقلاریندا، تورکمن بى لرینین کۈلەلردن موتشکىل موخافىظ بىرلىکلرینە صاحىب اولدوقلارینا دایىر جالیب بىلگىلر موجود دور. ابن بى بى نین وقایىعنامە سىینده، ۱۱. جى یوز ایلده تورکمن بى لرینین « کۈلە » موخافىظلىرى ایلە اۋرتا آسیانین آنا دولویا گلدىکلرى آنلا دیلماقدادیر. بو تورکمنلر، آسیادا بیزانسا قارشى « جهاد » ائتمک اوچون یۈنەلمیشدیلر. ۱۳. جو یوزایل سلجوق متنلرینده « خاصه آرلر » یندن (اۋزل بىرلىکلر)، خوجاتاشلاردان (اولیاء)، نۇفۇدلو بى لرین قولام و نۇکرلریندن بحث ائدیلىر. ۱۳. جو یوزایله عایید بیر سۇزلوکده، کۈلە قوتۇمۇندا اولان گنج اوغلانلاردان سۇز ائدیلىر .

کۈلەلیگین آنا قايناغىنى، اوغوز و تورکمن بۇیلارینین یاشامینا رنگ وئرن ساواشلار تشکیل ائدیردى. اسیر و حیوان آلە گنچىرمک اوچون تئز - تئز حملەلر ترتیب وئەردیلر. بو نوع سالدیریلاردان بىرى « ابن القلانيسى » ده آنلاتیلماقدادیر. اوئا گۆره، ۱۱۳۶ ایلینده سوریه تورکمنلریندن بیر قۇرۇپ لاتاکیه بۇلگەسىنه حملە ائتمیش و غنیمت اولاراق کیشى، قادین و اۋشاقدان عیبارت ۷۰۰۰ اسیر و ۱۰۰۰۰ باش حیوانلا گئرى دۇنۇمشدو .

ساواشلاردا و سالدیریلاردا آلە گنچىریلن اسیرلر، خیدمتچى کۈلە و جاریه اولاراق قوللانیلاردى. آنجاق، ساواش اسیرلرینین بۇیوک قىسمى، قوتشو اۋلکەلره کۈلە اولاراق ساتیلاریدیلا. ابوالفرج، مۇصولا گۇندەریلن امیر آرتۇق باشچى لیغینداکى تورکمن بىرلىکلریندن سۇز ائدیر. تورکمن و عرب - مدینه اۋردولارى، آمید یاخین لیقلاریندا قارشىلاشدى. آرتۇق و عربلرین کۇموتانى شرفالدوله بارىشا نیتلى اولاراق، تورکمنلر کۇماندانلارى غنیمت سىز گئرى دۇنۇلمەیه جگىنى دئدیلر. اۋز آرالاریندا بۇئا قرار وئەرك، آتالارینا مىندیلر و گنجه یاریسى بىردن عربلره حملە ائدیلىر. چوخو اۋلدورولدو ؛ گئرییه قالانلار ایسه، قادین و اۋشاقلاریلا بىرلىکده اسیر آلىندى. بۇیونلارینا ایپ گنچىریلن

عرب اسیرلر، آمیده آپاریلاراق بازارلاردا ساتیلدیلار. گوجلو و ساغلیقلى اسیرلر ۱۰ دینار، باشقالارینا ایسه ۵ دینار قیمت کسیدیلر .

اورتا چاغ قاینالارینین ایشیغیندا، ۱۳ - ۱۰. جو یوزایللرده اوغوز و تورکمن توپلومونداکی سوئیال دورومون و ثروت داغیلیمینین تابلوسو آیدینلانیلر. اوغوز و تورکمن بویلاری آراسینداکی صنیفسال آیریلما، آتارکیل بوئی دوزهینه و ایرهلیده دوزلهجک فئودال ایلیشگیلره باغلییدی. ائنگیلی و زنگین آریستوکراس گوجو، آتارکیل - فئودال صحنه سینده یواش یواش آشیکار اولمایا باشلامیشدی. اوغوز و تورکمنلرین زنگین کؤچری اصیلزادهلری بویوک قویون، آت، دهوه سورولربنین مولکیت حاقینی اللرینده ساخلاییدیلار. بوزقیر آریستوکراسی، قولام، اوغلان و خوجاتاشدان تشکیل تاپان موحافیظ - عسگری بیرلیکلره صاحب ایدی. یابانجی کؤلهلردن اولوشان موحافیظلر، ایطاعت آلتیندا توتولان توپلوملار اوزرینده حاکیمیتی ساخلامانین آن اوئیغون سیلاحی ایدی .

اوغوز و تورکمنلرین وارلیقلى اصیلزاده قیسمینا قارشى، اوره تیجى قونوموندا اولان آرلر حساسیت گؤستریدیلر. توپلوم اویرهلى، هم مال و هم توپلومسال دوروملارینا گؤره ائشیت حاقلارا صاحب دئییلدیلر. اونلارین بویوک قیسمی آزاد اینسانلار جمعینه داخل ایدیلر. بوئش واختی یئرینده اولان آرلرین ائو خیدمتکارلاری و کؤلهلری واریدی. اونلار بوتون حاقلاردان یارارلانان اوزگور اینسانلارییدیلار. آنجاق، اوغوز و تورکمن آرلری آراسیندا یوخسوللاشمیش اولانلار و فاغیر عاییلهلر ده آز دئییلدی. فقر و عجز دورومدا اولانلار، زنگین و اصیلزاده اوغوز - تورکمن توپلومو ایچینده هئچ بیر حاقی اولمایان آن آلت طبقهیی تشکیل اندیریدیلر. کؤلهلیگین قایناغینی اولوشدوران ساواشلار، غنیمت آله گئچیرمه نین آن قیسسا و اوئیغون یولویدو. اسیرلرین ساتیلماسی، کؤچری

ياشاما خاصّ بىر اۋزلىك ايدى. زحمتى چوخ اولان حئيوانچىلىق ايشى، چوخ ايشيتىغال ياراتمىردى. بۇنا گۆره اسيرلر، گئىلدە خىدمتچى و موخافىظ - عسگر اولاراق قۇللانىلار، قادىن كۆلەلرى ايسە جاريە نىكاخسىز زوجەلر و خىدمتچىلر اولاراق فايدالى اولاردىلار. ۱۳ - ۱۰. جو يوزايللر آراسىندا، اوغوز و توركمەن تۇپلومونداكى كۆلەلىك آنلايشى سىنىرلىيدى .

اوغوز روسومو و ياسال دۇرومو

اوغوز - توركمەن تۇپلوموندا بوتون حايات قايدالارى گلەنكلر طرفىندىن بللى اولۇتۇردو. قۇتسال بۇزقىر عنعنەسىنە گئىش آنلامدا «تۆرە» دئيىلدى ؛ آنلامى : « ياسا »، قانون، آتالاريمىزىن قۇرالى (قايداسى) «ايدى. ۱۳. جو يوزايل توركمەن تۇپلوموندا بنزر آنلامدا بىردە « خاماشا » كلمەسى قۇللانىلاردى. قايناقلارا گۆرە، اوغوز تۆرەسى، سلجوق خانىدانى دۇنمىندە آنادولۇدا رايىچ ايدى. يازىچى اوغلو على، تۆرە قۇراللارىنىن سولطان سانجار زامانىدا اوغۇنلاندىغىنى قئىد ائىدىر. عوتمانلى وقايىعنامەلرى، قاى بۇيۇنون، اسكىدن برى رايىچ اولان « اوغۇزخانين ياسالارى، توركىستان بۇيۇكلرىنىن امرنامە و قانونلارىنى » قۇردۇغۇنو بىلدىرمكەدەير. بۇرادا ۱۴ - ۱۳. جو يوزايللردە « اوغۇزنامە »دە يىر آلان، آنجاق يازىلى اولمايان ياسالاردان سۇز ائىلىر.

اوغوز تۆرەسى، ثروت اشيتسىزلىگىنى تۇپلومسال گووہنجە آلتىنا آلىب، طبقەلرىن امتياز و وراثت حاقىنى قۇرۇيوردو. تۆرە، قۇجالارىن (آغساققاللارىن) و خاقانلار بىلرىن تشكىل ائىدىگى قۇرۇپون حاکميت صلاحيتىنى قانونى حوكوملرە باغلايىردى. ياسانين حوكوملرى، يىرلشيك ياشامى منىمسەين فاغير

كۆتلهلرین گیزلی دوشمانی صفینده یئر آلیر. «اوغوزخانین یاساغی» ندا بئله دئییلیر: «نۆکر، بئیین آرتیقلاریلا گئچینمه لیدیر». بۇرادان اوغوز توپلوموندا هئچ بیر حقوقی صلاحیتی اولمایان اینسانلارین و خیدمتچیلرین گئرچک دۇرومو آچیقلیغا چىخماقدادیر.

اوغوزلارین قدیم حقوق آنلايیشى، ساده جه كۆچرى یاشام طرزینه لوظفلو داورانمیشدی. بو موختصر اوغوزخانا ایضافه ائدیلیلر: «سوره کلى یۇرد دهیشدیرین، یئرلشیک اولمایین. دینجلمه بیلمه دن یاز، یای و قیش اوتلاقلاردا و [نهییر] کنارلاریندا كۆچرى اوتورون. سوتونوز، یوغورتونوز و قیمرانینیز اسگیلمه سین».

اوغوز تۇره سی، تاختین آتادان اوغولا گئچمه سینى و تواروٹ حاقینی قبول ائدیردی. گله نکسل یاساغا گۇره، «مشروع» حوکومدارا قارشى گۇروله جک هر نوع ایطاعتسیزلیک جزاسیز قالما مالیدیر. اگر، هر هانسی بی، خاقانا قارشى گوناھ مورتکیب اولورسا، بیر ایللیگینه سینیرا، یعنی «اوج»ا گۇنده ریلردی. یاساغین تمل آماجینی، ایریلیق تماپوللرینی اۇنله مک و ایقتیدارداکی قۇروپون حاکیمیتین قۇرۇما آلتینا آلقا ایدی. اوغوز عنعنه سی، كۇچرى حیاتین و آتارکیل - فئودال ایلیشگیلرینین حاصیلی ایدی.

اوغوز و تورکمن بوئی دوزه نینده اوست دوزئی

یۇنه تیم

اوغۇز و تورکمن توپلۇمونون اوست قىسمىنى، يابقۇلار، بايقۇلار، اينالار، خانلار و ائلىكلر تشكىل اندىردى. ۱۱. جى يوز ايل قايناقلاريندا، سلجوقلو دؤولتى حوكومت تشكىلاتى الينده اندن قورۇپ اولاراق خانلار، بايقۇلار و ائلىكلردن بحث اندىلير. « ائل » كلمه سيندن موشتق اولان « ائلىك » عونوانىنى بويلار بيرلىگى نين باشخانلارى داشى بيردىلار. اوغۇز و تورکمن توپلوموندا، ائلىكلر قىسمى نين اولدوغو باشقا قايناقلار طرفيندن ده تاييد اندىلمكده دير. سولطان آلپ ارسلان، نظام المولكو مليكشاها « آتابى » اولاراق منصوب اندىرك وزير « ائلىك و آتا - خوڭا » عونوانىنى لايىق گۇرموشدو .

۱۲ - ۱۱. جى يوزايللر سلجوقلو يۇنه تيميندهكى آنادوڭو اوغۇزلاريندا حوكمدارلىق وصفينه صاحب اياره چيلره « ائلباشى » لار دئييليردى. اۋبور ياندان قايناقلار ۱۲ - ۱۱. جى يوزايللرده تورکمن و اوغۇزلار آراسيندا « مليک » و « شاه » عونوانىنى قوللانان يۇنه تيجيلردن سۇز انديرلر. « مليک » عونوان و يا آدينى كيرمان اوغۇز دؤولتى قوروجوسو دينار داشى ميشدى. دينار، سياسى ايقيتيدارى آلە گنجيرديكدن سوڭرا « شاه » عونوانى آلميشدى. آناشييلان، بۇرادا « شاه », اوغۇزلاردا حوكومدار عونوانى اولان « يابقو » ويا « خاقان » ين موتراديفى دير. لاکين، اوغۇز باشخانلارى آنچاق کوکومدارين رضائيتىنى آلە گتيردىگى حالدا « مليک » عونوانى داشييا بيلرديلر. اوغۇز و تورکمنلرين فئودال اوست دوزنى يۇنه تيجيلرى، چئشىدلى عونوان و درجه لر داشييان آريستوکراتلاردان موشكىل ايدى. اوغۇز آريستوکراسى سى، ايقيتدار صلاحيتينه و گوجونه صاحب بى لردن تشكىل تاپيردى .

اسكى تورک كتيبه لريندهكى « باى » كلمه سى « پرنس » و « بى » آنامينا گليردى . سلجوقلو متنلرينده، ۱۳. جو يوز ايلده آنادوڭوداكى اميرلره، واليلره « بک » ديهه خيتاب انديلردى. اوغۇز بويلارينين اوست طبقه سى آراسيندا

« اۇلۇق بىيى », « بى لىر بىيى », « دۇمدار بىيى », « چاقدا اۇل بىيى », « تۆمىن بىيى », « بوئى بىيى » كىمى عونوانلار واريدى. « اۇغوزنامە » يە گۆرە حوكومدار، اۇلۇق بىيى عونوانىنى بىيىن اۋزل خىدمەتلىرىنە گۆرە وئەردى. عونوانا لايىق گۇرۇلن شىخس، اۋدول اۇلاراق قىمتلى خىلعتلر و كمر (قىيش) آلاردى.

« بک / بى » عونوانى مىراث يۇلويلا بابادان اۇغولا گىچە بىلردى. اۇغوز ياسالارى بىليگىن (بگلىك) كىچىگە دىيىل، بۇيوك اۇغولا گىچەسىنە موساىدە اندىردى. اگر بىلر بىيى و يا خود تۆمىن بىيىنىن وارشى اۇلماسايدى، اوتون يئرینە «ساواشلاردا باشارى آلە گىتىرمىش، جسور» بىر كۆمۇتان گىچىردى. بعضاً، بو و يا او بوئى اۋز بىيىنى اۋزو « سىچە بىلردى ». آنجاق سىچىلن آدام، اصىلزادەلر دىستەسىندن اۇلمالىيدى .

بىلر، بۇيلارین باشىندا دۇرار، بۇلگەلرى ایداره ائدەر و سفر سىراسىندا امرىندەكى بىرلىگىن ایدارهسىندن مسۇل اۇلاردى. افضل الدین كىرمانى، كىرمان اۇغوزلارى آراسىندا اصىلزادە و امىرلرىن آلدىقلارى « سىسام », « قىصر » و « بۇلاق » عونوانلارىندان بحث اندىر. اۇنلار، « حشم قارا اۇغوز » آدىنى آلان اۇغوز اۇردۇسونو كۇماتانلىق ائەردىلر. اۇردونون داشىدىغى آدى حرفى حرفینە « قارا اۇغوز لشگرى » آنلامىنا گلیر. احتىمالا گۆرە، اۇرتايا چىخىشلارى اثئونىمىك دىيىل، تۇپلومسال بىر اۋزلىك اىچىرمكدهىدى. تاريخ لىتتراتورونده، اۇرتا چاغ تۈركلرىندە سادە خالقىن « قارا بۇدۇن » اۇلاراق تانىملاندىغى دىفعەلرچە بىلدىرىلمىشىدىر .

اۇغوز اۇردۇسونون ساغ و سۇل جىناحىنى يۇنەتن باشچىلارا « بىلر بىيى » عونوانى وئىرىلردى. تاريخى رىوايتلردە، اىچ و ائشىك اۇغوزلاردا بىلر بىيىندن بحث اندىلیر. گىئلە ساغ قاناد بىلرى، قاىى و بايات بۇيو رىيسلرى ؛ سۇل

قاناد بىلىرى ايسە، پىچەنك و چاۋۇلدور رىيسلىرىدىن سىچىلدى. بىلىرىن موھاكىمە ئىتمەك، جزالاندىرماق كىمى صلاحىتىلرئىلە بىرلىكدە يازىلى و سۇزلو (شىفاهى) قرارلارى دا اعتراض ئىدىلمەدن اوڭونلانىدى. بىلىرىن حاكىمىت سىنىرلارى، كۆچرى بۇيلارىدىن ساۋايى ئىرلىشىك تۇپلۇقلار اوزرىندە دە ئىتگىلى ايدى. ۱۲. جى يوز ايل توركىمن رىيسلىرىنە « اصىلزادە پرنسلىر » كىمى ايطاعت ئىدىلدى .

۱۲ - ۱۰. جى يوز ايللرە عايىد قايناقلار، اوغۇز و توركىمن بۇيى - آرىستوكراسى سىنىن اوست طبقةسى اولاراق « مەتلىر »، « ترخانلار »، « امىرلر » و « كۆك يۇكلار » دان سۇز ئىدىر. مەتلىر - بۇيى رىيسلىرى ؛ ترخانلار - « نجىب و سايقىن شىخسلر » ؛ كۆك يۇكلار ايسە - « اصىلزادە اينسانلار » ايدى. اوغۇز و توركىمن اصىلزادەلرى آراسىندا « امىرلر » داھا اۋندە گلردىلر. « ديوان لغات - التورك » گۆرە اوغۇزلار، عربجە « امىر » كلمەسىنى دۇغرو اولاراق تىلفۇظ ئىدىلەلمەيدىلر و اونا « خامىر » دىيەردىلر. كاشغارلى ماحمود، ھەمدە اوتلار آراسىندا « آغساقاللار » قۇرۇپونون اولدۇغۇندىن بحث ئىدىركى احتىمالا گۆرە « مۇحترم ياشلىلار » اولدۇقلارى اوچون اۋزلىرىنە سايقى دۇيولاردى .

۱۲. جى يوزايل اوغۇز و توركىمن عىسگر - بۇيى بوروكراسى سىنىفى آراسىندا « سالارلار »، « مۇقەملر » و « سردارلار » اۋندە گلردىلر. مۇھەمەد ابراھىمىن ئىرىندە، كىرمان اوغۇز رىيسلىرىدىن « سردار » و « امىر » اولاراق سۇز ئىدىلمەسى چۇخ جالىب دىر .

اوغۇز و توركىمن بۇيى - آرىستوكراسى سىنىفىنا اوست دوزنى بىلردە داخىل ايدىلر. اسكى تورك و اوڭغور كىتەپلرىندە « باي » كلمەسىنىن موعادىلى « زىنگىن » اولاراق آچىقلانماقدادىر. ۱۴ - ۱۳. جو يوز ايللردە سادەجە زىنگىنلر دئىل، بىلردە « باي » اولاراق وظيفەلندىرىلمىش دىلر. بۇش واختى ئىرىندە بىلر،

عومومیتدە سڧیل، یوخسول خیدمتچی و کۆلەلرلە مۇقاییسە اولۇنوردو. کاشغارلی ماحمود، فولکلور تصنیفلریندە «قارنی توخ بی لر و قارا باخت یوخسوللار» دان بحث ائدیر. اوغوز و تورکمن «بای طبقەسی» آراسیندا دۇرومو اورتا دوزئیده اولان «تاجیرلر» دە یئر آلیردیلا. ۱۲ - ۱۱. جی یوزایلرلە عایید قاینقلاردا، اوغوز و تورکمن تاجیرلرینە «ساتووجی» و یا «بزیرگان» دئییلردی. اوغوز - تورکمن توپلوموندا، دونیوی یاشاملا باغلی لیققلاری اولان یۇنەتیجی صینیڧلا بیرلیکدە دینی یۇنەتیجیلردە واریدی. ۱۰. جو یوز ایلین موشریک اوغوزلاری «حایاتلارینی و ماللارینی یۇنەتن» «شامان - حکیملرینە اینانیردیلا. اوغوز و تورکمن بویلاری آراسیندا ایسلامین قبول ائدیلمەسیندن سوئرا «عولما طبقەسی» ایجاد اولموشدو. ۱۴ - ۱۱. جو یوزایلرلە عایید قاینقلاردا، اوغوز و تورکمن شاهلاریندان، فقیه لریندن و درویشلریندن سۇز ائدیلمکدە دیر. قاینقلارین نقل ائندیگینە گۆرە، اوغوز و تورکمن توپلوموندا اوست دوزئی روتبەدە بوی - آریستوکراسی سی واریدی. یۇنەتیجی بۇلوم، چئشیدلی عونوان و درجەلر داشییان بوی - قبیله رییس لریندن و عسگری گوجلردن اولۇشاردی. بۇنلار، فئودال صینیڧین اوغوز - تورکمن توپلوموندا اورقانیزەلنمیش بیر بیچیمدە ایجاد اولان گوجلرین تیپیک تمثیلچیلری قوتۇموندایدیلا. ۱۳ - ۱. جو یوز ایل اوغوز و تورکمن توپلومو آراسیندا عولما طبقەسی دە ایجاد اولما مرحله سینى تاماملامیشدی. پیرامیدین یۇخاری سیندا یاقۇ و خانلارین یئر آلدیغی آتا ارکیل - هیئرارشیک گوجلر دۇرودو. هیئرارشیک قۇرقونون ایکینجی پیللە سیندە بی لر، امیرلر، سردارلار ایله قبیله و عسگری بوروکراسینین اۇندە گلن تمثیلچیلری یئر آلیردی. اوغوز و تورکمن آریستوکراسی سی، توپلومسال طبقەلر اوزریندە اساسی گوج ایدی و توپلومون داها گئنیش اۇزگور اویەلرینی گئندیکجە ایطاعتلرینە آلیردیلا.

توپلۇم فردلرينين ايطاعتى

بۇيوك سورولرە و زنگين مولكلره صاحيب اولان اوغوز و توركمين بۇيلارى، زامانلا اۇز بۇيلارينين گىرچك خانلارى (اربابلارى) دۇرومونا گلميشدىلر. كاشغارلى ماحمودون «ديوان»يندا «كۇله دۇرومونا دوشدولر» آنلاميندا «قۇلسيق آرلر» دئيىلن بۇي آداملاريندان بحث ائدىلير. ۱۳. جو يوز ايل سلجوقلو متلرينده زور و باسقى آلتيندا اولان «اۇزل آرلر» دن سۇز ائدىلير. كاشغارلى ماحمودون سۇزلوگونده «آرلرين بى اۋنونده ديز چۇكدوگو» آنلا تيلماقدادير. توپلۇمون كۇله لشديريلمە سىنين سببلرى آراسيندا، يۇخسوللاشما و باغيمسيز آداملارين ايتقيصادى سيخيتى يا دوشدوگو يئر آلير. ۱۱. جى يوز ايله عاييد بير اوغوز ماهنى سى دۇرومو تام اولاراق آچيق بير شكيلده آنلادير :

كىم زنگين ليگه صاحيدير سه

اوتنا بى ليك لاييق گۇرولور

ثروتدن يۇخسون قالان بى

آرلره احتياج دۇيور

بير ائردن آينان بو نوكتە، وارليقلى بى لرین بۇيون افرادينى اۋزونه نئجه تابع ائتديگينى و اوتلارا نئجه باشچىلىق ائتديگينى آنلاماميزا يول آچماقدادير. نئجه كى بللى اولور، توپلۇمون اۋزگور فردلرينين وارليقلى طبقە نين حاكيميتى آلتينا گيرمه سى گئىلده اكونوميك سببلردن قايناقلا نيردى. «ديوان لغات التورك» ده و باشقا قايناكلاردا يئر آلان بيلگيلر، اوغوز و توركمين بۇيلارى آراسيندا بۇرج سيستىمى نين اينكىشاف ائتديگينه داير بيلگيلر وئيرلر. بى لرین آرلردن معمولا

داھا چوخ اولدوغو ايقتيدارى، ايقتصاددان ساوايى باشقا سببلردن ده قايناقلانا بيلرميش. كۆلهلشمه نين آن ياقين بيچيمى، آرلرين گوجلو و انتگيلى بى لرين حيمايه سى آلتينا گيرمه سييدى. حثوان سورولرينين و اوتلاق توپراقلارينين دوشمان حملهلريندن قوروماسى مطرح اولدوغوندا، ضعيف كؤچمن قبيهلر، داھا گووه نمه لى موتفيقلره احتياج دويوردولار. ياز و پاييز مئوسيملرينده گئرجكله شن كؤچ حركتلى سيراسيندا، كؤچمن قبيهلر گوجلو بوئى بى لرينين اوندريگينده بير آريا گليرديلر. سوريه لى ميكاييل، سوريه توركمنلرينين يازدا « حثوانلارينا اوتلاق يئر آختارماق اوچون قوزئى بؤلگه لرينه كؤچ انديكلرى »ندن بحث اندير. بو كؤچلر سيراسيندا، بؤلگه ده يئرله شن كورد فئوداللارى، آردى آردينا توركمنلره عاييد قويون، آت، دهوه و اوكوز سورولرينه حمله اندرديلر. يئنه سوريه لى ميكاييلين آنلاتديغينا گؤره، «بو دورومدا توركمنلر ماللاريني قوروماق اوچون كؤچلر سيراسيندا بيرلشمه يى اوئغون گورموشدولر. » گئنله بو نوع بيرليكلرين باشيندا داھا گوجلو و چوخ سايدا قبيله يه حوكم ائدن بى لر يئر آليردى. كؤچمنلر ايچينده تام صلاحيته صاحب اولان بى لر، لازم گلدیگينده، اوزلليكله ده كيچيك و گوجسوز بوئلارى اوز آماجلارى يئوننده ايستيثمار ائتمكدن قاجينمازديلار. عئینی بوئيدان اولانلار ايسه، خيدمتكار و يا كۆله اولارق حاكيم گوجون سولطه سى آلتيندا يئر آلاردى. ۱۱. جى يوزايل سلجوقلو كؤچلىرى تاريخينه دايرر حيكايه لرده بو جور اولايلارا راستلانيلير. اوزلليكله ده، حثوان سورولرى و اوتلاق اراضيلر اوزرينده بى لرين اوزل مولىيت حاقلارنين اولماسى، ايقتيدار زنجيرنين حالقالاريني داھا دا مؤحكم لشديريدى. اورتا چاغ قايناقلارى، اوغوز و توركمن فئودال بوئى آريستوكراسى سينين زامانلا اوتلاقلارين صاحيلىك حاقيني آله گئچيرديكلرينه شهادت انديرلر. قايناقلار، سلجوقلو حوكومدارلارنين قيشلاق و يايلاق ساحه لرى، قاى و

باشقا بۇي رېيسلرينه ايقطاع اولاراق وئردىكلرىندىن سۇز ائدىرلر. بللى اولدۇغۇ قەدىيلە توپلۇم افرادى، اكونوميك سىبلرە گۇرە آريستوكراسى قاعيدەسىنى تشكىل ائىدن بىلرین آئىنە دوشموشدولر. بو دۇرومو سانجارين سولطانلىغى سىراسىندا وئرىلن رسمى فرماننامەلرە تايىد ائدىرلر. بو بلگەلرین بىرىندە، ۱۲. جى يوزايلده گورگن تورکمن بىلرینين حىوان سورولرى اوچون اوتلاق و سولاق توپراقلارینين پايلاشىمىنا قاتىلدىقلارى بىلدىرىلمەكدهدير. تورکمن بۇيلارى، سورولرىنى اوتلاتدىقلارى اوتلاغين اۇزل وئرگى سىنى اۇدەمک مجبوريتىندە- يدىلر .

اوغوز و تورکمن بۇيلارینين توپراق صاحىبلىگىنە دايالى فئودال اىستىتمارچىلىق، هلە سلجوقلو دۇولتى نىن قۇرولوشوندىن اۇنجه اينكىشاف ائتمەيە باشلامىشدى. ويلهلم آوتىروس بللە يازير : «اگر اراضى يئم باخىمىندان وئرىملى اولسايدى، اوتلار (تورکمنلر) تئز عئىنى يئردە چادىرلارنى قۇراراق راحاتجا اوتوراق ائەردىلر. آردىندان دا اۇز ايچلرىندىن بىر عاغىللى سىنى اۇلکەن حوکومدارينين يانىنا گۇندەرەرك، تعين اولان وئرگى مىقدارىنى قبول ائىدىب موتقابىل آنلاشما ترتيب وئرەر، بللەجه اوتلاقلار يئرلەشرىلر.» بودۇرومو، سلجوقلو کۇچلرىنى آنلادان تارىخ وقايىعنامەلرى دە دۇغرىلا ماقدادير. گردىزى، ۴ مين نفرلىک تورکمن عايىلەسىنن خوراسانداكى اوتلاق بۇلگەلرە گئتمک اوچون سولطان ماحمودا باش ووردوقلارنى خبر وئير. تورکمن رېيسلرى، بو باش وۇرماقدا، چئشىدلى قرارلارى قبول ائەجکلرى و وئرگى اۇدەيەجکلرى سۇزونو وئرمىشىدىلر .

فئوداللاشان اوغوز و تورکمن بىلرى، يئرلەشیک «ياتوقلارى» دا اۇز سولطەلرى آلتىنا آلمىشىدىلار. احتىمالا گۇرە، ياتوقلارى قىشلاق و يايلاق اوتوراق يئرلرىندە بىر سىرا مجبوريتلرە تابئع تۇتموشدولار. ياتوقلار، اۇز ايسکان ساحەلرىنى

قۇرۇمىي باشاراق، صنعتين چئشىدلى بۇداقلار يىلا اوغراشميش و اكينچى ليكله مشغول اولمۇش دولار .

آتا اركيل – فنودال يۇنه تيمده ايستىثمار چئشىدلرى

تابع دۇرومونا دوشن تۇپلۇم فردلرينين (قۇلسيق آرلرى، ياتۇقلار و آرلر) شيدتلى سۇمورولمه سى (ايستىثمار اولماسى)، آتا اركيل دوزه نين چئشىدلى نووعلار يىلا ايستىثمار ائديلميشدى. ايطاعت، اسكى گله نكسل ياشامين بوى ايچينده كى طبعى سئيرى ايدى ائله بيل. اوغوز و توركمين تۇپلۇم موندان بو جور موطابيقترلين اولدۇغو « ديوان لغات التورك » طرفيندن ده تاييد اولماقدادير. كاشغارلى ماحمود، ايلخيلارين اوتلا ديلماسيندا (آت بسله مه) و قورۇنماسيندا بوى آراسيندا قارشيليقلى يارديملاشمانين وارليغيندان سۇز ائدير. موكلف عئىنى يارديملاشما بيچىمى نين كئچه و باشماق اوره تيمى سيراسيندا دا وار اولدۇغونو مطرح ائدير .

ايطاعتين بير باشقا شكللى ايسه اولادلىق آلىنماسى و زنگين عاييله لر آراسينا اؤزگه لرين سۇخولماسييدى. اسكى توركمين سوى كۇتوكلرينين نقل ائتديگينه گوره، بوش واختى يئرینده اولان بى لر، آيرى بويا منسوب اولان اوشاقلارى « اولاد » گۇتوره رك آن آغير ائو ايشلرينده ايشله درديلر. اوغوز – توركمين تۇپلۇم موندان بو نوع اجتماعى طبقه لرين وارليغى، اورتا چاغ سۇزلوكلريندن ده آنلاشيلماقدادير. كاشغارلى ماحمودون سۇزلوگونده، «اؤكسوز» (يئتىم) و « ياد » – اؤزگه لردن بحث ائديلمكده دير .

اوغۇز و تورکمن بىلىرى، باشقا آتا ارکيل عنعنەلىرى دە ایستىشار آماجى اولاراق قوللانیردیلار. یوخاریدا آدى گنچن سۇى كۆتۆکلرینه گۆره بى، اۆز قیزینی اولادلیغیلا (اۆگنى اوغلیلا) اتولندییردی. بى و قاریسى، اولادلیقلارینین تۇى مصاریفى قونۇسوندا چوخ تۆتۆملو (مقتصد) داورانمایا چالیشاردیلار. رسمه گۆره، سادهجه اۆز اوغلونو دئیل، اولادلیقلاری دا اتولندیرمک زوروندایدیلار بى، باشلیق پۆلو وئرمەمک اوچون بۆیۆتدوگو اولادلیغا اۆز قیزینی وئیریدی. بۇنا گۆره داماد، قایناتاسینین یانیندا قالیب و اسکىسى کیمی بىیین ایشلرینه یتیشردى .

نقل اولۇنان تورکمن ریوایلرینده، اسکى تورک تۆپلۆمسال اتولیلیک قورومونون ده ییشن دۆزهنینین ایزلرینه راستلانیلیر. اسکى تورک قایداسى، دامادین بللی بیر مودت قایناتانین اتوینده قالماسینی واجیب گۆروردو. ائله بیل، داماد گلینین عایله سى طرفیندن اولاد کیمی اولۇنوردو. بعضى تورک لهجه لرینده «گۆئی»، «کیشى، قیز عایله سینین اوغلو اولدو» آنلامینا گلیمکده دیر. آروادینین عایله سیبله اوتوران داماد، بیر نچه ایل بۆیونجا قایناتاسینین سورولرینه باخماغا موطف ایدی. شجره یه گۆره، تورکمن بۆیلاری، اسکى گله نکلىرى یوخسوللارا قارشى ایستىشار وسیله سى اولاراق قوللانیردیلار .

اوغۇز و تورکمن تۆپلۆمومونون یوخاری روتبه لى یۆنه تیجى لرین سۇموروسو (ایستىشار)، ایقتىصادى سببلردن ساواىى، حربى گۆجه ده دایانیردی. نۆفوذلو بىلر، کۆهلردن تشکیل تاپان موحافىظ بیرلیکلردن ساواىى، بوى و قیبله دن آلینان عسگرى گۆجلرى ده قوللانیردیلار. بو بیرلیکلر، عومومیتده سچمه ساواشچى « ایگید »لردن اولۇشان یونگول (چیریک) سواریلردن عیبارت ایدی. اورتا چاغ یازارلاری، ساییلاری بیر نچه یوز ساواشچیدان عیبارت اولان ایلک سلجوقلو عسکرى بیرلیکلریندن سۆز اندیرلر. خانلار، بىلر و امیرلر، ایگیدلردن

دۆزەلن بیرلیکلری ساواش، غارت، حملە و سورەك اوۋوۋ اوچون استفادە ائیدیردیلر. رشیدالدین، ۹. جو یوز ایل سلجوقلو اوردۇسونون سئچمە گنجلردن اولۇشۇدوغونو و بو ساواشچیلار «نۇكر» دئییلدیگینی قئید ائیدیر. آنجاق «نۇكر» کلمەسی احتیمالا گۆرە داها سوترالاری گئیش بیر آنلام قازانمیشدی. «نۇكر» کلمەسینین اوغوز و تورکمن توپلومو آراسیندا یایقینلاشماسی، احتیمالا موغوللارین اورتا آسیایی استیلا سیندان سوتراکی دۇنمە عایید دیر. مؤعتبر قاینقلار گۆرە، قاراقویونلو خانیدانلیغی دۇنمیندە نۇكرلردن موتشکیل بیرلیکلر قوللاناردی. رشیدالدین، «نۇكر» تعبیرینی، داها چوخ سلجوقلو موحافیز بیرلیکلریندە قوللوق ائدەن «ایگیدلر» اوچون قوللانمیشدی.

۱۰ - ۹. جو یوز ایللرە عایید قاینقلار، اوغوز بی لرینین ایدارە سیندە اولان و «مولا» دئییلن کیرایه لیک بیرلیکلردن سۆز ائیدیلر. ابن الفقیه یین اثریندە، اوغوز حوکومداری اوغوللارینین موزدلو موحافیز بیرلیکلری حاقیندا بیلگیلر وئریلیر. «مولا» دئییمی بو یلارین و اۋزل شخصلرین مووکیللرینین ایجاد ائتدیگی بیرلیک آنلامینا گلیردی. مولالار سیلاحلی دیلار؛ ساواشلار قاتیلیر، آله گئچیریلن غنیمتلردن پای آلاردیلار. گئندە، بو بیرلیکلرین چوخ شیکایتی اولمازدی؛ چونکو کومتانلارینین تام نیطارتی آلتیندا دیلار.

اۋرتا چاغ قاینقلاریندا، تابع اینسانلار، «تبعە سیندە کیلر، بیرینین اۋنوندە گئندە نلر، امری آلتیندا اولانلار، خیدمتکارلار» آنلامیندا «اتباع» دئییلردی. ظهیرالدین نیشابوری و باشقا تاریخچیلر، سلجوقلو بو یو قوللوغوندا اولان چوخ ساییدا «اتباع ییغین» دان بحث ائیدیلر. ابن الاثیرە گۆرە، اولنلار «وئریلن فرمانلاری یثرینە یئتیرمکدە و قوللوغا حاضر دۇرومدا دیلار.» تابع مووکیللر و تبعە دە کیلر، سوسیال و ثروت ائشیتلیگی باخیمیندان فرقلی بؤلومە منسوب اولان فردلردن تشکیل تاپیردی. بو قورۇپلار، اوست دوزئی بی لرین امریندە

عسكىرى و آيرى مجبوريتلره مأمور اولۇنموشدولار. «اتباع ييغين» لارينا توركجه «قوللوقچى» و «تاپۇقچى» آدى وئريلن صينيقلار دا داخيل ايدى. كاشغارلى ماحمود «ديوان» ايندا «تاپۇقچى» كلمه سيني «خيدمتچى»، «ايطاعت ائدهن» آنلاميندا آچيقلاميشدير. ۱۲ - ۱۱. جى يوزايللر توركمن - اوغوز توپلوموندا بو نووع خيدمتكارلارين وارليغينا ت.هاوستما و پ.پئليوت طرفيندن ده توجوه اولۇنموشدور .

اوغوز و توركمن بۇيلارينين وارليقلى و نۇفۇزلى بىلر ييغين چئوره سينده، چوخ سايدا قوللوق وورغونلارى (!) (اربابى - خيدمت) واريدي. ابن فضلان، اوغوز رييسى اتراكين اوردوگاهيني آنلاداركن: «اوتون خيدمتچيلرى، موكبى و بۇيوك چاديرلارى واريدي» ايفاده سيني قوللانير. سياحين كيتابيندا بو قورۇپدان سۇز ائديلركن عربجه «ضَبْنَه» تعبيرى قوللانيلميشدير. بو كلمه نين توركجه ده كى قارشىلىغى «يتمك وئريلمه سى گرهن اينسانلار، نديملىر، هئچ بير فايداسى اولمايان انگلر» ايدى. آنجاق، بو خيدمتچيلرين مصرفى، ائيله ديگى خيدمتدن داها باهاليا چيخيردى. بۇيوك اوغوز رييسى نين ساخلووندا بو جور قوللارين اولماسى چوخ جاليب دير. ابن فضلان، اتراكين ائو خالقى يانيندا ياخين اقربا عاييله لر يندن ده سۇز ائدير. بۇنلار آراسيندا، عرب ائلچى نين كلمه سى موناسيبتى ايله «عمى اوْشاقلارى» دا يئر آليردى. بو دورومدا داها چوخ كۇچرى كند عنعنه سىيله قارشىلاشيريقي. ب. يا. ولاديميرتسووون آچيقلاماسى داها آيدىنلايىجى دير : «زنگين كۇچمنلرين، اؤزلىكله ده ايلخى صاحيبلرينين، بۇيوك توپلومولاردا كۇچمن اولاراق ييغيشمالارى مومكون دئيلىدى. اؤز حئيوان و اؤزلىكله آت سورولرى اوچون داها سربست ساحلر سئچمك مجبوريتينده يديلر». آنجاق بو دورومدا حئيوانين بسله نمه سى اوچون بير سيرا تهليكهلر اورتايا چيخيردى، چونكو بۇزقيردا گلەنك حالينا گلەش غارت و

سالديرييلار معمول ايدى. آنلاشيلان، بۇيوك حئيوان سورولرينه صاحيب بىلر، يانلاريندا سيلاحلى خيدمتچيلر و يارديمچيلار ساхлаماق مجبوريتينده يديلر .

يوخاريда آنلاتديغيميز ريوایتلر و آلييتيلار، آراشدирديغимيز دۇنم ايچينده اوغوز - توركمنلرده آتا ارکیل - فئودال قۇروملارين اينکيشاف ائتديگيني اورتايا قويماقدادير. بوى - قبيله قۇرولوشونا سون وئرمک اوچون ثروت و طبقه آيیریمی، توپلومون اؤزگور فردلرينين کؤلهلشدیريلمه سی سوره جى نين گره گى ايدى. اوغوز - تورکمن توپلوموندا فئودال ايليشگيلرين گليشمه سينده سلجوقلو دؤولتى نين ايجاد اولماسى بۇيوك اؤنم داشيميشدير. عسکرى قوللوق قارشيلیغیندا بۇيوك يئر و زمى لر (ایقطاع) آلان اوغوز و تورکمن بىلری، ساده جه اؤز قبيله داشلارینی دئييل، فتح اندیلن اؤلکه لرین امکچی و زحمت چکن کوتله لرینی ده سؤمورمه يه (ايستثمار ائتمه يه) باشلاميشديلار .

اۈچۈنچۈ بۇلوم

اوغۇز يابقۇ دۇۋىتى

۹. جو يۈز ايل سۇنلاریندا قوللۇغا اۇغرايان پۈچەنكلردن گۈرییه قالانلار، گۈتدیكجه سالیر و باشقا اۇغۇز بۇیلاریلا قایناشاراق اسیمیلە اولدولار. « شجرۂ تراکمہ » ایچکی - سالیر بۇیلارینین منشأیینی اۇغۇز - پۈچەنک قاریشیمی اولاراق گۇستریر. تورکمن خالق ریوایتلرینده ایسه، سالیر قازانین قاراقالباق بی یینین قیزیلا ائولندیگی آنلا تیلماقدادیر. افسانه لرده، سالیرلارلا قاراقالبقلارین آنا طرفیندن فامئل اولدوقلاری قئید اندیلیمکده دیر. سوۋت

تاریخ آراشدیرمالاری، قاراقالپاقلارین پئچەنکلرین موسقیم تورونلاری اولدوغونو ایثبات ائتمیشدیر. قاراقالپاق بوی شجرەسی دە اونلارین تورکمنلرلە ائتیک باغلاری اولدوغونو تأیید ائدیر. قاراقالپاق افسانەلریندە، سلجوقلو فوتوحتاینا قەدر اونلارین تورکمنلرلە بیرلیکدە سیردریا اطرافیندا اوتوردوقلارینا ایلیشگین بیلگیلر یثر آماقدادیر.

اوغوز - پئچەنک ساواشلارینی مطرح ائیلەین تورکمن ریوایتلری، یاری افسانەوی حیکایەلردن تشکیل تاپیر. حیکایەلرین باش قاهرمانی، سالیقازان دیر. ریوایتە گۆرە، گویا بیر چوخ تورکمن قبیلەسینین بوی آتاسی دا اودور. نتیجەدە بو قاهرمانا بیر چوخ افسانەوی اوزللیکلر ایضافە ائدیلیمیشدیر. یئنە دە تورکمن خالق حیکایەلری، اورتا آسیا اوغوز بویلاری تاریخینە داییر بیر سیرا گئرجک حادیثەلر متنیندە داشییر. خالق قاهرمانلیق ناغیللاری، اوغوز - پئچەنک ساواشلاریلا ایلگیلی ایلک قایناق درجەسیندەدیر. تورکمن افسانەلرینە گۆرە، بو ساواشلار گئچجی ظفرلرلە اوزانیب یئنە سورەردی. پئچەنکلرە قارشى ساواشلاردا اساسی رولو سالیق اوغوز بویلاری اوینایردی. ایلک توققوشمالار، شوبهەسیز ۸ جی یوزایلدە پئچەنک - کانقار بویلارینین اوتوردوقلاری سیردریانین اورتا آخیملاریندا اوز وئرمیشدیر. اوزون ایللر داوام ائدن ساواشلارین سونوجوندا اوغوزلار، پئچەنک فئدراسیونونو مغلوب ائتمەیه موقۇ اولورلار. تقریباً ۹ جی یوزایلین اورتالاریلا سونلاری آراسیندا اوغوزلار، بو قبیلە فئدراسیونونو سیردریانین آشاغی آخیملاریندان و آرال جیواریندان کؤکدن چکیب آتیرلار. بئلەلیکلە پئچەنک قالانلاری، اوغوز کونفئدراسیونو دوزەنیندە یثر آلیرلار. اوغوز بویلری، پئچەنکلرە قارشى چیخدیغی ساواشلاردا، احتیمالا گۆرە قیماق و قارلوق قبیلەلرینین بیر قیسمی نین یاردیمینی دا آلمیشدیلار.

آنچاق، ۹. جو يوزايلين سوتوندا خزرلرله اتيحاد ساغلايان اوغۇزلار، پئچه نكلره سون بير ضربه ائنديرهك اورال - وولقا نهيرلري آراسيني آله گئچيرديلر.

سيردريا يابقو دؤولتى نين تشكولو

۸. جى يوزايلين يارىسى ايله ۹. جو يوزايلين سونلارى آراسيندا جريان ائدن فيرتينالى اولايلا، اورتا آسيا اوغۇز بويلاريندا دؤولت تشكيلاتلانماسى عونصورلار نين اينكىشاف ائتمه سينده عاميل اولماق وظيفه سيني گورموشدور. پئچه نك - كانقار كوئنفئدراسيونونا قارشى يثريدلن ساواش و خاريجى امنيتين ساغلانماسينين حياتى اؤنم داشيديغى، بو انگيزه ده واضيح بير روئل اوينايمشدير. بو سوره جين، باتى تورك خاقانليغى نين ييخيليشيندان سوترا باشلاميش اولدوغو آيديندير. آنچاق، اوغۇز يابقو دؤولتى نين، او. پريستاكين تخمين ائنديگى كيمي، ۷۶۶ يلىنده قورولدوغونو سامميرام. اورتا چاغ قايناقلاريندا دا بو نظرى دوغرودان دستكله يين بيلگيلر موجود دئييل. اوغۇز دؤولتينه مربوط اولان ايلك يازيلار، آنچاق ۹. جو يوزايل سونو ايله ۱۰. جو يوزايل باشلارينا عاييد عربجه قايناقلاردا راستلاماق مومكوندور. سيردريا يابقو دؤولتى نين سون قورولوش سوره جى بؤيوك بير احتيماللا تام بو تاريخده گئرچكلشميشدير.

اوغۇزلارين اوزلرينه اوزل بير دؤولتلىرىن سولدوغونو گؤسترن آن ائركن بيلگيلر، ابن واضح اليقويى نين اثرينده يئر آلماقدادير. يازار، تورك ديللى بوئى و توپلولوقلاردان بحث ائدهركن بو جور دئيير: «توركيستان و توركلر، بير نئچه تپيه و مملكته آيريلير. بوئلار، قارلوقلار، توكوز - قوزلار، تورگشلر، قىماقلار و قوزلاردير. بو تورك توپلولوقلار نين هر بيرينين اوز دؤولتى واردير و اونلارين

ھەر بیرى اۋبۇرسویله ساواشار. « یعقوبى نین وئردیگی بیلگی، سادهجه اوغوز دۋولتى نین ذیکر اندیللمه سی جهتیندن دئیل، عئینی زاماندا اونلارین قوشو تورک قبیله لريله آپاردیقلاری ساواشلارین بیلدیریللمه سی آچی سیندان دا دیقت چکیجیدیر. بو قبیله لر آراسیندا قارلوق و توكۇز - قوزلارین آدلارینین دا گئچمه سی، ایستر ایسته مز نظریمی جلب ائتمکده دیر .

« کتاب اخبار البلدان », ۱۰. جو یوز ایل اوغوز بو یلارینا ایلیشگین سو ن درجه ده یر وئرمه لی بیلگیلر احتیا ائدیر. ابن الفقیه، قیماق و توكۇز - قوزلارلا بیرلیکده اوغوزلارین دا اۋزلینه عایید بیر « حوکومدارلاری » نین اولدوغونو و اونون تورکلر آراسیندا باشقالاریندان داها مؤعتبر اولدوغونو آچیقلایر. بونونلا بیرلیکده یازاریمیز قارلوقلارین دیگر قبیله لرین هامی سیندان داها « اصیل » اولدوقلارینی قئید ائدیر. اثرینین مؤحتواسینا گوره ابن الفقیه، بیلگیلرینی اۋز دۋنه می اولاراق قبول ائدیلن ۹. جو یوزایل باشلاریلا سینیرلی تۆتموشدور .

یعقوبی و ابن الفقیه یین اثرلرینده قئید ائدیلن بیلگیلر بیلدیریلن تاریخده اوغوزلارین اۋزلیرینین بیر دۋولتلی اولدوغونو و گوجلو « حوکومران » قبیله لردن بیرى اولدوغو سوتۇجونا یئتیشمه میزه یول آچیر. ابن الفقیه یین اوغوزلاری ماورالنهره یئرلشدیرمیش اولماسی، بیزیم اوچون آیری بیر اۋنم داشی ییر. گۈرولدوگو کیمی، اینجه له نن متنلرده ۹. جو یوزایل سونلاری ایله ۱۰. جو یوز ایل باشلاریندا تشکول ائدن سیردریا اوغوز دۋولتیندن سۋز اندیللمکده دیر .

اسکی و یئنی قوز ائلی

ادريسى نين اثرى و خريطه لرى، ۱۰. جو يوز ايلده اسكى و يئنى اوغوز باشكنت لرینی آیری آیری گۇسترمكده دير. « كتاب روجار » دا اوغوز ائليندن بحث انديلركن، اسكى و يئنى قوژ ائلينين آدلارى گئچير. ادريسى بئله دئير : « خيام ايله يئنى قوژ ائلى، يعنى گونئى ايله باتى آراسينداكى فاصيله، دۇرت گونلوك يول دور ». « كتاب روجار » ين چئشيدلى يازمالاريندا اولان خريطه لرده، اسكى قوژ ائليندن ده سۇز انديلير ۱۱۵۴ ايلي خريطه سينده اسكى قوژ ائلى، خارزم گولو گونئى دوغوسو ايله رۇزانين گونئى آراسينا يئرلشديريلميشدير. اسكى قوژ ائلى نين گونئى دوغوسونون داها ايره لى سينه ايسه آدى بللى اولۇنمايان بير داغ سيلسيله سى و داهلان شهر - قالاسى نيسبت وئريلميشدير. ۱۱۹۲ ايلي خريطه سينده اسكى قوژ ائلى، شاش بۇلگه سينين قوژئى دوغوسونا چكيلميش ايرى داغ سيلسيله سينين اتگينده اوتۇردولموشدور. « صوره الارض » ده اسكى قوژ ائلى، شاش نهري گونئينه، چاغرا اوغوز داغى نين قوللارى ايله بيرلەشن داغين ياخينلاريندا گۇستريلميشدير. اسكى قوژيا، سىردريا قاراتاوى، چو نهري و تئين - شانين باتى اوزانتيلار ييلا حصر اولموش بۇلگه ده يئر آليردى. « نزهة المشتاق » دا اسكى قوژ ائلى نين خيام شهرينين گونئى باتى سيندا اولدۇغونا ايشارت انديلير. بو آچيقلاما، ادريسى نين يوخاريدا وئريلن خريطه بيلگيريله تام اولاراق موطابق دير. اسكى قوژ ائلى آدينين، اوغوز قبيله لرينين سابىق « باشكنت » ى اولدۇغو قطعى دير. احتمالا گۇره بو شهر، اورتا آسيا اوغوز بى لرينين ايلك ايقامتگاهلاريندان بيرى ايدى. « نزهة المشتاق »، اسكى قوژ ائلى ايله بيرليكدە يئنى قوژ ائليندن ده بحث اندير. ادريسى، شاش نهرينين آشاغى قيسيملاريني آنلاداركن يئنى قوژ ائلى نين آدينى دا ذىكر اندەر. اوغوز دۇولتى نين باشكنتى يئنى قوژ ائلينده اوتلارين « حوكومدارى » قيشلاردى. ادريسى يه گۇره اوغوز حوكومدارينين آنا ايقامتگاهى جند و خارا ايدى.

« کتاب روجار », اوغوزلارین جورجان و خارزمله تيجارت اتئديکلريندن بحث ائدير. سیردریانین آشاغی آخیملاریندا یئر آلان یئنگی کنته یئنی قوز ائلی دئییلدی. بو آدلانديرما, چوخ احتمالا گۆره ۱۰ - ۹. جو یوزایلده سیردریا جیوارینداکی بوزقیرلاردا حاکیمیتین اوغوزلار طرفیندن آله گئچیریلمه سییله باغلیدیر. ۱۰. جو یوزایل عرب - فارس قاینقالارینین, اوغوز یابقولارینین باشکنتینه یئنگی قیشلاق دئییلدیگینی قئید ائتمه لری ده بوئون بیر دلیلی دیر. آرکئولوژیک تاپینتیلاردان بللی اولان قدهر یئنگی کنت, آنتیک دؤنمده ده موجود ایدی. ساده جه شهر ۱۰. جو یوز ایلده خارزملی اوستالار طرفیندن یئنی دن قورولموش و تعمیر اولونموشدو. یئنگی کنتین اساس نوفوسونو کولونیستلر, اوزللیکله ده خارزم کؤکنلی لر تشکیل ائدیردی. شهرده یئرله شیک حایاتی منیمسه میش اوغوزلاردا اوتورماقدا ایدی. شهر خارابالاریندا آچیغا چیخاریلان سیرامیک پارچالاری دا بوئون ایشبات ائتمکده دیر .

اورتا چاغ عرب قاینقالاریندا, یئنگی کنت حاقینداکی ایلک بیلگیلره ابن روستانین اثرینده راستلانیلیر. مؤلف, خارزم گؤلونون دوغو ساحیلینی آنلادارکن یئنگی کنتده اوتوران بیر « حوکومدار » دان بحث ائدير. اما ندن ایسه یئنگی کنتده اوتوران او حوکومدارین آدینی وئرمیر. بو یئرله شیم مرکزینین آدینا چوخ داها سونرالاری دا یئنی شهر دئییلمه سی ایلگی چکیجیدیر. مسعودی, آرال گؤلۈ چئوره سینده اوتوران موسلمان خالقین یئنی شهرده ساکسنلشدیگینی سؤیله ییر. « اوتا گۆره, » بۇرادا اوتوران تورک نوفوس آراسیندا قوزلارین اوستونلوگو وار و اونلار, کۆچری و یئرله شیک حالدا یاشاییرلار. بو خالق, تورکلردن اولوب, آشاغی یوخاری و اورتا خالق اولاراق اوچه آیریلیمیش دیر. « احتمالا مسعودی بۇرادا, جئتی سو, قاراتاو اتکلری, سیردریانین اورتا آخیمی و

عئینی شکیلده آرال و قوۋۇتى خزر ساحیللرینده یاشایان یئرلى اوغوز قورۇپلاریندان سۇز ائتمکده دیر .

ابن حوقل ده، یئنی شهر اولاراق آدلانان یئنگی کنت حاقیندا جالیب بیلگیلر وئریر. یازارین تاریخه و جوغرافیایا داییر اثرینده یئنی شهر، قطعی بیر ایفاده یله اوغوز دؤولتی نین باشکنتی اولاراق گۇستریلیر. ابن حوقله گۇره یئنگی کنت، سیردریا آغزیندا یئر آلان آن بۇیوک یئرله شیم ساحه سیدیر. یئنی شهر، باشکنت اولماقلا بیرلیکده اوغوز حوکومدارینین دا قیشلیق ایقامتگاهیدی .

آنلادیغیمیز قدهرله یئنگی کنت، ۱۰. جو یوزایلدده هم باشکنت، هم ده اوغوز حوکومدارینین قیشلیق ایقامتگاهی اولموشدور. یئنی قوۋ ائلی نین اوغوزلار طرفیندن دؤولتین مرکزی اولاراق سئچیلمه سینین بیر چوخ سببی واردیر. بوئلاردان آن اؤنملی سی، یئنگی کنتین اوغون بیر جوغرافیادا یئر آلماسی و اورتا آسیانین بۇیوک زیراعت بۇلگه سینین اورتاسیندا اولماسیدیر. یئنی قوۋ ائلی، اوغوز بوۋقیرلاریلا خارزم، ماورالنهر و خوراسان آراسیندا کوریدور ایشی گۇروردو. اوغوز یابقولارینین اوتۇردوقلاری سیردریا شهرلری، توپراق و سو یولۇیا گئرچکله شن تیجارتین اؤنملی مرکزلری دۇرومندایدیلار. ابن حوقل، سیردریادان یئنی شهره غله و بوغدا یوکلۇ گمی لرین گندیب گلدیگینی یازیر. یئنگی کنت، قیماق توپراقلاریندان نۇر، ایشیم، کنگیر و ساری سو چۇللری بویونجا اۇزانان کروان یولۇ اوزرینده یئر آلیردی. بو یول سیغناق و گوئی اۇرالا دوغرو گئدن تیجارت یوللاریلا بیرلشیردی .

« کتاب روجار » آدلی اثرده یئر آلان بیلگیلرین آنالیزی، ۱۰. جو یوزایلدده اوغوزلارین ایکی سیاسی مرکزده چۇخونلوقدا اولدوقلارینی اورتایا قویماقدادیر. بوئلاردان بیرى، ادریسی نین خریطه لرینده اسکی قوۋ ائلی آدیلا گۇستريلمکده و تئش - شانین باتی اتکلریله سیردریا قارتاوی آراسینا یئرلشدیريلمکده دیر.

اۇبورو ايسه، سىردىيانىن آشاغى قىسىملارىنداكى بىر بۇلگەدە گۇستىرىلن و اوغوز يۇنە تىجىلرىنىن يىنى ايقامتگاھى اولاراق قئىد ائدىلن يىنگى كىت ايدى .

بو حقيقتىن آچىغا چىخارىلماسى، اورتا آسىا اوغوز دۇولتىنىن دوزەلدىگى بۇلگەلرىن تارىخىنە باخماق اوچون گنىش بىر اۇفوق آچماقدادىر. اسكى و يىنى قوژ شىهرلىرىن وارلىغى، اوغوز دۇولتىنىن تارىخىندە ايكى بۇيوك دۇنمين اولدۇغونا ايشارت ائدىر. نە يازىقكى، هلەلىك اسكى قوژائلىنىن نە زامان اوغوزلارنىن آنا مركزى اولدۇغونا داير بىلگىلردن محروم قالمىشيق. سانىرام كى، تقريباً ۱۰. جو يوز ايلن ايكىنجى چرەگىندە بۇرا اوغوز يابقولارىنىن ايقامتگاھى ايدى. اسكى قوژائلىنىن، اورتا آسىانىن اساسى اوغوز كوتلەلرىنىن ايلك يىرلشىم ساحەسىندە يىر آلماسى چوخ جالبىدىر. نزەالمشتاق دادا بللى اولدۇغو كىمى، بو بۇلگەلر، اوغوزلارنىن « ايچ » يوردو اولاراق آدلاندىرىلردى.

احتىمالا گۆرە، داھا اۇنچە جىتى سو و سىردىيانىن اورتا آخىملارىندا ياشايان اوغوز بوى بىلرىنىن اوتتوراق مركزى اسكى قوژائلى ايدى. يىنى قوژائلى ايسه، آنجاق، ۱۰. جو يوزايلدە پىچەنكلرە قارشى موفق حمەلر ائىلدىگىندن سوترا اوغوزلارنى باشكىتى اولموشدور. يازىلى مأخذلرىن ۱۰. جو يوز ايلدە يىنگى كىتتىن يىنىدن احياسى و تحكىمينە ايشارت ائدن آرکئولوژىك اشىاللارلا قارشىلاشدىرىلماسى دا بو نظرى دوغرولاماقدادىر .

اوغوز دۇولتىندە سالىرلار دۇنمى

اورتا چاغ قايناقلارىندا، سىر دريا يابقو دۇولتىنىن سياسى دۇرومونا ايلشىگىن نە يازىق كى ھىچ بىر بىلگى يوخدور. قوتۇيا داير بىلگىلر، گىنلەدە

تارىخى رىوايتلاردا ۋە افسانەلەردە قۇرۇلمۇشودۇر. «اوغۇزنامە» نىن چىشىدلى وئرسىونلارنىدا، اوغۇز دۇولتىندە سالىر بۇيۇنون اۇنملى رۇل اۇينادىغىندان سۇز اندىلىر. بو رىوايتلەر گۇرە، سالىر بىلىرى اۇزون بىر مۇدەت اوغۇز ائلىندە حوكوم سورمۇشودۇر. ۱۴. جو يوز ايلده رشىدالدىن تىت ائىدىگى اورتا چاغ منقىبەلرىندە بئله دىيىلىر: « حاكىمىت پايەسى اۇزون بىر سورە اوغۇزون عايىلەسىندە اۆلمۇشودۇر. حاكىم عونوانى اۆ قەدەر اۇزون سورە سالىرلار خانىدانىندا قالدى كى، بۇندان سۇترا باشقا بۇيلاردان دا سايقىن حوكومدارلار چىخدى. »

داھا گىچ دۇنمە ايلشگىن وئرسىونلارنىدا (اوغۇز نامەنىن)، سالىر بىلىرىن اۇزون ايللر خان - خانان اۆلدۇقلارى و توركىستاندا « توركلر ايله تاجىكلرى ايدارە ائىدىكلرى » آنلايتىر. سالىرلار، قۇدرتلى بىر بۇي ايدى؛ تۇغلار، يعنى اۆزل سانجاق و بايراكلاردا صاحىب ايدىلر. ايقىدار، توركىستان اوغۇز بۇيلارى آراسىندا عوصيان و شورىشلر باش وئرنە قەدەر سالىرلارنى ايلندەيدى. داھا سۇترا آرالارىندان سلجوقلو خانىدانىنى دا چىخدىغى قىنىقلار، اوغۇز ائلىندە حاكىمىتى آله گىچىردىلر .

محمد نىرىنىن اثرىندە يئر آلان «اوغۇزنامە» نىن آيرى بىر وئرسىونىدا، اوغۇز دۇولتىندە حوكومتىن اۆلجە قايىلار ايلندە اۆلدۇغو، سۇنرادان سالىرلار گىچىدىگى قئىد ائىدىلمەكەدەر: « حاكىمىت قايى خانىن و اوغۇللارنىن ايلندەيدى تا عصردن عصيرە، نىيىلدىن نىيىلە گىچەرك تاغ خانىن اوغلو، اوغۇزون اوغلو سۇل قانادان سالىر بۇيونا گىچەنە قەدەر. سالىر بۇيو ايله ايران ساسانى پادىشاھلارى آراسىندا (محمد (ص) نى و ھلە ايسلامدان اۇنچەكى دۇنملردە) چوخ سايىدا تۇققوشمالار و قانلى ساواشلار اۆلمۇشودۇ. آردىندان عاباسى خانىدانى زامانىدا توركلرىن بىر قىسمى ايسلامى قبول ائىلەدىلر. نھايت، زامانىن

گنجمەسییلە، عاباسی دؤولتی نین تشکۆل چاغیندا تاغ خانین اوغلو سالوړون اوّلوموندن سوئرا، قاراخان عونوانلی جاناق خان آدلی بیرسی حوکومدار اوّلدو. او، ایسلامی قبول ائدن تورک حاکیملریندن بیریدى. هيجرى ۳۰۰ ایلینده (م. ۹۹۹) ایکى مین تورک عاییلەسى ایسلامی قبول ائدەرک موسلمان اوّلدولار، ائله بوئا گۆره ده اوئلار تورکیمان اوّلاراق آدلانديریلدیلار. داها سوئرا بو کلمه خالق آغزیندا قیسسالتیلپ تورکمن شکلینه گلدی. تورکمن آدی دا او دؤنمدن قالمیشدير .

آراشدیریلان تاریخی ریوایتلر، چوخ آنلامسیز قوشما حیکایه لر و دوغورلوغو شوبهه لی اوّلان بیلگیلردن تشکیل تاپیرلار. اؤزلیکله اوغوزنامه وئرسیونلارینداکی اوّلایلارین کرونولوژی سی خیالی دیر. اؤرنه یین، سالی ر حوکومدارلارینین هله ایسلامدان اؤنجه ایران پادشاهلاریلا ساواشدیقلا رینی اینانماق چتین دیر. بو ریوایتلرده یئر آلان سالی ر خانلاری، گئرجک تاریخی آدمالار اوّلمایب، حماسی تیپلر دیلر. آنجاق، بعضی افسانه وی اؤزلیکلرینه باخمایاراق آراشدیریلان ریوایتلر، یئنه ده اوغوز دؤولتینده حاکیم اوّلמוש سالی ر بی لری حاقیندا بعضی خاطیره لری قورۇیورلار. اینجه له نن ریوایتلرین اؤنمی ده بۇرادان دوغور، تورکمن ریوایتلری، پنجه نکله ره موجاديله ده سالی ر بو یونون بۇیوک روّل اوینادیغیندان بحث ائتمکده دیر. احتیمالا گۆره بو ریوایتلر، ۹. جو یوزایلدە سالی ر ریس لرینین صحنه یه گلدیکلرینه و سیردریا یاقو دؤولتینده سیاسی حاکیمیتی آله گنجیردیکلرینه ایشارت ائتمکده دیر. « اوغوز نامه » وئرسیونلاری، سالی ر بو یوندان گلن خانلارین حاکیمیتی نین، سلجوقلورلارین ظهورنا قده ر داوام ائتدیگینی گؤستریر. بۇرادان دا، اوئلارین اوغوز ائلینده تقریباً ۱۰. جو یوزایلی ن اورتالارینا قده ر حوکوم سور دوکلرینی تخمین ائتمک مومکوندور .

اوغوز دۆولتینده بارانی حاکیمیتی

سیردریا یاققۇ دۆولتى خانیدان تارىخینده، داها سوتراکی آنی (بیردن اوز وئرن) ده ییشیک لیکلر مجهوللۇغونو قورۇيۇر ھلە. سلجوقلو اۇنجه سى يىنگى کنت حوکومدارلاری حاقینداکی اوغوز و تورکمن ریوایتلری، قاریشیق دیر و ایناندىریجی تعبیرلردن اوزاقدیر. بعضی لرینه توجوه ائتمەسک، بۇنلارین چوخو، علی خان و اوغلو شاه ملیک حاکیمیتینه داییر حیکایه لردن عیبارتدیر. بو سوتۇنجوسو، بعضی اورتا چاغ قایناقلا ریندا، گئرچک تارىخی شخص اولاراق آنلاتیلیر. بو، بللی اولچولرده، «اوغوز نامە» و «شجرە تراکمه» ده کی ریوایتلرین تصحیحینه یاردیمچی اولور. آنجاق، علی خانین حاکیمیتیه گئچیش تارىخینی قطعی اولاراق بللی ائتمک، تارىخلری تثبیت ائدیلمیش تارىخی اولایلارین موجودیتی اولمادیغی سببی ایله مومکون دئییلدیر. اوغوز ریوایتلرینده، علی خانین سلجوقلولارین ظوهوروندان اۇنجه يىنگى کتتده حاکیم اولدۇغو بیلدیریلیر. تورکمن شجره لرینده، آرال چئوره سى بۇزقیرلاریندا اوتوران اوغوزلارین اوتۇ خان سئچدیكلری قئید ائدیلمکده دیر. ابوالقازی یه گۆره، « او زمانلار اوغوز خالقى سیردریانین هر ايكی طرفینده کی مصیبه یاخین یئرلرده یاشاییردی. موغوللارین ظوهورو و تئز - تئز حملة ائتدیكلری اوزرینه، بۇنلارا (موغوللارا) قارشى چيخا بيلمەين خالقين چۇخو، اۇرگنجه كۇچ ائندى. قالانلار، علی آدیندا بیرینی خان اعلان ائتدیلر.

الیمیزده کی قایناقلارین وئردیگی بیلگیلرله دوز گلمه یین بو حیکایه لردن، کرونولوژیک بیر نتیجه چیخارماق چوخ چتیندیر. آنجاق، بو آنلاتیلانلارین، ۱۰. جو یوزایلده قاراخانلیلارین باتی یئددی سو و ماورالنهری ایشغال ائتمه لری

سیراسینداکی حادثیهلرین ده ییشیک بیر اینعیکاسی اولماسی احتمالی دا مومکوندور. یوخاریدا ذیکر ائدیلن تاریخی ریوایتلردن حرکتله، علی خانین ۱۰. جو یوز ایلین ایکنیجی یاریسی اورتالاریندان سوئرا ایتیدارا گلدیگی سؤیله نه بیلر .

قایناقلارا گؤره، ۱۰. جو یوزایلده حاکیمته گلن علی خان، بارانی قبیلهلریندن چیخمیشدیر. ابن فندق، شاهملیکی آنلادارکن اوتو، ابوالقوارس شاه ملیک ابن علی البارانی دییه تانیدیر. « بارانی » لقبینی، بو قبیلهنین، ینگی کنت اوغوز خانلارینین یننی خانیدانی نین اؤبور اویهلری ده داشی ییردی. ۱۱. جی یوزایلین ایلک یاریسیندا، ماورالنهر سلجوقلولاریلا اوز وئرن ساواشلارا قاریشان آلپ قارا بارانی دن بحث ائدیله. بۇرادا بارانی، عینی آدی داشیان بیر بویا منسوبیتی گؤسترن لقب اولاراق قارشیمیزا چیخماقدادیر. بعضی باشقا تاریخسل دیلر ده بو نظری دستکله ییرلر. آشاغیدا گؤره جگیمیز کیمی، روس وقایعنامه لری، ۱۱. جی یوزایل اورتالاریندا دوغو اوروپا سرحدلرینده یاشیان تورک قبیله لری آراسیندا بهرندی آدی بیر قبیله دن سؤز ائدیله. « بارانی » اتنونیمی، « بهرندی » قبیله آدی ایله راحتلیقلا موقاییسه ائدیله بیلر. چوخ احتمالا گؤره بودئیملرین تملی توتئم حاصللاریدیر .

« باران » - « ماران » تورک دیلی نین چئشیدلی لهجه لرینده « داغ گئچسی »، « قویون »، « گئچی » آنلامیندادیر. وان گؤل و اطرافیندا یاشیان تورکمنلرین لهجه سینده « باران » ین قویون آنلامیندا قوللانیلماسی چوخ ایلگینچ دیر. چاغداش قازاخ دیلینده « باران » کلمه سی توت رنگلی حیوانلار آنلامیندادیر. « بهرن » ایصطیلاحی، تاتار و باشقیر دیللرینده ده « قوزو » دئمکدیر .

بارانی و بهرنی کلمه لری ده احتمالاً باران و بهرن دن گلیر. اوغوز بویو بارانی نین قارقویونلو ایله یاخین رابیطه سی اولدوغونو تخمین ائتمه میز اوچون

اساسلىق تارىخىيىل بلگىلەر واردىر. دولتشاه سمرقندى يە گۇرە، قاراقۇيۇنلۇ بۇيۇ ۱۳. جو يوزايل باشلارينا قەدر، قازى قۇرد سىلسىلەسىنىن داغلىق بۇلگەسىندە ياشايدى. اورتا چاغ قايناقلارى، قاراقۇيۇنلۇ سولالەسىنىن بارانىلردن گلدىگىنى گۇستىرير. احمد غفارى، قاراقۇيۇنلۇ حوكۇمدارلارىنىن دا بارانى دىيە آدلاندىرىلدىقلارىنى بىلدىرىر. قاراقۇيۇنلۇلارنىن بايراقلارىندا قارا قۇيۇن شىكلىنىن اولماسى اولدوقچا دىقت چكىجىدىر. توركىمن تارىخى رىوايتلىرى، قاراقۇيۇنلۇلارنىن منشائىنى قارا قۇيۇنلا بىرلشدىرىر. خالق افسانەلرىندە، بىر آدمىن ايكى اوغلونون اولدۇغو، اوللاردان ايلكىنە آغ، ايكىنجى سىنە ايسە قارا قۇيۇن وئردىگى دىيىلىر. رىوايتلرە گۇرە، قاراقۇيۇنلۇلار، بۇي آدلارىنى بو اوغلۇلارنى ايكىنجى سىندن آلمىش ايمىشلار .

مووجود تارىخى بلگىلردە، على خانىن بارانى بۇيۇندان گلدىگىنى دوشونمەمىز اوچون دىلىمىز واردىر. بارانى بۇيۇ، احتىمالاً روس وقايىعنامەلرىندە مطرح اولان بەرەندىلرە تقابول ائدىر. بو كلمەنىن كۇكو، بۇي و يا قىبىلەنىن حامىسى و توتىمى سايىلان قۇيونا دۇيولان سايقىيا دايانماقدادىر. بارانىلر، احتىمالاً داها گىچ دۇنمە قاراقۇيۇنلۇلار اولاراق آدلاندىرىلان اوغۇز بۇيىلارىندان بىرىدى .

اوغۇز دۇولتىنىن سىياسى دوزەنى

اورتا آسيا اوغۇز دۇولتى، ۱۰ - ۹. جو يوزايللردە مونوليت بىر دۇولت دىيىلدى. بو دۇنم قايناقلارىنا گۇرە، اوغۇز ياقۇلارى گوجلۇ بىر اىقتىدارا صاحب دىيىلدىلر. ادريسى، اوغۇزلاردا باغىمىسيز و يارى باغىمىسيز توپراق صاحىبلىرىنىن اولدۇغونا اىشارت ائدىر. « كتاب روجار »دا بعضى اوغۇز بى و

تيگينلريندن بحث ائديلمكدهدير. بۇيوك بوى بيرليكلرينين باشيندا دۇران بو بىلرين مۇحكَم قالالارى ايقامتگاه اولاراق قوللانديقلارى قئيد ائديليِر. بو قالالاردا، سو مخزنى و يئمك لوازىمى ساخلاناردى. ادرىسى، اوغوز بىلرينين اوز ايقتيدارلاريني قورۇوماق اماجيلا اوزل بيرليكلرى تشكيل ائديكلرينى بيلديِر. اوغوزلار، ساواش و سالدورى آيندا، عاييلهلىرى و ماللاريلا بيرليكه بو قالالارا سيغينارديلار. اوغوز ايستىحكاملارينين چوخونلوقلا صعبالعبور داغليق بۇلگهلرده قورولموش اولماسى بير تصادوف دئييلدير .

يابقو و بايقو

۱۱ - ۱۰. جى يوزايللرده اوغوز دؤولتى نين باشيندا، « جابويا » و يا « يابقو » عونوانى داشييان بير اولو خاقان يئر آيلردى. ابن فضلان، اوغوز توركلرينين خاقانى نين يابقو عونوانى داشيديغىنى بيلديِر. آنجاق، باشقا قايناقلار، اوغوز خاقانىنا « يابقو » دئييلديگىنى قئيد ائتمكدهديرلر. يابقو و بايقو عونوانلارى آراسيندا ژئئتيك بير باغ اولدوغو مسأله سينين آيدىنلاتيلماسى اوچون اوزل بير آراشديرمايا احتياج واردير. اى.ماركوآرت و زو.توقان، « بايقو »نون « يابقو » دئىمى نين تحريف ائديلميش شكلى اولدوغو قناعتينده ديرلر. آنجاق، بيريريندن باغيمسيز بير چوخ قايناقداء، بايقونون « بيغو » شكلىنده ديكر ائديلمهسى، بو نظرين دوغرو اولمتاديغىنى گؤستريِر. يابقو و بايقو، شوبهه سيز بيريرينه اولدوقجا ياخين، اما موطلق بنزر عونوانلار دئييللر. بير سيرا بيلمسل فرضيهلره باخمايaraq، « يابقو » كلمه سينين منشأى، هله ده آچيقلانميش سايبلايلمز. بو عونوان، بعضى آراشديرماچيلارلا گؤره كوشان، بعضيلرينه گؤره تۇخار،

بعضلىرىنە گۆرە دە اسكى فارس دىلىندىن گلمىشىدىر. قارلۇق، اۇيغور، قاراخانىلىق و بنزىرى تورىك دىللى خالقلارنى باشىندا يىر آلان يۇنە تىجىلر، يابقۇ عونوانى قوللاندىلار. يابقۇ (يافقو) عونوانىنى، دۋولت خالىنا گلمەمىش خالقلارنى باشىندا دۇران، اما خاقانا نىسبىت ايكى درجە آشاغىدا يىر آلان تورىك اصىلزادەلرى دە قوللاندىلار .

«باقۇ» دىيىمى نىن آنلامى، ائىتمىلۋىك سۆزلۈكلەردە «دۇغان» و يا «آلا دۇغان» اولاراق آچىقلانماقتادىر. بللى اولدۇغو كىمى، اورتا چاغ تورىكلرىنىن عونوانلارى، اسكى تۈنئىمىك آنلايشى يانسىدىرمىش. تورىك حاكىملىرىنىن يۈكسك عونوانلارى آراسىندا گۈجلۈ حىوانلارنى و يىرتىچى قۇشلارنى آدلارنى راستلايىرىق. قاراخانىلار دۋولتىندە آسلان (آرسلان) و دۋە (بۇغرا) عونوانلارى قوللانلىرىدى. آرسلان، قارا آرسلان، آغ آرسلان عونوانلارنى سىلجوقلو حوكومدارلارى دا داشىمىشىدىلار. توقرۇل (توغرول - طغرل)، سۇتقۇر، تۇقان و چاقىرى كىمى دۇغان جىنسى و چۇشىدى قۇشلارنى آدلارى دا تورىك حوكومدارلارنىن سايقىن عونوانلارى اولاراق قوللانلىمىشىدىر. بو جور اوتقون منشالى عونوانلار بايقۇ دا داخىلدىر. سانىرام بو عونوان، ائركن اورتا چاغ دۇنملىرىندە دە تورىكچە دانىشان خالقلاردا « پاقو » بىچىمىندە قوللانلىماقتايدى. ايسلامى تارىخچىلىق عنعنەسى، تورىكلەردەكى پاقو عونوانى نىن ساسانىلرىن حاكىمىتى دۇنمىندە قوللانلىدىغىنا ايشارت ائىتمەكتەدۇر. قۇز بن مانساكىن كىچىك اوغلو بايقۇ ايله ايلگىلى بىر رىوايتدە « قۇزلارنى پادىشاھىنا بايقۇ دىيىلدى » آچىقلاماسى دا سۇز قۇتۇسو موناسىبىتىنە گۆرە جالىبىدىر .

۱۱ - ۱۰. جى يوز ايلدە، سىلجوقلو بۇيلارنىن اۋندە گلن يۇنە تىجىلرى دە بايقۇ عونوانى داشىمىشىدىلار. سىلجوقلو كۇماندانلارنىن قوللاندىغى بايقۇ عالى عونوانى، گىنلە باشقا سايقىن عونوانلارلا بىرلىكدە دىكر ائىدىلىر. سىلجوقلو

بۇيلارى حاقيندا بيلگيلر وئرن قاينقلاردا, آرسالن - بايقۇ (آسالن - دۇغان), بايقۇ كلان (بۇيوك دۇغان) و اينانچ بايقۇ (صاديق دۇغان) عونوانلاريندان بحث انديلمكدە دير .

موجود تاريخى وئريلرە گۇرە, اوغوز - تورکمن چئورەلريندە بايقۇ و يا جابقويلا بيرليكدە, بايقۇ عالى عونوانى دا قوللانيليردى. تورکمن آرتوقلو خانيدانى تمثيلچيليرينين عالى عونوانلارى, بو باخيمدان چوخ نظرى جلب ائندير. بو سولالەنين حوکومدارلاريندان بيرينه آلپ قوتلوق, اولوغ هومايون جابوقا, توغروۇل - تگين دئييلردى .

آيرى بير حاکيم ايسە, اينانچ - بيلگە, قوتلوق - بک, بايقۇ - آلپ عونوانى داشىيىردى .

الدهكى موجود بيلگيلر, اينجهلەنن عونوانلارين سوسيال آنلامدا بيربيرينه ياخين اولدۇقلاريني گۇستريير. حدودالعالمدە وئريلن بيلگيلر دە بو نظرى دۇغرودان دستکلهيىر. اثرين موليفينه گۇرە, ۱۰. جو يوز ايل قارلۇق حوکومدارلارى بايقۇ و بايقۇ عونوانلارى داشىيىرديلار .

اينجهلەنن تاريخى بيلگيلرينين هاميسى, بايقۇ و بايقۇ عونوانلارى آراسينداكى باغلانتى قوتۇسوندە بعضى اساسى حوکوملر چيخارماميزا يارديمچى اولماقدادير. اولجە, ايکى عونوانين دا عئينى دۇنملردە قوللانيلديغى و اوغوز اصيلزادەلرينى دە شاميل اولاراق تورکجه دانیشان بۇيلارين يۇنەتيجى آريستوکراتلارينا بو عونوانلارين وئريلديگى آچيغا چيخير. آنجاق بايقۇ - بايقۇ عونوانينين, احتيماً بايقۇ - جابقويا گۇرە اۇنمى و سايقينليغى داها آز ايدى .

كۆل - ارکين / بايقۇ نايىبى

ابن فضلان سۆزلىرىنە گۆرە، اوغۇز يابقۇ حاكىمى نىن اۋز نايىبلىرى واريدى. ابن فضلان بئله يازيز : اوغۇز حوكومدارىنىن « نايىبى » هر كيم اولسايدى اونا « قۇداركىن » و يا « قۇزاركىن » دئىيلردى. تاريخ لىتئراتورونده آچىغا چىخدىغى كىمى، « قۇداركىن » عونوانى، كۇل - اركىن عونوانى نىن تحريف اندىلمىش بىچىمى دىر. توكۇز - قۇز، قارلۇق، قاراخانلى تورك اصىلزاده لرى ده كۇل - اركىن عونوانى داشىمىشىدىلار. كاشغارلى ماحمود بو ايصطىلاحىن « گۇل كىمى دۇلو عاغىل » آنلامىندا اولدۇغونو آچىقلاماقدادىر .

اوغۇز حوكومدارلارىندا كۇل - اركىن اولدۇغۇ، سادەجە ابن فضلان دئىيل، تاريخى رىوايتلر طرفىندىن ده تايىد ائدىلير. « اوغۇز نامە » وئرسىونلارىندا، اوغۇز حوكومدارى قارامانىن « نايىبى » سئچىلن اركى - خان حاقىندا بىر حىكايە آنلاتىلير. رىوايتە گۆرە اركى - خان، بۇيوك بىر ضىافت ترتيب وئرىر ؛ ايكى گۇلو قىمىز ايله دۇلدۇرور و بوتون اوغۇز خالقلارىنا اىكرام ائدىر ؛ بو جۇومردلىكى نىن موناسىبىتىنە گۆرە ده او گوندىن اركى - خان كۇل دىيە آدلاندىرىلير .

اركى - خان حاقىنداكى تاريخى رىوايت، اولدۇقچا جاليب افسانەوى اۋزلىكلره شامىل دىر. اۋرنەيىن، قىمىزلا دۇلدۇرولموش گۇل حىكايەسى مۇبالىغەلى و ناغىل دىر. اركى - خان حاقىنداكى رىوايت، اوغۇز دۇولتى نىن سىياسى دوزەنىندەكى بىر حادىئەنىن خالق ائتمولۇرئىسىندەكى يئرئىنە تقابول ائدىر. بۇنونلا بىرلىكدە او، كۇل - اركىن ايفتىخارى عونوانى نىن اوغۇزلاردا قوللانىلدىغىنى گۇسترمەسى جەتتى ايله اۋنملى بىر دلىل يئرئىندە دىر .

بئله ليكله تاريخى مآخذلر، اوغوز حوكمدارلارينين كۆل - ارکين عونوانى داشيان ناييبلرينين اولدوغونو گۆسترير. ابن فضلانين آنلاتديغينا گۆره، بو ناييبلر چوخ اختياراتا صاحيب ايديلر. اونون نقل اثتيديگى اولاييلارين بيرينده، اوغوز كۆل - ارکينيني يوكسك قاضى اولاراق گۆروروك. چوخ قاريشيق داعوالارى و قضايى آنلاشمازليقلارى حل ائتمک اوچون اونا باش وۇرardiلار. آنلاشيلان، سيردريا يابقولارينين اوغوز ريوايتلرينده كانيلتاش اولاراق دا كۆل - ارکين ادلى ناييبلرى واريدي .

اوغوز كنقه شى

اوغوز يابقولارى، هر نه قدير فورماليته ايجابى سئچيلميش حوكمدار اولسالاردا، ايتقيدارلاريني تواروٹ يولويلا داوام وئرميشديلر. اوغوز اولو يابقولارينين سئچيمي، عسكىرى دئموكراسى دؤنميندهكى خالق مجلسلرينين ايزلرينى داشى بيردى. ۱۰. جو يوزايلده اوغوزلار آراسيندا بو جور توپلانتيلارين اولدوغو، احمدبن فضلانين كيتابيندا دا قئيد ائديليب. ابن فضلان بئله يازير : « اونلار (قوزلار) هر بير مسأله يى حل ائتمک اوچون بير آرايا گليب، او قونويلا ايلگيلى قرار وئرديكلرينده، ايجلريندن آن آشاغى روتبه ده و حتى آن يوخسول اولان بيريسى چيخيپ اونلارين قرارلاريني ابطال ائدبيلردى. » آنجاق، اوغوزلاردا خالق توپلانتيلارى اولدو قجا نادر اولاردى و گونلوک حيات ايله ايلگيلى پروبلئلرين حل ائتمه سينده اساسى رولو دؤولت ارکانى قاپساييردى. خالق توپلانتيلارينين ترتيب ائيدليديگى دوروملاردا، سوْن سؤزو و قرارى اوغوز اصيلزاده لرى ديه وردى. سيردريا يابقو دؤولتى ايله ايلگيلى ايزلرى

ساخلايان دهيشيك « اوغوز نامه » وئرسیونلارینداکی ائپیزودلار دا بۇنا ایشارت ائدیر. مثلاً، بو وئرسیونلاردان بیرینده قارامانین خان سئچلمه سییله ایلگیلی بو جور بیر حیکایه یازیلیمیشدیر : اوّلن یاوکوی خاندان اوْشاق یاشدا، قارامان آدلی بیر اوغول قالیر. کیچیک و بویوک اوغوز خالقلاری، یئنی خان سئچیمی اوچون، خالق توپلانتیسی (کنقش) دوزهنله ییرلر. آغیللی دانیشمان دهده قورقود، ارکی - خانین خان ناییبی اولاراق سئچلمه سینی تکلیف ائدیر. اوغوز خالق دا دهده قورقودون تکلیفینی قبول ائدیر و قارامانی اوّلو خاقان، ارکی - خانی ایسه اونون ناییبی اولاراق سئچیر .

بو اوغوز ریوایتینده یئر آلان یاوکوی - خان، قارامان، ارکی - خان دهده قورقود، تاریخی آدمالار یوخ، خیالی حماسی شخصلر ایدیلر. آنجاق بیزیم اوچون، گئچمیش « قاهرمانلیق » دؤنملرینین اوْزاق خاطیره لرینی اثحتیوا ائدن مذکور ریوایتلرین مربوطه قوتونون اوْزو اؤنمیلیدیر. نقل اولۇن باشقا اولایلاردا دا، خان سئچیمینده خالقین سادهجه اوْرادا ییغیشماسی آلدن وئردیگینی، عسکری دئموکراسی دؤنملرینین قالیبتیسی اولاراق قورۇندوغونو تخمین ائتمه میزه سبب اولور .

تاریخی ریوایتلره گؤره، اوغوز حوکومدارلاری، آن قودرتلی « خان-اؤرۇغلاری » ندان سئچیلردی. فورمالیته گرهگی یاپیلان سئچیم، « تۇره » یه، یعنی یازیا گئچیریلیمه میش آنایاسایا اوْیغون اولاراق گئچکلشدیریلردی. بو گله نکسل آنایاسا، حوکومت مسأله سینده بویوک قارداشا (کیچیگه نیسبت) تقدوم وئیردی .

آنلاشیلان، اوغوزلارداکی خالق کنقش لرینین صلاحیتلری، آتا ارکیل - فتودال روایتین اینکشاف ائتمه سوره جینه گؤره، یاواش یاواش اصیلزاده لر مجلسی طرفیندن غصب ائدیلمیشدیر. ابن فضلانین بیلدیردیگی کیمی، ۱۰. جو یوزایلد

اۇنملى دۇولت ايشلىرى، اوغوز عسكىرى - بوى آريستوكراسى مجلسينده يئيشيلردى. ابن فضلان، اوغوز اوردۇسونون باش كوموتانى طرفيندن توپلانان بئله مجلسلردن سۆز ائدير. اوتون طرفيندن دعوت ائديلن اصيلزادهلر آراسيندا حاكيمين اوغلو، ياقوتون اوغلو، اينال و ترخان (تارخان)دان بحث ائدليلر. ابن فضلان، تارخانين « اوتلار آراسيندا آن اصيل و سايقين » اوتلدوغونو بيلديري اسكى تورك و خزر خاقانليغيندا ايسه تارخانلار، يوكسك و اوتلو روتبهلى اينسانلار ساييلارديلار .

۱۱ - ۱۰. جى يوزايلده، توركجه دانیشان خالقاردا تارخانلار، احتيمالا گوره، حاكيم اصيلزادهلرين امتيازلى طبقهسىنى تشكيل وئيرميشلر ؛ اميرلر، ليدئرلر، بؤيوك بىلر تارخان اوتلوشدولار. بو بيلگيلرين ايشغيندا، اوغوز آريستوكراسى سينين مجلس اوتوروموندا تارخانلارين آيرى شخصلردن آيريلديغى سببى آنلاشيلماقدادير .

اينال و آتابى

ابن فضلانين يازديغى اصيلزادهلر مجلسينه قاتيلانلار آراسيندا بيرده «اينال»ى گوروروك. « مفاتيح العلوم »دا، تورك حاكيمى واريثلرينين « اينال » ديه آدلانديريلديقلارى بيلديريلىر. محمدالخوارزمى يه گوره، « توركلرده هر بير باشخانين، حوكمدارين و يا دئهقانين اينالى يعنى واريثى واريدي ». كاشغارلى ماحمود، توركلرده اينال آدينين، آنا طرفيندن حاكيم سويوندان گلن گنجلره وئريلديغىنى آچيقلاماقدادير .

ابن فضلانن اثرينده، ايناللا بيرليكه بيرده كيچيك اينالان سۆز ائىلديگىنى بىلدىرمك گره كير. عرب گزگىنى، كيچيك اينالى اوغۇزلارين « ريس و خانلاريندان » بىرى اولاراق تانىدير. ۱۰. جو يوزايله اوغۇزلاردا ايكي اينالين اولماسىنى، احتىمالا گۆره يۇخاريدا ذىكر ائىلدىن تارىخى قايناقلار ايشيغىندا آچىقلاماق مۇمكىندور. شوبهه سىز، بۇرادا جوت يۇنه تىمله ايلگىلى بير واقىعه يله قارشىلاشىرىق. بۇندان بئله، بۇنون، آتا ايله آنا سۇيوندان گلنلىرى سمبوليك اولاراق حاكىمىيىتىده موساوى تۇتماق اوچون ترتيب وئرىلمىش اولماسى احتىمالى واردير. هر حالتده، موناقىشه سىز و موسلم شئى، اوغۇز ياقۇللارى واريثلىرىنين واريغىدير. بو گئىرچك، اولاردا حاكىمىيىتىن وراثت يۇلۇبلا وئرىلدىگىنى گۇستىرير .

اوغۇز ياقۇللارى، احتىمالا گۆره اۇز واريثلىرى اوچون اۇزل آتابى لر تعيين ائتمىشىدلىر. تارىخى رىوايتلرده، يىنگى كىتتده اوتوراق ائىل اوغۇز خانلارىنين كيچىك ياشداكى وليعهد اوغۇللارى اوچون واسى - آتابكلر تعيين ائىدىكلرى آچىقلانماقدادير. بو حىكايه لر بير سىرا افسانه وى اۇزلىكلر داشىسا دا، ۱۲ - ۱۱. جى يوزايللر اوغۇز و توركمىن تارىخ بىلگىلىرى ايله تايىد اولدۇغونا گۆره، توجۇهو جلب ائتمكده دير. اورتا چاغ يازارلارى، سولطان ملكشاهين وزىرى نظام المولكه « آتابك » عونوانىنى وئردىگىنىنى نقل ائدىرلر. وزىرى و موشاويرينه آتابى عونوانىنى وئره ركن، گنج ملكشاه بئله دئمىشىدى : « بوتون بۇيوك و كيچىك ايشلىرى سىنه بۇراخىرام، بو لحظه دن باشلا يارق آتام سايلىرىسان ». سلجوقلو آتابى لرى، تاخت واريثلىرىنين و كيچىك ياشداكى سۇلتانلارين اۇستادى و ائىيتملىرى ايدىلر. آنجاق داها سوترا ايجاد اولان فتودال پارچالانمىلار قارشىسىندا، آتابى عونوانىنى عملاً باغىمىسيز حوكومدارلار داشىمايا باشلا دىلار .

۱۱ - ۱۱. جی یوزایل قایناقلا رینین سلجوقلو بویلا ری حاقیندا کی بیلگیلریله دوغرو لانا ن اوغوز تاریخی ریوایتلری، سیردریا یابقو دؤولتینده آتابی لیک سیستمی نین وار اولدو غونو تخمین ائتمه میزه سبب اولور .

خاتون

اوغوز حوکومدارلارینین آروادلاری، باشقا تورک حوکومدارلارینین کیلار کیمی « خاتون » عونوانیلا آدلانیر دیلار. خاتونون یابقو اوزرینده چوخ نو فودو واریدی. و اوتون فرمانلاری دا ایجرا اولوناردی. ابن فضلانین، اوغوز حاکیملرینین خانیملارینین دا « اؤنملی سیاسی پروبلملرین گوروشولدوگو مجلسلره » قاتیلدیغیندان سؤز ائتمه سی اولدوقجا ایلگینچ دیر. اؤرنه یین، عرب ائلچی سینین حوضورا قبول ائدیلدیگینده اتره کین خانیمی نین دا حاضر اولماسی گئرجگی قئید اولمالیدیر .

اورتا چاغ ائتمولوژی سؤزلوگونده «خاتون» - «خانیملار خانیمی»، «ملیکه»، «پرئنسس» آنلامیندا گؤستریلیر. بو عالی عونوانین کؤکه نی نه یازیق کی بللی دئییل. بعضی آراشدیرماچیلار « خاتون » ون تورک، بعضی لری ایسه فارس عونوانی اولدو غونو یازیرلار .

خاتون، اوغوز یابقولاری ساراییندا، احتیمالاً سلجوقلولارا نیسبت داها چوخ روئل اوینامیشدیر. خاتونون ائتگیلی رؤلو، ایسلامین قبولینه قده ر اوغوز توپلوموندا قادینین نیسبتاً سربست اولدو غونو گؤستریر .

سوۋباشى و يا اوردۇ باش كومتانى

يايقۇ دۋولتىندە، اوغۇز اوردۇلاريني باش كومتانى چوخ بۇيوك رول اوينايميشدير. ابن فضلان دۇنمىندە، اوغۇز ائلىندە اوردۇتون باش كومتانى ترك بين قاتان ايدى. ابن فضلان، اوتون ائتگىلى و زنگين، اسلامى قبول ائتمەيه رغبتلى بير اينسان اولدۇغونو بىلدىرير. اترك، بولغار حاكىمى ايله فامئل ايدى و اوغۇز دۋولتى نين خاريجتى سياستىندە محسوس بير نۇفۇزو واريدى. اوغۇز اوردۇلارى باشچىسى، اوزۇدە قاتىلدىغى يوكسك آريستوكراسى مجلسينه آرخالانيردى. اوغۇز بۇيلاريني حاكيم اصيلزادهلرينين آراسىندا اۋبور اوردۇ كومتانلارى دا ائتگىلى قونۇما صاحب ايدىلر. « ملكنامه » وئرسىونلارينا گۆره، بو جور باشچىلار تئزتئز دۋولت ايشلرينه قارىشار و اولۇ خاقانا قارشى چىخاردىلار. اوغۇز باش كومتانلارى، تورك دىللى باشقا قىيله لردهكى باش كومتانلار كىمى «سوۋباشى» عونوانى داشىياردىلار. ۱۰. جو يوز ايل قايناقلاريندا، «سوۋباشى» نين توركجه «اوردۇ باشچىسى» آنلامىندا ايشلندىگى گۇستريلمكده دير. اينجه له نن مۇعتر اشىالار، سىردىيا يابقۇ دۋولتى نين خاراكتريستىك دوزەنى حاقيندا بعضى نتيجه لره ال تاپمامىزى ساغلايىرلار. ۱۰ - ۹. جو يوزايللر اوغۇز دۋولتى، اوز سياسى و تۇپلۇمسال دوزەنىندە اۇن فئوداللىقدان ائركن فئوداللىغا گئچمكده يدى. فئوداليزم اۇنجه سى دۋولتين باشى، بللى اولدۇغو كىمى بۇيوك و اكثرأ اصيل اوردۇ باشچىلار ييىدى. بو باشخانلار ين حاكىمىتى، بوى - قىيله ريسلىرى و قۇجالار مجلسى ايله محدود ايدى. فئوداليزم اۇنجه سىندە دۋولت، گۇنوللو عسكرى بيرلىكلره دايانيردى كى، اونلار ين يارديمىلا ايطاعت آلتينا آلينان خالقلاردان خراج تۇپلايا يىلىردى. بۇندا، سورە كلى ساواشلار و

سالديرييلار سونوجوندا غنيمت و اسير آله گئچيريلمهسى ده اؤنملی رول اوينايردی. اما فتوداليزم اؤنجهسى دؤولتده، وئرگيلر دايیمی اولاراق يئرینه دوشموش بير سيستمه باغلی دئییلدی .

يؤخاریدا دا آچیقلاندیغی کیمی، اؤغوز یاقوللاری گوجلر بير ايقتیدارا صاحب دئییلدیلر. سیردریا اؤغوز دؤولتینده عسکری - دئموکراسی دوزهنیندن آلینما حاکیمیت قورولوشلاری قورونماقدایدی. اؤغوز یاقوللارینین حاکیمیتی، بؤیوک عسکری - بوی آریستوکراسیسی مجلسی ایله سینیرلییدی. یئنگی کنت یؤنه تیجیلرینین کؤل - ارکین عالی عونوانینی داشییان نایبیلری واریدی. سیردریا یاقو دؤولتینده اؤغوز اوردولارینین باش کوموتانلاری اولان سوباشیلار بؤیوک رول اوینایاردیلار .

۱۱ - ۱۰. جی یوز ایل سیردریا یاقو دؤولتینده اسکى بوی - قبیله قورولوشلارینین پوزولما سوره جی سورعتلی بیر شکیلده داوام ائده رکن، آتا ارکیل - فتودال ایلیشگیلر ده اینکشاف ائدیردی .

حاکیمیتده کی عسکری - دئموکراسی چاغینا مخصوص اسکى تشکیلاتلار، جیدى شکیلده ایستیحاله یه اوغراییر و یاواش یاواش اسکى آنلاملارینی ایتیریردیلر. اساسی رولو، بؤیوک یاقونون ریاستینده کی اشراف یوکسک مجلسی اویناما یا باشلامیشدی. اؤغوز توپلوموندا آنتیقنوستیک تناقوضلارین اینکشافی سونوجوندا، ایلکل دؤولت یؤنه تیم میکانیزمی دوزه لیردی .

۱۰. جو یوز ایل سونو ایله ۱۱. جی یوز ایل باشلاریندا سیردریا یاقو دؤولتینده وئرگی توپلاما سیستمی مونظم چالیشیردی. اورتا چاغ قاینقلاری، وئرگیلرین یئرلیشیک خالقان آلیندیغی کیمی سیردریا بؤلگه سینین قونار - کؤچر خالقیندان دا تحصیل ائدیلدیگینی آچیقلا ییرلار. بو وئرگیلر، ابن الاثیر و میرخوندون قوللاندىقلاری « ملکنامه » وئرسیونلاریندا « خراج » تعبییره

آچىقلانماقدا دىر. آنچاق، بو كلمه ايله قصد ائدىلن شئى، توركجه ده توپراغى قوللانما قيمتى (حاقى) آنلامىندا قوللانيلان « سرائه » وئركيسى دىر. بو، هئىچ شوبهه يئرسى اولمايان تارىخى بىر گئرككىدور و اوغوز دؤولتىنده اينكىشاف حالىندا اولان دؤولتىن توپراق مالىكىيىتىدىن سؤز ائتمه موزه ايمان وئرىر. يعنى سىردريا يابقوللارى، توپراق حاقلارىنا دايناراق، كۆچمن اوغوزلاردان اوتلاق و يايلاق اوچون وئركى اوده مەلرىنى طلب ائتمىشىدىر. « اوغوزنامه » نىن داها مورتب باسقىسىندا يئر آلان بىلگىلر، بو نظرى تايىد ائتىدىكى آلە وئرىر. بو قايناغا گۆره، يئنگى كنت و جند خالقى نىن وئركىلرى، بعضاً بىر نئچه ايل اۇنجه دن توپلاناردى، كۆچمن اوغوزلاردا، سىردريا يابقوللارىنا ايللىك وئركى اوده يردىلر. وئركى توپلاما ايشى، چوخ واخت بارىشجىل ايدارى تدبىرلردن چوخ عسكرى سفرلرە بنزردى. خان تحصيلدارلارى (وئركى توپلايانلارى) نىن مىن نفرلىك اؤزل سوارى بىرلىكلرى واريدى. يابقو، وئركى اوده مەنن رد ائدىلمەسى حالىندا شخصاً اؤز عيىرت بىرلىگىنى « عوصيانچىلار » قارشى گۆندەرەردى .

گله نكسل وئركى سيستمى نىن اورتايا چىخىشى، اوغوز دؤولتىنده يۇنه تيم ميكانىزمى نىن اولۇشدۇغونو گۆسترمكده دىر. بونا گۆره، ۱۱. جى يوز ايل اوغوز دؤولتى نىن، بۇندان بئله ايلكل ائركن فئودال دؤولتى اولدۇغونو دوشونمەمىز اوچون كافى درجه ده بلگه مىز واردير .

اوغوز دؤولتى نىن ائتنىك دوزەنى

۱۱ - ۱۰. جى يوزايلده يئنگى كىت خانلار يىنىن دؤولتى, داخى تىك قوۋمى عونصوردان اولۇشموردو. سىردىيانىن آشاغى آخىملار يىندا يىر آلان شىهر و كىندلر دى, فارسجا و تور كىجى دانىشان اوغوز خالقلارى ياشا يىردىلار. شوبىه سىز, گلن كولۇنى ساكىنلرى, سايى باخىمىندان يىرلشىك اوغوز قورۇپلار يىندان اوستون ايدىلر. مسعودى, اوغوز يابقۇلار يىنىن باشكىتىندى « موسلمانلار يىن » ياشا دىيىنى يازىر. ابن حوقل ايسى, اوغوز شىهرلرى حاقىندا داها آيرىتتىلى بىلگىلر وئىر و يئنگى كىت, جىند و خارىدە موسلمانلار يىن ياشا دىيىنى و حوكومتىن اوغوزلار يىندى اولدۇغونو قىيد ائدىر. بو بىلگى, باشقا ۱۰. جو يوز ايل قايناقلارى طرفىندىن دى دوغرۇلانماقدا دىر .

كۇچرى و يارى كۇچرى اوغوز بۇيلارى دا ائتىك جىهتدىن بۇيوك و چىشىدىلى عونصورلاردان دوزىلىردى. اونلار آراسىندا دى يىشىك ائتىك بوى, قىبىلە و قورۇپلار وارىدى. اوغوزلار آراسىندا پىچىنكلر, آسلار, آلان و باشقا بوزقىر قوۋملار يىنىن قالىتتىلارى يىر آليردى. سىردىيا يابقۇ دؤولتىندى اىقتىسادىن تىلىنى قورۇيان تورك دىللى بۇيلارا گىنل اولاراق « اوغوز » دىيىلىردى .

پىرس (فارس) دىللى يىرلشىك خالقلارلا قارىشان اوغوزلار يىن بىر قىسمىنا گىنل اولاراق توركىمن دىيىلىردى. بو دىيىم, ۱۰. جو يوز ايل ايلە ۱۱. جى يوز ايلىن ايلك چىرەگىندى سىردىيانىن اورتا آخىملارى ايلە باتى يىددى سۇداكى ايسلامى قبول ائدىن و تقريباً آسىمىلە اولموش قورۇپلار اوچون قوللانىلىردى. ۱۰. جو يوزايلدە توركىمن دىيىلن يىددى سو اوغوزلار يىنىن بىر قىسمى, اوردۇدا اىقامت ائدىن حوكومدار يىن يۇنە تىمىندىدىلر. سىردىيانىن اورتا آخىملار يىندا و قارتا و داغى ائكلرىندى كۇچرى حالدا ياشا يان توركىمن و اوغوزلار يىن بىر قىسمى, ائتىمالا گۇرە اسكى قوزائلى خانلار يىنىن حاكىمىتىندىكى بۇلگىيە داخىل ايدى .

اوغۇز دۋولتى يۇنەتيمىندەكى بەضى بۇزقىر بۇلگەلرىندە ياشايان خالقار،
 اۋزلىكلە قارىشىق ايدىلر. مسعودى، قارا و آغ ايرتیش بۇيۇنجا اوغۇز و قىماق
 قىشلاقلارىنىن يئر آلدىغىنى بىلدىرىر. « حدودالعالم » ين يازارى، اوغۇز و قىماق
 كۈچمن چادىرلارنىن آتيل نهرى بۇيۇنجا يئرلشدىرىر. يئنه بو قايناقدا، بارىش
 زامانىدا قىماقلارن قىشى گئچىرمك اوچون اوغۇز توپراقلارىنا گئتدىكلرى
 بىلدىرىلمكەدەر. قىماقلارن قىشدا اوغۇز اۋلكەسىنە كۈچ ائتمەلرى، مروزىنن
 اثرىندە دە تايىد اولۇتور. مروزى اثرىندە، قىشدا قىماق توپراقلارىنا قالين قار
 ياغدىغىنى يازىر. اگر قار اۋرتوسو سونگو اوڭاليغىنا يئتىشسىدى و اگر آرالارىندا
 بارىش حاكيم اولسايدى، قىماقلار آتلارىنى اوغۇز توپراقلارىنا سورەردىلر .

قۇزى اوغۇز قۇرۇپلارنىن قىماقلارلا ياخىن رابىطەسى، اولارن دىل و
 كولتور ياخىنلاشماسىنى ساغلامىشدى. « حدودالعالم » گۈرە، آداراز خىفچاق
 بۇلگەسىندە اوتوران قىماقلارن اوغۇزلارلا بنزر عادتلرى وارىدى. كاشغارلى
 ماحمود اورتاق « خاقانىيە » عونصورلارنا صاحىب اوغۇز و قىپچاق لەجەلرىنىن
 بىرىرىنە ياخىن اولدۇغونو دفعەلرجه تاكىد ائتمىشدىر. اسكى قازاخ رىوايتلىرىندە،
 قىماق - قىپچاق بۇيلارنىن اوغۇزلارلا ائتنو - كولتورەل ايلىشگىلرى موشاهىدە
 اولور .

بوگونكو باتى قازاخىستان توپراقلارىندا ياشامىش اولان اوغۇز بۇيلارنىن
 گۈنلۈك حاياتىندا، باشقىر و باشقا قۇتقۇ خالقلارلا بنزر اۋزلىكلر وارىدى.
 گۈنۈ باشقىرىيە (باشقىردىستان)دە ترتيب ائدىلن قازىلار، ۱۳ - ۹. جو يوزايللرە
 عايىد كۇرقان مزارلاردان چىخان دمىر اشىلار، بۇنو دستكلەيىرلر. كۇرقانلاردا
 اولان گۈنلۈك قۇللانىم وسايللى و عسكىرى تەجىيزاتلار گۈنۈ روس
 بۇزقىرلارىندا گۇمۇلن تۈرك - اوغۇز دمىر اشىلالارىيلا بىر چوخ باخىمدان
 بنزەيىرلر. بۇيۈك و كىچىك اۋزىنى، قامىش - سامار گۈلۈ و آشاغى پۇۋۇلۇزە

ساحیللریندە یئر آلان ۱۳-۱۰. جو یوز ایللر کۆچمنلرین مزارلارییلادا عثینی لیک
عرض ائتمکده دیر .

بئله لیکله، اوغوز دؤولتی نین اساس چکیرده گی، آرالاریندا تورککلشمیش هیند -
اوروبالیلارین تورۇنلارینین دا یئر آلدیغی کۆچری، یئرلشیک و یاری یئرلشیک
خالقدان تشکیل تاپیردی. سیردریا دلتاسینین شهر یئرلشمیلرینده فارس و
تورک دیللی اوغوز خالق یاشاییردی. بو ایکی قورۇپ آراسینداکی یاخین
ایلیشگیلر سونۇجوندان ائتنیک و کولتورل یاخینلاشمالاری اولموشدو. کۆچری
و یاری کۆچری اوغوز بویلارییل چئورهلرینده کی تورک دیللی خالقلار
آراسیندا بعضی بنزر اؤزلیکلر واریدی .

گۆردوگوموز کیمی، سیردریا یاقۇ دؤولتی بؤیوک قاریشیملاردان
دوزه لمیشدی. بو نوع قومۇ اولۇشوملار، باشقا فئودال اۇنجه سی و ائرن
فئودال دؤولتلرین اؤزلیگی دیر. بۇنونا بیرلیکده، اوغوز دؤولتینده، خالقلارین
ایجاد اولماسیندا ائرن مرحله اولان ائتنیک توپلۇمو اولۇشدورما سورجی
باشلامیشدیر. اوغوز خالق نین اولۇشومو، کۆچری حیوانچی لیغین حاکیم
اولدۇغو شراییطده آتا ارکیل - فئودال ایلیشگیلرین گلیشمه سییله
گئرجکلشمیشدیر. آنجاق، اوغوزلارین تاریخی طالعینی تعین ائدن سونراکی
اولایلار گۆره بو سورج تاماملانمامیشدیر .

اوغوز دؤولتی اورتا آسیا و دوغو اوروپا

صحنه سینده

اۋرتا آسیانین و دۇغو اۋروپانین سیاسی و نیظامی تاریخینده سیردریا یاقۇ دۋولتی اۋنملی رول اۋینامیشدیر. اوغۇز حوکومدارلارینین خراج و وئرگیدن ساوایی بیر آیری گلیر قایناغی دا ساواشلاردا الدە اندیلن غنیمت و اسیرلر ایدی. قوشو خالقارلا اوز وئرن ساواشلار، اوغۇزلارین بوى - قبیله اشرافینی زنگین لشدیریدی. اوغۇزلار، اۋزلیکله یاز و پاییزداکی کۋچلر سیراسیندا تئزئز باسقینلار ترتیب وئیریدیلر. قوشو خالق و بویلار دا یئری گلندە اوغۇز یئرلشیم بۈلگەلرینە حمەلە ائدیب تالان ائدەردیلر. اۋرتا چاغ قایناقلارىندا، اوغۇزلارین اۋرتا آسیا و دۇغو اۋروپانین چشیدلی بۈلگەلریندەکی یئرلشیک خالقارلا آراسیز توققوشمالاری بیلدیریلیر. ابن سعید و ابوالفدا اوغۇز خانلارینین داواملی اولاراق بۇرتاس توپراقلارینا حمەلە ائتدیکلرینی قئید ائدیرلر. کۋچری اوغۇزلار، آتیل بۇلغار دۋولتی نین سینیرلارینا دا پئریودیک باسقینلار دوزەنلەمیش اولأ بیلرلر. ۱۰. جو یوز ایل قیشلاردا اوغۇزلار، آت سورولرینی خزر نهرینه سورور ؛ بۇراداکی ژاندارمالار و سرحد ساوۇنما بیرلیکلری ایسە، اوغۇزلارین نهری گئچمەسینی هر زامان اۋنلەپیردیلر. بو جور دۇروملاردا، خزر خاقانی شخصاً قالابالیق اوردۇسویلا اوغۇزلارین قارشیسینا چىخماق مجبوریتیندە قالاردی .

اۋرتا چاغ قایناقلارى، اوغۇزلارین سینیرداشلاری خارزمیلرلە آراسیز ساواشدیقلارىنی بیلدیریلر. ابوریحان بیرونی، هر پاییزدا خارزمشاھلارین جنگە فالخیب، « تورک - قۇزلاری اۋز سرحدلریندن اۋزاقلاشدیریپ، اۋلکەسینی اوتلاردان قۇرۇدوغونو » آنلادیر. اوغۇز باسقینلارینا قارشى خارزم حودودو بۇیونجا سرحد نظمیهلری و قالالار تیکلیمیشدی. بو ایستیحکاماتی قۇرۇیان عسکرلر، دوشمانین گلدیگینی توستو ایشارتلریلە خبر وئەردیلر.

بیر بیرینە باخان و رابیطە ساخلايان بو سیرا امنیت بینالاری، اۇرقا بۇرنوندا گۈنئیە اۇزانیب و اوست یۇردون اۇچوروملو کنارەلرینە قەدر داوام ائیدردی .

کۇچری اوغوز اسیلزادهلری، خوراسانین سرحدەکی شهر و کندلرینە دە یوروش ائەردیلر. یعقوبی یازیر : « سرخس - مرو آراسینداکی آناپول آلتی گۈنلوکدور. ایلک دۇراق یئر اشترمقاق (اۇشتورماقق)دیر. اۇنو دانداناقان تعقیب ائدیر. اوندان سوئرا دا قنوگیدر گلیر. بو یئرلشیم واحیدلری علی بن-هشام بن فرأخسرو قبیلەسینین دیر. وحشی چۇلون اورتاسیندا یئر آلان بو سیغیناقلار، بۇرالار اهردن بیر یوروش ائدن اوغوزلار قارشى یئرلى خالقین ساوونما و سیغینما مرکزلری دۇروموندایدیلار. « خدامە بن جعفر »ه گۆره، بو یئرلشیم نوقطەلری «قۇزلارین بۇلگەسینە قەدر چاتان چۇل یۇلو» اوزرینەیدیلر. استخری، تورکلرین (اۇنلارین اوغوزلار اۇلدۇغو تخمین ائدیلیر) چۇل یۇلاغینی ایزلەیه رک خارزم اوزریندن جورجان سینیرلارینی باسقى آلتیندا قویدۇقلارینی خبر وئیر. جورجان بۇلگەسى، ۱۰. جو یوز ایلدە گۇجلو و ساغلام بیر قالا حالینا گتیریلیمیشدی. جورجانداکی میندن آرتیق داغ قالاسی آنی سالدیریلارین اۇنونو آلاردی. خوراسانین قۇز چۇلو سرحدیندە ایسە مودافیعه خطی ایجاد اولموشدو. ۱۰. جو یوز ایلدە خوراسان نایبیلری، فراوا چئوره سیندە اوچ قاتلی دۇوارلار هۇرە رک و درین خندقلر قازارق اۇزلرینی مودافیعه ائدیردیلر. کوفان دا اۇنملی عسکری قالالاردان ایدی. بو مۇستحکم بینانین دۇرت قاپیلی دۇوارلاری واریدی و چئوره سی بیر فرسخ ایدی .

اوغوزلارین ماورالنهر، خارزم، خوراسان و جورجانی تعجیز ائتمەلرینین تک سببی، غنیمت و اسیر آلە سالماق دئییلدی. چونکو اکین بۇلگەلرینە تیجارى موبادیلە احتیاجی نین گئتدیکجە آرتماسی، اوغوزلاری واحە سرحدلرینە کۇچ ائتمەیه مجبور ائیدردی. اوغوزلار، اۇنجەلیکلە بۇغدايا شیدتلى احتیاج

دۇيوردولار. بو آرادا، ابن فضلان ابن اوغۇز كۆچمەنلرينين گونلوك ياشاميدان سۇز ائتمەسى معنى داردير. عرب ائلچىلىك هياتى، اونلار عاييد بوڭقيرلاردان گنچركن هديه اولاراق سيخ سيخ دارى و بوغداي پيدەسى وئردىكلرينى بيلديرير. كۆچمەن اوغۇزلاردا چۆرەك آن مقبول هديه لردن ايدى. بير دفعه، ابن فضلانين كروانى بير اوغۇز كيشىسى طرفيندن داينديريلمىش و ايلك ايستەگى چۆرەك اولموشدو. اوغۇزلارين اورتا آسيا و دوغو اورپا تاريخ صحنه سينده اورتايا چيخيشى، خازم، خزر، روس و بولغارلار آراسينداكى نظامى تعادولو ده ده ييشيدردى. س.پ.تولستون آچيقلاديغى كيمي، ۹۶۵ ايلينده اوغۇز يابقوسو ايله « knaz svyatoslav » آراسيندا خزرلر قارشى عسكرى بير آنلاشما اولموشدو. بو عسكرى و سياسى ايش بيرليگى، خزر خاقانليغينين قورخونج بير بيچيمده اورتادان قالخماسيلا نتيجه لندى. بو حاديه، ابن مسكويه ين وقايعنامه سينده ده يازيلميشدير. اوتا گۆره، توركلر ۹۶۵ ايلينده خزريه يه حمله ائدينجه مغلوب خزرلر خازمليلر باش ووروب يارديم ايسته ميش ايميشلر، اما اونلار، فقط موسلمانليغى قبول ائتمەلرى حاليندا يارديم وئره بيله جكلرينى بيلديرميشديلر. گنرچكدن ده خاقاندا ساوايى، خزرلرين هاميسى ايسلامى قبول ائتميشديلر .

كيئف روسيه سييله اوغۇزلار آراسينداكى عسكرى آنلاشما، اونلارين سياسى و تيجارى - اكونوميك منفعتلرينين بير سوتوجو دور. خزرلرله رقابت ائدن و بيزانسلا دوست اولان اسكى روس دؤولتى نين گوجلو بير سياسى موټفيقه احتياجى واريدي. سيردريا يابقو دؤولتى نين اوز بونيه سينده فئوداللاشان كۆچمەن اصيلازده لرى، قالااليق سورولرى اوچون شيدتله وتلاغا احتياج دۇيوردولار. آنجاق، قودرتلى خزريه، اوغۇزلارين گنئيش دون و قارا دنيز بوڭقيرلارى يولوندا مانع دوروموندايدى. پووولژه اوزريندن مانقيشلاق و

اوست يوردا گئند تيجارت يوللارى دا اوغوزلارى چكن اؤنملى بير جاذيبه نوقطه سييدى. اوروپا ايله آسيايى بيرلشديرن بو اؤنملى آنا يوللار، ۱۰. جو يوزايلده اولوسلار آراسى بير اهميت كسب ائتميشدى. باتيدا عرب و نورمان فوتوحتاتى نين بير سوتووجو اولاراق آغدينز (مئديترانه) تيجارتى نين گئريله مەسى، بۇرانين (خزريه نين) آسيا - اوروپا تيجارتى نين آتاردامارينا چئويرميشدى. اسكى روس دؤولتى ده، بو اؤنملى تيجارى اولاشيم يولونو كونترول آلتينا آلمانين فيكرينده يدى. خزريه نين ييخيلماسى، روس تاجيرلرينه، دوغو اولكه لر نين زنگين بازارلار نين يولونو آچيردى. معلوم ائديلن دوروملار، اوغوز ياقولار نين روس كينازلار ييلا ايش بيرليگى نين خاريجى سياست جهتينى تعيين ائتميشدى .

خزرلرين ۹۶۵ ايلينده مغلوب اولدوگوندان اؤنجه ده اوغوزلارلا خزر خاقانلارى آراسيندا اوزون ساواشلار اولاردى. ابن فضلانين بيلديردىگى كىمى، خزر خاقانلار ييلا آرالارى ياخشى اولان اوغوزلار نين خزرلرله ايلك توققوشمالارى هله ۱۰. جو يوز ايلين ايلك چره گينده اوز وئرميشدير. ابن فضلانا گۆره خزرلرين اينده اوغوز اسيرلىرى واريدي .

خزر دؤولتى نين سينيرلارى، ۱۰. جو يوز ايلده خزر دنيز نين قوزنى دوغو ساحيللرينه چاتيردى. نئجه كى خزر خاقانى يوسوف : « [بيزيم اولكه ميزدن] دوغو يۇنونه دوغو گورگن دنيزينه قدهر ۲۰ فرسخ يول اوزانير » دئميش ايميش. بو اوزون مكتوبا، خزريه سينيرلار نين « آتيلدن باشلا يارق خارزم يۇنونه گورگانا قدهر [اولاشديغى] » قئيدى ده ايفافه لئتميشدى. بو بلگه ده، گورگن كلمه سييله خزر دنيز نين منظور اولوندوغو تخمين ائديلىر. ۱۰. جو يوزايللرده كى يازيشمالارا گۆره خزر خاقانلار نين حاكيميتى، مانقيشلاغا قدهر اوزانيردى .

اوغۇزلارلا خزرلر آراسىنداكى قانلى ساواشلار، احتىمالا گۆرە مانقىشلاغىن باتى سىنا يايىشيق يارى چۆلۈمسو داشلى بۇزقىرلاردا اوز وئرمىشدير. استخرى بئله يازير : « سياهكوهدا تورک بۇيلارى اوتۇرورلار. اوتلار، قۇزلارلا آرالارىندا چيخان دوشمانلىغا گۆرە بۇرايا يئرلشدیلر. اوتلار اوتلاردان [اوغۇزلاردان] اۇزاقلاشدیلار و [سياهکوهو] اۇز سيغىناقلارى و اوتلاقلارىنا تبديل ائيلهديلر ؛ اوتلارين (سو) قايناقلارى ويياقلارى واردير . »

بو متنده غالب وجهده اوغۇزلارين، خزر خاقانلىغىنا باغلى بير بۇيلا موجدایلهسى آنلادیلير.

خزر خاقانلىغى نين يىخيلماسى، اوغوز دۇولتى نين سياسى گوجونون چوخالماسىنا سبب اولدو. اوغوز يابقۇلارى، 10- جو يوز ايل سونوندا روس كىنازلارىيلا بيرليکده وولقا بولغارلاريني آغير بير مغلوبىته سۇوق وئردیلر. روس وقايىعنامهلرى، 985 ايلينده كىناز ولاديميرين تورکlerle بيرليکده بولغارلارا سالديرديقلاريني بيلديرلر. كىنازين اوردۇسو، قايىقلاراييلا وولقا و يا كاما اوزه رينده ايره ليلرکن، تورکلرده ساواشچى سواريلريله ساحيل بۇيۇنجا اوتلارا يولداشلىق ائديرديلر. دۇست اوغوز سواريلرينين روس كىنازلارينين ساواش طرح لرينده اۇنملى بير يئر تۇتدوغو موثق دير.

اوغوز دۇولتى نين ضعيفله مەسى

10-11 جى يوز ايللرده، اورتا آسيا اوغوز دۇولتى، شيدتلى بير بوحران و گئريله مە ياشاياجاغيدى. سىردريا يابقۇ دۇولتى نين ضعيفله مە علايىمى، احتىمالا گۆرە هله 10- جو يوز ايلين ايکينجى يارى سىنين اورتالاريندا اۇزونو

گۆسترمیشدی. سلجوقلو حرکتی عَرَفَه سینه، اوغوزلارین علی خانا عوصیان ائتمه لریله ایلگیلی ریوایتلرده بۇنو گۆسترمکده دیر.

فئوداللاشان اصلزاده لرین ظولمو و آغیر باسقیلارینا قارشى باشلاتیلان خالق آياغا قالمالاری، اوغوز دؤولتینده بوحرانا سبب اولموش؛ دؤولتین ضعیفه مه سی، جند بؤلگه سینى آله گئچیرن سلجوقلو رییسلریله اوز وئرن موجادیلر سببیله داها دا سورعتلنمیشدی. سلجوقلو حرکتلری، خان مامورلارینین بیتمه یین خراجلاریندان ناراضی اولان کؤچری اوغوز بویلاری و سیردریا شهرلرینین یئرلشیک خالقى طرفیندن ده دستکلنمیشدی. بو بوحرانلی تؤولومسال دالгалار، «ملکنامه» و «اوغوزنامه» نین چئشیدلی وئرسیونلاریندادا مونعکیس اولموشدور.

اوغوز تاریخی ریوایتلرینه گۆره، یئنگی کنت حاکیمی علی خانین اوغلو شاه ملیک ایدی. علی خان، قیرخ مین نفرلیک اوردوسو اولان قودرتلی بیر حوکومدار ایدی. کیچیک یاشداکی شاه ملیکین ناییبی و آتابگی اولاراق اولدوز قوزیچی (قوزوچو) تعیین اندیلیمیشدی. علی خان، شاه ملیکه قیلینج باغلاماغینی امر ائتمیش و اوئا قیلینج آرسلان آدینی وئرمیشدی. داها سوئرا شاه ملیک و اوتون آتابگی، خان طرفیندن خوراسان سینیرلارینا گۆنده ریلیر. قیلینج آرسلان چوخ گئچمه دن بویویور و چیرکین ایشلرله و سفاهتله مشغول اولور. خالق، چوخ گئچمه دن گنج عیاشا شاهى بیدادگر (عدالتسیر شاه) کیمی نیفرت قۇسان بیر لقب تاخیر. اولدوز قوزیچی، قیلینج آرسلانی چیرکین ایشلریندن نهی ائتمک ایسترسه ده موفوق اولایلمیر.

دؤزومو داشان خالق، شاه ملیکی یاخالاییب اولدورمه یه قصد ائدیر. آما قیلینج آرسلان، آمودریایی اوزه رک قاچماغا موفوق اولور و آتاسینین یانینا چاتیر. اۇنجه دن گئدن اولدوز قوزیچی، خانا خالق آراسینداکی شوریشه

شەزادە نىن سبب اولدۇغونو آنلادىر. على خان يالاندان آتابگىن سۆزلىرىنە اينانمادىغىنى دئىير و اوز وئرن بوتون اولايلارىن گوناھىنى اونا يۆكلەيىر. بۇنۇ ئىشىدن شاه مىلىك آتاسىنىن ساراينىا گلىر. على خان اوغلونا بىر سىللە وۇرور و اوتۇ قانداللا باغلادارق زىندانىا سالدىرىر. آردىنداندا زنجىرە وۇرولان شاه مىلىكىن خوراسانا گۇندەرىلمەسىنى امر ائدىر.

آما اصىلزادەلىرىن قاتىلدىغى كىقىشە قىلىچ آرسلانين خالق طرفىندن موحاكىمەسىز اولدۇرمەسى قرارىنا قارشى چىخىلىر. يۇنەتىجى يۇخارى طبقە، شاه مىلىكىن اوتلارا وئرىلمەسىندن خالقين شىدتلە حاكىم نىظاما قارشى دايانماسىندان قۇرخمۇشۇدو. بئەلىكلە كىقىشە، آتابگى نىن هىرسەلمىش خالقا گۇندەرىلمەسىنە و شەزادە نىن خان طرفىندن جزالاندىرىلدىغىنى آچىقلايلاق خالقى ساكىتلىشىدىرمەيە قرار وئرىلدى. اوغۇز خالقى يۇنەدە عوصيانا سۇن وئرمەسىدى، بو دفعە شاه مىلىكىن باشچىلىغىندا بىر عىبرت ھىنگى گۇندەرىلە-جكدى. آنجاق اولدوز قۇزىچى خالقين على خانا ايطاعتىنى ساغلايا بىلمەدى. خوراسان اوغۇزلارىنىن وئركىلىرىنى اۇدەمەلىرىنى تامين اوچون گۇندەرىلن خان دانىشمانى قۇرقۇد و ھىأتىدە مووفق اولمامىشىدى. اوغۇز بۇيلارى خانا دۇشمان اولدوقلارىنى و اىستەنلن خراجى وئرمەيەجكلرىنى بىلدىردىلر. بۇنۇن اووزرىنە على خان، آمۇدريا اطرافىندا اوتوران اوغۇز بۇيلارىنىن مروە كۇچ ائندىرمەلىرى اوچون مىن آتلى گۇندەردى. اوغۇز بۇيلارى يۇنە خان ايطاعتىندن باش قاچىرىنجا، بو دفعە خان ايلە اوغۇزلار آراسىندا سىلاحلى وۇروشمالار باشلادى. اوژون سورە داوام ائدن توققوشمالار ائناسىندا على خان اولوركن، اوغلو شاه مىلىكىن اوردۇسودا پۇزولدى و شاه مىلىكدە جنگ مئىدانىندا اولدۇرولدى.

اوغوز تارىخىيىلە ايلگىلى اولاراق آنلاتىلان بو اولايىلاردا بعضى تناقۇضلار و
 آچىق تضادلار واردىر. تدقيق ائدىلن وئرسىونلاردا، مثلاً على خانىن اولوموندن
 سونرا شاه ملىكىن ده اولدورولدوگو ايدىعا ائدىلىر. باشقا وئرسىونلاردا ايسه
 ترسه بير نظر بىلدىرىلەرک شاه ملىكىن يئنگى كنت حوكومدارىنىن اولوموندن
 اونجه مغلوبىته اوغراديغى و اولدورولدوگو قتيد ائدىلمكده دير. بونولا بيرلىكده
 «اوغوزنامه» ده آدلارى گئچن على خان و شاه ملىك گئچك تارىخى
 شخصلرديرلر.

اوغوزنامه رىوايتلىرى، بيرىرلىرىن ترسىنه بىلگىلر وئرمكله بيرلىكده، تارىخى
 حقيقتلىرى مونعكيس ائدىرلر. «ملكنامه» نىن داها مونظم بير وئرسىونونداكى
 بىلگىلرى موقايىسه ائدەرک بوسونوچا يئتشمك مومكوندور. 10. جو يوز ايلده
 سلجوقلو سيفاريشى اوزرىنه يازىلان بو قايناقدا آنلاتىلان اولايىلارنى سوسىيال
 يۇنو بير آز سادەلشدىرىلمەيه چاليشىلمىش دىرسادا؛ آنچاق «ملكنامه» ده وئرىلن
 گئچك بىلگىلر، سىردىيا يابقولارنىن وئركى سياستينه قارشى آياغا قالدخان
 خالق «عوصيانلارينا» ايشارت ائدىر. بوتون بونلار، اوغوز رىوايتلىرىنه، يئنگى كنت
 خانلارى دؤولتىنىن بوحران و يىخىلما دۇنمىنىن خاطيرهلىرىنى قورۇيان بير
 قايناق اولاراق باخمامىزا سبب اولماقدادىر.

اوغوز تارىخى رىوايتلىرىنده، بيرىرىيله باغلانتىلى، آما آيرى آيرى ايللرده اوز
 وئرن تارىخى حادىثه لره يئر وئرمەين بير سىرا اولايىلار آنلاتىلىر. على خان و
 شاه ملىكىن حاكىمىتىنى آنلادان رىوايتلىرى، دوزلوک و كرونولوژىك باخىش
 آچى سىندان اوچ بۇلومه آيىرماق مومكوندور. اوغوزلارنىن على خان قارشى
 ايلك عوصيانلارنىنى آنلادان بيرىنجى بۇلوم، سلجوقلو حركتلىرىنىن باشلاماسىنا
 قدير اولان دۇنمه عايىددير.

بیزیم اوچون آن دیقته سزاوار اولانی، اوغوز دؤولتی نین تاریخی طالعی قونئوسوندا اؤنملی نتیجه لر دؤغوران اولایلارلا ایلگیلی بیلگیلره شامل اولان ایلک ایکى حیکایه دیر. بونلار، سیردریا یاقو دؤولتی نین 11 - 10 جى یوزایلردە گئچیردیگی بوحرانین سببلىرىنى آنلامامىزا یاردیمچی اولورلار. باسقى و آغیر وئرگی یوکونون، فنوداللاشان اشراف قوروپویلا بالطبع اوغوز طبقه لری آراسیندا توققوشمالارا سبب اولدوغو آنلاشیلیر. یؤنه تیجی یوخاری طبقه ایله یئرلشیک و کؤچری ساده خالق آراسینداکی شیدتلی توققوشما، آتارکیل - فنودال ایلیشگیلرین اینکیشاف ائتمه سینین بیر سوتئوجویدو. سیردریا یاقو دؤولتىنى فنوداللاشديران سارایلیلار و اصیلزاده لر، آزاد توپلوملاری بوتونویله کؤله لشدیرمهی و موطیع خراجگوزار تبعه دورومونا گتیرمهی هدفله بیریدیلر. اوغوزلار آراسیندا تضادلارین چوخالماسی، یئنگی کنت خانلاری دؤولتىنین ییخیلماسینا یول آچمیشدیر. هله 10- جو یوز ایل اورتالاریندا جند یاخینلارینا یئرلشن سلجوقلو اوردو باشچیلاری، سیردریا یاقو دؤولتىنده کی سیاسی ناراضی لیکلردن فایدالانمیشدیلار و یئنگی کنت اوغوز خانلارینا قارشى آياغا قالخان خالقى ایداره ائتمیشدیلر. البته اونلارین ازیلن طبقه لره اوره ک یانديرمالاری ظاهیری ایدی. و اصل آماجلاری اونلاری اؤز هدفلی یؤنؤنده قوللانماق ایدی. آنجاق، سلجوقلور، گؤرؤندوگتو قدهر ازیلن خالقین اومودلارینى بوئا چيخارميش و اونلارا یاردیم ائتمه میشدیلر. نهایت، اونلارین قیسسا مودت سوترا جند بؤلگه سینى ترک ائتمک مجبوریتینده قالمالاری واقیعه سینین ایضاحی چتین دیر. عوصیان حرکاتی، ائله بئله لیکله باشاریسیز اولموش و خالق «عوصیانلاری» یاتیردیلیمش؛ بۇردا، علی خانین واریث و خلفی شاه ملیکین ایتقیدارینین گؤجلنمه سینى ساغلامیشدیر. نئجه کی داها سوترالاری شاه ملیک، 1041 ایلینده خارزمی آله گئچیره جک

قدەر گۈجلەنەجکدیر. أما بو گئچجی بیر موفقیئت ایدی و قاینقلارا گۆره، سیردریا اوغوزلارینین سون خانى شاه ملیک، ایکى ایل سوترا سلجوقلورین الینه دوشوب آسیلاجاغیدی. آیاغا قالمالارلا اوز اوزه دۇرماق، سلجوقلو بۇیلار ییلا اوزون مودتلى توققوشما و ساواشلار، یاواش یاواش، أما اساسلى بیر بیچیمده اوغوز یابقۇ دۇولتینی ایچیندن یئییب بیتیرمیشدی.

اوغوز دۇولتى نین چۇكوشو

درین ایچ تناقوضلارا گۆره ضعیفلهین یابقۇ دۇولتى، قیپچاق بۇی ریسلرینین ضربه سییله دیدن ییخیلدى. 11- جى یوز ایل اورتالاریندا اورتا آسیا بۇزقیر شریدى بوحرانلى و سورعتلى حادیتهلرین کانونو اولموشدو. مرکزى آسیادان گلنلر بۇرایا چۇل بۇراغانى کیمی تیپلمیشیدیلر. بۇزقیر قبيله لرینین بۇیوک ترپەنیشلرینین ایلک انگیزه لری اۇزاق دۇغودا باشلامیشدی. 10 - جو یوزایل باشیندا قۇزئى چینده کۇچرى کیدان قبيله لرینین قۇردوغو «Leao» دۇولتى دوزه لمیش؛ دۇولتین سرحدلرینین گئیش له مه سى ایسه، کیدانلارین باتییا دۇغرو یاییلماسینا و سیرالى (زنجره ای) کۇچلرین باشلاماسینا یول آچمیشدی.

کیدان اوردۇسو 1010 ایلینده اۇیغورلارین بوگونکو قانسو ایالتینه تقابول ائدن هانگ چو شهرینه حمله ائتمیش؛ آردیندان جئتى سۇنون قۇزئى باتى سینی ایشغال ائتمیشدی. ابوالفرجه گۆره، 1014 ایلینده چیندن حرکت ائدن بۇیوک کۇچرى اورداسى، هییونگنو اۆلکه سینین سرحدلریندن ایچرى دالینجا، بۇخارا حوکومدارى احمدبن علی اوردۇسویلا اوتلارین اۇنون آلماق اوچون حرکت ائیلهدی. احمدبن علی مئیدانا گلن قانلى ساواشلار سۇنوندا دوشمانى مغلوب

ائتمیش، اوتون چادیرلارینی آله گئچیرمیش و بئله لیکله چوخ میقداردا غنیمت آله گتیرمیشدی. غنیمتلر آراسیندا قیزیل و گوموش کاسا بوئشقابلار و ایپک قوماشلار واریدی.

بعضی دوغولو موآلیفلر، کیدانین اوئنجو بیرلیکلرینین 1017 ایلینده بالاساقوئن اطرافینا گلدیکلرینی خبر وئریرلر. کیدان اوئردوئسونون قارشی سینا، دوغو قاراخانلی حاکیمی توئقان خان بؤیوک اوئردوئسویلا چيخمیشدی. «موسلمانلارین، یعنی تورکلرین اوئله لرینی و ماورالنهرین قالان قیسیمینی آله گئچیرمک آماجیلا، - دییه یازار تاریخچی اوئبی - چین طرفیندن توئقان خانا قارشی اوئردولار حرکت گئچدیلر. گلن اوئردوئ یوزمین چادیردان چوخ ایدی و موسلمانلار هئچ بیر یئرده اوئلارا تاییینی گؤرمه میشدیلر.»

بو اوئلار، کیدانلارین، احتیمالا گؤره بعضی دوغو تورک قبیله لرینین ده قاتیلدیغی «قورخونج سریلمه و یاییلما حمله» سینی گؤستمه سی آچی سیندان اولدوقجا دیقت چکیجی دیر. تاریخچی اوئبی، یئددی سوئا حمله ائدن کیدان اوئردوئسو اوچون 100 مین چادیر کیمی معقول بیر رقم وئیرکن، ابن الاثیر بوئو 300 مین چادیرا قالدیریر. بو رقملر موبالیغهلی اولماقلا بیرلیکده، بیزه، کؤچری قبیله لرین مرکزی آسیادان اوئرتا آسیا دوغرو عظمتلی بیر کؤچ دالغاسی مئیدانا گتیردیکلرینی گؤستمکده دیر.

کیدان خانلاری، 1017 مغلوبییتینه باخمایاراق، ائله بیل یئددی سوئو آله گئچیرمه اوئمودلارینی آلدن وئرمه میشدیلر. کیدان و اوئغور خانلارینین گؤندردیگی ائلچیلر 1027 ایلینده قزنه لی ماحمودون سارایینا گله رک، اوتون حاکیمییتینی رسمیتله تانیما یی و اوئونلا دوستانه ایلیشگیلر قورمایا حاضیر اولدوقلارینی بیلدیردیلر. کیدانلار، بو دیپلوماتیک مانوئولا، دوغو قاراخانلی

خاقانلیغینا قارشى گيریشدیکلری موجدیلهدە قزنه‌لیلرین یاردیمینی آله‌ گتیرمک نیتینده‌ یدیلر.

قاراخانلیلار، کیدانلارین باتییا دؤغرو مظفرانه‌ یاییلیشینى دایانديرمايى باشارمیش ایمیشلار؛ اما هر حالدا، کیدان فتحلری بؤیوک کؤچ دالغاسینی دؤغورموشدو. 11- جى یوز ایلده‌ کیدان دؤولتى سینیرلارینین گئیشله‌مه‌سى، قون و قایی قبيله‌ لرینین باتییا سوزمه‌سینه‌ یول آچمیشدی. شرف‌الزمان مروزی‌یه‌ گؤره‌، قون بوی‌لاری اوللر قیتا اولکه‌سینده‌ یاشاییردی‌لار. قونلار کؤچمن ایدیلر و کیدان حوکومدارییلا آرالارینداکی عداوته‌ گؤره‌ اؤز توپراقلارینی ترک ائتمه‌یه‌ مجبور قالمیش؛ اما کؤچ سیراسیندا قالا‌بالیق و گوجلوقایی قبيله‌ لرینین حمه‌سینه‌ معروض قالمیش؛ اوتلاقلاریندان محروم قالدیق‌لاری اوچون‌ده‌ تورکمن توپراقلارینا قاچمیش اولان ساریلارین اولکه‌سینه‌ گئتمیش‌دیلر. تورکمنلر ساری قبيله‌لرینین باسقیمی سوتوجوندا اوغوز ائلی‌نین دؤغو قیسمینا گئتمیش؛ اوغوزلاردا اثرمنی دیزی ساحیللرینده‌کی پئچه‌نک توپراقلارینا چکیمیش‌دیلر.

مروزی‌نین آنلاتدیقلاری اولایلار عمومى حالتده‌، بونلارین خوراساندا سلجوقلو دؤولتى‌نین قورولوشوندا از اؤنجه‌ اوز وئردیکلری آنلاشیلیر. محمد عوفی‌نین آچیقلاماسی‌دا بو نظری دستکله‌مکده‌دیر. عوفی، عئینی اولایلاری آنلادارکن بونلاری اکله‌یر: «اوتلارین (تورکمنلرین) بعضیلری گوجلندیلر و (آردیندان) چاغری تنگین زامانیندا حرکت گئچه‌رک دونیایی (اولکه‌لری) آله‌ گئچیردیلر. سلجوقلو سولطانلاری و سلجوقلو خانیدانی بللی بیر دؤنم دونیانین حاکیمی اولاراق حوکوم سورهرکن، قوزلاردا اثرمنی دیزی جیوارینداکی پئچه‌نک توپراقلارینا گئتدیلر».

قۇن و قايىلارین مرکزی آسیادان اورتا آسیا حرکتی، قۇزئی چین و باتی سییریادان باشلامیشدیر. 11- جی یوز ایلین ایکینجی چَره گینه عایید قاینقلاردا، بو قبیله لرین قیرقیز، قیماق و تۆکۆز - قۇزلارلا قونشو اولدوقلاری دیگر ائدیلمکده دیر. قۇنلار، نسطوری لیگی قبول ائتدیله، آنجاق اونلارین خیریستیانیلیگی نه زامان قبول ائتدیکلری تام اولاراق بللی دئییلدیر. بو دینین اۇزاق دوغوداکی کۆچری قبیله لری آراسیندا یاییلمایا باشلاماسیلا ایلگیلی ایلك بیلگیلر 11- جی یوز ایله عاییددیر. اورایاجا کی بللی دیر 1009 ایلی حدودینده کره ایتلر خیریستیانیلیگی قبول ائتمیشدیلر. قۇنلاردا احتیمالاً او دۇنمده کره ایت قبیله فئدراسیونونون ایچینده یئر آلیردیله. داها سوترالاری قۇنلار، قونشولاریلا آرالاریندا چیخان ساواشلار سببی ایله مرکزی آسیادان چیخاریلمیش و اورتا آسیا ایله دوغو اوروپایا گئتمیشدیلر.

قۇن و قايىلارین کۆچو، کیدان لئاو دۇولتی نین قۇرولماسیندان سوترا گئرچکلشمیشدیر. کیدانلارین باسقی سی قارشى سیندا قۇزئی چینی ترک ائدن قۇنلار، 1030 ایله 1046 ایللری آراسیندا اوروپادا اورتایا چیخدیله. قۇن و قایی مهاجیرتی، 11- جی یوز ایلین ایلك اوتوز ایلینده کۆچری قبیله لرین بۇیوک بیر کۆچ دالغاسی دوزه لمه سینه یول آچدی. مروزی و باشقا اورتاچاغ یازارلارینین آنلاتدیقلاری اولایلار، بو یوز ایلین اوتۇزلو ایللرینده اوز وئرمیشدیر. بیرونی نین «قانون» وندا، قۇن و قايىلاردان آرتیق اۇزاق دوغونون اۇچ بۇلگه لرینین آیری ساکینلریندن بحث ائدیلمه سی، توجۇه شایاندیر. بو واقیعه، اونلارین 11- جی یوز ایلین اوتۇزلو ایللرینده باتییا دوغرو کۆچ ائتمه یه باشلادیقلارینی گۇستر مکده دیر.

قۇن قبیله لری، 11- جی یوز ایل اورتالاریندا دوغو اوروپانین ایچ قیسمتلیرینه گئتدیله. مادیار وقاییع نامه لرینده، قۇنلارین 1068 ایلینده ماجاریستان

توپراقلارینا گیردیکلری بیلدیریلیر. یئنه عئینی وقاییعنامهلره گۆره قونلار، آغ و قارا قونلار اولاراق ایکییه آیریلیردیلار.

اورتا چاغ قایناقلا ریندا یئر آلان بیلگیلر سایه سینده، اوزاق دوغودان گلن کؤچری قبیلهلرین 11- جی یوز ایل باشیندا اورتا آسیایا سوخولدوقلارینی آنلا ییریق. بو، کیدان لئاو دؤولتی نین ایستیثمار و ایستعمارینین باعیث اولدوغو بیر کؤچ زنجیره سییدی. کیدان ظفرلری، باتی سیبری و قوزئی چینده اوتوران قون و قاییلارین 11- جی یوز ایلین اوتوزلو ایللرینده باتیا کؤچ ائتمهلرینه یول آچمیشدی. بو کؤچ دالغاسی، دوغو آسیانین بیر سیرا بوزقیر قبیلهلرینه ده شامل اولوردو. قیپچاق قبیلهلریندن اولان ساریلاردا اوزلرینی بو فیرتینالی کؤچ گیردابی نین اورتاسیندا گوردولر. دوشمان قون قبیلهلرینین تعقیبیدن قاچان ساریلار، احتیمالا گۆره جئتی سوذا، سیردریانین اورتا آخیملاری بویوندا و قاراتاوداغی اتکلرینده اوتوران تورکمنلره یوگوردولر. تورکمنلر ده باتیا، احتیمالا سیر دریانین آشاغیلارینا، خارزم ایله خوراسان سرحد بؤلگهلرینه حرکت ائتدیلر. بو آرادا ساری قیپچاقلاردا اوغوز توپراقلارینا سوخولاراق، 11- جی یوز ایل اورتاسیندا اونلاری آغیر بیر شکیلده مغلوب ائتدیلر.

بو اولایلار، اثرمنی تاریخچی اورفالی ماتئوسون وقاییعنامه سینده ده اینعیکاس تاپمیشدیر. بونا (ماتئوسا) گۆره اوغوز و پیچه نکلر، داها اؤنجه «اوتس» (ایلان) خالقی طرفیندن مغلوب ائدیلم «ساری ساچلی» (خاردش) بیر خالق طرفیندن 1050 – 1051 ایللرینده داغیلمیشدیرلار. «ساری ساچلیلار» طرفیندن تعقیب ائدیلم اوغوز و پیچه نکلر، بیزانس سینیرلارینا دوغرو یؤنه لدیلر. هر حالدا اورفالی ماتئوسون «خاردشلر» دئدیگی خالق، مروزی و عوفی نین اثرلرینده آدی گئچن ساریلاردی.

آرالین باتی سییلا خزرین دوغو ساحیللرینده یاشایان و 11- جی یوز ایل اورتالاریندا قیپچاقلار طرفیندن آغیر بیر مغلوبیتیه اوغرا دیلان اوغوز قبیله لری، گونئی روسیه و قارا دنیز بو زقیرلارینا قاچدی لار. شیدتلی توپلومسال دالغالانمالارین گیزلی گیزلی چئینه دیگی سیر دریا یاقو دوولتی بئله لیکله سو ن نفسینی وئردی.

دوغو اوروپاداکی اوغوز بو یلاری

1054 ایلینده قلمه آلینان «نسطور وقاییع نامه سی» نده تورکلرین پرئیا سلاول شهرینی استیلا سییلا ایلگیلی جالب حیکایه لر آنلاتیلیر. لاورنتئیو وقاییع نامه لرینده ایسه، کیناز و سو ولود یاروسلا ویچین تورکلره قارشى بیر ساواش دوزه نله دیگی و اونلاری مغلوب ائتدیگی بیدیریلیر. اورتا آسیادان و پووولژه دن قاجیب اوروپانین درینلیکلرینه سیغینان تورک - اوغوزلارین آرخاسیندان پولوئوس خانلاری چیخیب گلدی لیر. پرئیا سلاول کینازلیغینا گیرن تورکلر، قیپچاقلارین داغیتدیگی اوغوزلارین بیر قولویدو. 1060 ایلینده ایسه کیئف، چئرنيکوو و پرئیا سلاول روس کینازلارینین بیرلشمیش اوردوسو، تورکلره دوغرو یورودو. بو سیرادا گونئی روسیه استپلرینین بیر قیسیمینی اشغال ائدن اوغوزلار اورادان پئچه نکلی چیخارمیش، اونلاردا بالکانلارا قاچمیش دیلار. دوغودان، قیپچاقلار طرفیندن سیخیشدیریلان تورک - اوغوزلار، اسکی روس دوولتی نین سرحدلریندن ایچری سوخولما بی تجرویه ائله میشدی لیر. لاورنتئیو وقاییع نامه سینده بو سطرلری اوخویوروق: «او ایل ایچینده (1060 ایل) ایزیا سلاو، سویا توسلاو، وسو ولود و وسسلاو

ساییسیز عسکر توپلادیلار. بو اوردونون بیر قیسمی آتلی، بیر قیسمی دا قاییقلا تورکلرین اوستونه یورودولر. بونو ائشیدن تورکلر، قورخودان قاچمایا باشلادیلار و قاچارکن تانرینین غضبینه معروض قالیب، بیر قیسمی آیازدان، بیر قیسمی آجلیقدان، اؤبورلری ایسه خسته لیکن، مرضدن و تانرینین جزاسیندان هلاک اؤلدولار». روس کینازلاری طرفیندن داغیدیلان و آرخادان قیپچاقلار طرفیندن سیخیشدیریلان اوغوزلار، اول دئیپئر اؤته سینده. آردیندان دا تونا اطرافینا چکیلیمک مجبوریتینده قالدیلار. آنجاق، دؤن ایله دئیپئر بویلا ریندا قالان تورکلرین بیر قیسمی، پولوؤس خانلاری طرفیندن ایطاعت آلتینا آلینارکن، بیر قیسمی کیئفین حیمایه سی آلتیندا سیغیندییلار. اوغوزلارین اساس بؤلومو ایسه 1064 ایلینده تونایی گئچهرک بیزانس ایمپیراتورلوغو سرحدلرینده نومیان اولدولار. اوغوزلار، آغاج کؤتوکلرینی او یارق دوزهلندیکلری قاییقلار اوستونده و ایچی سامان دؤلو چوواللاری آتلا رین قویروقلارینا باغلا ییب اوزهرک، چوخ چتینلیکلرله نه ری گئچدی لر. عظمتلی اوغوز اورداسی، اؤز لرینه یئمک، آتلا رینا یئم آختارماق اوچون تونا اوواسینا یاییل دی. بیزانس امپیراتورو دؤکاس، اونلارین یئنه تونا اؤته سینه چکیلمه لری اوچون اوغوز کؤماندانلارینا روشوه وئرمه یی سینادی. اوغوزلار، اؤنجه لیکله بولغارلاری و گرئکلری مغلوب ائتمیش، آردینجادا ایلی لریا ایله تئسالونیک (سئلانیک) دارماداغین ائتمیشدی لر. آنجاق، یاخینلا شان قیش سوغوقلاری و آجلیق، اونلار اوچون جیلدی بیر سیخیتتی ایدی. تورکلرین ضعیف له مه سیندن فایدالانان بولغارلار، اونلارین آنا قوؤت لرینه آغیر بیر ضربه ائندیردی لر. اوغوز کؤماندانلارینین بیر قیسمی، بو اولایدان سونرا، اؤز لرینه باغلی قبیله لر ییله بیزانس حاکیمیتینه گیره رکن، آیری بیر قیسمی یئنه ده گونئی روس بوزقیرلارینا دؤندولر. اوغوز اورداسینین بالکانلاردا قالان

قىسمى، بىزانس امپراتورلارىندىن «مقدونىيە دەكى خىزىنە اراضىلرىنە يىرلشمە حاقىنى» آلدىلار. بىزانسلى تارىخچى آتتالىتس، داها سوترالارى بعضى اوغۇز بىلرىنە سناتور مقامى وئىلدىگىنى قىتد ائدىر. يىنى دن تۇنایا دۇن اوغۇزلار ايسە روس دۇولتى سىنىرلارینا یاخىن بۇلگەلرە يىرلشدىلر. آنجاق، 1080 ایلیندە ولادىمىر موئوماھدان آغىر بىر ضربه يىتدىلر و دىرى قالانلار گونى روسىه سىنىرلارى بوئونجا داغىلىب تىل - تىل اولدولار. مىخايل آتتالىتس بو اولایلارى آنلاداركن، «مىرمىدون كىنازىنین اوۇلارى اۇز شىرلرىنە يىر وئىدىگىنى» يازىر. اوغۇزلار، مىثال اوچون ستوقنا نهرىنین سول ساحىلىندەكى تورچىسك كىمى سرحد قالالارىنا يىرلشدىرىلمىشدىلر. دىنىپر چئورەسىندەكى توركلر، بالاخرە، اسكى روس دۇولتى نىن گونى دۇغو سىنىرلارىنین پولوؤس - قىپچاق حملەلرىنە قارشى مودافىعەسىندە اۇنملى بىر رول اويناياچاق ايدىلر. تورچىسك، پولوؤس خانلارىنین كىئىف، پرىياسلاول و باشقا روس شىرلرىنە دوزنلەدىكلرى غارت حملەلرىنین اۇنون كسىردى. 1093 ایلیندە، كىناز وسوولودۇن اولوموندن سوترا، كىئىف سلطنت تاختى اوچون ايچ ساواشلار باشلاينىجا، بو دۇرومدان فايدالانان پولوؤسلر، تورچىسكە يوگۇرەرك او شىرى موخاصىرە ائىلەدىلر. كىئىف، پرىياسلاول و چىرنىكودان گۇندەرىلن بىرلىكلر، موخاصىرەدەكى تورك اوغۇزلارین ياردىمىنا يىتىشىدى و 1093 اىلى نىن يازىندا ستوقنادا روس اوردۇسويلا قىپچاق خانلارى آراسىندا شىدتلى بىر ساواش اوز وئردى. كىنازلارین اۇز باشىنا داوراندىغىنا گۇرە روسلار آغىر بىر مغلوبىتە اوغرايدىلار. قىپچاقلار، تورچىسكى يىنە موخاصىرە سالدىلار و مودافىعلر شىر ساوونماسىندا جانلارىندان گىچدىلرسەدە، آنجاق اۇزون سورە داوام ائدن موخاصىرە گۇرە آجلىق باش گۇستىرىنچە شىر سقوت ائىلەدى.

aindiki ukrayin toprarlarina yirlishn awguz boyrlary, tarixi talrlirni
 rus drolitine baglamishdilr. ahtimala gure, torclr, «ayqur siyahi
 hamasesi»nde qipqac qulone yayildigi mclom olan mshur yorush
 qatilmishdilr. ayqur soyatowslawiyin 1185 ilinde qipqaclara qarshi
 hmle sine, «kuyi»lrde qatilmishdilr. s. p. tolstow burlary (kuyi lry)
 qayi buyyla bir tothur. aiyatow w nikonow wqayicnamelry, kuyi lrl birlikde,
 qayepij, bowut w brndilrden de bht andilrl. awta qac rus qaynqlary,
 brndilrin dowrudan torc – awguzlaryn bir qulo awdowgonow dyyilrl. aiyatow
 wqayicnamesi, polowuslryn brndilrle ayid alti shery ale gupirdiklirni
 xbr wtrmkdedir. aynqiladan awnjeki rus arashdirmapilary, brndilry
 qaralbalqlardan byilrl. ay. samjowski, awlaryn, daa aski dwnmlrde rus
 toprqlarina gln xalqin qalintilary awdowgo qnaitinde dir. anjac bo npr,
 p. b. qulowowskiyin hacly tnfidine mrow qalmishdir. brndilrin
 rus wqayicnamelrinde anjac 1050 ilinde awguzlaryn gowsowlshdigi
 sonra ady glmeh bashlamasy aylginy dir. 1097 tarihly lawrntow
 ayliginynde, kinaz wasilkonon brndilry drow atndiyine gure jalib bir
 hikaie anltilir. wasilkow, brndy, torc w pypenklryn yadymila polowow
 xanlaryna, polowia shahina w tona bolgariyeh sine bir hmle dowe nlemeyi
 dowsonowrdow. anjac, wasilkonon qardashy soyatowpolc طرفinden xiantle
 towtowmasy w gowzlrinin kor andilmehesi, bo nqshelrinyin yirine yitirmehesini
 awnlemishdy.

gonowmowzde, dowgo awropadakı awguzlaryn towronlary, ahtimala bolgariystan,
 ukrayin w mowlawida yashayan qawawzlawrdir. qawawzlawr, yirlishik gowtowlrdylr;

آنچاق اوتلارین دېلینده حیوانچىلىقلا ایلگىلى چوخ دئیمىلر واردیر. قاقاۋز فۇلكلوروندا، اۋزلىكله قۇرد مراسیمی کیمی توتئیمیزم ایزلری قۇرۇنموشدور. قاقاۋز ماھنىلاریندا تانرى نین سفیری دۇروموندا اولان قۇرد، اسکی اینانچلار دایاناراق اۋلدورولمز.

قیپچاق یۇنه تیمینده کی اوغوز بویلاری

گۇردوگوموز کیمی، قیپچاق حرکتی سۇن ضربەیی وۇرراق، سیردریا یاقۇ دۇولتى نین سۇتونو اولۇشۇدورموشدو. اوغوز بویلارینین چۇخو، قیپچاق باسقى سینا گۇره دۇغو اۇروپا و کیچیک آسیا سینیرینا گئتدیلر. باتی آرال چئورەسى و قۇزئى خزر حدودونداکی پارچالانمیش اوغوز گئریه قالانلاری، قیپچاق خانلاری طرفیندن موطیع اندیلدیلر. یئنگی کنت، جند و سیردریانین آشاغیلارینداکی باشقا شهرلر، 11- جى یوز ایل سۇنلاریندا پۇلۇوئس خانلارینین حاکیمییتی آلتیندایدی. کاشغارلىی ماحمود، اۋز خریطه سینده، آرال دینزی یاخینینداکی «اوغوز و قیپچاق یئرلشیم واحیدلرینه ایشارت ائتمکده دیر. 12- جى یوز ایلده بعضی اوغوز بویلاری، ائله بئله لیکله، سیاسی جهتدن کۇمانلارا باغلی اولاراق اۇرال و آشاغی پۇوولثره ده بیریرینه یاخین قۇروپلار حالیندا یاشاییردیلار. «مجمل التواریخ»ه گۇره، «بولغار ساحیللرینه» قۇنشو اولان بۇلگه لر «اوغوز تۇپراقلاری» اولاراق آدلانیدیلردی. ابوحمید الغرناطی، 12- جى یوز ایل اۇرتاسیندا ساکسین شهرینده قیرخ اوغوز بویونون مسکون اولدۇغونو یازیر. یۇرتلاردا و کۇچری کئچه چادیرلاریندا یاشایان هر اوغوز بویونون اۋز بىی واریدی.

ساكسين، ايسلامى قبول ائدن خزر، بولغار و سوارلارين دا اوتوردوقلارى بۇيوك بير شهر ايدى. ساكسينين تيجارتله مشغول اولان اهالىسى ايچينده يابانجى تاجيرلرين بۇيوك كولونيلرى واريدى.

ساكسين، كروان يولۇيلا دئييل، خزر ديزينين قۇزنى ساحيللرينده اولان بندر شهرلى ايله ده ديز تيجارتى يولا سالميشديلار. بوزنگين تيجارت شهرى، قۇتۇشو حوكومدارلارين و كۇچرى پۇۋۇلۇزە - قىپچاق قىيله فئدراسيونو خانلارينين تۇجۇھونو جلب ائدirdى. خارزمشاه آتسيز (1128 - 1156) قىرخ ايل بۇيۇنجا ساكسينا صاحب اولمايى سيناميش، اما موفوق اولاي بيلمەميشدى. 12- جى يوز ايلده، ساكسين خالقى ايله اطرافداكى قىپچاق و يىماق بۇيلارى آراسيندا توققۇشمالارين اورتايا چىخدىغى يازيلميشدير. بو سالدرييلار سۇتۇجوندا، احتمالا گۇره شهر، پۇلۇۋۇس - قىپچاق خانلارينا تابئع اولموش، اونلار دا بۇزايلا اۇز ناييبلرى اولاراق باشخانلار تعيين ائتميشديلر. بۇلگەدهكى باشقا تۇپلولوقلارلا بيرليكه اوغوز بۇيلارى دا دشت - قىپچاق حاكميلرينين حاكميتنه گيرميشديلر.

بئله ليكله ايچ چكىشمەلرله ضعيفلهين اوغوز دۇولتى، قىپچاق قىيله لرينين ضربه سيني تىمۇل ائده بيلمەدى. سيردريا ياقۇ دۇولتى نين يىخيليشى، اورتا آسيا اوغوزلارينين تاريخى طالعى آچى سيندان تائۇر يارادان بير سۇن اولموشدور. قىپچاق استىلاسى، اوغوزلارين باشلاتدىغى اثركن فئودال ائتيك بوتون لشمە سۇره جى نين تاماملانماسينا مانئع اولموشدور. قىپچاق قىرغىنيندان قۇرتولان اوغوز بۇيلارى، جانلاريني قۇرتارماق اوچون يىنى گلن فاتىحلردن قاقماق مجبوريتينده قالديلار و بئله ليكله اوغوزلارين اۇنملى بير بۇلومو قىپچاقلارين باسقى سىيلا دۇغو اۇروپا و كيچيك آسيا سرحدلرينه گتتديلر. اۇبور اوغوزلار ايسه ماورالنهر قاراخانليلا رينين و خوراسان سلجوقلو سولطانلار رينين

حاکیمیتی آلتینا گیر دیلر. 11- جی یوز ایل اورتاسیندا، قیپچاقلارین پارچالادیغی
اوغۇزلارین قالیتتیلاری، داها سوئرا دشت قیپچاغین تورکجه دانیشان بویلاری
آراسیندا اری ییب گئتدیلر.

دۇردونجو بۇلوم سلجوقلو فعاليتلىرى

سلجوقلو فعاليتلىرى

اۋرتا چاغ ایسلام تاریخچى لیگینه، سلجوقلو بیرلیگی نین اۋرتا یا چیخیشیلا ایلگی لی دوغروۋدان بیلگی لر موجود دئییلدیر. بو بیرلیگین تشکولو ایله ایلگی لی اولایلارین اۋنجه کی تاریخی، غیر مستقیم اولاراق ایلك سلجوقلولار حاقینداکی ریوایتلره مونعیکس اولموشدور. اۋروغون منشایی و ژئئتیک دوزه نیله ایلگی لی اولاراق، ایکی تمل ریوایت نقل اولۇنور. بۇنلاردان ایلكی «ملکنامه» ده، ایکنجی سی ظهیرالدین نیشابوری نین «سلجوقنامه» سینده دیر. «سلجوقنامه» ده کی بیلگی لر، اوغوزنامه و اسکی تورکمن ریوایتلرینده کیلره بعضی بنزریکلر عرض ائدیر. اینجه لهنن قاینقلار، بیریرینی تاماملاییر و سلجوقلولارین باشلانقچ تاریخینی دوزه لدیر. آنجاق، بوتون بو قاینقلاردا آنلادیلانلار، بعضاً بیریرینه جیدی اولچوده ترس دوشور. بو موتناقیز بیلگی لرین ایرادلی بیر شکیده اینجه لنمه سی، موقاییسه لی تاریخ تنقید متودونا دایانیلاراق ائدیلسه مووفق اولاییلر. فرقلی اۋرتا چاغ قاینقلارینین بیریریه موقاییسه ائدیلمه سی، اۋنجه لیکله آن مؤعتبر بیلگی لره آل تاپماغیمیزی ساغلا یاجاق و عئینی زاماندا، سلجوقلو حرکتی نین اۋنجه کی دۋنیمه ایلیشگین آن اۋنملی اولایلارین تثبیتی قونۇسوندا بیر باخیش آچیسى قازاندىراجاقدیر.

سلجوقلولارین منشایی

اۋرتا چاغ شرق قاینقلاری، سلجوقلولارین منشایی ایله ایلگی لی بۇلۇک- بۇجۇک بیلگی لر وئیر و همده بۇنلارین خاندانین ائتیک منسوبیتی قونۇسوندا وئردیکلری معلومات، بیر بیریه تۇتمورلار. بو یازارلارین بیر قیسمی، سلجوقلولارین اصلیتینی خزرلره، باشقالاری ایسه اوغوزلارا باغلا ییرلار.

سلجوقلولارین خزرلردن گلدیگی ریوایتینین، سادەجە «ملکنامە»نین بەغضی یازمالاریندا یئر آلماسی دیقّت چکيجیدیر. میثال اولاراق، ابوالفرج، سلجوقلولاری خزرلردن قبول ائدیب آما عینی زاماندا اونلاری «هون» اولاراق آدلاندیرمیشدیر. ابوالفرج، سادەجە سلجوقلولاری دئییل، اورتا آسیانین باشقا کؤجری قبیلەلرینی دە «هون» اولاراق گؤستیریر. بۇنا گؤرە، اونون قوللاندیغی «خزر» و «هون» ایصطیلاحلارینین بللی بیر ائتنیک مضمونون اولمادیغینی دوشونمک اوچون دلیلریمیز واردیر. بو، اورتا چاغ شرق تاریخچی لیگیندە یئنی بیر شئی دئییلدیر. اونا گؤرە، سؤز قونۇسو ایصطیلاحی، اورتا بۇزقیرلی خالقلاری اوچون اسکی دن بری قوللانیلان گئئل بیر آدلاندیرما اولاراق قبول ائتمەسی لازیم گلیر. بۇنودا قطعیت ایله قئید ائتمک گرەکیر کی، ابوالفرجین ملکنامە یە دایاناراق وئردیگی بیلگی لردە، سلجوقلولارین خزرلردن گلدیگی ایدیعە ائدیلمیر. حتّی موسلمان تاریخچیلرە عایید اۇنجه کی وئرسیونلاردا دا سلجوقلولاردان خزرلر اولاراق بحث ائدیلمەیب.

«ملکنامە»نین سادەجە بەغضی یازمالاریندا، اوغوزلارین آتاسینین خزر ملیکینین یاخینی اولدۇغو و «فامیللری» آراسیندا اولدۇغونو بیلدیریلیر. بۇرادان ابوالفرجین ایلری سوردوگو گؤرۈشلرین، اینجه لنمیش اولدۇغو ایلک آل قاینالارین سوېژئکتیف بیر تعبیرینە دایاندیغی سونۇجونو چیخاردا بیلەریک. اونا علاوه، هم ابوالفرج و هم اونون یولۇندان گئدن ابن تیقتەنین اثرلریندە، سلجوقلولار اوچون قوللانیلان «خزر» تعبیری، هەلیک ائتنیک بیر آنلام داشیمیر. بو نظره، یۇخاریدا نقل اولۇندوغو کیمی، سادەجە ابوالفرجین متن تفسیری دئییل، ابن تیقتەنین اثریندە یئر آلان صریح بیلگی لردە دستک وئیر.

سونۇنچو، سلجوقلولاری خزرلرین آراسیندا گؤسترمە سینە باخمایاراق، اوتلارین اوغوز تورکلرینین کۇماندانلاری اولدۇغونو اچیقلاپیر. بوتون بو وئریلر،

سلجوقلۇلارین خزر منشألى اولدۇغو تئوريسينين اينانديرىجى ائنگيسينى يۇخ
ائدير.

ايندى، سلجوقلۇلارین اوغوز چئورهسینه منسوبيتى حاقينداكى تاريخ
بيلگى لرينى آچيقلاياق. «ملكنامه» نين بير چوخ يازماسيندا، خاندانين اوغوزلاردان
گلدیگی گؤستریلیر.

«ابن الاثير» ين ريوایتينه گؤره سلجوقلو خاندانينين قورۇجوسو، اوغوز
توركلرينين بى لريندن بيريدير. «ملكنامه» دن فايدالانان باشقا تاريخچى لر ايسه،
سلجوقلۇلارى اوغوز - قينيق بويلارينا داينانديريلار. «صدرالدين حسينى»
سلجوقلۇلارين چيخديغى قينيقلارين چوخ سايدا كؤچرى قبيله دن تشكول
ائديگىنى نقل ائيله يير.

سلجوقلۇلارين قينيق بوئوندان گلدیگی، ساده جه «ملكنامه» ده دئيل، باشقا
اورتا چاغ قايناكلاريندا دىكر ائديلير. مثلاً، ابوالاعلا احوال ين «تاريخ» ينده ده
بو خاندانين قينيق توركلريندن چيخديغى سؤيله نير. ظهيرالدين نيشابورى،
سلجوقلۇلارين «قينيق قبيله سى و سوموگونه» عايد اولدۇغونو بيلديره رك،
بعضى آيريتتيلار تقديم ائدير. اوغوزنامه نين عثمانلى وئرسيونلارى، قينيقلارين
اوغوز اوردوسونون سول قاناديندا يئر آلان بويلارا شاميل اولدوقلاريني بيلديرير.
قينيقلارين اوز بايراكلارى (توغ) واريدى؛ اونلارين توتئمى (اونقون) ايسه،
شيكارى قوشلارى آراسيندا آن ايگيد و جسور اولانى «چاكرى» ايدى.
قينيقلاردان چيخان سلجوقلو سولاله سى، توركيستاندان گل ميشدى و كؤكلو بير
طايفايا منسوب ايدى.

بله ليكله، سلجوقلۇلارين قينيق بوئوندان گلدیكلرى، بير سيرا اورتا چاغ
قايناكلارى طرفيندن دوغرولانير. «اوغوزنامه» و «ملكنامه» و ظهيرالدين
نيشابورى نين «سلجوقنامه» وئرسيونلارى بوئو گؤستيرلر. عرض اولۇنان دليلين،

سیرادان بیر تصادوف اولما اثتیمالی آزدير. بو نظر، کاشغارلی محمودون اثری کیمی مؤعتبر قایناق‌لار طرفیندن ده دستکله‌نیر. «دیوان لغات‌التورک» ده سلجوقلولارین دوغ‌رودان قینیق بو‌یوندان گلدیگی ذیکر ائدی‌لیر.

وئریلن تاریخ‌ی بیلگی‌لرین هامیسی، سلجوقلو سو‌یونون قینیق بو‌یولاری آراسیندان چیخدیغی حوکمونه یئتیشمه میزه ایمکان ساغلا‌ییر. قینیق قبیله‌سی، چوخ ساییدا بو‌یدان تشکیل تاپان، اولدوقجا بؤ‌یوک بیر قورۇپ ایدی.

11 ینجی یوز ایل قاین‌اقلاری، قینیقلاری، عئینی زاماندا تورکمن ده دئییلن اوغوزلارا ایتتیساب ائدی‌ری‌لر. بو‌نا گۆره سلجوقلو خاندانینین اوغوز – تورکمن اطرافیندان چیخدیغینی سؤ‌یله‌مه‌میز او‌چون مدرکیمیز وار‌دیر.

ایلك سلجوقلolar

فرقلی «ملکنامه» وئرسیونلاریندا و باشقا قاین‌اقلاردا، ایلك سلجوقلolarلا ایلگی‌لی بیلگی‌لر وار‌دیر. ابن حصّولون وئرسیونوندا سولاله‌نین آتاسینین «سارچیق» اولدوغو بیلدی‌ری‌لیر. آنجاق، ملکنامه‌دن فایدالانان باشقا موسلمان یازارلار، سلجوقلolarین «توقاق» دان گلدیگینی ایدیعا ائدی‌ری‌لر. ابوالفرج، توقاقین بو سولاله‌نین اساسینی قوران سلجوقون باباسی اولدوغونو بیلدی‌ری‌ر. ملکنامه‌نین، میرخوندون اثرینده ذیکر ائدی‌لن فارسجا وئرسیونوندا توقاق، سلجوقلolarین آتاسی قبول ائدی‌لیر. ابن‌الاثیر، صدرالدین حسینی و باشقا اورتا چاغ قاین‌اقلارینین ریوایتلرینده ده توقاق، سلجوقلو سو‌یونون قوروجوسو اولاراق گۆستری‌لیر.

تۇقاق، ملكنامه وئرسىونلارنىڭ چۈشەندۈرۈش، سلجوقلو خاندانىنىڭ منسوب اولدۇغۇ بۇيۇن بىيى اولاراق گۇستىرلىرىكن، سادەجە ابن حصول، اوتون آدىنى سارچىق اولاراق آچىقلايدى. آشاغىدا دا گۇرەجەيىمىز كىمى بو فرقىلىك، «تۇقاق» سايقى عونوانىنىڭ سلجوقلو سۇيۇ بانى سىنىڭ شەخسى آدىلا قارىشىماسىندىن قايناقلايدى.

بۇتۇنلا بىرلىككە، ملكنامەنىڭ ايدىعاسىنىڭ ترسىنە، سارچىق - تۇقاقى سلجوقلو خاندانىنىڭ بانى سى اولاراق قبول ائتمەمىز مۇمكىن دىيىلدى. حەقىقەتەن ملكنامە ايله سلجوقنامە وئرسىونلارنىڭ موقايىسە ائدىلمەسىدە بو سۇتۇجۇ اورتابا چىخاردى.

«ظەيرالدىن نىشاپورىيە» گۇرە، سولالەنىڭ ايلك آتالارى، قرەقۇچى اۇستاد و اوتون اوغلو «تۇقشېرمىش» دىر. ظەيرالدىن نىشاپورى بۇلە دىيىر: «سلجوق بن لوقمان، قرەقۇچى اۇستانىن اوغلو تۇقشېرمىش سۇيۇندىن (نجات)، قىنىق بۇيۇ (قىبلە) و سۇمۇگوندىن گلىردى. (قرەقۇچى اۇستا)، تۈرك خانلارنى چادىر (ھىرقاك تاراش) حاضىرلايدىن بىر اۇستا ايدى. ايلك سلجوقلولارنى شجرەسىنە مەربۇت بنزىر نەزىرلە، رشىدالدىن، حافظ - ابرو، مەسلىحالدىن لارىنىڭ اثرلىنىدە راستلاندى. بو رىوايتىن نىسبەتەن قىسسالدىمىش شەكلى، راوندى، مەھمەد يزدى، و كرىمالدىن آق سارابىدە دە گلىر. آما رشىدالدىن دە و باشقا يازارلارنىڭ اثرلىنىدە سلجوقنامەنىڭ تەھران چاپىندا يىر آلمايان بەشى بىلگىلەر واردىر. اسماعىل خان افشارىن اثرلىنىدە، سلجوقلولارنىڭ آتاسىنىڭ قىنىق بۇيۇندىن تۇغۇرول سولطانا خىدەت ائىلەدىگى پاراقراف يۇخدور. رشىدالدىنە گۇرە: سلجوق بن لوقمان، سلجوقلولارنىڭ اقربالارىندىن ايدى و قىنىق سۇمۇگوندىن تۇقشېرمىش سۇيۇندىن (نجات) گلىردى و تۈرك حۇكۇمدارلارنى چادىر قۇرماقدا اۇستا اولان

قره‌قوچى اۇستانين اوغلۇايدى. قينىق بوئوندان (قبيله) توغۇرول سولطانا خىدمت ائتميشدى.

بو بىلگى، حافظ - ابرونون سلجوقلولارلا ايلگىلى اثرينين ايلك بۇلومويله كلمه به كلمه موطايقدير. رشيدالدينين اثرينى فارسجا اصل نوسخه‌سیندن ترجمه ائەن تورکمن تاريخى سالىر بابانين «جامع‌التواريخ» متنى ده عثینی دير. قره‌قوچى اۇستایى ائوچى اولاراق تانیدان بو یازارین ایصطیلاحلاری، بۇیوک ایلگىلى چکیر. «مرآت‌الادوار» دا اولان بیلگىلر ده موحتوا یۇنوندن اینجه‌لنمه‌یه ده‌یر. آنجاق مصلح‌الدین لاری به گۇره، ایلک سلجوقلولارین شجره‌سى، رشیدالدین و باشقا یازارلارین خیالیندان بیر آز فرقلی دير.

مصلح‌الدین لاری، «سلجوقبن توقاق»ین، توقشیرمیش نسلیندن گلدیگینی و سامانیلرله ایلگىلى ریوايتلر ده آدی گئچن امیر توغۇرولون چادیرچی‌باشى سى قره‌قوچى اۇستانین اوغلۇ اولدۇغونو» بیلدیریر. «مرآت‌الادوار» دا وئریلن سلجوقلو شجره تابلوسوندا، ایلک دیقتمیزی چکن شئى، سلجوقون، ظهیرالدین نیشابوری‌نین بیلدیردیگی کیمی لوقمانین دئیل، توقاقین اوغلۇ اولاراق گۇستریلمه‌سیدیر. مصلح‌الدین لاری، سلجوقلولارین آتاسى قره‌قوچى اوستانین سامانیلرین ایلک حوکومدارى اولان توغۇرولون چاغداشى اولدۇغونو ایلری سورور. او ایسه، «مرآت‌الادوار» دا توغۇرولون تورک - اوغۇزلار آراسیندان چىخدیغى بیلدیریلیر. رشیدالدین و حافظ - ابرو ایسه، توغۇرول سولطانین قینقلاردان گلدیگینی دئیرلر.

ظهیرالدین نیشابوری‌نین سلجوقلولارین آتالاری حاقیندا آنلاتدیقلاری، رشیدالدین، حافظ - ابرو و مصلح‌الدین لاری‌نین کیندن فرقلی دير. سلجوقنامه ده قره‌قوچى اۇستانین ساده‌جه حوکومدارین اۇستاسى اولدۇغو سۇیله‌نیر؛ داها گئچ دۇنم یازارلاری ایسه اونون توغۇرول سولطانین ساراییندا خىدمت

ايله ديگيني ايديعا ائديرلر. بو سوتونجوسو، بير يئرده قينيق قبيله لرینين سولطانی اولاراق گؤستريليرکن، بير باشقاسيندا سانکی «اوغوزلاردان ايميش» کیمی سامانی خاندانينين اؤنجه کی دؤنم نوماينده سی کیمی گؤستريلير. او حالداکی ظهيرالدين نيشابوری نين، رشيدالدين، حافظ - ابرو و مصلح الدين لاری نين فايدالانديغی اثرينده عثینی بيلگيه راستلانمير. اونا گؤره توغرو سولطانلا ايلگی لی بيلگی لرین يئر آلدیغی اصل متنه، داها گئچ دؤنملرده بعضی علاوله لر ائيدلديگینی سؤيله يه بيله ريک.

اوغوزنامه ده وئريلن بيلگی لر و شجره تراکمه ده کی تاريخی ريوایتلرده بو نظری دستکله يير. ايلک سلجوقلار حاقينداکی ريوایتلر، بير بيريله موقاييسه اولوندوغوندا، اؤزه ليلکله ملکنامه نين ايکی آنا وئرسیونولا، ظهيرالدين نيشابوری نين اثری آراسينداکی اؤنملی فرقلی ليکلر اولدوغو گؤزه وؤرور. سلجوقنامه يازارينين آنلاتديقلاری، ملکنامه دن فايدالانان تاريخچی لرین آنلاتديقلاريلا دوز دئمير. ملکنامه ده سلجوقلار حاقيندا آنلاديلان حياکيه، سلجوقون باباسی اولاراق قبول انديلن توقاقدان باشلاير. بو قارشيلاشديرمادا دا اؤزه ليلکله ديق چکن خصوص، مصلح الدين لاری نين اثرينده يئر آلان شجره دير. «مرآت الادوار» دا گؤستريلن خاندان شجره سی، ملکنامه و سلجوقنامه ده کی بيلگی لرله عثینی دير.

مصلح الدين لاری يه گؤره، سلجوقلو تاريخی قره قوچی اوستادان باشلاير و لوقمانين دئييلده توقاقين اوغلو اولاراق گؤستريلن سلجوقا قدر اوْزانير. «مرآت الادوار» دا توقاق و نوله ری حاقيندا داها سونراکی دؤنملرده وئريلن بيلگی لر، ملکنامه دن فايدالانان تاريخچی لرین بيلگی لرييله اوْخويور. فيکر ائليرم بؤتون ايضاحی، مصلح الدين لاری نين سلجوقلو خاندانی نين اصلیتی ايله ايلگی لی بيريرينه بنزر ايکی ريوایتی تحليل ائتمکله آچيقلانا بيلر.

نجه کی بللی دیر، اینجه له نن وئریلر، تفسیر و تفصیلات دا آشیکار بیر شکیلده بیر بیرینی نقض ائدیrlر. آنجاق، بو بیلگی لرین تنقیدلی موقاییسه سی سایه سینده سلجوقلو خاندانینین داها اول کی شجره حلقه لرینی تثبیت ائتمه ایمکانی ساغلا یا جاقدیر. ملکنامه ده ده گوردوگوموز کیمی، سیرادان بیر چادیر اوستاسی اولدوغو دئییلن قره قوچی اوستا حاققیندا، نتیجه اولاراق هئچ بیر بیلگی یوخلدور. قایناقدا سلجوقلو سوئونون شجره سی سارچیق - توقاق دان باشلادیلر. سارچیق - توقاق ایسه، خاندانین ایلک تمثیلچی سی، حوکومدارین موشاویری و قودرتلی بیر نظامی باشچی اولاراق تصویر ائدیلر. ملکنامه نین یازاری، سلجوقلو سوئونون بعضی اؤنمسیز تمثیلچی لرینی بیله بیله گؤرمزلیگه وئرموش، اونلارین یئرینه بعضی سوئلو اصیلزاده لری اولویته قویموشدور. شوبهه سیز بئله لیکله بعضی سیاسی آماجلار خیدمت ائله ییردی. اساساً اثرده سلجوقلو سولطانلارینین ایستگی سیراسیندا، 11- جی یوز ایلد قلمه آلینمیشدیر. اونا گؤره، تاختا چیخان سلجوقلو یؤنه تیجیلیری، کؤکلرینی اصیل بیر شجره یه باغلاماق مجبوریتینده ایدی لر. بو اوزدن ده ملکنامه یازاری، تورکمن ریویایتلرینده فقیر بؤلگه دن گلن قره قوچی اوستا و توقشیرمیش حاققیندا فقط سوئسا بیلردی.

بئله لیکه، موقاییسه لی تاریخ متؤدو سایه سینده، سارچیق - توقاق ین سلجوقلو خاندانینین قوروجوسو اولمادیغی سوئوجونا یئتیشیریک. بو سوئون شجره سین، سارچیق دان اؤنجه اشراف طبقه سینه منسوب اولمایان قره قوچی اوستا ایله توقشیرمیش اولوشدورورلار.

قره قوچی اوستا و توقشیرمیش

ظھیرالدین نیشابوری نین دە بیلدیردیگی کیمی، سلجوقلولارین آتاسی قره‌قوچی اوستادیر. اوغوزنامه وئرسیونلاری و تورکمن تاریخی ریویاتلری ده بونو ایثبات اندیرلر. «شجره تراکمه» یه گوره، اوغوز یالتلرینده قره‌قوچی اوستا آدیندا بیر شخص یاشاییردی. قره‌قوچی اوستانین اوغلوايسه، چادیر قورماقدا اوستا اولان توقشیرمیش ایدی. توقشیرمیش، سون درجه عاجیز و یوخسول بیر آدام ایدی.

اوغوزنامه نین بوتون وئرسیونلاریندا، توقشیرمیش و اوغوللاری حاقیندا بیر تعداد جالیب حیکایه لر یئر آلیر. بو وئرسیونلاردا توقشیرمیشین اوغوزلاردان گلدیگی و چادیر قورماقدا (ائویاسوچی) اوستا اولدوغو آنلادیلیر. اوغوز بویلاری علی خانا قارشى باش قالدیردیقلاری زامان، اولارلا قورقودو ائلچی اولاراق گونده ریر.

خان دانیشمانی، مونجیم امیرانا موراجیعت ائده رک اوغوزلارلا خان آراسینداکی موجدایله نین نئجه سونوجلانا جاغینی بللی ائتمه سینى ایسته ییر. امیران، یاخیندا علی خانین حاکیمیتی نین سوناییتیشمه سینى؛ اوغوز ائلی نین باشینا مرحمتلی و معتبر توقشیرمیشین سو یونون گنچه جگینی دئیر. امیران، او گنچه بیر یوخو گورور. یوخوسوندا گویا توقشیرمیشین بدنیدن اوچ طرفه بوداق سالان بیر آغاچ چیخیر.

آعاجین آن یاشیل و یوکسک قیسمتلى ائله بیل کی گویه دایانیردی. کاهین، توقشیرمیشا یوخوسونون حوکومدارلیغین اوغوللارینا وئریله جگی معناسینا گلدیگینی آنلادی. توقشیرمیش مونجیمین آنلاتدیقلارینا تعجب ائده رک، بیر قویون ساتین آلیب، آتینی صدقه اولاراق پایلا ییر. توقشیرمیشین توقاق، توغرول و ارسلان آدینداکی اوغوللاری، جسور اوچولار ایدیلار.

جوانلارین جسور و مهارتلی اولدوقلارینی آنالیان اوغوز امیرلری، اولارا میر شکار (اووچو باشی) مقامینی وئرمیشدیلر.

«شجره تراکمه» و «اوغوزنامه» ده کی بعضی تفصیللر، واضح افسانہوی اؤزه للیکلر داشی ییر. بۇرادا، گئرجک تاریخی شخصیتلر یانیندا، قۇرقۇد کیمی حماسی شخصلردہ یئر آلیر. حوکومتین سلجوقلولارین اینه گئچیشینی و علی خانین آنی اولومونو بیر کھانتہ باغلایان ائپیزودا دا شوبهہ لی دیر. بۇنا باخمایاراق، بو ربوایتلردہ خالقین ذھنیندہ یئر آلان جالب آیریتیلار واردیر. هر شئی دن اؤنجه ایلک سلجوقلولارین مشهور اینسانلار اولمادیگی دقت چکیر. بو، «سلجوقنامه» ده خاندانین چادیر اؤستالاری آراسیندان چیخدیگی شکلیندہ کی بیلگی ایله تاماماً موطابق دیر.

نه یازیق کی ظہیرالدین نیشابوری، سلجوقلو خاندانین ایلک آتاسینین یاشادیگی دؤنمه داییر هئچ بیر بیلگی وئرمیر. مصلح الدین لاری، قره قوچی اوستانین «ایسلامین ایلک دؤنملریندہ» توغرول سولطانین خیدمتیندہ اولدوغونو ایدعا ائدیر. بۇنا گؤره او، 7- ینجی یوز ایلده یاشامیشدیر؛ آما بو تاریخن ایناندریجی اولاجاغینی گومان ائیلہ میرم، چونکو مصلح الدین لاری، توغرول سولطانی سامانیلرین ایلک حوکومدارلاریندان بیرى اولاراق گؤستیریر. او حالداکی، سامانی خاندانینین فقط 9 - جو یوز ایلده ایقتیدارا گلدیگی بیلینیر. بوتون بۇنلار قره قوچی اوستانین محمد (ص) پیغمبرین چاغداشی اولدوغو ایدعاسینی باطیل ائدیر. مصلح الدین لاری نین توغرول سولطانین، سامانی خاندانیندان گلدیگی حیکایه سی مخصوصاً، ایناندریجی دئییلدیر. یئنہ اونون سؤزلرینہ گؤره بو سولاله، اوغوز بۇیلاری آراسیندان چیخمیشدیر. بۇنون یانلیش بیر ایدعا اولدوغو و تاریخی گئرجکلرله موطابق اولمادیگی اورتادادیر.

بوتون بو حقيقتى موجدایلهلى دلیللىرى بیر طرفه بۇراخیرساق، سلجوقلولارین آتاسینین اولدوقجا ساده آل صنعتچیلری آراسیندا چىخدیغىنى قبول ائده بیلیریک. قره‌قۇچى اوستانین چادیر اۇستاسى اولدۇغونا داییر بیلگى لردن سوترا، آدى و آلدیغى عنواندا بو نظری دستکله بیر. «قره‌قو» کلمه‌سى، اسكى تورک روئیک کتیبه‌لرینده، «چادیر ایسکیلتى» و یا «چادیر» آنلامیندا ایشله‌نمیشدیر. بو کلمه 11-جى یوز ایلهده تورکمنلر آراسیندا «چادیر» معناسیندا قوللانیردی. بو چادیرلاری دوزه‌لدن اۇستالارا دا شوبه‌ه‌سینز «قره‌قۇچى» دئییلیردی.

بوتون بو دلیلر، سلجوقلولارین آتاسینین چادیرین آغاچ ایسکیلتىنى حاضیرلایان بیر نجار اولدۇغونو گۇستریر. قره‌قۇچى اوستانین، تۇقشیرمیش آدینداكى اوغلودا باباسینین ایشی‌ایله مشغول اولمۇشدور. اما، تۇقشیرمیشین اوغلولاری آتا و دده مسلکینی بیر کنارا قویمۇشدورلار کی، بو، چوخ احتیمالا گۇره اونلارین حاکیم اوغوز اصیلزاده‌لرین خیدمتینه گیرمه‌لریله مورتبیطدیر. حقیقتاً اوغوزنامه‌نین داها مونظم وئرسیونلاریندا بو آنی قورۇنمۇشدور. بۇنونلا بیرلیکده، دئمه‌لى‌بیک‌کی، ایلک سلجوقلولارین یاشادیغى دۇنمی تام اولاراق تثبیت ائتمک چوخ چتین‌دیر. ساده‌جه قره‌قۇچى اوستانین تقریباً 9- جو یوزایل باشی‌ایله ایکینجی یاریسی آراسیندا یاشادیغىنى، اونون اوغلو تۇقشیرمیشین ایسه، 10- جو یوز ایلین اورتالارینا قدر دیری اولدۇغونو تخمین ائتمک مومکوندور.

توقاق و سلجوق

سلجوقلو سۇيۇنۇن يۈكسەلىشى، تۇڭشیرمیشین اوڭلو و قره قوچى اۇستانین تۇرۇنۇ تۇققلا باشلامیشدیر. «ملکنامە»نین چئشیدلى وئرسیونلاریندا، سارچیق - تۇققان نۇفۇزلو و اصیلزادە بیرى اولاراق بحث ائیدیلیر. أما، بو قایناقلاردا تۇققلا ایلگىلى اولاراق آنلا دیلان حیکایه لر آراسیندا بۇیوک تناقۇضلر واردیر. «ابن حصّول»، «ابوالفرج» و میرخوند، سارچیق - تۇققین خزر ملیكى نین ساراییندا خیدمت ائتدیگینی بیلدیریرلر. ابن الاثیر، صدرالدین حسینی و محمد نثرى ده اۇنون بیر تورک حوکومدارینین خیدمتینده اولدۇغۇندان بحث ائیدیرلر. ملکنامە نین بعضى وئرسیونلاریندا تۇقاق حاقیندا وئریلن بیلگى لرده تناقۇضلوردور. اثرین بیر یئرینده سارچیق - تۇقاق حوکومدار موشاویرى و اۇنون اۇزل آدمى اولاراق بۇیوک بیر شخصیت کیمی گۇستریلیرکن، بیر باشقا یئرده قۇدرتلى بیر نیظامى باشچى اولاراق تانییدیلیر. «ملکنامە»دن یارارلانان یازارلارین چۇخۇ، تۇققلا قوللۇغۇندا اولدۇغۇ حوکومدار آراسیندا بیر نۇچە آنلاشمازلیغین اولدۇغۇندان بحث ائیدیرلر. ابن حصّول، سارچیقین حوکومدار ایلە گئچینه بیلمه ییب، اۇجو تۇپۇز شکیلده بیر سۇپایلا وۇرراق آتدان سالدیغینی ریوایت ائیدیر. اۇبور طرفدن «تفضیل الاتراک»، ساده جه بیر جسور و عوصیانچی نین بئله بیر داورانیشا اۇغراماسینی قئید ائدیر. ملکنامە نین داها گئچ دۇنمه عایید وئرسیونلاریندا، ساواشین سبیلری صریح بیر شکیلده آنلایدیلیر.

بعضى یازارلار، ساواش زامانى حوکومدارین ایسلام اؤلکهلرینه حمله ائتمک ایستهمه سی اوزهرینه چیخدیغینی ایره لی سورهرکن، بعضى لرى ده، حوکومدارین او حاشیه ده کى تورک قبیلهلرینه ضرر وۇرماق ایستهمه سینه گۇره چیخدیغینی آنلا دیرلار. تۇقاق، حوکومدارین بو داورانیشى نین اۇنونو آلماق ایستهمه نده، اۇزونو حوکومدارلا سینه سینه بیر ساواشین ایچینه گۇرور، أما دۇولت بۇیوک لرینین گۇزلى اۇنونده اولان بو اولاین بۇیومه سینه مائع اولان اوست دوزئى نیظامى

باشچىلار، او لحظه ده آرايا گيرهرك حوكمدارلا توقاين آراسىنى ساغلاماغا چالشيىرلار.

سارچىق - توقاق حاقيندا ملكنامه ده يثر آلان رىوايتلر، چوخ موبالغەلىدىر. توقاين اوڭالدىلماسى، ايسلامين مودافىعى كيمى گۇستريلمەسى و عمدأ دوزەنىلن تصويرلر شوبهەلىدىر. ملكنامه مۇلىفى ده سارچىق - توقاق حاقيندا عىنى اوسلوبو قۇللانمىشىدىر.

بعضى يازمالار آراسىندا، اوندان، حوكمدارا اوز اىستىگىنى دىكتە ائدن و قۇرخمازين بىرى اولاراق سۇز ائدىلىر. البته بو موبالغەلى حىكايەلر، تارىخ عىلمى آچى سىندان چوخ مۇعتبر بىلگىلر اولاراق قبول ائدىلە بىلمز.

سارچىق - توقاق حاقيندا وئرىلن بىلگىلر، غرضلى بىر مضموندا اولماسىنا باخمايلاق، اۇنجه كى سلجوقلو تارىخى نىن اۇيره نىلمەسى باخىمىندان بىر كنارا آتىلا بىلمز. هر شى دن اۇنجه بو رىوايتلر، توقاقدان داها يوكسك عونوان صاحىبى بىر بى اولاراق سۇز ائدىرلر. بو بىلگىلر، تۇقشىرمىش يىن اوغوللار يىن اوڭالدىلماسىيلا اىلگىلى اوغوزنامه تصويرلر يىلە موطابقىدىر. اوتون «توقاق» كيمى اوڭا بىر عونوان آلماسى دا بو نظرى دستكلەيىر.

«توق» كلمەسى، دابىليو. دابىليو. رادلوفون دا بىلدىردىگى كيمى، توركجه ده بىر جور بايراق دير، لشكر باشى معناسىندا كى «توقاقچى» ده بو كلمە دن گلير. اسكى تورك كىتبه لر يىندە ايسە «توق»، «نظامى بايراق» ائلامىندا قۇللانىلمىشىدىر. اسكى دن تورك دؤولتلىرىندە، وحشى جامىش قۇيروغو و يا آت توكوندن دوزەلمىش تۇغلار، نظامى سمبول اولاراق قۇللانىلىردى. اورتا چاغدا تورك خانلارى دا عىنى شكىلدە سادە و يا اىپكىلى قۇماش دان دوزەلمىش بايراق (تۇغلار) قۇللانىردىلار. تۇغ سايى سىنين دوققۇزو گىچمە مەسىنىن بىر قانون اولاراق

اۇيقولاندىغى يولۇندا بىلگىلىر موجوددور. توركلردە آن بۇيوك خاقانلاردا «دوققوز تۇغلۇ خاقان» دىيىلمەسىنىن سببى دە بۇدور.

موجود تارىخى و دىلشوناسلىق بلگە لىر، «تۇقاق» يىن سارچىق يىن مقام عونوانى اولدۇغونۇ دوشونمەمىزە ايمكان ساغلايىر. بو عونوانىن، اسكى توركلردە نىظامى تۇغ و يا اتلى هنگى بايراغى داشيانلاردا وئرىلدىگى بىلىنىر. سارچىق، «تىمىريالىق» لقبى ايله بىرلىكدە بو عونوانىدا داشى بىردى. احتىمالا گۇرە، «تۇقاق» عونوانى، بۇيوك نىظامى بىرلىكلرىن باشچى سىنا وئرىلدى. بو اوزدن ملكنامەدەكى تۇقاقىن باشچى اولدۇغونا داير ايدىعايى دۇغرو قبول ائتمك گرەكىر. اما، سارچىق يىن مقامى و بۇراي نئجە گلدىگى سۇرۇغلارنى يئەنە دە جوابسىر قالير. اوغوزنامەدە بىلدىرىلدىگى كىمى، تۇقاق و ارسلان، «مىر - شكار» مقامىنا گتىرىلمىشىدىلر. عوئمانلى وئرسونوندا يئر آلان يازىدا دا، اىلك سلجوقلو بىلرىنىن آردچى و نىزمىە بىلرى اولدۇقلارنى قئىد ائدىلىر. بو بىلگىلىرى ملكنامەدەكىلرە قىياسلايلاق، سارچىق يىن يوكسەلىشىنىن، نىظامى مىسلىكىنە باغلى اولدۇغۇ سۇنۇجونو چىخارا بىلىرىك.

نە يازىقكى، آراشدىردىغىمىز قايناقلاردا سارچىق - تۇقاق يىن ياشادىغى دۇنمىن هانسى تارىخلرە راستلادىغىنا داير چوخ آز بىلگىلى وادىر. بو باخىمدان، سارچىق دۇنمىنىن تارىخى كرونولوژىسىنى بىللى ائتمك بۇيوك اۇنم داشى بىر. اورتا چاغ قايناقلارىندا تۇقاق حاقىندا وئرىلن بىلگىلىرىلە، فقط تىرىقى بىر تارىخ تىتىت ائدىلە بىلر. ك. كاهنن، ملكنامەنىن تىقىقەنە دايناناراق، تۇقاق يىن 10- جو يوز ايل ايله 11- جى يوز ايلنى اىلك اوچدە بىرلىك قىسمىندا ياشادىغىنى دوشونور. بو نظر، بىر نئجە تىصحىلر ائدىلمەسى شىرطىلە، بىزىم باخىشىمىزداندا ايناندىرىجى دىر. «اوغوزنامە» نىن داها مونظم وئرسىونلارىندا موخافىظە اولۇنان بىلگىلىر، بو تىصحىلر قۇتۇسوندا دايناغىمىز اولاجاق دىر. بو قايناقدا و توركمىن

روایتلردە، تۇقاقىن يىڭى كىت اوغۇز خانلارى تاختىندا حوكوم سورەن
 على خانىن چاغداشى اولدۇغۇ بىلدىرىلەر. بۇنا داياناراق تۇقاقىن تەقريباً 9- جو
 يۈز ايلين سۇن اوتوز ايلي ايله 10- جو يۈز ايل اورتاسى آراسىندا ياشادىغىنى
 تخمىن ائتمك مومكوندور.

گۇردوگوموز كىمى «ملكنامە» دە، سارچىق - تۇقاقىن خىزىر و يا تورىك
 حوكومدارى سارايندا خىدمت ائىدىگى قىند ائىلىر. ك. كاهنە گۇرە، بو
 آدلارلا آشاغى بۇوولۇرەدن آرال گۈلۈنە قەدر كۇچرى بىر حايات سورەن اوغۇز
 بۇيلارنىن اوست دوزى يۇنەتىجىلرى قىند ائىلىمىش اولمالىدىر. آما، ملكنامە
 دە يىر آلان بىلگىلردن فرقى بىر آنلام چىخارتماقدا مومكوندور. ادرىسىنىن
 اثرىنە گۇرە، يۇخارىدا وۇر قولاندىغى كىمى، 10- جو يۈز ايلە اوغۇز
 بۇيلارنىن عومومى آنلامدا ايكى سىياسى مركزى وارىدى. ايلكى «اسكى» دىيە
 تەبىر ائىلىر و دۇغۇ قىسمىندا يىر آلردى. باشقاسى ايسە يىڭى كىتە تەقابول
 ائىلردى. اوتا گۇرە، سارچىق حاقىندا آنلايدىلان خىكايەلردە، هانسى اوغۇز
 خانىنىن نەزىرە تۇتۇلدۇغۇ شەكىلىدە حتماً جاواب وئىلمەسى لازىم اولان بىر
 سورغۇ اورتايا چىخىر. ملكنامە دە تۇجۇھو جلب ائىن بىر باشقا خىصوص ايسە،
 تۇقاقىن خىدمت ائىدىگى حوكومداردان «بايقۇ» دىيە سۇز ائىلمەسىدىر. بو آد
 اۈزل بىر آنلام داشىمايىب، دۇولتىن ياسالارى گرەگى يابقۇدان سۇنرا گلن
 آدامىن داشىمىش اولدۇغۇ بىر عونواندىر. بو نوقطەدن حركتە، سارچىقنى
 يىڭى كىت حوكومدارىنىن دىيىل، اسكى قۇزائلى حاكىمىنىن خىدمەتىدە اولدۇغۇ
 سۇنۇجو چىخارىلا بىلر. بو نەزىر، تۇقاقىن تۈركىستان اوغۇز خانلارىنىن خىدمەتىدە
 اولدۇغۇنا ايشارە ائىن تارىخى رىوايتلەردە موطابىقتىر.

سلجوقلو خانیدانینین تشکولو

ملکنامه یه گۆره تۇقاق اۆلدوگو زامان، سلجوق آدلی اوشاق یاشدا بیر اوغلو واریدی. آتاسینین خیدمت ائتدیگی حوکومدار، اوشاغی تعلیم و تربیت اوچون سارایا آپاریر. بايقو، تۇقاقین اوغلونا اۆزل ایلگی، سایقی و سئوگی گؤستریر. چوخ گئچمه دن بۇیوین سلجوق، خانین یاخینلاری سیراسینا گیریر و عاغلی و ذکاسیلا اوست دوزئی بی لیرین و دؤولت ارکانین دوستلوغونو توپلاییر. و گنج یاشینا باخمایارق، سلجوق، «سوباشی» عونوانینی آلاراق، اوردو کومتانلیغینا قویولور.

ملکنامه، تۇقاق و سلجوقلا ایلگی لی ریوایتلرینده، سلجوقلو خانیدانینین تشکولونون ایلک دؤوره لیرینی ده آنلادیر. آنلادیلان حیکایه لر، چوخ موبالیغلی اولسادا، سلجوقلو سولاله سینین یوکسه لیشینه شاهد اولمامیزا ایمکان ساغلایر. تۇقاق و سلجوقلا ایلگی لی بیلگی لرده، اوتلارین «تبعه لری»، «خادیم لری» و «یانداشلاری» حاقیندا بیر سیرا آچیقلامالار یئر آلیر. ابن الاثیر، تۇقاقین اؤزونه قئیدسیز شرطسیز اطاعت ائدن اوغوزلارا لیدئرلیک ائتدیگینی؛ بايقوایله آرالاریندا چیخان ساواشدا یاردیمچی و خادیم لیرینین اوتون یاردیمینا گلدیکلرینی؛ اؤز کومتاندانلارینین یانیندا یئر آلاراق، اوتو خانین عسکرلرینه تسلیم ائتمک لیرینی آنلادیر.

ملکنامه ده آنلادیلان موتعاقيب حیکایه لر، سلجوقلو سوینون گئتدیکجه بوتون بویلاری حاکیمیت آلتینا آلدیغینی گؤستریر. سولاله نین اعتبار و سایقینلیغی، سلجوقون دؤنمینده چوخ آرتمیشدی. تۇقاقین تورونلاری «قالابلیق بویلار»، «موتقیق» و «باغیمسیز» قبیله لری اطاعت آلتینا آلمیشدیرلار؛ بئله لیکله سلجوق، بۇیوک و ائتگی لی اوغوز بی لریندن بیر حالینا گلیمشیدی. سلجوق، قالابلیق

اوردۇ بىرلىكلرىنىە صاحب ايدى. و بوتون خادىم (خدم) و كۆلەر (حواشى) اونون چئورەسىندە يئر آلمىشىدىلار. سلجوقلو سوئۇتون امرىندە هر نؤوعدن بؤيوك حئيوان سورولرى؛ خزانه لرىندە ايسه بول مىقداردا بول، قيمتلى داشلار و ده يرلى اشبالار واريدى.

ملكنامه دن باشقا، اوغوزنامه ده ده سلجوقلو ايقتىدار و ائنگى سىنين موداويم آرتديغىنا داير بىلگى لره راستلانىلير. ظهيرالدين نيشابورى بئله يازير: «اوتلارين (سلجوقلولارين) سوئو بؤيوك و سايى باخيمينداندا چوخ ايدى. سايى سيز مالا، چوخ سايدا (عسكرى) بىرلىكلره، قبيله لره و (قالابالىق) بير مؤوكبه (صاحب ايدىلر).»

موجود قايناقلار، سلجوقلو بىرلىگى نين تشكولو قوتۇسوندا بعضى ساپ اوغلارلى تۇتماق ايمكانىنى ساغلايىرلار. سلجوقلو بوئو آراسينا «اقربا» و «تابع» اوغوز و توركمين قبيله و قورۇپلارينيىن دا قاتىلديغى اوزل بير شكيلده آنلاديلير. سلجوقلو ايقتىدارى، بو بويلار، خدم و حواشى اوزه رينده قورۇلان ايقتىدارا و ثروته داينيردى. احتمالا گوره ضعيف و گوجسوز قورۇپلارين داها بؤيوك قبيله لرين حىمايه سينه گيرمك ايستمه لرى، بورادا اونملى بير رول اوينايمىشىدیر.

سلجوقلولارين آنا يۇردو: قاراجيق و سيغناق

نه يازيق كى ملكنامه، سلجوقلو فئدراسيونونون داها اول كى يئرلشيم ساحه لرى حاقيندا قطعى بىلگى لر وئرمير. بوننان بئله ظهيرالدين، اثرينده، سلجوقلولارين ايلك وطنى اولارق توركيستانى گؤستيرير، سلجوقنامه ده اوتلارين آنجاق توركيستانى ترك ائدهرك، بوخارا اطرافينداكى نور ايله سمرقند جيوارينداكى

سوڭدا يئرلشديكلرى بيلديريلير. سلجوقلولارين ايلك يئرلشيم ساحه لرينه داير بنزر بيلگى لره، رشيدالدين، حافظ - ابرو، و باشقا تاريخچيلرين اثرلرينده ده راستلانماق اولور. اوغوزنامه نين عوثلمانلى وئرسيونوندا، سلجوقلو عائيله سينه تابع اولان توركيستان اوغوز بويلارى حاقيندا ايلگينچ بيلگى لر وئريلير. بوئا (اثره) گوره، بو اوغوز بويلارى حثوانچي ليقلا مشغول اولوب و عوموميتله ده قويون سورولرى بسله ييرديلر. اوغوز اوردوسونون ساغ قانادينى قايى و بايات بى لرى، سول قانادى ايسه، پنجه نك (بنجه نه) و چاووندار بى لرى تشكيل ائيدردى.

موجود قاينقلاردا گلن «توركيستان» كلمه سى، احتمالا گوره، اينديكى گونئى قازاخستان بولگه سيني گوسترير. هئووم دا بو نظرى تاييد ائديجى بير ماهيتده سلجوقلولارين قاراجيق [قاريچيق] و سيغناق چئوره سيندن چيخديقلاريني بيان ائدير. هئوومون اثرينده گلن قاراجيق، «م. بروست» ين ده بيلديردىكى كيمي، سيردريا جيوارينداكى قاراتاوين آدى ايدى. گئرچكندن ده، هله 11- جى يوزايله سيردريانين قوزئى دوغوسو بويونجا اوژانان داغلار و هم ده فاراب داكى «اوغوز شهرلى» قاراجيق اولارق آدلانديريليردى. بو دورومدا، سلجوقلو بويلارينين وطنى، سيردريا ايرماغينين اورتا آخارلارى جيواريندا اولان بولگه اولارق دوشونولمه ليدير. بو نظرى، توركمين تاريخى ريويتلرينده كى سمرقند و بوخارا ايله ايلگى لى بيلگى لره دستكله يير. سلجوقلو عاييله سى آراسيندا يئر آلان بو توركمين قوروپلارى، 10- جو يوز ايل ايله 11- جى يوز ايلين باشلارى آراسيندا بوخارانين نور بلديه سينه يئرلشميشديلر. ريوايته گوره بوئلار، سيردريانين اورتا آخارلاريندان، يعنى گونئى قازاخستاندان گلن، موهاجيرلر ايديلر. توركمينلر، آنا يوردلارينين اينديكى توركيستان شهرينين اطرافى اولدوغونو دئييرلر. سمرقند و بوخارا توركمينلى، اوژلرينى، آمودرييا

كۆچ ائدن خالقين آنا كوتله سيندن دالييا قالانلار اولاراق قبول ائديرلر. اوغلانلارين آنالار تديقلارينا گوره توركمين خالقينين آتالاري، توركيستاندان حركتله بوخارانين نور بلديه سينه و بوراداندا خزر جيواي بوغقيرلارينا گتميشديرلر.

اورتا چاغ قايناقلاري ايله توركمين ريويتلرينين قارشيلاشديريلماسي، سلجوقلو بويونون آنا يوردونون سىردريا ايرماغىنين اورتا آخارلاري جيوايىنداكي بولگه لر اولدوغونو دوشونمه ميزده بير ايشكال دوغورور. بو بويلارين اصل مشغله سي حثوانچيلىق ايدى. اوزلليكه آت، دوه و قويون بسله ييرديلر. خاندانين ايلك چكىرده گيني، سيغناق بولگه سي و قاراتاو داغي اتكلىرىنده اوتوران اوغوز و توركمين قوروپلاري تشكيل ائيدى. 10- جو يوز ايل و 11- جى يوز ايل سونلاريندا حادىث اولان اولايلا ارا ايشيق توتان قايناقلار، اسكى سونته صادق قالاراق، سلجوقلولاردان كولو حالته اوغوز ديه بحث ائديرلر. آنجا، داها گنج دؤنم يازارلاري، اوللار اوچون توركمين آدينى قوللانميشديرلار. بونون سببي ايسه، چوخ احتيمالا گوره، 11- جى يوز ايلين ايلك چره گينده سلجوقلولاردا توركمين آدينين يايقين حالا گلميش اولماسيدير.

سلجوقلو حركاتى نين باشلاماسى

سلجوقلو حركاتى نين ايلك مرحله سي، اورتا چاغ قايناقلارينين بير چوخوندا مونعكىس اولموشدور. ملكنامه نين چشيدلى وئرسيونلاري، بو فعاليتلرين سلجوقون ليدئرليگينده كي چوخ سايدا و گوجلو قوروپلارين قاتيلماسيلا

گئرجکلشدیگینی ذیکر ائدیر. ابن الاثیر و صدرالدین حسینی، تۇقاقین سۇباشی عونوانییلا تانینان اوغلونون یوکسەلیشیندن بایقۇئۇن خانیمی نین راحتسیز اولدۇغونو یازیرلار. خاتون، آرینی سلجوقو اۇلدورمەسینە تشویق ائتمیش اولسادا، سلجوق اولاجاقلاردان خبر بیلپ، «اۋز بوۋو و تبعەسینی یانینا آلیب، کافیرلرین تۇرپاقلارینی ترک ائدەرک ایسلام اۋلکەسینە» قاچیر.

ملکنامەنین باشقا بیر وئرسیونوندا، جاوان سلجوقون حملەلرە قارشى غۇرورلا و جسور جا دیرەندیگی سۇیلەنیر. بو دۇرومدا، خاقانین خانیمی نین تۇقاقین اوغلونا قارشى تووطئە قیلدیغى و آرینی اونا قارشى تحریک ائدیگی آشیکاردیر. احتیمالی بیر خائنانە حملەنین اولاجاغینی دۇیان سلجوق، تورکلرین اۋلکەسى تۇرانی ترک ائدەرک ایرانا قاچمیشدیر. سلجوق، اۋزویله چوخ سایدا سوارى و بۇیوک دوه، قویون اینک سورولرینی ده آپارمیشدیر.

آنلاشیلدیغى قدەرییلە ملکنامە یازارى، سلجوقلو کۇچلرینی سلجوقایله بایقۇ آراسیندا تحمۇل ائدیله بیلەمین ناسازگارلیغا و ریقابتە باغلاپیر. بۇرادا گلن «بایقۇ» کلمەسییلە، سۇن دۇنم اسکى قۇز ائلىندە حوکوم سورەن اوغوز خانلاریندان بیرى منظور اولموشدور. آنلادیلان اولایلار، اوغوز خانلارینین اسکى مرکزی ایله سلجوقلو عاییلەسینین اوتۇردوغو آنا وطندە حادث اولموشدور. سلجوقلو قۇروپونا باغلى اولان اوغوز و تورکمن بیرلیکلرى، شوبهەسیز، اسکى قۇزائلى حوکومدارلارینین دا تبعەسى قبول ائدیلدیردیلر. آنجاق، سلجوقلو رئیسى ایله خاقان آراسیندا اوز وئرن حادثئە، اوغوز و تورکمن بویلارینین بیر قىسمى نین سیر دریانین اورتا آخیمالارینی بۇراخپ کۇچ ائتمەسینە ندن اولموشدور.

ملکنامە، سلجوقلولارین ماورالنهر و جندە گئتمەسینە سبب اولاراق بایقۇایله دوشمانلیغى گۇستیرسەدە، سلجوقلو کۇچلرینین بیر تک سببدن قايناقلانماسى

ضعيف بىر احتىمالدیر. ظهیرالدین نیشابورى نىن اثرینده یئر آلان بىر سیرا ساپا اوجلاری بو مسأله یی آیدینلايرلار. سلجوقنامه یازاری، سلجوقلولارین سورولرینین بئجریمه سی اوچون یئترلی مرتعلر تاپا بیلمه دیکلرینه گوره تورکیستان تورپاقلارینی ترک اتئدیکلرینی یازیر. بو آچیقلاما، سلجوقلولارین تورکیستاندان ماورالنهره کؤچلریله ایلگی لی اولاراق اوغوزنامه ده آنلادیلان حیکایه ایله بنزری واردیر. ریوايته گوره، بىر زامانلار تورکیستان تورپاقلاری چوخ سايیدا «تورک و موغول قبیله لری آراسیندا» اؤز یایلاق و قیشلاقلاری اولاراق پایلاشیلیمیشدی. گئیش اووالاری و داغ اتکلرینی ایشغال ائدن کؤچری لره اولدوقلاری یئرلرین اوتلاق و یایلاقلاری دار گلیردی. اوغوز بویلاری، حیوانلارینین بئجرمه سی اوچون یئنی تورپاقلار شیدتله احتیاج دویمایا باشلامیشدی لار و بو اوزدن سلجوقون لیدئرلیگینده تورکیستاندان آیریلاراق سمرقند، بوخارا و نۇر یاخینلارینا کؤچ ایله میشدیلر.

ملکنامه و سلجوقنامه ده یئر آلان بیلگی لرین تاریخچیلیک آچی سیندان آچیقلامامیزین داوامیندا گله جک بىر ترکیبی، سلجوقلو کؤچلرینین تمیلنده سیاسى سببلردن چوخ ایقتیصادی سببلرین اولدوغونو دوشونمه میزه ایمکان وئیریر. احتیمالا گوره، سلجوقلو بویلاری و اوغوز بايقوسو آراسینداکی آنلاشمازلیق، اوتلاق اراضی لرین پایلاشیلما ماسیندان قاینالانمیشدیر. بۇیوک حیوان سورولرینه صاحب اولان، زنگین لشن و یوکسه لن سلجوقلو بی لری اوتلاق اراضی لرینین محدود اولماسینین سیخیتتی سینى حیس ائتمه یه باشلامیشدی لار. چوخ احتیمالا گوره بونون وئردیگی راحتسیزلیقلا کؤچری بوی آریستوکراسی سی و اونلارین باشینی چکن اوست دوزئی یۇنه تیجیلرله اسکى قوز ائلی حوکومدارى آراسیندا دۇرماق بیلمه یین بىر خصوصت باش چىخارمیشدی. ایکی قورۇپ آراسیندا بترلشن خصوصت، سلجوقون اوردونون

باشینا گلەمەسییە داھادا آرتمیشدی. سلجوق، سارایدا اولان تووطئەلر سوتۇجوندا بايقۇنون گوۋەنینی آلدن وئەرەك، گۇزدن دوشموشدو. يۇنەتیجیلر آراسینداكى بو آغیر خصوصت سلجوقلو بۇیلارینی سیغناق و قاراتاو آتکلرینی ترک ائتمەیه زورلامیشدی.

سلجوقلolar و جند

سیردریانین اورتا آخیمالاریندا یورد سالان اوغوز و تورکمن بۇیلارینین بیر قیسمی، سلجوقلو ریسی نین امریندە ماورالنهرین سرحد بۇلگە لرینە کۇچ ائتمەیه باشلادیلار و ملکنامەنین یازارینا گۆرە سلجوقلolar، سمرقندی گنچەرەك جند یاخینلارینا گلдіلر.

تاریخ یازمالاریندا، سلجوقلolarین جندە گلش تاریخلری قوتۇسوندا چئشیدلی سۇیلەنتیلر واردیر. آ. چؤلوشنیکووا گۆرە، سلجوقلolarین جندە کۇچلری 955. ایلینە حادث اولور. ای. قفس اوغلو و ر. قرواوسست ایسە 985 تاریخیندە مووافیقдіرلر. بو تاریخلرە قارشى چیخان م. آ. کؤیم، سلجوق بیین بوئو ایلە بیرلیکدە 935 ایلیندە جندە یئرلشدیگینی دوشونور. بو باخیمدان، گوۋەنمەلى تاریخ قاینالارینین یوخلوغو سببى ایلە سلجوقلolar حاکیمیتیندەكى اوغوز و تورکمن قورۇپلارینین جندە کۇچ تاریخلرینی آیدینلاتماق چتین گلیر. سورغۇنون حل ائیلەمەسینە یاردیم ائدەجک اولان بیلگی لرین ملکنامەدە اولدۇغونو بیلدیرمک لازیمدیر. اثرین چئشیدلی یازمالاریندا، سلجوقون 107 یاشیندا اولدۇگو و جندە دفن ائیلدیگی

خاطيرلاديلير. قايناغيني ملكنامه دن آلان باشقا موڭفلر ايسه، اونون حدوداً 100 ايل ياشاديغيندان بحث انديرلر.

دابلو. بارتولد، بير تاريخ اورتايا قويماقدان چكينهرك، سلجوقون 992 ايلندن سوترا وفات اتديگيني بيلديرميشدير. ك. كاهن ايسه، ملكنامه نين تدقيقي سوتوجوندا، سلجوقلو بويلارينين ليدئرينين 1010 – 1009 ايلي حدودينده اولدوگو نتيجه سينه يئتشميشدير.

سون تشبته داياناراق، سلجوقلولارين ماورالنهر وسيردريانين آشاغي آخيملارينا موهاجيرت تاريخيني بللي ائيله مك مومكوندور. ملكنامه ده، توقاين اولوموندن سوترا سلجوقون يانداشلاريني اپارارق بايقوتون خيدمتيندن آيريلديغينا داير بير ريويت واردير. اگر او جور دور ايسه، او حالدا بو كؤچ، 10- جو يوز ايلين سونلاريندا گرچكلشميشدير. آشاغيدا بللي ائده جگيميز كيمي، 10- جو يوز ايله عاييد بير سلجوقلو قبيرداشي اوزه رينده يئر آلان بيلگي لرده بونو دوغرولاييلار.

سيغناق و قاراجيق بولگه سيندن قوؤولان سلجوقلو بويلارينين آنا قيسيملاري، احتيمالا گوره، سيردريانين آشاغي طرفلرينه ائتميش ايميشلر؛ جند بولگه سي ياخينلاريندا چادير قوران سلجوقلو بوي ريسلري ايسه، اسلامي قبول ائتمه يه سوز وئرميشديلر. سلجوقلو بي لري، اگر اسلامي قبول انديرلرسه بونون تاماميلا اوز خئيرلرينه اولاجاغيني قيسسا زاماندا آنلاميشديلار. «اگر بيز، بو اولكه خالق نين گله نكلريني و اينانجلاريني قبول ائتمزسك، - ديه، سلجوقلو يونه تيجيلري اوز آرالاريندا دانيشيريديلار - هئچ كيمسه بيزه توجوه ائيله مز؛ بو دورومدا بيز ده آزينليقدا و يالئيز قالاريق.»

بئله‌لیکله سلجوقلار ایشغال ائتدیکلری اوتلاق‌لارین یاخین‌لاریندا یئر آلان خارزمین زندک قالاسی والی‌سینه ائلچی گؤندردیلر. سلجوقلو ائلچی‌سی، اؤزلرینه ایسلامی اؤیره‌ده‌جک موسلمان فقیه‌لر گؤندەريلمه‌سینی ایسته‌دی. زندک والی‌سی اوتلارین ایستگینی فوراً یئرینه یئتیردی و گئری دؤنن ائلچی‌ایله زنگین هدیه‌لرله بیرلکده بیر عولما هیأتی‌ده گؤندردی. ابوالفرج اولایلارین داوامینی بئله آنلادیر: «اوتلار (سلجوقلار) بۇرادا بیر نچه ایل بو‌یونجا قالدیلار. سون درجه راحت بیر اورتامدا یاشادیلار و ساییلاری‌دا چوخ چوخ آرتدی.»

سلجوقلولارین ایسلامی منیمسه‌مه‌سی، ساده‌جه موسلمان خالقین دستگینی ساغلاماق دئییل، عئینی زاماندا حیوانلاری اوچون‌ده مرتع تاپماق ضروریتیندن قایناق‌لانیردی. ایسلامی قبول ائيله‌مه‌نین، سلجوقلو یؤنه‌تیجیلرینه، تبعه‌لرینی، خدم و باغلی قبیله‌لری ایطاعت آلتیندا تۇتما قۇتۇسوندا گوجلۇ بیر سیلاح ساغلا‌دیغینی‌دا گۆز اؤنونه تۇتمالی‌یق.

سلجوقلولارین یاخین‌لیغیندا یئرلشدیکلری جند شهری، اوغوز یاقۇ دؤولتی‌نین خارزم‌ایله ماورالنهر سرحدینه یاخین اولان حاکیمیت بؤلگه‌سی ایچینده‌ایدی. جند جیواری ساکینلری، یئرله‌شیک و کؤچری‌ حالدا یاشایان اینسان‌لاریدیلار. هم جند و هم‌ده سیردریانین آشاغی آخیملاری بو‌یونجا سیرالان شهرلرده، موسلمان تاجیر و صنعتچیلرینه راست‌لانیلیردی. جند بؤلگه‌سینه قۇتۇشو خارزم و ماورالنهر قالالاریندا اوتوران اهالی، گئنله قازی و کؤنوللوردن تشکیل تاپیردی. اؤز «اینانجلاری اوغرۇندا ساواشماقدان چکیمنه‌ین» بو موسلمان تۇپۇلۇقلار آراسیندا تورکلرده واریدیلار. بۇنلار، بو‌ت پرست اوغوزلارلا سورہ‌کلی حملہ‌لر ائدیردیلر. بو باسقىنلار سیراسیندا اسیر و غنیمتلر آلدیقلاری کیمی، غارت و یغما حرکتلرینده‌ده گۆرۈنوردولر.

بو آچىدان باخىلدىغىندا ايسلام دىنى نىن قبولو، سلجوقلۇلار اوچون بارىش و ثوبات آنلامىندايدى. سلجوقلۇلار، ايسلامى قبول ائتمىكلە، احتىمالا گۇرە اوغوز يابقۇ دۇولتى نىن توپلادىغى خراجلاردان راحتسىز گۇرونن جند خالقى نىن دا دستگىنى ساغلاماق اىستەمىش ايمىشلر.

سلجوقلۇلار، ايسلامى قبول ائتمەلرىنىن آراسىز آردىندا اۇزلىرىنى جند بۇلگەسىندەكى سورعتلى و بوحرانلى اوڭلايلارلىن اورتاسىندا گۇردولر. ملكنامە يازارىنىن دا بىلدىردىگى كىمى، سلجوق و عسكرلىرى، چئورەيە حاكىم اوڭان اوغوز خانى ايلە موجدادىلەيە گىرمىش ايمىشلر. بۇرادا سۇزو ائدىلن اوغوز خانى، چوخ احتىمالا گۇرە يىنگى كىت حاكىمى على خان دىر.

ساواشلار، اىللىك خراج توپلامايا گلن يابقۇ تحصيلدارلارى ايلە جند خالقى آراسىنداكى سورتوشمە، سبب اوڭموشدو، سلجوق، وئركى اۇدەمەيى رد ائتمىش و بۇلگەدەكى موسلمان خالق اوزەرىندىن خراجىن قالدىرىلماسىنى طلب ائىلەمىشىدى. سلجوقلۇلارلىن بو حرىكى، سىردىيا يابقۇ دۇولتى نىن گىنل پولىتىكا سىندىن ناراضى اوڭان جند خالقى طرفىندىن دستكلندى. بۇلگە خالقىندىن مادى و عسكرى دستك ساغلايان سلجوق توركىمنلردىن موشكىل كۇنوللو سوارى بىرلىكلىرى دوزەلتىدى. وئركى اۇدەمەك اىستەمەيىن عوصيانچىلار، ثابت قدم شكىلدە بو حرىكتە قاتىلاراق وئركى مامورلارىنى بۇلگەدن قۇودۇلار. نىتىجەدە جند خالقى نىن دستگىنى آلاراق آياغا قالىخان سلجوقلۇلار اوغوز يابقۇ دۇولتىنە قارشى ساواش حاضىرلىقلارىنا باشلادىلار. ساواش لارىن بىرىندە سلجوقلۇ سوارىلىرى، دۈە بىلىندە ساواشان دوشمان عسكرى بىرلىكلىرىنى گئرى آتدىلار. سوتراكى ساواشمالاردا سلجوقلۇلارلىن ازىجى ظفرلىرىلە سوتۇجلاندى. بىللەلىكلە سلجوقلۇ بىلرى جند شىرىنى آلە گئچىرتدىلر. باخمايىراقكى، معروض قالدىقلارى ضرر و وئردىكلىرى جانلار و ماللار دىقت چكىجى اوڭۇرسادا، بو

ظفر سلجوقلۇلار چوخ باھالى آله گلميشدى؛ حتى ساواشلارين بيرينده سلجوقون تورۇنلاريندان آن بۇيوگو ميكاييل اولموشدور.

اورتا چاغ قايناقلاريندا سلجوقلۇلارين آياغا قالخما تاريخى و جندى آله گنچيرمه لرى دۇنمى ايله ايلگى لى هنج بير بيلگى يوخدور. بللى اولۇنان تك گنرچك، ابن الاثيرين آلتا تديقلاريندان آلاشيلديغى كيمى، 992 ايلينده سلجوقون بۇرادا اولدۇغودور. بۇرادان دا بيلديريلن تاريخده جندين سلجوقلۇلار طرفيندن آله گنچيريلديگى آلاشيلير. بو اولايلارين، چوخ احتيمالا گۇره، 10- جو يوز ايلين 80- لى ايللرينده گنرچكلشديگى تخمين ائدليلير.

سلجوقلۇلارين جندى آله گنچيرتمه سى، اوغوز ياقۇلۇلارى اوچون جيدى بير ضربه صيفتينى داشىير. سلجوقلو ظفرينده، آغير وئرگى و خراجدان ازيلن جند خالقى نين امگى ده واريدي. جندى آله گنچيره ن سلجوقلو رييسلرى، بۇلگه ده كى آغيرليقلاريني مؤحكم لنديريركن، بير يانندان قوشو موسلمان اولكه حوكومدارلارى يانيندا اۇنملى بير شؤهرت قازانميشديلار.

ايره ليده كى آماجلارينا ال تاپماق اوچون بۇلگه ده كى توپلۇلۇغون كۇنلۇنو آله گتيره ن سلجوقلو بى لرى، ايندى دن آله گنچيرديكلرى تورپاقلارين خياليلى قۇروردولار.

ملكنامه نين بير يازماسيندا، سلجوقلو رييسلرينين بو جور خياللاريني مونعكيس ائدن جاليب بير حيكايه يه يئر وئريلير. صدرالدين نيشابورى يه گۇره سلجوق، بير گون يۇخودا بير اوڭ گۇرور. اوڭ، باتى و دوغويا دوغرو قويولجيملار ساچير. فوراً مونجيمه باش وۇروب، گۇردوگو يۇخونون ياخين گله جگه داير بير كرامت آله گتيره جك اولدۇغونو اؤيره نير. مونجيم اونا بئله دئير: «سنين سويۇندان حوكومدارلار دونيايا گله جك و دونيانين آن اوزاق اولكه لرى ده اوتلارين اۇنونده باش آيه جكدير.»

سلجوقلۇلار و ماورالنهر

جندى آلە گنجىرمەلرىنىن آردىندان، سلجوقلو ظفرلىرى ماورالنهر و توركىستانىن هر طرفينه يايلىمىشىدى. ابن الاثيرىن يارارلاندىغى ملكنامە يازمالارىندا بئله دئىيلىر: هارون بن ايله كخان، سامانى امىرلىرىنىن اينده اولان بير بؤلگه يى آلە گنجىرىنجه، امير يارديم اوچون سلجوقا باش ووردو. ابن الاثير بو حىكايه يى بئله تاماملاندى: «او (سلجوق)، اوغلو ارسلان لا بيرلىكده اؤز بويندان دوزەلمىش بير بيرلىك گوندردى. اوتلارلىن سايەسىندە سامانىلر گوج قازاناراق هارونو مغلوب اندىب و اوتون ضبط ائىدىگى يئرلىرى گئرى آلدىلار. داها سوترا ارسلان آتاسىنىن يانىنا دؤندو.

ملكنامەنىن فارسجا ورسىونلارىندا، قاراخانلى حوكومدارى ايله ك خان طرفىندىن پوزقونا دوشورولن سامانى امىرى ابراهيمىن يارديم اوچون سلجوقا باش ووردوغو قتيد ائىدىلىر. سلجوق اؤز اؤزل بيرلىكلىرىنى اوتلا يارديما گوندرىنجه، وحشته دالان تورك - قاراخانلى عسكرلىرى ماورالنهردن چكىلدىلر. ايله ك خانى مغلوبىتە اوغردان سلجوقلو يۇنەتىمىندەكى بويلار، بوخارا بؤلگەسى سرحدلىرىنە يئرلشدىلر. بئلهلىكە كۆچ اندلر، ايشغال ائىدىكلىرى قالا و شەرلىرى قاراخانلىلارلىن آلىندىن آلاق قارشى حملەلرە چىخىردىلار.

تدقيق ائىدىلن ملكنامە يازمالارىندا، 10- جو يوز ايلىن سوتئايە 11- جى يوزايلىن باشلارىندا، ماورالنهر بؤلگەسى اوچون تورك - قاراخانلىلار ايله سامانىلر آراسىندا سورەن ساواشلار ايشىق توتولور. داها مۇعتبر تاريخ بىلگىلىرى، ماييس (يازىن سون آيى) 992 ايلىندە قاراخانلىلارلىن

بوخارایی ایشغال ائتدیکلرینی خبر وئیرلر. بو تاریخده «بوغراخان» عونوانی داشییان هارون بن حسن سولئیمانین اوردوؤسو ماوراءالنهری آله گئچیرمیشدی. جندده اوتوران سلجوقلو بویلازی ایسه، سامانی امیری نوح بن منصورا عسکری یاردیم گؤندرمیشدیلر. ساغلانیلان دستک سایه سینده نوح بن منصور، بوخارایی، بوغراخان طرفیندن آله گئچیرمه سیندن اوچ آی سوئرا گئری آلمایی باشلارمیشدی. تاریخچی اوئبی، ماوراءالنهردن چکیلیرکن هارون بن ایله ک خانین اوردوؤسونا تورک - قوزلارین حمله ائتدیکلرینی قئید ائدیر. شوبهه سیز بو بیرلیکلر، جندده اوتوران و نوح بن منصورون یاردیمینا گئتمیش اولان سلجوقلولا ایدیلر.

سامانیلرله قاراخانلی تورکلری آراسینداکی ساواش، سوئ درجه قیزمیشدی. 999 ایلینده قاراخانلی نصر بن علی، بوخارایی آله گئچیره رک سامانیلر دؤولتی نین وارلیغینا عملاً سوئ وئردی. سوئ سامانی امیری ابوالبراهیم منتصر، باشاریسیز بیر بیچیمده قاراخانلی خانینا قارشى دیره نمه یی سینادی ایسه ده، بوخارانین دوشمه سیندن سوئرا خارزمه قاچیب، داغیلان سامانی اوردوؤسونو توپلایاراق یئنه بوخارا اوزه رینه حرکت گئچدی. اوئبی یه گؤره شهر، منتصرین حاجیبی ارسلان یالو (بالو) طرفیندن گئری آیینمیشدیر. آنجاق، سوئ سامانی امیری، ماوراءالنهرده کی ظفرینی برکیده بیلمه میش؛ ایله ک خانین اوستون گوجو قارشى سیندا دایانا بیلمه ییب، آمودریایی گوجو بالله آشراق اؤنجه خوراسانا، آردیندان دا جورجانا سیغینمیشدیر. 1000 ایلینده ابوالبراهیم منتصر، ایبوره حرکتله اورادان باشلاریندا «باقو» دئییلن بیر حوکومدارین اولدوغو اوغوزلارین یانینا گئتدی. «اوتلار، آب کوهکه (زرافشان) گلдіلر، - دییه یازیر گردیزی. - سوباشی - تگین له ساواشاراق اوئو پوزقونا سالدیلار. ایله ک، سمرقنده چکیلدی. چونکو، اوتلار (قوزلار) حمله ائتمیش ایمیشلر و ایله کین کومتانلاریندان

اۋن سگگيز نفرى اسير ائيله ميشدىلر. قۇزلار (گندەركن) اسيرلىرى دە (اۋزلرىلە) آپاردىلار. اۋمودسوزلۇغا دالان ابوابراھيم ايسە (يانىندا اولان) اوچ يوز اتلى و دۇرد يوز يايا ايله دارقان گنچيدىنە چكىلدى. اۋزادان آمۇدرىا ايرماغىنى دۈندوغو بىر سىرادا گنچە بىلدى؛ آنجاق اۋنو تعقيب ائدەرك آردىندان گئدن قۇزلار، بۇزلارین سىندىغى اوچون بوغۇلوب اۋلدولر.

گردیزی نین وئردیگی بو بیلگی لر، بیلیمسل لیتئراتورده اۋزل و حرارتلی بىر موناظیره قوئۇسو اولموشدور. دابلیو. بارتولد، متتصرین بوخارا ياخینلیغینداکی نوژ دا اولان سلجوقلارلا گنتدیگینی دوشونور. آدی گئچن اوغوز «باقو» سو دا بارتولدا گۆره «یاقو» عونوانینی داشییان موسی بن سلجوق اولمالیدیر. ز. و. توقان، گردیزی نین اثرینه قوئۇ تشکیل ائدن شخصین موسی اولمادیغینی بلکه 1003 ایلی خودودینده ایسلامی قبول ائتدیگینی آچیقلايان ارسلان بن سلجوق اولدۇغونو ایرهلی سورور. ک. کاهن، گردیزی نین «اوغوز یاقو سو ایسلامی قبول ائتدی.» شکلینده کی سۇزلرینی شوبهه ایله قارشىلاير. کاهننه گۆره، «زین الاخبار» دا منتصرایله ایسرائیل بن سلجوقون آراسینداکی بىر ایتیفادان سۇز ائدیلىر. او. پريتساک ايسه تاماماً فرقلى بىر نظرده دیر. اونا گۆره، گردیزی ده سۇزو ائدیلىن شخص، شاه ملیکین آتاسی علی خان دان باشقاسی دئیىلیر. پ. پريتساک، 1004 – 1000 ایللری آراسیندا سیردریا اوغوز حوکومدارینین، قاراخانلی لارلا گیردیگی ساواشدا منتصره دستک وئردیگینی دوشونور.

بیزه گۆره آن ساغلیقلى نظر، گردیزی نین اثرینده بحشی گئچن بايقوئون ایسرائیل بن سلجوق اولدۇغو نظریدیر. او. پريتساکین آچیقلاماسی، دوزونو ایسترسه نيز (!) ک. کاهننه دایان دیریلدیغی اوچون چوخ بحث یئری وار. جند سلجوقلار ییلا ساواشماقدا اولان علی خانین سامانیلره یاردیم ائده بیلمه سی چوخ ضعیف بىر احتیمال دیر. بۇئنان بئله، «ملکنامه» نین چئشىدلی نوسخه لرینده،

سامانیلرین یاردیمینا گلن آدامیندا سلجوق اوْغلو «ایسرائیل» اولدوْغو آیدینجا بللی ائدیلیر. بو سببدن متنده گلن «باقو» کلمه سییه، چوخ احتمالا گۆره عملاً «باقو» عونوانینی داشییان ایسرائیل قصد ائدیلمکده دیر.

1003 ایلی نین پاییزیندا ماورالنهرده یئنن دن مئیدانا چیخان منتصر، سلجوقلو بوْیلاریندان یاردیم آلمیشدیر. «ئدیگی شیکست، - دییه یازار اوْتبی، - منتصری، سامانیلره طرف اوْلان اوْغوز تورکلرینین یانینا گلمه یه مجبور قویدو. اوْتلار (اوْغوزلار، منتصره) یاردیم ائتمه مه نین اوْتانجی ایچینده یدیلر و باغلیلق لارینا گۆره اوْتلارا (سامانیلره) یاردیم ائتمک ایسته ییردیلر». منتصر و موْتفیقلری اوْغوزلار ایله ایلک خان آراسینداکی ساواش، سمرقند یاخینلاریندا اوز وئردی. اوْغوز سواریلری، گنجه نین قارانلیغیندان یارالاناراق ایله ک خانین بیرلیکلرینه حمله ائتدیلر. اوْغوزلار، گئرچک لشدیردیکلری آنی باسقین سایه سینده بوْل اوْلچوده غنیمت و چوخ ساییدا اسیر آلدیلار. آنجاق، اوْغوز بی لری آراسیندا بیر اختلاف اوْرتایا چیخدی. بعضیلری، اسیرلری فدییه موقابیلینده سربست بوْراخمایی، بعضیلری ده اسیرلری ائله سینه آزاد بوْراخاراق ایله ک خانلا باریشمائی دوشونوردو. اوْتبی بوجور یازیر: «بو دؤروم، اوْندا (منتصرده) ائله بیر قورخو و نیگارانچیلیق یاراتدی کی، داخی اؤزونه بوْرالاردا یئر اوْلما دیغینی، گؤزونه یوْخو گلمه یه جه گینی دوشونمه یه باشلامیشدی». سوْنوندا منتصر، یانیندا یئددی یوز آتلی و پیاده یله بیرلیکده آمول اوزریندن مروه گئندی.

منتصر، خوراسانی آله گنجیرمک اوچون باشاریسیز ایقداماتیندان سوْنرا ماورالنهره گئری دؤنمک مجبوریتینده قالدی. ابو ابراهیم، آمودریادان گئچرکن بوخارا عسکری ساخلو وئونون آمانسیز و بیردن بیره ائدیگی حمله یه معروض قالدی. آغیر بیر مغلوبیته اوْغرایان منتصر، چوخ یوزقون بیر حالدا نور قالاسینا

سیغیندی. اوتۇبی، ابوابراھیمین قالا مودافئعلرینی مغلوب ائتدیگینی بیلدیریر. جربادگانى ایسه، نۇر موھاصیره سیندن سوئرا متتصره «اوغوز اوردۇسوندان بیر قورۇبون (حشم)» قاتیلدیغینی یازماقدادیر. اوتۇبی نین دئدیگینه گۆره، ابوابراھیما سمرقند شیخ لریندن دستک گلمیشدیر. متتصر، دؤوره سینی آلان کۈنۈللۈری توپلا یاراق قاراخانلیلار دۈغرو یوگوردو. سوئ سامانی اوردۇسون ماورالنهر اوغوزلاری دا قاتیلدیلار. 1004 ایلی نین ماییس - ھازیران (ایلین بئشینجی ایله آلتینجی آی) آیلاریندا، سمرقنددن Zaamine گئدن یول اوزرینده کی بۇرناماد کندی یاخینلاریندا اوز وئرن قانلی بیر ساواش سوئوندا متتصر، ایله ک خانى مغلوب ائتدی. اوغوز سواریلری، دوشمانى تعقیب ائده رک غنیمت و اسیر آله گئچیردیلر. اوغوزلار ظفردن سوئرا آله گئچیریلن غنیمتلرله بیرلیکده گئری دۈندۈلر. اوئلارین آیریلما سییلا گۈجونو آلدن وئرن متتصر، آغیر بیر مغلوبیته معروض قالدی. بئله لیکله قاراخانلیلار بوخارایا قالیجی بیر شکیلده یئرلشرکن، متتصرده قیسسا مودت سوئرا آمۇد ریا اوزرینده یاشامینی باشا وئردی.

موجود تاریخی بلگه لر، سلجوقلارین 10. جو یوز ایلین سوئویلا 11. جی یوز ایلین باشلاریندا ماورالنهری آله گئچیرمه یه چالیشان سامانیلرله قاراخانلیلار آراسیندا کی توققۇشمالارا عملاً ایشتیراک ائتدیکلرینی گۇسترمکده دیر. سلجوق، بوخارا امیرلرینین یاردیمینا ایسراییلین باشچی لیغیندا جنددن عسکری بیرلیکلر یوللامیشدی. نئجه کی نوح بن متتصر، سلجوقلو گۈجلرینین یاردیمی سایه سینده، قاراخانلی اوردۇسونو شیکسته ساری یۈنه لتمیشدیر. آنجاق 999 ایلینده قاراخانلی نصر بن علی، یئنی دن بوخارایا آلا بیلیر. سلجوقلو بیرلیکلرینین یاردیمیلا بئله سامانیلر، ماورالنهرده حاکیمیت ساغلا یامادیلار. سوئ سامانی امیری ابوابراھیم ایسه، 1004 ایلینده قاراخانلیلار طرفیندن کسگین بیر پوزقۇنا اوغرادیلینجا، سلجوقلو

ایداره سینده کی اوغوز بویلا ری، متصری بۇرا خراق، آله گئیردی کلى غنیمت و اسیرلرله بیرلیکده کۆچری چادیرلارینین یولونو تۇتوب گئیدیلر. اوغوز بىلری ايله سامانیلرین سون امیری آراسیندا کی اتیحاد، اویغون و ساغلام تملرله اوتۇردولما میشدی. چونکو، اوتلارین آراسیندا دا درین آنلا شما زلیقلار واریدی. اوغوز بىلرینین بیر بۇلومو، ماورالنهرده گئچک آنلامدا تک سۇز صاحیبی اولان تورک - قاراخانلی کۆچری اصیلزاده لری ايله یاخینلا شمانین چاره لرینی اختاریردی لار. گله جکده آله دوشه جک چوخ میقداردا غنیمتین جاذیبه سینه وۇرولان سلجوقلو یۇنه تیجیلری، پوزقۇن دۇرومونا دوشن سامانیلری دستکله مەنین گئیره جه یی بللی اولمایان و تهلیکه لی اولدۇغونو آنلامیشدی لار. 1004 ایلینده سمرقند آچیقلا ریندا مئیدانا گلن ساواشدا الده ائیدیلن موفقییته باخمایاراق، قاراخانلیلار قارشى وئریلن موجدایله، محللی فئودال بىلرین نۇفۇزونا دایاندىغى اوچون، قطعیتله اوتۇزولموشدو. سلجوقلو بىلرینین سون سامانی امیرینه آرخا چئویرمه لری، قاراخانلیلارین ماورالنهرده موطلق حاکیمیتی آله گئچیرمه لرینه یول آچمیشدیر.

سلجوقلۇلار ماورالنهرده

سلجوقلۇلارین زرافشان چۇلونه و نۇراتا داغى اتکلىرینه یئرلشیم تاریخینده بعضى موبهم نۇکتەلر واردیر. «ملکنامه» یه گۇره، تورک - قاراخانلی گوجلرینین ماورالنهری آله گئچیردی کلى زامان سلجوقلۇلاردا بوخارایا یئرلشمیشدی لار. ابن الاثیر و میرخوند، سلجوقلۇلارین جند اوزریندن بوخارایا گلدی کلى عقیده سینده دیرلر. أما، ظهیرالدین نیشابوری و ابوالعلا احوال، سلجوقلۇلارین

تۈركىستاندان گىتىدىكىدىن سوئرا بوخارانين نۇر بىلدەسى ايله سمرقند سوغدىياناسينا يىرلىشىدىكلىرىنى بىلدىرمىكەدىرلر.

«ملكنامه» و «سلجوقنامه» ده يىر آلان بىلگىلرین موقايىسەسى سوتۇجۇندا، سلجوقلو كۇچلىرى قوتۇسۇندا بىر سىرا تىضادلار اولدۇغۇنو تىشخىص وئرمك چوخدا چتىن دئىل. بو تىضادلار، 10. جو يوز ايلين اورتالارىيلا 11. جى يوز ايلين باشلارىندا اوز وئرن كۇچلر سىراسىندا سلجوقلولارین فرقلى يولاقلار قوللاندىقلىرى واقىعەسىيەلە آچىقلانا بىلر. سلجوقلو يۇنەتىمىندەكى اوغوز و توركمەن بويلارىنىن بۇيوك بىر بۇلۇمو، سىغناق و قاراقچى بۇلگەسىنى ترك اتىدىكىدىن سوئرا جند ياخىنلارىندا چادىر قۇرۇموشدولار. سلجوقلولارین بۇيوك اۋندىرى سلجوقون، 10. جو يوز ايلە جندە اولدۇغو قوتۇسۇندا اليمىزدە تارىخى بلگەلر اولدۇغۇنا گۆرە، ملكنامە نوسخەلرىندەكى بىلگىلرى بوتونويلە مۇعتبر قبول ائە بىلرىك. آنجاق هر حالدا، ظهیرالدین نیشابورى، ابوالعلا احوال و باشقا مولفلىرىن سلجوقلولارین توركىستانى بوئراخىب گىتىدىكىدىن سوئرا سمرقند و بوخارا چئورەسىنە يىرلىشىدىكلىرىنە داير قىتىلرىنى دە گۆز آردى ائە بىلمەرىك. بو يازارلارین اثرلرىندە مطرح اولان بعضى سلجوقلو بويلارى، احتىمالا گۆرە جندە گىتمەيىب، سمرقند و بوخارا اطرافىنداكى بوئقرا يىرلىشن بويلاردىر. حمدالله قزوینى، ابوالعلا احوالین تارىخىنە دایاناراق 375 هىجرى (= 985/986 مىلادى) ایلیندە سلجوقلو بويلارىنا منسوب بىر قۇرۇپون بوخارانين نۇر بىلدەسى ايله سمرقند سوغدىياناسى يان - يۇرەسىنە يىرلىشىدىگىنى خبر وئرىر. دابلیو بارتولد، حمدالله قزوینى نین وئردىگى تارىخى يانلىش بىلیر. ک. کاهنن ايسە، يازارا بىر آز سايقى دۇيارق، «تارىخ - گزیدە» دە قلم خطاسى اولدۇغۇنو، بۇنون نىتىجەسىندە دە حمدالله قزوینى نین هىجرى 395 (=

1005/1006 میلاد) ایلی یثرینه، اشتیها 375. هیجری یازدیغینی دوشونور. آنجاق بعضی سببلره گۆره کاهننه ده کامیلاً اینانماق مومکون گۆرونمه ییر. بللی اولدوغو کیمی، حمدالله قزوینی، قئید ائتدیگی تاریخی ابوالعلا یا دایاناراق یازمیشدیر. ابوالعلائین اثری، باشقا اورتا چاغ کرونیکلرینه ده قاینالیق ائتمیشدیر. اۆرنه یین، «زبدە التواریخ» ین یازاری بو اثردن فایدالاناراق، سلجوقلولارین 374. هـ (984/985 م) ایلینده ماوراءالنهر یئرلشدیکلرینی یازیر. آنلاشیلان، حمدالله قزوینی نین بللی ائتدیگی تاریخ یانلیش دئییل، چوخ احتمالا گۆره بیر آز یوئخاری چکیلمیشدیر.

نتیجه سینده، سلجوقلولارین بوخارا و سمرقند بۆلگه سینه 985/986 ایلینده یئرلشدیگینی قبول ائتمه میز اوچون بعضی دلیللریمیز واردیر. بعضی موسلمان یازارلارین اثرلرینده یئر آلان بیلگیلرده بو نظرین تأیید ائدیجی یوئلوندا دیر. میریحیی قزوینی «لوب التواریخ» آدلی اثرینده، سلجوقلولارین 355 هـ (965/966 م) ایلینده بوخارا اطرافینداکی نۇر بلده سینه و سمرقند سوغدییاناسینا گلдіکلرینی بیلدیریر. عوئمانلی یازاری مونجیم باشی، سلجوقون «کافیرلرین اۆلکه سیندن ایسلام اۆلکه سینه» گلیش تاریخی 350 هـ (961/962 م) ایلی خودودو اولاراق گۆستریر. نۇراتا بۆلگه سینده اولان 10. جو یوز ایله عایید بیر مزار داشی اوزرینده کی یازی نین، عئینی تاریخلره مربوط اولماسی چوخ دیقته شایان دیر. سمرقند بۆلگه سی تورکمنلرینین تاریخ و ائتئوقرافیک یادیگارلاری، اولارین آتالارینین نۇراتا داغی اتکلرینه 10. جو یوز ایلین اکینجی یاریسی باشلاریندا گلдіکلرینی آیدین بیر بیچیمده اورتایا قویماقدادیر. سمرقند بۆلگه سینین دوش کندینده یئر آلان و ایندی نۇراتا تورکمنلریجه «آتالار مزارلیغی» اولاراق سایقی گۆستریلن قبریستاندا اسکی دۆنملره عایید چوخ ساییدا مزار قورۇنماقدادیر.

اوستلريندهكى كۆفى خطى ايله يازيلمىش يازىلار يئر آلان بو مزار داشلارينيڭ بىرىندە بوجور دئيىلىر: «ياخشى دوشونجهلى محمد آلپارسلان بى 23 شوال هيچرتين 348 ايلينده (959/960.م) وفات ائتميشدير». شوبهه سيزدير كى، محمد آلپارسلان بى، تقريباً 10. جو يوز ايل اورتالاريندا نۇراتا داغى اتكلرينده يۇرد سالان و ايندىكى دوش كندينده يئرلشن سلجوقلو بۇيلاريندان بىرىنىڭ بىي ايدى.

موسلمان بىر يازىتا ايسىتىناد ائتمكله سلجوقلو بۇيلارينىڭ ماورالاننهره يئرلشمە مسأله سىنى حل ائتمك مومكون دئيىل. آنجاق، بو نواع تاريخ و جوغرافيا يازىلارى، اوتلارين سمرقند و بوخارا بۇلگه لرينه داها اثركن تاريخلرده گلدىكلرينى گۇسترمكده دير. يۇخارىدا تقدىم اولان تاريخى بىلگىلره داياناراق، سلجوقلو بۇيلارينىڭ بوخارا يان - يۇره سىندەكى نۇر بلده سىيله سمرقند سۇغدىياناسىنا يئرلشمە لرينىڭ اۇزون بىر زامان آپارديغىنى ديه بىلرىك. احتىمالا گۇره، سلجوقلو كۇچلرى سىراسىندا بو بۇيلاردان بىر بۇلومو، تقريباً 10. جو يوز ايل اورتالاريندا ماورالاننهره يئرلشمىشدير. آنجاق، بوخارا و سمرقند بۇلگه سىندە اوتوران سلجوقلو بۇيلارينىڭ آنا بۇلومو، بۇرايا داها گىچ بىر تاريخده - 10. جو يوز ايل سوتويلا 11. جى يوز ايل باشلاريندا - گلەمشىدىرلر. چوخ احتىمالا گۇره بو كۇچلر، سامانىلرله قازاخانىلار آراسىندا اوز وئرن ساواشلار سىراسىندا دئيىل، سلجوقون اولوموندن سوترا سىردىيا يابقۇ دۇولتى قارشى سىندا اوغرا دىقلارى مغلوبىتلر سوتۇجونا گىرچك لشمىشدير. او حالدا، سلجوقلو بۇيونا باغلى قۇروپلار، تقريباً 1010 ايلينه قدهر، سىردىيا نهرىنىڭ اشاغى بۇيلاريندا كۇچرى اولاراق ياشامىشدىرلار. آنجاق، سلجوقون اولوموندن سوترا جند، على خانىن اوغلو شاه مىلكىن الينه گىچمىشدير. ابوالفضل بيهقى، 1032 - 1035

ایللری آراسینداکی اوایلاری آنلادارکن، او ائنادا جندی الینه سالان شاهملیکین اسکى دن برى سلجوقلو ریسلریله قانلی پیچاق اولدوغونو بیلدیریرکی، بودا سلجوقلولارلا سیردریا اوغوز دؤولتی آراسینداکی ساواشلارین چوخ داها اؤنجه دن باشلادیغینی گؤسترمکده دیر. نتیجه سینده، سلجوقلو ریسلرینین 1032-1010 ایللری آراسیندا جندی آلدن وئرمه لرینی وار سایماق گره کیر. داها دوغروسو، سلجوقون اولومو سوئراسیندا، یعنی 11.جی یوزایلین ایلک چره گینده بوردان گئتمک مجبوریتینده قالمیشدیرلار. «ملکنامه» مؤلفی نین آنلاتدیقلاریلا آشاغیدا بللی ائدیله جک خصوصلاردا بو نظری دستکله مکده دیر.

ماورالنهر سلجوقلو و قاراخانلیلاری

ابن الاثیره گؤره، سلجوقلو بۇیلاری بوخاریا بیرمی فرسخ اوزاقلیقدا اوتئورولار و باشچی لاری دا میکاییلین اوغوللاری داوود چاغری بی و محمد توفغول بی دیر. ابن الاثیر، داها سوئرا بو جور داوام ائدیر: «بوخارا حاکیمی اونلاردان قورخمایا باشلادی. بئله لیکله پیس بیر قوشو اولراق اونلارا حمله ائتمک و حتّی اولدورمک ایسته دی. بۇنا گؤره ده اونلاردا تورکیستان حوکومدارى بوغراخانا سیغیندی لار و اونون اولکه سینده یاشامایا باشلادی لار». ابن الاثیر داها سوئرا توفغول ایله چاغری نین تورکیستان حوکومدارینا گووه نمه دیکلرینی آنلادیر. «اونلار اؤز آرالاریندا آنلاشاراق، ایکى سینی ده یاخالاماق ایسته یین بوغرا خانین خئیمه گاهینا عئینی زاماندا گئتمه مه لرینه قرار وئری لر. چکدیگی نقشه لرین پوک چیخدیغینی گؤرن بوغراخان، خرگاهینا گلن توفغول بیین یاخالانماسینی امر ائتدی. داوود، بو خایینجه حرکتیه جواب

اۋلاراق، بوغراخانین اوردوسونا حملة ائتدی. شیدتلی بیر ساواش دوشدو و سلجوقلولارین ظفری و محمدین قورتولماسیلا سوتوجلاندى.

داها سوترا سلجوقلولار، تورکیستانا گندهرك بوخارا یاخینلارینا یئرلشدیلر. ابن الاثیر و میرخوندون قنید ائتدیگی اۋلایلاری، کرونولوژیک آچیدان تفسیر ائتمک چوخ چتین دیر. ک. کاهن، میرخوندون سوزونو ائتدیگی ایلهک خانى علی تگین ایله بیر توتماق تمايولونده دیر. آنجاق، «روضة الصفا» نین یازاری، ایلهک خانى ماوالنهر حوکومدارى، علی تگینى ایسه سمرقند حاکیمی اۋلاراق تانیدیر. سوتوجلوندا، میکایل اۋغوللارینین دوشمانى اۋلاراق سمرقند و بوخارا حاکیمی علی تگینى دوشونمه میز اوچون هنج بیر دلیلیمیز یوحدور. او. پریساک ایسه، «ملکنامه» یازارینین بو سطرلرله سلجوقلو سوؤایله 2. جى نوح بن منصور (997 – 976) آراسیندا چیخان اختیلافى آنلاتماق ایسته دیگی قناعتینده دیر. او حالداکی، سلجوقلولارلا سامانیلر آراسینداکی ایلشگیلر، چوخ احتیمالا گوره، 11. جى یوز ایلین ایلك باشلاریندا سونا چاتمیشدی. ابن الاثیر و میرخوند، بوغراخانا سیغینماق اوچون گلن سلجوقلولارین باشیندا داوود چاغرى بى و محمد توغرول بیین اولدوغونو بیلدیریرلر. او حالداکی چاغرى و توغرول، 2. جى نوح بن منصور دؤنمینده اوشاق یاشدا اولدوقلاری اوچون سلجوقلولارین باشیندا اولای بیلمز دیلر. نتیجه ده «ملکنامه» ده آنلاتیلان اۋلایلاری، 10. جو یوز ایل دئیل، ترسینه 11. جى یوز ایلین ایلك چره گینده اوز وئرن حادثه لر اۋلاراق قبول ائتمک گره کیر.

ابن الاثیر و میرخوند، «بوغرا خان» آدیلا کیمی قصد ائتدیکلرینی یازما میشدیرلار. او. پریساک، داوود و محمد اوندرلیگینده کی سلجوقلو بویلارینین باتی قاراخانلی حوکومدارى هارون الحسن بن سلیمانین خالفینه سیغینماق ایسته دیکلرینی بیلدیریر. ای. قفس اوغلو، میکایل اۋغوللارینین

تالاس قاراخانلی حوکومدارینا ایطاعت ائتدیکلرینی دوشونموشدور. آ.آ. روسلیاکوو ایسه، چاغری و توغروْل بئ لَرین قادرخان یوسوفون امری آلتینا گلدیکلرینی ایره لی سورور.

بللی اولدوغو کیمی، «بوغراخان» عونوانینی قاراخانلی سولاله سینین بیر چوخ تمثیلچی سی داشیمیشدیر. بو عونوانی قاراخانلیلار آراسیندا یئر آلان هارون بن سلیمان ایسه، بوخارایی فتح ائدن ایلک قاراخانلی دیر. آنجاق، هارون بن سلیمان، 996 ییلینده ماورالنهر دن کاشغارا چکیلدیگی سیرادا اولموشدو. آنلاشیلان، داوود و محمد، داوود بن موسی نین «بوغرا خان» عونوانی داشییان اوغوللاریندان بیرینه سیغینمایا چالیشمیشدیлар. داها دوغروسو، اوْتلار قادرخان یوسوفون حاکیمیتینه گیرمه یه کؤنوللو ایدیلر. بو نظری، غیرموسستقیم بیر شکیلده، نشری نین سلجوقون قاراخانلی حوکومداری قادرخانا سیغینماسی حیکایه سی ده دوغروْلاماقدادیر. نشری نین سلجوقو میکاییلین اوشاقلاریلا قاریشدیرمیش اوْلا بیله جگی احتیمالینی دا یوخ سایا بیلمه ریک.

11. جی یوز ایل باشلاریندا دوغو قاراخانلی خاقانلیغی نین آن بؤیوک و آن گوجلو حاکیمی قادرخان یوسوف ایدی. هله 1006 ییلینده اوْتدان خوْتن حوکومداری اوْلاق بحث ائدیلر. نجه کی، تورک ائلی نین آن اوْج نوقطه سینه قدەر اوْلان اراضیلر اوْتا تابع ایدی. نومیزماتیک بیلگیلری، اوْتون 1014 ییلینده یارکنتده، 1015 ییلینده ایسه کاشغاردا حوکوم سور دوْگونو آچیقلاماقدادیر. شوبهه سیز، چاغری و توغروْل بئ لَرین اوْندرلیگینده کی سلجوقلور، اوْتون حاکیمیت ساحه سینه گیرمیشدیلر. ماورالنهرین قاراخانلی تورکلری طرفیندن اشغال اوْلماسی نین، بوخارا و سمرقند اطرافیندا اوْتوران سلجوقلور اوزرینده بیر تأثیری اوْلا بیلمزدی. کاشغار و یئددی سودان آیریلیب گلن کؤچری قبيله اوْردالاری دا قاراخانلیلارین ایستیلاسینا قاتیلیمیشدیлар. بو بوْیلار آراسیندا

سیردریا و آمودریا نهرلری بویونجا آن یاخشی اوتلاقلاردا صاحب اولان قارلوقلار، یاغمالار و چیگیلر اؤن صفده یئر آلیردیلار. تورک - قاراخانلی حوکومدارلاری، ساده جه واحه خالقلا رینی دئییل، تورکجه دانیشان بوزقیر بویلاریندا حوکومت ائله بیردیله. 11. جی یوز ایل باشلاریندا زرافشان و نورتا داغی اتکلرینده اوتوران سلجوقلو بویلاری دا قاراخانلی حاکیمیتینی قبول ائتمک مجبوریتینده قالمیشدیله. اورتا چاغ یازارلاری، اوتلارین ماورالنهر ایله ک خانلارینین حوکومتی آلتینا گئچیش تاریخینی تام اولاراق بللی ائله میرله. احتیمالاً سلجوقلولار، چوخ موقاویمت ائتمه دن تورک - قاراخانلی حوکومدارلارینین قوللوغونا گیرمیشدیله. هر حالدا، سلجوقلولار، نصر بن علی نین بوخارایی آله گئچیرمه سینه قدهر باغیمسز ایدیله. ابن الاثیر بو جور یازیر: «سامانی حاکیمیتی سونجا چاتدیقدان سونرا، ایله ک خان گلیب بوخارایی آله سالانا قدهر ماورالنهرده آلپ آرسلان بن سلجوقون آدی یوکسک درجه ده خاطیرلاناردی». بو دؤنمده سلجوقلولار ایکی قوروپدان دوزه لیردیله. بونلاردان بیرینه ایسرائیل، اؤبورسونه ایسه موسی، داوود و محمد اؤندرلیک ائدیله. ایسرائیل سلجوقون بویوک اوغلو اولوب «باقو» آرسلان» عونوانی داشی ییردی. داوود «چاغری بی»، قارداشی محمد ایسه «توغرول بی» عونوانلاری داشی ییردیله. «باقو» کیمی بو ایکی عونوان دا آنلام اولاراق دوغان جینسیندن اولان قوشلار و ئریلن آدلاردان موشق اولموشدور.

بحشی گئچن دؤنملرده، ایسرائیلین یؤنه تیمینده کی سلجوقلو بویلاری، بوخارایا باغلی نور بلده سی حیواریندا اوتوروردولار. داوود و محمدین اؤندرلیگینده کی سلجوقلو قوروپلاری ایسه، تورکیستاندان چکیلدیکن سونرا جند یاخینلارینا گلیمیشدیله. بو ایکی قوروپا باغلی سلجوقلو بویلارینین ریسلری آراسیندا بیر خصومت واریدی. حاکیمیت اوچون بیریرلریله ساواشا

گيرن سلجوقلو بىلىرى، بير سيرا سياسى هدفلىر آردىنجا ايدىلىر. سلجوقلو بىلىرىن بير قىسمى، ماورالنهرين يئرلشميش اصيلزادهلىرىيله، اؤبور قىسمى ايسه، تورک - قاراخانلى كؤچرى آريستوکرات قورۇپلارييلا ساغلام دوستلوق باغلارى قورۇموشدو. بونون موقابىلىنده بوخارا اميرىيله دوشمان اولان داوود و محمد، آرخالارينى قاراخانلىلار دايماق ايسته ميشدىلرسه ده موقوف اولما بيلمه ميشدىلر.

على تگين و ماورالنهر سلجوقلولارى

سامانى دؤولتى نين 999 ايلينده بيخيلماسيندان بلافاصله سوترا، ماورالنهرده اولدوقجا بۇروشوقلو بير سياسى وضعيت اورتايا چيخميش؛ على تگين، 11. جى يوز ايل باشيندا ايسراييله باغلى بيرليكلرين يارديمىنى آله گتيرهرك بوخارايى آله گتچيرميشدى. شوبهه سيز، بو اولايىلاردان آز اۇنجه ايسراييل، ماورالنهرده «ايلهك خان عونوانى داشييان قاراخانلى حوكومدارينا باغليدى. ابن الاثير، ايسراييل و على تگينين ايلهك خاندان آيرىلدىقلارنى بىلديرير. «تاريخ الكامل» ده على تگينين ايلهك خانين قارداشى آرسلان خاندان اوز دۇندردىگى و آردىنداندا بوخارايى آله گتچيردىگى يازىلىدىر. على تگين، داها سوترا نور يان - يۇره سيندهكى سلجوقلو بۇيلارى ليدئرى ايسراييل له آنلاشميش، عاصى على تگينى اورتادان قالديرماق ايسته ين ايلهك خان ايسه، آغير بير مغلوبه قارشىلاشميشدير.

على تگينين ماورالنهر تاريخ صحنه سينه چيخيشى، 1002-1003 ايللىرى اولاراق قبول انديله بىلر. آما او دۇنملرده تورک - قاراخانلى اصيلزادهلى آراسينده گۇزه وۇران بير رول اوينايردى. بو دۇنمه

ماوراءالنهرين حاكيمى، 10. جو يوزايلين سوتلاريندا سامانيلر دؤولتینه سون وئرن نصر بن علي ايدى. علي بن حسن آدينا ايلك پول (سيككه) 405. ه (1015 م) ايلينده بوخارادا ضرب اولموشدو. آنجاق، داها گنج ضرب اولۇندوقلارى آنلاشيلان بو پوللاردا ييqa تگين و آرسلان ايلهك آدلارينا راستلانيلير. دابليو. بارتولد، م. ناظيم و ك. كاهن، ييقاتگينين قاراخانلى حوكومدارلاريندان يوسوف قادرخانين اوڭلو اولدۇغو قناعتينده ديرلر. او. پريتسك، ييqa تگينين اوزل بير آد اولماديغيني، 451. ه (1020/1021 م) ايلينده بوخارايى آله گنجيرديكدن سوترا علي خانين قوللانميش اولآ بيله جگى بير عونوان اولدۇغونو ايثبات ائتمكده دير. بو ايكي آدين بيربيريله بير توتولماسى، 11. جى يوز ايلين بيرينجى چره گينده سلجوقلاردين ماوراءالنهرده كي فعاليتلرييله ياخيندان باغلانتيسى اولان تاريخى اولايلارين كرونوليك تفسيرينده اونملى بير يئرى واردير. مفهوم اولدۇغو قدهر، ماوراءالنهر سلجوقلورى، باتى قاراخانلى خاقانليغيندا اوز وئرن بويوك اولايلارين مركزينه ايتەلنمە يە باشلاميشديلار.

سلجوقلورلار، 1020 ايلي حودودينده بوخارايى آله گنجيرن علي تگينين عوصيانينا قاتيلميشديلار.

ائله كي نظره گلير، بو حاديته، علي تگينين آرسلان خانا قارشى باش قالديرما- سيبلا عئني زامانا راست گلير. آنجاق، او دؤنمده علي تگين مغلوبيته سۇوق وئريلهرك زيندانا سالينميش؛ سوترالار زيندانان قورتولمايى باشارميش و عوصيان بايراغيني آچميشدى. علي تگين، ايسراييل ايله بيرلشهرك سلجوقلو بيرليكلىرينين يارديمى سايه سينده بوخارايى ايشغال ائتميشدير.

علي تگينين آياغا قالخماسى، 11. جى يوز ايلين ايلك چره گينده قاراخانليقلارداكى فتوداللازين دورومونو مونعكيس ائدن بير اورنك دير.

تورک - قاراخانلی خانیدانی اویہلری آراسیندا تاخت و سہم غوغالاری دایناماق بیلیمirdی. ہمده، ماورالنہر بی لرییلہ کاشغار و بالاساقون خانلاری آراسیندا دا شیدتلی غوغالار واریدی و بیریرلرینی ییہن قاراخانلیلار، تئز - تئز قزنہلیلردن یاردیم ایستہیردیلر. ایسرائیلہ باغلی گوجلرین دستگینی ساغلايان علی تگین ده، باشقا قاراخانلی بی لرییلہ ریقابتہ گیرمکده گنجیکمہ یہ جکدی.

نور بؤلگہ سیندہ کی سلجوقلو بویلاری، عوصیانچی علی تگینہ عملاً دستک وئیردیلر. ایسرائیل و علی تگین، عوصیان بایراغی آچاراق ماورالنہر حاکیمی ایلہک خاندان قویموشدولار. سلجوقلولارین بوخارا قاراخانلی بییندن رضایت سیزلیکلری، اونلاری علی تگینہ یاردیم ائتمہ یہ ایتلہ میشدی. علی تگین، سلجوقلو بی لرییلہ قوردوغو بیرلیگی ائولیلیکلر و سببی فامئلچی لیکرلہ داها دا قووت لندیرمیش و ابن الجوزی نین بیلدیردیگی کیمی، ایسرائیلین قیزیلا ائولنمیشدی. ایسرائیل، قزنہلی ماحمود طرفیندن اسیر اولونجایا قدەر علی تگینین آن صادیق موتفیقی اولاراق قالمیشدیر. ایسرائیلہ باغلی سلجوقلو بیرلیکلرینین ساغلا دیگی دستک، علی تگینین قاراخانلی حوکومدارلاریلا باشاریلی بیر بیچیمده ریقابت ائتمہ سینہ ایمکان وئرمیشدی.

ماورالنہرین سیاسی یاشامیندا اؤنملی بیر رول اوینامایا باشلايان علی تگین، بوتون سلجوقلو بی لرییلہ عئینی زاماندا یاخین ایلشگی ایچیندہ یدی. اگر، ایسرائیل و اوئا باغلی سلجوقلو بویلاری علی تگیننی دستکلہ سیئدیلر، اؤبور سلجوقلو لیدئرلری ده بوخارا و سمرقندین یئنی حاکیمینہ عداوت گؤسترہ دیلر. «ملکنامہ» نین فارسجا وئرسیونوندا، داوود چاغری بی و محمد توغورول بین بوغراخانین اولکہ سیندن گئری دؤندوکلریندہ، علی تگینین تورکیستان ملیک و سولطانلاریندان یاردیم ایستہ دیگی قئید ائدیلیلر. سمرقند حاکیمی نین ساواشا حاضرلاندیغینی خبر آلان میکاییل اوغوللاری، ساواش قورولتایینی توپلادیلار.

«آن دۇغرو - دئدى بو قورولتايدا چاغرى بى، توغرول بيه خىطاباً - سن و يانيندا اولانلاردين چۇله گئتمهسى دير. منيم ايسه بۇرادا قاليب جهادا گيرمه گيمه اذن وئر. صاحب اولدۇغو گوجە باخمىاراق دوشمانيميزين بيزدن اوزاق توتولماسى اليميزدن گلر.» داوودون اۋنرىسى قبول ائيدىلى و توغرول بى امريندهكى سلجوقلو بۇيلاريني گۇتورهرك چۇلون آن اۋج قيسىملارينا چكىلدى. چاغرى بى ايسه 30000 نفرى آشقين اوردۇسويلا خوراسانى گنجيب آنادولويلا يۇنهلدى.

بۇنودا بيلديرمك گره كيركى، «ملكنامه» يازمالاريندا، چاغرى بى و محمد توغرول بئين يئر آلدىغى سلجوقلو بۇيلارينين طائع لرييله ايلگىلى بيريريله دوز دئمه ين بيلگيلر يئر آلميشدير.

ابن الاثيرين اثرينده، اونلاردين بوغراخاندان اوز دۇندردىكلريندن سوترا جند ياخينلارينا يئرلشديكلرى بيلديريلير. ميرخوند ايسه، اونلاردين اولجه سمرقند ياخينلارينا، آرديندان دا اطرافينداكى بوزقىرلارا كۈچ ائديكلرينى ايدىعا ائدير. چوخ احتيمالا گۇره، ميكايل اوغوللارينين امريندهكى سلجوقلو قورۇپلارى اولجه سمرقند بۇلگه سينه يئرلشميش ايميشلر، داها سوترا ايسه، سيردرىا نهرينين آشاغى قيسىملارينا داشينميش ايميشلار. سلجوقلو قورۇپلارينا داخيل بو بۇيلار، احتيمالا گۈننى قيزيل قۇما، آردينداندا جنده حركت ائتميشديرلر. محمد توغرول بى داوود چاغرى بئين يۇنه تيمينهكى سلجوقلو قورۇپلارينين جند بۇلگه سينده چوخ اوتۇرمادىقلارى آنلاشيلير. بۇلگه يه گلمه لرinden آراسيز سوترا سيردرىا يابقوللارايلا اوز وئرن توققوشمالار، اونلاردين بۇرالارى ترك ائتمه سينه سبب اولمۇشدر.

سيردرىا آشاغى آخيملاريني بۇراخان سلجوقلو بۇيلارى، حسن بن موسى، محمد توغرول بى و داوود چاغرى بى ايداره سينده كئش و ناهشب (Nahşeb)

ياخينلارينداكى بوزقيرلارلا چكىلدiler. ميرخوندا گۆره، اونلار اولده على تگينين حاكيميتيني تانيماق ايسته مه ميشديلر، آنجاق آرديندان ايسراييلين موداخيله سييله دوشمانليغا سوْن وئرهرك اوردوئو ترخيص ائتميشديلر. على تگين ايله ميكاييل اوغوللاري آراسينداكى ايليشگيلر، بالاخره يواش يواش دوزه لميش و حتّى سوتوندا دوستلوقا قدير يئتشميشدى.

ايسراييلين اورتادان قالديريلماسى

ائله اولدن قيوراق بير ديپلومات اولان على تگين، سلجوقلو بى لرينه قارشى آسنگ بير سياست گوتورموشدو. «او (على تگين)، زيرك، قابيليتلى و تجربوبه لى بير آدم ايدى، - ديه يازير بيهقى. - قولتوغا قارييز قويماقدا اوستا ايدى. توركمينلرى و سلجوقون طايفا - قبيله لريني الدهه ساخلار؛ شيرين ديل و گوموشله اونلارين گۇنلانو آله گتيرمه يى بيلردى. آيرى عيبارتده، اونلارين چيخيب گنده جگيني؛ بو حالدا دا ايقتيدارى الدن وئره جگيني آنلاميشدى.» على تگين، سلجوقلو بويلارينين دستگى سايه سينده بؤيوك قاراخانلى حاكيملرينه قارشى مووفق بير چكيشمه سرگيله يه بيليردى. اوتون آن گوجلو دوشمانى، هئچ شوبهه سيز، قزنه ليلر طرفيندن ده حيمائت اولان يوسوف قادرخان ايدى. قادرخان، سولطان محمد ايله گۇروشهرک اوندان شخصاً عسگرى يارديم وئرمه گيني ايسته ميشدى؛ بئله ليكله 1025 ايلينده، بؤيوك بير قزنه اوردوسو آمودريا و بوخاريا حركت ائله ميشدى.

گردبىزى نين آنلاتديقلارينا گۆره، ماحمودون اونا قارشى اوردو گۇندردىگيني ائشيدن على تگين چۆله قاچير؛ سولطان ماحمود، تئز آردينجا بير شيناسايى دسته سى گۇنده رير. بو دسته چۆله ايسراييلين ايزينه راست گليرلر. سولطان

ماحمود عاجیل بیر عسکری بیرلیک اوڭرایا یوللانديرير و ایسرائیل یاخالانیب، اسیر توتولور. سولطان امریله اۇنجه قزنهیه، اوردان دا هیندیستانا آپاریلان ایسرائیل، اولومونه قدهر حیاتینی حبسه گنجیریر.

ابن الاثیر ایسه بو اولایلاری تماماً فرقلی نقل ائدیر. اثیره گوره، قزنهلی اوردوسونون یاخینلاشدیغینی آنلایان علی تگین بوخارایا قاچیر؛ آرسلان بن سلجوق ایسه اوزونه باغلی بویلارلا بیرلیکده قوملوق صحرایا چکیلهرک دوشماندان گیزلنمهیه چالیشیر. بو دوزومو گورن سولطان ماحمود، اوتو خرگاهینا چاگیریر و گلیمک همین اوتو توتدورور و زیندانا سالینماسینی امر ائدیر.

دابلو. بارتولد و آ. یو. یاکوبوسکی گردیزی نین آنلاتدیقلارینی ابن الاثیرینکیندن داها دوز بیلیرلر. ها بئله آ. یو. یاکوبوسکی، ایسرائیلین ماحمودون اوردوسونا حمله ائتمهیه حاضرلاندیغینی، نهایت یاخالانیب هیندیستانا آپاریلدیغینی ایدعا ائتمکده دیر. بونا رغماً تاریخچی نین قایناق اولاراق قوللاندیغی گردیزی ده، ایسرائیلین بئله بیر نیتده اولدوغو قونوسوندا هئچ بیر آچیقلاما یوخدور. «زین الاخبار» دا ایسه قزنهلی کوموتانلاریندان بیرینین، علی تگینین خئیمه گاهینی موحاصیره سالاراق عایله سینی اسیر توتدوغو بیلدیریلیر.

گردیزی نین آنلاتدیقلاریندا اولدوقجا شوبههلی بیر تفصیل توجوهو جلب ائدیر. زین الاخبارا گوره، ایسرائیل جیدتی بیر دیره نیش گوسترمه دن اسیر ائدلمیشدیر. او حالداکی ایسرائیل، او زامانین آن بویوک و گوجلر اوردوسونا صاحب بی لردن ایدی. بو اوزدن ایسرائیلین ماحمودا عایید کیچیک بیر عسکری بیرلیک طرفیندن اسیر توتولماسینی قبول ائتمک چتین دیر. گردیزی، بیر سارای تاریخچی سی اولماسینا گوره، احتیماً سولطان ماحمودون اعتبارینی خراب ائده جک بعضی آچیقلامالاردان چکینمیشدیر. نئجه کی اورتا چاغ

قايىنلاقلاريندا بو قونۇيلا ايلگيلى اولاراق وئرلين بيلگيلرده بيزيم نظريمىزى دستكله يير. اورنه بين ابن الاثيرين آنلاتديغى كيمي، سولطان ماحمود، ايسرايىلى قانديريب اوز اوردوگاهينا دعوت ائتميش، آرديندان دا توتدوروب حبس ائتميشدير. بو اولايلارين داها آيرىنتىلى حيكايه سى ظهيرالدين نيشابورى، راوندى، محمد يزدى، و باشقا اورتاچاغ موليفلرى نين اثرلرينده يئر آلماقداير. ظهيرالدين نيشابورى، بوخارانين نور بلده سى و سمرقندين سوغدييانا بولگه سينده اوتوران سلجوقلورلارين چوخ سايدا و ياخشى اورقانيزه لنميش اوردوسونون اولدوغونو آنلادير. اونلارين عسكى گوجلرينين آرتماسيندان نيگرانلىق دويان توركيستان حوكومدارى ايله ك خان، قزنه سولطاني اوزل بير ائلچى ليك هيأتى گونده رير. ايله ك خان، ماحمودا بعضى وعده لر وئرهر ك نور و سمرقنده اوتوران سلجوقلورلارى اوز ياني اينا چكهمه سيني اونه رى وئرير. بونون اوزرينه بوخاراي ا حركت ائدن سولطان ماحمود، ائله بو سفر ائناسيندا سلجوقلورلارا بير سفير گونده رهرك اوتلاردان اوزونه موطيع اولمالارينى ايسته يير. ماحمودون چاغيرى سينا ايجابت ائدن ايسراييل، اون مين سئچگين آتلى ايله قزنه قارارگاهى نين اولدوغو يئرهر دوغرو حركت ائدير. اما ماحمود، اوتدان اوچ يوزدن چوخ سوارى يانيندا اولماماسيني ايسته يير. ماحمود، ايسراييل و اوغلو قونالميشا گوركملى بير پشواز تورهنى حاضيرلاير، اما ضيافت ائناسيندا سلجوقلو كوماندانيني توتدوراراق قالينجار قالاسينا سالديرير.

ظهيرالدين نيشابورى نين نقل ائتديگى حيكايه ده، ايسراييلين گوجو و قوتومو حد يندن آرتيق دئيلىميشدير. اوزلليكه، «سلجوقنامه» يازارينين «ايسراييل» ين خوراسان و ماورالنهرده اوتوران تورك بويلارى اوزرينده حاكميت قوردوغو، شكلينده كى بيلگيلرى هئچه اينانديريجي دئييل دير.

ضياقتدن سوترا ريسسلىرىنىن ياخالانىپ ھىندىستانا گۈندەرىلدىگىنى ائشيدىن سلجوقلارنىن ايسرايىلى نجات وئرمك اوچون گۈستردىكلرى تالاشلارى آنلادان ھىكايەلر ايسە تاماماً اويدورمادير.

بو شوبھەلى و اينانديرىجى اولمايان تفصيللرە باخمىياراق، ظھىرالدىن نىشابورى و ابن الاثيرىن وئردىكلرى بىلگىلر، گردىزىنىن سولطان ماحمودون نۇر و سمرقند سلجوقلارنىنى قوللوغا اوغراتدىغى شكىلىندە آنلاتدىغى رىوايتىن تصحيح ائدىلمەسى خصوصو دا گۈز اردى ائدىلە بىلمز. گردىزى، ابن الاثير و ظھىرالدىننىن وئردىكلرى بىلگىلرىن قارشىلاشدىرىلماسى سايەسىندە 1025 ايلىندە ماورالنھردە اوز وئرن اولايلىرىن سىراسىنى تۇتماق مۇمكىن اولاي بىلىر. قزە اوردۇسونون آمۇدرىيى گىچمەسىنىن بلافاصلە سوتراسىندا على تگىن تلەسىك بوخارىيى بۇراخماق مجبوريتىندە قالدى. ايسرايىل ايسە سوارى بىرلىكلرىلە چوخ اھتىمالا گۈرە قىزىل قۇم چۆللرىنە چكىلمىشىدى. بۇنا گۈرە سولطان ماحمود، ھىلە ھە ال وۇرراق ايسرايىلى گىزلىندىگى يئردن چىخارتمايا تەصميم تۇتدو. او جور كى نظره گلىر، سولطان و يا كۇمۇتانلارنىدان بىرى، سلجوقلو رىيسىنە چئشىدىلى وعدەلر وئرهرك تلە ھە سالىب اسىر ائلەمىشىدىرلر. قزە سولطانى عبدالرشىد دۇنمىندە اثرىنى تاماملان گردىزى، طبعىدىركى سولطان ماحمودون پىس صىفتلرى قارشىسىندا سۇسمايى داھا گۈۈنەمەلى گۈرەجكدى.

ايسرايىلىن اسىر آلىنماسىنىن آراسىز آردىندان قزەلى عسكلر، كۇچرى سلجوقلو چادىرلارنىن يۇگۈرەرك چوخ سايدا آدمالارى اۇلدوردولر و تاراج و غارتە ال وۇردولار. سلجوقلور قۇرۇپ - قۇرۇپ ھالىندا اورايا بۇرايا داغىلمىش اولدوقلارنىن گۈرە، بو ھادىثە، ايسرايىلە باغلى بىرلىكلرىن آغىر بىر ضربه يئمەسىنە يۇل آچدى. سلجوقلو بۇيلارنىن بىر قۇرۇپوايسە، سولطان ماحمودا

موراجيعت ائندەرك اۆزلىرىنە اوتلاق اراضى وئرىلمەسىنى تقاضا ائتدىلر. دۇرت مین عاییلەدن اولۇشان بو سلجوقلو بۇیونون باشیندا یاغمۇر، بۇکا، قیزیل و گۆک تاش آدلى بىلر یئر آلیردی. شولوغ قۇیون، دۆه و آت سورولرىنە صاحب اولان بو بىلر، حئیوانلاری اوچون مرتعلره احتیاجلاری واریدی. سلجوقلolar، اونلارا وئریله جک توپراقلار قارشى لیغیندا سولطان ماحمودا وئرگی اؤده مەبى و واختیندا عسکر گۇندرمەبى قبول ائدیردیلر. قزنه حاکیمى، اونلارا آمۇدیاری گئچهرك سرخس، ابیورد و قراوا اطرافینا یئرلشمه ایذنى نى وئردى. آمۇدیادان مذکور سلجوقلو قۇروپونون گئچیشى، سولطان اوردۇسونون آغیر نیظارتى آلتیندا گئچک لشدی. سولطان ماحمود، اوردۇ باشچیلارینا سلجوقلو بیرلیکلرینین بوتونلوکله سیلاحسیزلاندیرماسینی امر ائتمیشدی.

سلجوقلolarین ریاست لیگینی ائدن کوماندانلارین هئچ بیر سان (عونوان) داشیمادیقلاری شایان - توجوه دور. دۇرت مین عاییلە و یا چادیرا دۇرت لیدترین اؤندرلیک ائتمەسى ده ائله او قدره ایلگینچ دیر. احتیمالا گۆره، سلجوقلolarدا عسکرى - بوى دوزەنى نین گرەگى اولاراق مین لیک سیستم رایج ایدی. بۇیوک سورولره صاحب اولان سلجوقلو قۇروپلاری، اوتلاق و مرتعلره شدید احتیاج دویدوقلاری اوزدن قزنه حاکیمینه قوللوق ائتمک مجبوریتینده قالمیش دیلار. ایسرائیلین اسیر ائدیله رک هیندیستانا گۇنده ریلەمەسى، اونلاری بو نیت لریندن واز گئچیره بیلەمەدی؛ چونکو اونلارلا میکاییلین اوغوللاری آراسیندا بیر عداوت واریدی. ایسرائیلین ییخیلماسینین آردیندان محمد توغرو ل بى و داوود چاغرى بى، بۇندان اۇنجه عمى لرینین حاکیمیتی آلتیندا اولان سلجوقلو بۇیلارینا گۆره حاق ایدىعا ائتمەیه باشلادیلار. اونلارین بو باسقیلاری قارشى سیندا بعضى سلجوقلو عاییلەلری سولطان ماحمودا ایطاعت ائتمەیه یۇنەلدیلر.

هر ايكي سلجوقلو قورۇپو اۋندىرلى آراسىنداكى بو عداوت ايللر اۋنجه دن سوروب گليردى و حتى محمد توغرىل بى له داود چاغرى بى خارزمه گليدىكلرى زامان، سلجوقلو بويلاريندان بيرينين اۋندهرى اولان ياغمورون اوغلو ديدىرگين اولاراق خوراسانا قاچمىشدى.

بو حادىثه لرين اوستوندن اۋزون بير مودت گئچدىكىدن سوئرا محمد- توغرىل بى، ايسرايىل حاكيميتينده كى بويلارى داخى اۋز تبعه سى اولاراق حسابلايىردى. توغرىل مکتوبلاريني بيرينده: «بو توركمىلر، بيزيم كۈله لريمىز، خيدمتكارلاريمىز، تبعه مىز، فرمانلاريمىزى ايطاعت ائدن و يولۇموزا قوللوق ائدن روعا يامىزدىلار» ديه يازمىشدى.

گۈزدن گئچىرىلن موجود قايناقلار، بوخارا بۈلگه سينده كى سلجوقلولارين 1015 ايلينده ماحمود قزنه لى (غزنوى) اوردۇلارى طرفيندن پوزقۇنا سۇوق وئرىلدىكلرى نتيجه سيني آله گتىرمك ايمكانى ساغلايىر. بۇنا باخمىيلاق كى، محمد توغرىل بى و داود چاغرى بى، ايسرايىلين ياخالانماسيندان سوئرا باشسىز قالان سلجوقلو بويلاريني ايطاعت آلتينا آلماي چالشيىردىلار؛ نهايت، اوتلارين موفرط باسقى سينا معروض قالان بو بويلار، ماحمود قزنه لى نين قوللۇغونا گيرمه يه مجبور قالمىشدىلار. بو سلجوقلو بويلارينين باشيندا ياغمور، گۈكتاش، بۇكا و قيزىل بى لر يئر آليىردىلار. بو دۇرت ليدئرين يۇنه تيمينده كى دۇرت مين عاييله قزنه ليلر طرفيندن خوراسانا يئرلشديرىلمىش و سورولرى اوچون اوتلاقلار الده ائتمه لرينه سرخس، فراوا و ابيورد يان - يۇره سينه تاخيلمىشدىلار.

1027 ايلي سلجوقلو خوراسان آياغا قالخماسى

خوراسانا يئرلشن سلجوقلو بۇيلارى، بۇلگه نين قزنه لى يۇنه تيجيلرى طرفيندن چوخ ايستى قارشيلانماديلار. اؤزليكله ده توس اميرى آرسلان جاذب اونلارا قارشى اولدوقجا سوغوق داورانيردى. سلجوقلو يۇنه تيجيلرى بو دوروم قارشى سيندا خوراسان واليلرى يانيندا خوش ذهنييت و حيمايه ياراتمايا مجبور قالميشديلار.

سلجوقلولارا وئريلن سرخس، فراوا و ابيورد اطرافينداكى اوتلاقلار، محسوس قدهر، سورولرين راحتجا اوتلاماسى اوچون يئترسيز ايدى. سلجوقلو بىلىرى، يئنى بوش اوتلاقلار آله گتيرمك آماجبيلا وزير ابوسهل حمدوى دن سارايدا آراچى اولماسيني ايسته ديلر. و گئرجكدن ده ابوسهله باهالى هديه لر آپارارق، دانداناكان يان - يوره سينده بير سيرا مرتعلر آله گتيرمه يه موفق اولدولار. خوراسان سلجوقلو بۇيلارينين سولطان ديوانينا وئرگى اؤده مك كيمي بير تعهودلرى واريدي. اونلارين حيوانلارى اوچون وئرديكلى ماليات، عاديجه تعيين اولان وئرگى نين ايكي برابر ييدي. وئرگى توپلاما ايشى، موهاجيرلرى دينمز - بيتمز اولارق گؤرن اؤزل مأمورلارا (عاميللره) حواله ائديلميشدى. ابن الاثير، «اونلارا گلن عاميللر، ماللارينا و اوشاقلارينا آل اوزاتمايا باشلاديلار» ديه يازير. احتيمالاً بو عاميللر، صلاحيتلىرى خطيندن گئچمكله بيرليكه، اوشاقلارى قولام، قادينلارى ايسه جاريه اولارق قوللانماق خيالينا دوشموشدولر. نهايت بو عياشليق سئوداسى و تجاووزلارا چكيلن داورانيشلار، 1027 ايلينده خوراسان سلجوقلو بۇيلارينين عوصيانينا ندن اولدو. گرديزى، سلجوقلولارين ابيورد، نيسا و فراوا واليريله ساواشلارا گيريشديكلرى حاققيندا، بير سيرا بيلگيلر وئرمكده دير. «زين الاخبار» دا توركمنلرين بۇلگه ده باشلانديقلارى تاراج ائتمه حركتلىرىندن بحث اولونور، بۇنا قارشىليق دا قزنه لى مامورلارين اونلارا ائتديكلرى پيس موعاميله لر سونرا اورتايا چيخير.

سولطان ماحمود، عوصيانى باسدیرماق اوچون بۇلگه يه آرسلان جاذب باشلیغیندا بیر عیبرت بیرلیگی یوللادی. بیر سیرا توققوشما سوتقوندا، چوخ دایانقلی چیخا بیلمه یین قزنه اوردو سو گئری چکیلمه یه مجبور اولدو. سلجوقلور، ساده جه ترتیب وئریلن حمله لری گئری وورماقلا قانئح اولما ییب، بیرده قارشى تعرّوضه گئچدیلر. بو دوژوم قارشى سیندا توس حاکیمی سولطان ماحموددان یاردیم ایسته دی. سولطانان یئنی یاردیم بیرلیکلرینی آلان آرسلان جاذب، 1028 ایلینده یئنی دن سلجوقلورلار قارشى حرکته گئچدی. فراوا یاخینلاریندا مئیدانا گلن چارپیشما، تورکمن آتلیلارینین قاهرمانجا هوجوملاریلا باشلادی. آما سلجوقلو آتلیلاری دوشمانین مرکزینی داغیتما یی موفق اولما یلمه دی و ساواشی اوتوزان سلجوقلورلار، دئهیستان و بلخان (بالخان) داغلارینا چکیلدیلر. بو شیکستدن سوئرا سلجوقلورلارین بیر بؤلومو کیرمان و ایصفاهانا یۇنه لدیلر. یاغمورون ریاستینده کی اؤبور آنا کوتله ایسه بالخان جیواریندا کی بو زقیرلار سیغیندی. ابن الاثیر، اونلارین بۇرادان خارزم شهر و کندلرینه حمله ائتدی کلرینی ایددیعا ائدیر.

آرسلان جاذب، 1029 ایلینده بالخان جیوارینا سیغینان سلجوقلورلار قارشى بیر نچه حمله ائله دی سه ده، ایکی ایل سورهن توققوشمالار سوتوندا هئچ بیر باشاری آله گتیره بیلمه دی. بو وضعیتی گۇرن سولطان ماحمود، اوغوز و تورکمن بو یی لریله یاخینلاشما یی تصمیم توتدو. ابن الاثیر بئله دئیر: «سولطان ماحمود، قوزلارین بیر بؤلومونو و رییس لری یاغمورو اؤز یانینا چکمه یه موفق اولدو». سلجوقلو بی لری، رئی والی سی اولاراق منصوب اولان مسعودا تابع اولموشدولار. بونلار، 1030 ایلینده سولطان ماحمودون اولوموندن سوئرا قزنه یی ایشغال ائتمکده مسعودا یاردیم ائتدیلر. ابن الاثیر، بو حادثه لری آنلدارکن بو جور یازیر: «مسعود قزنه یی ایشغال ائتمک هم،

بۇنلار (قۇزلار) بالخان يان - يۇرەسىندە قالاتلارلا ايرتباط قۇرمالارينا ايدن ايستەديلر. مسعود، اوتا باغلي قالمالاري و اويغونسوز داورانمالاري شرطيله اۇنلارين گئري دۇنمەسینه ايدن وئردى». يئنى قزە سولطانى، خوراسانداكى سلجوقلو بۇيلارينين باشينا بير شيهنة تعين ائدى و سلجوقلولارين ايشلرينى و ماللاريني نيطارت آلتيندا ساخلاماق و ايداره ائتمك اوچون توسدان بير امير گۇندردى.

1031 ايلينده سلجوقلو خوراسان عوصيانى

سلجوقلولار، 1030 ايلينده مسعود بن ماحمودون تاختا چيخماسينين آرديندان قزەلى اۇردۇسوندا خيدمتە چاغيريلميشديلار. اوغۇزلارين اۇندرلري ياغمۇر، گۆك تاش، بۇكا و قيزيل ايدى. سلجوقلو بيرليكلرينين باشچىسى «حاجيب» عونوانى داشييان خوۇمارتگينه وئريلميشدى. سلجوقلار، دۇرت مين آتلى و اوچمين پيادهدن اولۇشان قزەلى بيرليكلييله مكرانا گۇندەريلديلر. بيرلشيك اۇردۇ، بلوچيستاندا عوصيان بايراغيني آچان امير عيسى نين اۇردۇسونو مغلوب ائدى، آنجاق، سلجوقلو رييسلري قزەلى كوۇموتانلارين ايدارهسى آلتيندا اولماقدان راضى دئييلديلر. بۇندان ساوايى، چوخ احتيمالا گۇرە، سلجوقلو عسكرلري ماعاش (آيلىق) آلميرديلار. و قزەلى سولطانيينا قارشى عوصيان ئيتيندهيديلر. سولطان مسعود، اۇنلارين بعضى اۇندرلرينى ايغوا ائتمەيى باشارارق، ياغمۇر، قيزيل، بۇكا و گۆك تاشين اۇرتادان قالديريلماسينا قرار وئردى. بو آماجلا 1031 ايلينده سلجوقلو بيرليكلري نيشابۇرا گۇندەريلديگى زامان ياغمۇر و بعضى كوۇموتانلار ياخالاناراق اعدام ائديلديلر. سلجوقلو

بىلرېنېن اۆلدۈرۈلمەسى، يىنى بىر سلجوقلو عوصيان حركىتى نېن باشلاماسىنا سېب اۆلدۈ.

آياغا قالمىنان اصل ندى، سلجوقلو بويلارېنېن خوراساندا يىنى توپراقلا و اوتلاقلا آله گىرمە يە چالېشدىقلار يىدى. سلجوقلو فعالتلرېنېن آن چوخ اۆلدۈغو بۆلگەر، والېرېن سولطانا دفعەلرجه شىكايت آپاردىقلارى سرخس و ابورد ايدى.

قزنە اوردۇسو، 1031 يىلى سونرالارېندا هراتدان فراويا دوغرو يولا سالىندى. اوردۇنون باشىندا سولطانېن گووھنديگى كومتانلاردان ابوسعد يئر آلىردى. سلجوقلولارلا ايلك چارېشما، فراوا دۇوارلارى اۆنۈندە اوز وئردى. آنجاق طرفلر بېرېرلېنە قارشى آشىكار بىر اوستولنوك آله سالا بىلمەدىلر. سلجوقلولار اغىرلىقلارېنى (ذخيره سيلاحلار، يىه جكلر، يوكلر و خئيمە گاهلارېنى) و عايىلەلرېنى داها اۆنجهدن بالخان بۆلگەسىنە گۆندرمىشىدىلر. سلجوقلو آتلى دستەلرى، ايلك توققوشمالاردان سونرا قزنەلى اوردۇگاهلارېنا آنى بىر باسقىنلار دۈزەنلەيەرك اوتلارى آياقدان سالمايى و آرادان آپارمايى تجروبه اثىدىلر. ابوسعد، آرتىق دايانا بىلمەيىب هراتا چكىلمك مجبوريتىندە قالدى.

1033 يىلى نېن يايىندا قزنەلېلرېن هېنديستانداكى توپراقلارىندا بىر چوخ يئردە عوصيانلار اوز وئرمە يە باشلادى. پىنجاپ اميرى احمد اينال تگىن، علنا سولطان مسعودا قارشى جىبھە تۇتدو. هېنديستانېن اوزاق بۆلگەسىندە چىخان عوصيان، خوراسانداكى بويلار آراسىندا سئوينجە قارشىلاندى. ابوالفضل بېھقى، بو آياغا قالمىنان هر شى دن اۆنجه سلجوقلولارېن دردىنە دىدىگىنى بىلدىرېر. حتى سلجوقلو بويلارى، احمد اينال تگىنە عسگرى ياردىم دا گۆندردىلر. «تارىخ - مسعودى» دە توركمىن بېرلىكلرېنېن لاھورا قدەر گلدېگى سؤيلەنمكەدىر.

بۇئا رغماً ھىندىستانداكى عوصيان، 1034 ايلينده سولطان مسعودون كومۇتانلارى طرفيندن باسديريلىدى.

سولطان اوردۇسونون ھىندىستانداكى عوصيانى ياتيرتماقلا مشغول اولماسىنى فورىست بىلن سلجوقلولار، خوراساندا بوتون گوجلرييله ائتگين اولاراق فعاليتە باشلايدىلار. 1034 – 1033 ايللرينده سلجوقلو اتلدارى، بير ئىچە دفعە قزىنەلى قووتلرە حملة ائلەدىلر. عوصيانچىلار، رىئىدە اولدورولن سلجوقلو بىلرلرين ياخين فامللريديلر و حتى مسعودون امرييله «مقتول اولان ياغمور»ون اوغلو آن فعال اولانلاريديلى.

يۇخارى بالخان بۇلگەسىندە باشلايان سلجوقلو عوصيانى 1034 – 1033 ايللرى آراسيندا دئەستان و گورگن بۇلگەسىندەكى توركمىلر آراسيندادا مونەكىس اولدو. قزىنەلى يۇنەتيجىلر، عوصيانچىلارلن بالخان بوذقىرلارينداكى سلجوقلو بيرلىكلرييله بيرلشمەسىندن قورخوردولار. سولطان مسعود، گورگن حاكىمى و عىنى زاماندا واسالى باكالينجارا، سرحد بوئونجا نظمىە مركزىنى قورماسىنى و دئەستان يولۇتو تۇتماسىنى امر ائتدى. توس و سرخسەيسە بىلگەتگين و علىتگين آدىلى كومۇتانلارلن امريندە عسكىرى بيرلىكلر يوللانمىشىدى.

1034 آرايغىندا (آذر – دى)، سرخس سلجوقلو بيرلىكلرى ايله نۇشتگين كومۇتاسينداكى قزىنە اوژل بيرلىكلرى آراسيندا شيدتلى بير ساواش اوز وئردى. سحردين گنجەنين گنج ساعاتلارينا قدەر داوام ائدن ساواش، سلجوقلولارلن قارقومون گوننى باتى سينا چكىلمەلرييله سونا چاتدى. سولطان مسعود، اسير آلينان توركمىلرين غضبلى فيللىرين آياقلارى آلينا آتيلاراق اينصافسىزجا جزالاندىرىلماسىنى امر ائتدى. يۇخارى بالخان بۇلگەسىنە سيغىنان سلجوقلولار، بير ياندا چولون سرت شرايطى قارشى سىندا بۇيوك چتينلىكلرە آل بە ياخا

اولاركن، بير ياندان دا قيدا سيخيتتى سى چكىردىلر. بو اوزدن 1035 اىلى نين يازىندا سولطان مسعودون گورگن و طبرستان (تاپيرستان) ساواشى نين بلافاصله آردىندان يئنه نيسا، فراوا و دئهيستانا گلميشدىلر.

قزنه لى اوردۇسونون گورگن و طبرستان ساواشى، وحشى تاراج و تجاووزلرله تاماملانمىشدى. سولطان مسعود، بۇلگه خالقيندان آغير بير غرامت طلب ائتدى. قزنه لى سولطاني و كوموتانلارينين داورانيشى بوتون خوراساندا بۇيوك بير نيفرت اوركلرده ياراتدى. سولطاني اوردۇسوندا واضح بير ديسيپلين سيزليك گۇزه وۇروردو. قزنه لى اوردۇسو، غنيمته گۇره بيربيرينين بوغازىنى كسن چاپقين سوروسونو خاطيرلايدىدى. بۇندان بۇلعه عسكرلر و كۇله - قولاملاردان اولۇشان خاصه بيرليكلىرى آراسىندا رثيمه قارشى بير ناراضى لىق دوغۇمۇشودو.

1033-1034 ايللرينده كى سلجوقلو آياغا قالخمالارى، خوراسان خالقى نين دا قزنه لى زور دئمه لرينه قارشى يولاً دوشمه سينه يول آچدى. وئرگى تحصيلدارلارينين عياشلىق حركتلىرى و تجاووزكار داورانيشلارى، مخصوصاً كندلى، صنعتكارلار و شهر خالقى نين هيرس و غضب يۇماغى حالينا گلمه سينه سبب اولمۇشودو. اساساً زنگين اولمايان و هئچ يۇنده گليشمه ين خالق، ظاليم وئرگى تحصيلدارلارينين طولمو آلتيندا سيزيلدايىردى. 1034 ايلينده گونى خوراسانين يۇخسول كندلرينده خالق آياغا قالخدى. شولوغ كندلى قورۇپلارى، ايالت يۇنه تيم مركزى و مورفه نيشابۇرا قدهر ايره ليله ديلر. كيرماندان گتيريلن و قولاملاردان تشكول ائدن خاصه بيرليكلىرى، عوصيانچيلارين اوستونه يۇگوردو. هرهسى بير «آنارشىست» ماهيتىنى تداعى ائدن و پيس سيلاحلانا كندليلر گئرى چكىلمه تاكتيگى اويقولاناراق تله يه ساليئيب هارادانسا يوخ ائديلميشدىلر.

رحم سیز عیبرت دستہ لرینین آئینہ دوشن کندیلر ایسہ دار آغا جلاریندان آسیدیلار.

سولطان مسعودون زوربا رژیمنندن خوراسان اصیلزاده لری ده راضی دئییلدیلر. وئرگی نین غارت سل شیوه لرله توپلاتیلماسی، حجز و ایستیملاکلار، اصیلزاده لر ییله سولطان یئنه تیمی آراسیندا گۆز گۆره گۆره بیر موجدایله نین باشلاماسینا یول آچمیشدی. قرنه لیلره دوشمان چیخان موخالیفلر آراسیندا، اؤزللیکله صوفی شیخ لرین اؤنچولوک ائتدیگی عولما طبقه سی ده یئر آلیردی. نیشابور حاکیمی ابوالفضل سووری، آن اؤنده گلن شقی (سرت اورکلی) و آج گۆزلو امیرلردن ایدی. بییهقی نین «تاریخ - مسعودی» آدلی اثرینده، سولطانا باغلی صاحب دیوانا اوتونلا ایلگیلی اندیلن شیکایتلردن بحث ائدیلیلر. سووری، وئرگی توپلارکن شیکنجہ و اینفادی بله قان گۆزونو آلمیش کیمی گۆرمز و حریص ایدی. بییهقی، سووری نین خوراسان اعیانلاری و یوخاری روتبه لی مامورلارینین هارادانسا تامامینی آرادان آپاردیغینی قئید ائدیر.

موسستید قزنه یئنه تیمیندن راضی اولمایان دؤولت ارکانی، اؤز گوجلری ییله اصلا مسعودو گۆتوره بیلمز دیلر. نتیجه سینده بوتون اومودلاری سولطانا قارشى یارانان خالق مؤخالیفتینده ییدی. حتی خوراسان اعیانلاری ماوراءالنهر قاراخانلیلا- ریپلا ایرتیباط قورماغا باشلامیش دیلار. اعیان، قاراخانلی اوردو باشچیلارینا یازدیقلاری مکتوبلاردا، ماوراءالنهر تورکمنلرینین قرنه لیلره قارشى حرکتہ گلمه یه تشویق ائدیلمه سینى ایسته ییر دیلر.

سلجوقلۇلار ۋە ماورائىنەر ۋە خارزىم دەھىسى

فەئالىيەتلىرى

ايسرايىلە باغلى بىرلىكلەرنى 1025 ايلەندە مەغلۇب ئىدىلەرەك داغىدىلەماسىندەن سۇترا مەھمۇد تۇغۇرۇل بى ۋە داۋۇد چاغرى بى، تاختا ئىنىدىن چىخان ئالى تەگىننى ھاكىمىيەتنى تەنىماق اىستەمەمەشەدىلەر. بوخارا ۋە سمرقەند ھاكىملەرىلە مەكايىلەن اوغۇللارنى آراسىندا گۇزە ۋۇران بىر دۇشمانلىق مەۋجۇد ايدى. ئالى تەگىن، سلجوقلۇ ئۇنە تەجىلەرنى بىر ھەلە ايلە ياخالامە مەۋجۇد اوردۇ. ھەتتە دۇشۇنۇردۇ. مەھمۇد تۇغۇرۇل بى ۋە داۋۇد چاغرى بى ھەكۇمەتنى بىرلىككە دۇلەندىرماق ۋەدەسىيەلە اۋزە صفىنە چەكەمەنى اىمتاحان ئالەمەشەدى. اما خانەن ۋەدەلەرى سلجوقلۇ رەيسلەرنىن علاقەسىنى چەكەمەدىگەننى گۇرۇنچە ئالى تەگىن بو دۇشە، مۇسە بن سلجوقۇن اوغۇلۇ يۇسۇفۇن دابانلارنى چەكىب اۋزە يۇلۇنا گەنرەمە قەرار ۋەردى. سلجوقۇن اوغۇللارنى ۋە تۇرۇنلارنى آراسىندا باش گۇستەرن پارچالانماقدان يارارلانماق يۇسۇفۇ ماورائىنەر تۇركمەنلەرنىن ھەكىمى اوئلاراق مەنەسۇب ائەدى. يۇسۇف، ئالى تەگىننى لىندەن ايقطاع ۋە «اينانچ بايقۇ» عۇنۋانىنى آلدى. ئالى تەگىننى نەيتى، گۇيا يۇسۇفۇن ھەكىمىيەتنەكى سلجوقلۇلارنى مەھمۇد تۇغۇرۇل بى ۋە داۋۇد چاغرى بىە قارشى قۇللانماق ايدى. بو اوئلە اۋزە مەھمۇد تۇغۇرۇل بى، يۇسۇفا ھەملە ائەركە اوئۇ اوئلۇرەك اىستەدى سە دە، اوئۇ بو فەكەرنەندەن داۋۇد چاغرى بى دۇندەرمەشەدى. او، قارداشەن: «فەمئەلچى لىگى قەرمەق ياخشى دۇئەل دەر. بۇنۇن اوچۇن ھەلق بىزى دانلار» كەمى سۇزۇلە تەۋەسىلەر ائەدى.

علی تگین یین ایستیزاراتینا قارشیلیق، یوسفون یوکسەلیشی ماورالنهر سلجوقلولاری آراسیندا داها چوخ بیر آنلاشمازلیغا یول آچمادی. بۇتون اوزرینه علی تگین، یوسفون پوزولموش و گوجسوز بوراخیلیمیش حالیندا اورتادان قالدیرماسینی امر ائتدی. ابن الاثیر، یوسفون علی تگینن امریندەکی آلب قارا آدلی بیر کومتان طرفیندن اؤلدورولدوگونو قئید ائدیر. میرخوند، اوندان آلب قارابارانی اولاراق بحث ائدیرکی، علی تگینن خیدمتینە گئچمیش بیر اوغوز کومتانی دیر. مولفین سون سوزلری بیزیم آچیمیزدان اولدوقجا اؤنملی دیر. آلب قارا، احتیمالا گۆره شاهملیک بن علی نین دە داخیل اولدوغو اوغوز - بارانیلری آراسیندان چیخیمیشدیر. بۇنا اساساً آلب قاراایله جند و یئنگی کتتین اوغوز بویوندان گلن حاکیملری آراسیندا فامئلچی لیک باغلارینین موجود اولماسی گوجلو بیر تخمین دیر. او قدهر کی بللی دیر، علی تگین، ماورالنهر سلجوقلولارینا قارشى ساواشدا سیردریا اوغوز یابقولارینین کومتانلاریندان فایدالانمیشدیر.

محمد توغرول بی و داوود چاغری بی، یوسفون اؤلدورولمەسیندن سونرا بۇیوک بیر اوردو توپلایاراق علی تگینە قارشى حرکتە گئچدیلر. 1029 ایلیندە اوز وئرن چارپیشمالار، سلجوقلولارین ظفریبلە باشا چاتدی. چاغری و توغرول، آله گتیردیکلری ظفرین جوشقوسویلا آلب قارائین قرارگاهینا هجوم ائتدیلر. آلب قارائین اوردوسونو آرادان گۆتورن سلجوقلو سواریلری، علی تگینن بیر بؤلوک عسکرینی دە قیلینجدا گئچیردیلر. اسیر تۇتولان آلب قارائین اولجە گۆزلری کۆر ائتدیلدی، آردیندان دا کلەسى کسیدلی. ماورالنهر سلجوقلولاری، بو اولایلاری هلە تۇتاراق بوخارا و سمرقند حاکیملریبلە ساواشما یا داوام ائتدیلر. بو آرادا علی تگین، ماهیر و باجاریقلی عسکرلرلە، کۆنوللو پیادەلردن تشکیل تاپان بۇیوک بیر اوردو توپلامیشدی. اوتون حملەسى قارشى سیندا دایانا بیلمەین سلجوقلولار، آغیر بیر ضربه یئدیلر.

چوخ چوخ اينسانلار ساواش مئيدانىدا جانينى آلدن وئرهكن، ماللارى، قادىنلارى و اوڭاقلارى دوشمان اينه دوشدو.

سلجوقلو بۇيلارى، على تگين و سىردريا يابقۇلار يىلا ساواشين سوردوگوشنادا، خارزم سىنيرلارينا قدير تىپلеме يە باشلامىشديلار. خارزم حوكومدارى هارون بن آلتون تاش، سولطان مسعودا قارشى قوللانماق فيكر يىلە شخصاً سلجوقلورى اوز توپراقلارينا دعوت ائتمىشدى. فخرالدين رازى، كئش و ناهشَب بوزقىرلارينا ياشايان توركمىنلرين 1032 ايلينده على تگين طرفيندن ماورالنهر دن قوۋۇلدوقلاريني قئيد ائدير. اون بئش مين چاديردان اولۇشان بو توركمىنلرين باشيندا حسن بن موسى، داوود و ابوطالب توغرىل بىلر واريدي. بئلهجه خارزمه گلن توركمىنلر، گاوخواره كانالى ساحيللرينه ايسكان ائيدىلر. آنجاق «تارىخ مسعودى» ده على تگينين 1030 ايلي حادىثه لرinden سوترا ماورالنهر توركمىنلري يە بارىشديغى قئيد ائدىلمكده دير. بيهقى يە گوره 1031 ايلينده سلجوقلورلا على تگين يئنى دن بيرلشمىشديلر. نئجهكى قزنه لى دؤولتى نين خارزم واليسى آلتون تاشلا (1032 - 1017) على تگين آراسينداكى توققوشمالار سىراسيندا سلجوقلورى اونون صفلى آراسيندا گوروروك. 1032 ايلينده سولطان مسعودان كؤمك آلان آلتون تاش، بوخارايە دؤغرى يورودو و شهرى آله گئچيرديكن سوترا على تگين داها اۇنجه چكىلديگى دېۋسىيە قالاسينا يۇنهلدى. على تگين چوخ شولۇغ اولان اوردۇسوندا كۇنوللو سلجوقلو سواريلرى و پيادلر ده واريدي. دېۋسىيە دؤۋارلارى اۇنونده اوز وئرن قانلى ساواشلار، طرفلرين هئچ بيرينين نفعينه ايرهللەمەديگيني گورونجه، آلتون تاش على تگين له مؤذاكىرلرە باشلادى و ساواش بير بارىش آنالشماسيىلا سوترا چاتدى. بئله ليكله خارزم اوردۇسو، ماورالنهر سىنيرلاريني آرخادا بۇراخاراق گئرى دۇندو.

«تاریخ مسعودی» دە یئر آلان بیلگیلەر، سلجوقلو بىلرینین 1032 – 1031 ایللرینده علی تگین له موټفیق اولدوقلارینی گؤستریر. علی تگین ده یرلی هدیه لر و چکيجی وعده لر ییله سلجوقلولاری اؤز صفینه چکمه یی باشارمیشدی. آنجاق سلجوقلو بىلری، هم علی تگین له، هم ده خارزمشاهلارلا اولان دوستانه موناسیبتلرینی قورۇیوردولار. بییهقی، آلتون تاشین هر ایل سلجوقلولارا خارزمده اوتوراقلاری اوچون قیشلیق اراضی تخصیص ائتدیگینی بیلدیریر. سلجوقلولار، هر ایل قیشدا احمدبن عبدالصمدین آراچیلیغی سایه سینده عایيله لرینی، چادیرلارینی و سورولرینی گؤتوره رک کؤچ ائدیر و یازا قدهر اورادا قالیردیلار. «تاریخ مسعودی» یه گؤره سلجوقلولار، بوخارا یاخینینداکی نوردان آندارقازا قدهر اولان بؤلگه لره یاییلمیشدیلار. بۇنلاردان بللی اولدۇغو قدهر سلجوقلو بىلری، خارزم و ماورالنهرین باشیندا اولان فئودال قوشنولاری آراسیندا آوارا کیمی فیرلانیردیلار. هردن علی تگینین حاکیمیتینده، هردن ده آلتون تاش و هارونون خیدمتینده اولوردولار.

1030 ایلی باشلاریندا خارزمده قزنه یۇنه تیمینه قارشى خالق آياغا قالخمیش؛ هارون بن آلتون تاش، آچیقجا سولطان مسعودا قارشى جیبهه تۇتموشدو. خارزمده کی بو قات – قاریشیق دۇروم، گله جکده سلجوقلولارلا خارزمشاهلار آراسیندا یاخینلاشمالارا سبب اولاجاغیدی. بییهقی، 1034 ایلینده، سلجوقلولارین هارون بن آلتون تاشلا بیرلیکده لشگر چکدیکلرینی یازیر. اؤته یاندان قزنه یه قارشى باغیمسیزلیغینی اعلان ائدن خارزمشاه، علی تگین له ده گؤروشمکدهیدی. آما موټفیقلر، بالخان یان – یؤره سینده اوتوران سلجوقلو بىلریله ده گیزلی ایلشگیلر سوروردولر. علی تگین و طرفدارلاری، قزنه توپراقلارینی آله گئچیرمه یه نقشه چکیردیلر. آنلاشما یا گؤره هارونون اوردۇسو

مرو بۇلگەسىنى ایشغال ائده جک، علی تگین ایسه ترمیز و بلخ اوزرینه یورویه جک ایدی. آمودریانین سوئل ساحیلی نین یوخاری آخیملارینداکی بیر بۇلگه ده موئفیقلرین بیربیرینه چاتیپ گۇروشمه نوقطه سی اولاراق تعین اولمۇشدو.

1034 قیشیندا علی تگین، حاکیمیتینده اولان ماورالنهر سلجوقلو آتلی بیرلیکلرینی بلخ و تۇخاریستان بۇلگه لرینه یوللاندىردى. ترمیز، قوبادیان و آندخویا گئدیپ چاتان سلجوقلو بیرلیکلری، وحش نهرینین یوخاری آخیملارینا قدهر سوخۇلدولار. ترمیز قالاسینی قورۇیان سیپه سالار بک تگین، اوردۇسویلا اولنلارین آردینجا دوشدو. بلخ یاخینلاریندا اولنلار یئتیشدیلر. شابۇرقان یاخینلاریندا جریان ائدن ساواش، سلجوقلو آتلیلارینین ظفریله سوئۇجلاندى. بک تگین شیکست خبرینی آلان سولطان مسعود سلجوقلو بیرلیکلرینی گئری وۇرماق اوچون کومتانلاریندان علی بن عبداللهی گۇندردى. ابوالفضل بیهقی، اونون تورکمنلری موطیع اولمایا مجبور ائدیگینی و غرامت یوکله دیگینی بیلدیریر. بئله لیکله سلجوقلو سواریلرینین جسور حمه لری هدفینه یئتیشمه لرینی انگلله دی. سلجوقلولار، خازم و ماورالنهر دن چیخماقدا گئچ قالان علی تگینین اوردۇسویلا گۇروشه بیلمه میشدیلر. موئفیقلرین حرکت پلانلارینین پوزولماسیندا، هئچ شوبهه سیز قزنه لیلرین قیوراق دیپلوماسی سینین اونملی بیر رولۇ اولمۇشدور. سولطان مسعودون وزیرى، بعضی سارای قولاملارینی ساتین آلاراق هارونون علئیه نه توطیئه قۇرموش و بئله لیکله قزنه لیلر، هارونون چئوره سینده بیر سیرا دسیسه لره آل وۇرمۇشدولار. 1035 ایلی باشلاریندا خازم اوردۇسو مروه گئتمک اوچون آمودریا یا دوغرو یولا چیخمیش؛ اما یولدا توطیئه چی قولاملار بیردن هارونا یوگوروب آغیر شکیلده یارالاینجا، خازم اوردۇسو تله سیک گئری دۇنمه یه مجبور قالمیشدی. ائله بیل سولطان

مسعود، فيكيرلشدیگی و ایشه سالدیگی تدبیرلریله علی تگینین بلخ و ترمیز سفرینی اؤنله مەیی باشارمیشدی. بوتون بو آنلاتیلانلاردان بللی اولدوغو قدر، بوخارا و سمرقند حاکیملری، سولطان مسعودلا گیزلی بیر موعاھیدە باغلامیشدیلار. بیھقی، علی تگینین قزە توپراقلارینا حملة ائتمە یە جگینە داير سۆز وئردیگیندن بحث ائدیر.

11- جی یوز ایلین اوتۇزلو ایللری باشیندا قۇزئی خوراساندا سلجوقلو حرکتلرینین یئنی دن جانلانماسینی گۆروروک. 1035 ایلی نین مایسیندا (اۆردیبهشت - خرداد) محمد تۇغرولبی و داوود چاغری بین اؤندرلیگینده کی سلجوقلو بیرلیکلری آمودریایی گنچه رک نسا و فراوا یاخینلاریندا ظاهر اولدولار. سلجوقلولارین ماورالنهر و خارزمی ترک ائتمە سینین آراسیندا بویوک اولایلار یاتمیشدی. 1034 ایلی سونلاریندا علی تگینین اولومو اوزرینه کچیک یاشداکی اوغوللارینین نؤمینده لیگینده سییه سالار تۇنوش تاختا اوتۇردو. بیھقی، سلجوقلولارین تۇنوشلا تفاهومە یئتیشه بیلمه ییب خارزمه گتدیکلریندن سۆز ائدیر. سلجوقلو بویلاریلا بوخارانین یئنی حاکیمی آراسینداکی گنچینیم سیزلیگین سببی تام اولاراق بللی دئییلدیر. «تاریخ مسعودی» ده، تۇغرولبی ایله کاشغار حوکومداری سولیمان آرسلان خانین اسکی دن بری دوست اولدۇقلاریندان بحث ائدیلیلر. سلجوقلولار، احتمالا گۆره قاراخانیلار آراسینداکی ایچ چکیشمه لرده طرفلرین دایاناق نوقطه سی حالینا گلیمشیدیلر. اونلارین داها سوترا هارونون چاغیریسی اوزرینه خارزمه گتدیکلرینی گۆروروک. سلجوقلولارین بۇزایا محمد تۇغرولبی و داوود چاغری بی اؤندرلیگینده بوخارا نور بؤلگه سیندن گلدیکلری آنلاشیلیر. بیھقی، اونلارین چوخ سایدا

اوردۇيا، بۇيوك آت، دوه و قويون سورولرينه صاحيب اولدوقلاريندان بحث ائتمكدهدير. اونلارين آراسيندا ايناللييلار دئييلن بير قورۇپدا يئر آليردى.

سلجوقلۇلار، ماورالنهردين خارزمه كۇچ ائديكدن سوترا مشريباط جيوارينا، شوراخان و گاوخواه كانالى كنارلارينا يئرلشديلر. هارون بن آلتون تاش، اونلاردان اوز عسكرى اماجلارى دوغرۇلتوسوندا فايدالانماق اوچون بو بۇلگه لرى اونلارا وئرميشدى. سلجوقلو اتلييلارى، مرو اوستونه لشگر چكمه يه حاضيرلانان خارزمشاه اوردۇسون اۇنچو بيرليكلىرىنى تشكيل ائده جكايديلر. آنجاق، هارونون عسكرى پلنلارى موحقق اولماياجاق و قيسا مودت سوترا دا خارزم سلجوقلۇلارى سيردرىا اوغوز ياقوللارى طرفيندن دارماداغين ائديله جكايدى. 1034 قيشيندا شاه مليك بارانى، اونلارا حمله ائتمك اماجيلا جنددن يوڭلا دوشموشدو. قيزيل قوم چۇلونو گئچن شاه مليك اوردۇسو، سلجوقلۇلارا بيردن و هئچ گۇزله نيلمز بير شكilde يوگوردولر. آل - آياق آچماغا فورصت ائله يه بيلمه ين سلجوقلۇلار، بو دۇرومدا داينا بيلمه ييب، سككيز مينه ياخين اولوم - ايتيم گئريده بوراخارق قاچديلار. دوشمانين آلينه بير چوخ قادين، اوشاق و بۇيوك حئيوان سورولرى دوشدو. بۇلون سلجوقلو گوجلرى، تعقيب اولۇنماقدان قورخارق سۇلارى بۇز باغلاميش امودريا نهري اوستوندن گئچهرك نامك رباطى اطرافيندا گيزلنديلر. سلجوقلۇلارين يئديگى بو آغير ضربه، اونلارين يارديميلا خوراسانى ايشغال ائتمه خيالى قۇران خارزم يۇنه تيجيلرىنى دريندن اوزدو. بيهقى، «هارون، خبرى ائشيدىنجه، اوزونه گئيرمه يه چاليشدى سا دا آنجاق چوخ ناراحات اولدو. سلجوقون طايفاسينا گيزليجه بير چاپار گۇنده رهرك، بير سيرا وعدهلر وئردى و بو پيامى يوڭلادى: توپلانين و باشقا طرفدارلار يىزى دا گتيرين، چونكو من سيزينه باغلادىغيم آنلاشمايا هله ده صاديقم». هارون بن آلتون تاشين دستگيندن اوره كلهن

سلجوقلۇلار، خارزمە گئرى دۇندۇلر. آردینجا هارون، اوئلار ایله جندین حاکیمی اوغوز یاقۇسو آراسیندا آراچیلیغا چالیشدی. آما شاه ملیک، سلجوقلۇلارلا اؤز آراسینداکی عداوتی باشا وئرمه یه دوزەنلەنن موذاکیرلره ایستی جه باخمیردی. بۇنا رغماً او، خارزمشاهلا موتقابیل عدم تجاووز آنلاشماسی ایضالاماق مجبوریتینده ییدی. هارون بو اوئلایدان سوئرا، یئنه ده مروه حمله ائتمه پلانلاری تۆکمە یه مشغول اولدو.

1034 قیشی، خارزم سلجوقلۇلاری اوچون چوخ آغیر بیر دۇنم ایدی. یئدیکلری شیکست ائناسیندا چوخ ساییدا اولوم - ایتیم وئرمیش، سورولریندن و خزینهلریندن محروم قالمیشدیلار. قادین و اوئشاقلارینین چوخو شاه ملیکین عسکرلرینین آلینه دوشموشدو. گرچه، هارون، سایى باخیمیندان چوخ آزالان سلجوقلۇلارا بیر نئچه قوتۇدا یاردیم ائله میشدی. خارزمشاه، اوئلارا آت و سیلاح پایلامیش؛ آمۇدريا بۇلگه سینده یئر آلان آن اوئلمی گئچیتلردن بیرى یاخینینداکی دارقانا یئرلشدیر میشدی. خوراسانی آله گئچیرمک آرزۇسویلا گئجه لری سحر ائله یین خارزمشاه، غلبه لیک بیر اوردۇ توپلامیشدی. بییهقی، اوئنا «هر طرفدن، قوؤجات، چیغراق و قیپچاق (قبیله لریندن) آدمالارین آخین آخین گلدیکلرینی» قئید ائدیر.

خارزم اوردۇسو، 1035 ایلی نین یاز مئوسیمینده، Kyat دان حرکت ائنده رک مسعود غزنوی (قزنه لی) نین اؤلکه سینین سینیرلارینا دۇغرو یۇلا چیخدی. دارقاندا اوئلاری گۆزله یین سلجوقلۇسواریلری، خارزمشاه اوردۇسونون اوئنچو بیرلیکلری اوئلاراق مروه یوگوره جک ایدیلر. آما بو لشگر چکمه باشلامادان بیتدی. یۇخاریدا دا بیلدیریلدیگی کیمی، باجاریقلی قزنه لی دیپلوماسی سینین باشاریلی توطیئه لری سوتۇجوندا هارون تئورر اولدو. هارون بن آلتون تاشین اولومو اوزرینه خارزم تاختی اوغروندا قانلی ساواشلار

باشلادی. اۆلکەنن ھامى سىنا صاحب چىخما ھوسىنە دوشن بىر قۇرۇپ فئودال، خالقى تاراجلاما قۇتۇسۇندا دوز ائله بىل بىر بىرلر بىلە يارىشىردىلار. بو دۇرۇم قارشى سىندا خارزمدە اوتۇران سلجۇقلۇلار خوراسانداكى فامىللرىنن يانينا گىتمە يە قرار وئردىلر. بىھقى، سلجۇقلۇلارن نه نۇرا دۇنە بىلدىكلرىنى، نەدە شاھەملىكىن ھر لحظه ھوجوم اندە جگى قۇرخۇسۇيلا خارزمدە قالا بىلدىكلرىنى يازىر. آنجاق اۇنلرىندە بىر تەك يۇل قالمىشىدى: سولطان مسعودون يانينا گىدىب، اۇنلارن قۇللۇغونو قبول ائتمەسىنى اىستەمەك.

1035 اىلىنن باھارىندا سلجۇقلۇلار آمۇدريايى گىچەرك خوراسان سرحدىنە گىلدىلر. «تارىخ مسعودى»دە بۇنلارن 900 – 700 اۆلدىان اولۇشان كىچىك بىر قۇرۇپ اولدۇغۇ بىلدىرىلر. آنجاق بىھقى، اثرىنن بىر آز داھا اىرەلەدەكى صحىفەلرىندە، خىمە - خرگەھىن يانينا بۇراخىلان عايىلەلردن ساوايى، 9 مىن سوارىلىك سلجۇقلۇلار اۆردۇسۇندان سۇز ائتمەكەدىر. بو اىكى بىلگى آراسىنداكى تضاد، «تارىخ مسعودى»نن دىقتىلى بىر تىقلىق سايەسىندە چوخ راحت بىر شكىلدە اىضاح اندىلە بىلر. بىھقى، جىھونو گىچن سلجۇقلۇلار چوخ سايدا اىرىلارنن قاتىلماسىنى يازىر. «تارىخ مسعودى»دە داھا سۇترا دا سلجۇقلۇلار آراسىندا خارزملى كۇنۇللۇلرىن يۇر آلدىغىنى مطرح اندىر.

آنلاشىلان، آمۇدريايى گىچركن سلجۇقلۇلار، اۇنملى بۇلۇمونو اوغوز و قىپچاقلارن تىشكىل ائىدىگى چوخ سايدا تورك قۇرۇپلارى قاتىلمىشىدى. سلجۇقلۇلارن خوراسانى آله گىچىرمەسىنى اوغوز و قىپچاق اىستىلاسى اولاراق تفصىل اندن ناصىر خوسروو دا بو نظرى دستكلەيىر. «قۇزلار و قىپچاقلار - دىيە يازىر ناصىر خوسروو، - (خوراسان اوچون) جىھون جىوارىندا بۇيۇن زھىرلى بىتىگى لردىرلر.» 1034 سۇنو اولايلىرى قۇتۇسۇندا بىھقىنن آنلاتىدىقلارى، بو

باغلامدا داها دا ایلگینچ دیر. بیهقی، هارونون شاهملیک طرفیندن پوزقوناسووق وئرلین سلجوقلوراهرجوره دستک وئردیگینی قئید ائدیر. «تاریخ مسعودی» ده، خارزمشاهین سلجوقلوراهرجوره دستک آماجیلا هر یئردن «آدام توپلانماسینی» امر ائدیگی ذیکر اولونور. آردیندان داقوجاتلار، چیغراقلار (چیغریقلار) و قیپچاقلاردان بحث ائدیگینه گؤره، سلجوقلوراهرجوره قاتیلانلارین دا ائله بونلار اولدوغو دوشونوله بیلر.

سلجوقلو صفلری داها سوئرا خوراساندا بالخان یان - یوره سینده کی تورکمنلر و حتی ماورالنهردن گلنلرله (اوغوز و تورکمنلر) دولدورولموشدور. ابوالفضل بیهقی، داها اونجه سولطان محمد طرفیندن خوراسانا یئرلشدیریلن تورکمنلرین بیر قیسمی نین سلجوقلوراهرجوره قاتیلدیغینی یازماقدادیر. «تاریخ - مسعودی» ده بو بوایلارین آدلاری قیزیللار، یاغموزلار و بالخان کوهی لر اولاراق گؤستريلمکده دیر. سلجوقلوراهرجوره، آموذریایی گنچدیکن سوئرا اولجه آمولا یونهلرک، اورانی ایشغال ائدیپ و تاراج ائدیکن سوئرا نيسا و فراوایا یولا دوشدولر. 1040 ایلینده ایسه سلجوقلوراهرجوره دانداناکان دووارلاری اونونده سولطان مسعود اولومجول بیر ضربه ائدیله جکایدیلر.

دانداناکان: سوون و باشلانقیج

سوونت تاریخ لیتئراتورونده، سلجوقلوراهرجوره 1035 - 1040 ایللری آراسیندا کی خوراسان فعالیتلری تقریباً بوتونلوکله آیدینلاتیلمیشدیر. بونا گؤره بیز، اکثرأ قزنه لی دوولتی نین اینحیطاط سبیلری و سلجوقلو دوولتی نین شکیل لنمه سی اوستونده چالیشاجیق. بیزیم عقیده میزجه، سلجوقلوراهرجوره سولطان مسعود قارشى سیندا کی پارلاق ظفری، ساده جه قزنه

ديكتاتورلوغوندا راضى اولمايان يئرلى فتودال اصيلزاده لرین سلجوقلورلار يارديم وئرمه سى اولاراق گورولمه ليدير. ضيمنا، خوراسانين آله گنجيريلديگي دؤنمه، سلجوقلورلارین هامى سى عثینی سياستى ايزله ميردى.

بو آنلامدا 1038 ایلین یاییندا نیشابوردا اوز وئرن بیر حادثه، اولدوقجا شایان توجوه دور. ظهیرالدین نیشابوری و باشقا تاریخچیلر، توس و نیشابورو آله گنجیردیکدن سوترا سلجوقلو بی لرینین بو شهرلری شقاوتله تاراج ائتدیکلرینی یازیرلار. توغورول بی «موبارک آیدا (اوروجلوق آییندا) موسلمانلارین اینجیتیلمه مه سی ضروریتینی» سؤیله یه رک، اونلاری واز گنجیرمه یه چالیشیر و سلجوقلو بی لرینین نیشابور و تحریب و غارت ائتمه لرینه ایدن وئرمیر. او زامان شیدتله هیرسله نن داوود پیچاغینی چکه رک «یا سن (غارت ائتمک اوچون شهری) بیزه وئیرسن، یا دا من اوزومو اولدورورم» دییه قیشقیریر. بو دورومدا توغورول بی، قارداشی نین هیرسینی یاتیشدیرماق اوچون، نیشابور خالقیندا تویالان 40000 دیناری اوئا وئیر.

بو حادثه، خوراسان خالقینا قارشى سلجوقلو سياستينده جیدى آيريليقلارين اولدوغونا دلالت ائدير. بير قيسمی، ايشغال اولونان بؤلگه لری وحشی جه تالان ائتمک ایسته ییر؛ اؤبورلری ایسه اونلاردان فايدالانيلماسینی آیری بیر اردملى و داها اعتيدال يولويلا گوروردو. آنجاق، ايکینجی يولو منيمسه ين سلجوقلو بی لرینین سايیسی داها چوخ ایدی. سلجوقلورلار، خوراسانداکی يئرلى فتودال اصيلزاده لرله ایش بيرليگی دوزه نله یه رک، باغداد خليفه لريله ديپلوماتیک ايليشگيلر قورماق يولونا دوشدولر. توغورول بی، 1038 ایلينده نیشابوردا «قائم با امرالله» بیر سفیر گؤندردي. خليفه ائلچى یی سون درجه ياخشى قارشيلاباراق، سلجوقلورلاری دستکله ديگینی بيلدیردی. توغورول بیين قثینی

قیزیل بن یحیی دا باغدادا بیر ائلچی گؤندردی. سادەجە داوود چاغری بى، قائم لہ گؤروشمکدن قاچینمیش و سرخسە گئتمیشدی.

سلجوقلو بى لرى، خلیفە یە گؤندردیکلری مکتوبلاردا، عباسی لره باغللیق و صداقتلرینی بیلدیریدیلر. مکتوبدا، «سولطان ماحمودن اولوموندن سوئرا اوتون اوغلو و تاختین واریشی اولان مسعودون اؤزونو سفاهت و عیاشلیغا وئردیگی؛ دؤولت ایشلرینه باش قوشمادیگی؛ فاسید اینسانلارین بو وضعیتدن فایدالاناراق باریش سئوہن خالقى شقاوتلە آزیب، تجاوزکارانە داوراندىقلاری؛ بو دوروم قارشى سیندا خوراسان اشرافی نین سلجوقلو بى لریندن یاردیم ایستەدیکلرینی و بیر نئچە بؤیوک ساواشدان سوئرا قزنە لیلرین آزیجی بیر مغلوبیتە دوشوردوکلری» بیلدیریلەرک، بو سطرلە داوام اندیردی: «بیز، (تانرینین) بو هدیه و لوطفوندن سوئرا اینسانلار آراسیندا دوغرۇلوق و عدالتی یایدیق؛ ظولم، زوراکیلیق و حاقسیزلیغی اؤزاقلاشدیردیق. بیز ایستەییریک کی، (دؤولت) ایشلری دینی دستورات یؤنۈندە شریعت اساسلاریندا و خلیفە نین امرلرینه گؤرە گؤرۈلسون» سلجوقلو بى لرى، بو مکتوبدا، بئله بیر شکیلده اؤنلرینه آلاجاقلاری ایچ سیاست پروقرامینی آچیقلامیشدیلار. بو آنلامدا سلجوقلولارین نیشابۇرا گیرمەسى و توغرول بین بیر تۆرەنلە تاج قویماسیندان آز اؤنجه ابراهیم اینالین یاپدیغی آچیقلاماسی چوخ جالبیدیر. اینال، شهرین دین آداملارینا و اشراف طبقە سینە خیطاباً بئله دئییر: «اومودسوز اولمایین. بو گونه قدهر اولانلار، ساواش حالیندا اوز وئردیکلری اوچون کیچیک اینسانلارین اورتایا قویدوغو غارت و قانون سوزلوقلار، چیرکین مسأله لردی. اما داخی ایندی وضعیت فرقلى دیر؛ بؤلگه بیزیم اولدو هئچ کیمسه اؤز باشینا داورانمایا جسارت ائله یە بیلمە یە جک».

429. هـ (1037/38 م) ایلینده نیشابۇرا گیرەن توغرول بى، شهر خالقینا

توخۇتولماماسینا و اهالى نین اینجیدیلمە مەسینە امر ائتدی. تعیین اولان سیاسی

پروقرام، سلجوقلۇلارین پرىستىژىنى آرتىراجاق و اوڭلارین خوراساندا باشارلىق
 اولماسىنا دۇشك حاضىرلاياجاغىدى. داوود چاغرى بى دن فرقلق اولاراق،
 كىچىك قارداش محمد توغۇرول بى، بو سياستىن يولۇندا يورودولمەسىندە
 اۇنچولوك ائىدىردى. محمد توغۇرول بىين بصىرتلى و گوۈنەجە ساغلايان سياستى،
 اوتون، سلجوقلو بى لرى آراسىندا سورعتلە اۇنە چىخماسىنا يول آچمىشىدى.
 داھا اۇنەلر خوراسانداكى سلجوقلۇلارین باش لىدئرى «باقو» عالى عونوانىنى
 آلە گتىرن موسى ايدى. گردىزى، قزنەلى - سلجوقلو ساواشلارىنين اىلك
 مرحلەسىنى آنلاداركن، سلجوقلو بوڭلارىنين اۇندەرى اولاراق موسى بى مطرح
 ائتمكەدەير. 1035 ايلىندە سولطان مسعودلا سلجوقلۇلار آراسىندا اولان
 يازىشمالاردا بو دورومو تايىد ائدىر. اوچ بۇيوك سلجوقلو لىدئرى آراسىندا
 اولدە موسى نىن آدى يئر آلير. موسى، داوود و توغۇرول، ظاهىراً بىرلىكدە حركت
 ائسەلر دە، هر بىرى آيرى آيرى اۋز ائلچىلرىنى قزنە ساراينا گۇندەرىدىلر. او
 واختلار سلجوقلو بى لرى، ايكىلى عەھد باغلاما و موكلّفىيتلرلە بىربرلرىنە
 باغلىيدىلار. «تارىخ سىستان» يازارى، موسى، توغۇرول و چاغرى نىن آمۇدىيا
 نەهرىنى گىچىپ خوراسانا يۇنەلمەدن اۇنە بىر يئرە يىغىشىپ اوچلو بىر آنلاشما
 باغلادىقلارنىدان سۇز ائتمكەدەير. نئجەكى داھا سوترالارى موسى، محمدە
 چاغرى نىن وئردىگى سۇزە موخالىف داورانىشىندان شىكايت ائتمىشىدى.

خوراسان سلجوقلۇلارى ايچىندە ايسماً سۇز صاحىبى اولان شىخ،
 احتىمالاً موسى بايقو ايدى. سلجوقلو بوڭلارىنى ايدارە ائدن يۇنەتىمىن اوست
 پىللەسىندە توغۇرول و چاغرى بى لرى يئر آليردىلار. نئجەكى 39-1038 اىللرى
 اولايلىرى آنلاتىلاركن دە توغۇرول بىي بوتون سلجوقلو بى لرىنين اوزرىندە تك
 صلاحىيتلى شىخ اولاراق گۇروروك. بو دىشىبكلىك تصادوفى دئىلىدى.
 بوئرادا، سلجوقلو حوكومت سىستىمىندە اسكى آتاركىل ايدارە طرزى نىن آرادان

گندیب، یئرینە دۇنمین شەرطلری گرهگی یئنی ایقتیدار پرنسپلرینین گنچدیگینه شاهید اولۇروق. یاش باخیمیندان عاییلەنین آن بۇیوک آدی اولان بایقو، یاواش یاواش گئرییه ایتەلنمیش؛ یۇنەتیمە، تزه نفس بی لری ایداره ائده بیلهجک، بیلیجی، ایشلەک و یئتەنکلی تمثیلچیلر گلەیه باشلامیشدی.

نیشابوردا خوراسان سولطانی اعلان ائدیلن توغۇرول بی، یۇنەتیمده گتتدیکجه داها چوخ امتیازلارا صاحب اولمۇشدور. بیهقی، اوتون داوود و موسی بایقوئو سرخس و مروه امیر اولاراق تعیین ائتدیگینی خبر وئیر. «تاریخ مسعودی»ده، توغۇرولون دۇورەسینده اولان موحافیز بیرلیک کوماندانلاری و یوکسک مقام صاحبی بی لرله مشورت ائتدیگی قئید ائدیلمکدهیر. یاواش یاواش دوزەلمهیه باشلایان یۇنەتیم میکانیزمی نین بو شکیلده تمللری قۇرولارکن، سلجوقلور هله گوجلۇ دۇولت تشکیلاتلانماسیندان اۇزاق ایدیلر. داها اۇنجهده بللی اولۇندوغو کیمی، اوغۇزلار آراسیندا داییر اولان «کنقش مجلسی»، سلجوقلور آراسیندا دا آغیرلیغینی سالیردی. دانداناکان ساواشی اۇنجهسینده موسی، توغۇرول و چاغری ریاستینده توپلانان کنقش مجلسی بۇنا آن یاخشی اۇرنکدیر. سلجوقلو بی لری، توپلانتی باشلامادان اولجه توغۇرول بی هر نهیی صلاح گۇرورسه عئینی یۇنده قرار وئرهجکلرینی بیان ائتمیشدیلر. اویسا دانیشمان هئیأتی، تدبیری داورانماق طرفداری اولان محمده قارشى، عسکری حرکتلرین یولونو تۇتان چاغری بیی دستکلهمیشدی.

سلجوقلو باشچیلاری قزنهلیلره قارشى ساواشارکن، قاراخانلیلارین و خارزمشاهلارین سولطان مسعودا قارشى یۇندوقلاری دوشمانلیقدان دا فایدالانمایی باشلامیشدیلر.

هارون بن آلتون تاشین اولوموندن سونرا خارزمده، سولطان مسعودون طرفدارلاری عبدالجبارین باشچی لیغیندا توپلانیب و هارونون خلفی ایله شیدتلی

وۈرۈشمالار دۈزەنلەيدىلەر. عبدالجبارىن ئىتتى، كىياتى ايشغال ائديب، خارزمدەكى قزىنەلى يۇنەتيمىنى يىنىدىن بىرا ائتمك ايدى. اما عبدالجبارىن داخى اۋنىمىنى الدن وئرمىش ايدىعالارلا مئيدانا گلەمەسى، چوخ بىنەنلەمەمىش و كىچىك قالان دىرەنىش دىستەسى چوخ گىچمەدىن اغير بىر مغلۇبىتە معروض قالامىشىدى. اىقتىدارى، خارزمىن باشىندان برى باغىمسىزلىغى اوچون موجدائىلە ائدن هارون اوغلو اسماعىل خاندان (1035 - 1038) سىراسال حاقتى اولاراق اىنە االمىشىدى. سلجوقلۇلار، خارزمىن قزىنەلى دۈۋلتى نىن ضىدەنە مومۈضە اۋنلرىنە االدىقلارى اوچون اسماعىل خاندانلا دۈستلوق ائلاشماسى باغلامىشىدىلار. موسى، توغۇرول و چاغرى، تالاس و ايسفىجاب حاكىمى قاراخانلى محمد بوغرا خان اىلەدە كىپ اىلگىلەنمكەيدىلەر. بىهقى، محمد توغۇرول بىين مذكور قاراخانلى حاكىمىلە اسكىدىن برى دۈست اولدۇغونو يازىر. بوغراخان، سرخس جىوارىندا اولان بايتوقدو(باى دۈغدو)يو شىكىست وئردىكدن سوترا سلجوقلۇلارا ياخين دىستك وئرهجگىنى وعدە وئردى. بوغراخان، سلجوقلۇ رىيسىنە گۈندردىگى بىر مكتوبدا بئله دئىردى: «ئىز تصمىم تۈتون. ازلىغىنى دۈيدۇغونوز عىسكر سايى سىنى سۈيله بىين، بىز سىزى تامين ائدىرىك.» بو اولايلىاردان سوترا توركمەن اخىنلارنىن ماورالانىهردىن خوراسانا زوىمەسى شايان تۈجۈهدور. بىهقى، اوللارىن بو بۈلگەيە داها اۋنجهلرى، قزىنەلىلرىن دۈرت گۈز قۇرۇدوغو اموڧدريا گىچىدىنى گىچەرك گلدىكلرىندن سۈز ائدىر.

خوراساندا قزىنەلى حاكىمىتەنە سۈن قۇيان تدبىرسىزلىكلرىن اردىندا، سولطان مسعودون اوردۇسونون دئوموراليزە اولمۇش اولماسىنىن اساسى رول اوئنادىغىنا دابان باسىلمالىدىر. اۋزلىكلە، 1040 يايىندا قارقۇم يولۇيلا سرخسدىن مروە گىچن سولطانىن اوردۇسوندا بۈيۈك اولچۇدە بىر موخالىفت باش گۈسترمىشىدى. گۈنشىن وسۇسوزلۇغون قۇرۇردوغو چۇلدە، نىفسدىن و آياقدان سالان موسافىرتىن

بوتون آغیرلیغینی چيگينلرينده داشييان عسکرلر و خاصه ارلری، علنا یۇنه تيمه قارشى دئيىنمه يه باشلاميشديلار. دئمک هر آن آياغا قالخمايا حاضيرايديلر. عسکرلرين بۇيوک بير بۇلومو، گرەکلى گرەکسيز چوماق گوجو اينضيباطدان و کوموتانلارين ظولموندن جانا گلमيشديلر. قزنه لى کوموتانلار، عسکرلره پايلانان ارزاقا، مينک و يوک حثيوانلارينا آل قويارق زنگين لشمه نين يوللاريني آختاريرديلار. حتى باش کوموتانلار بلله عسکرلره داغيديلان ارزاقين آل – وئريندن چکينميرديلر. «ئىک سوارىگان» اولارق آدلانديريلان آتلى بيرليکلرى، گون گئچديکجه سسلرينى داها دا اوْجالديرديلار. اوْزون سفرلره گۆره چوخ چتينلکلر چکن سوارى بيرليکلرينين سيخيتتيلارينا بيرده يدک آتالارين اولماماسى کيمى آجى بير دۇروم اکله نميشدى. دۇروملاريندان هئچ راضى اولمايان و يۇروجو سفرلردن زارا گلن سواريلر، آچيقجا سلجوقلولا قارشى ساواشمایى دوشونموردولر.

قزنه لى اوْردۇسونون چکيردگيني، قولاملاردان اولۇشموش بيرليکلر تشکيل ائديردي. قولام بيرليکلرى، «سرايان»، شخصى بيرليکلر «خاصه گان» و سلطان بيرليکلرى اولارق اوچ قورۇپا بۇلونموشدو. ائتيىک باخيميندان اوْردونون چوخونلۇغونو، آرالاريندا اوْغوزلارين دا يئر آلدیغى تورکلر اولۇشدوروردو. تاريخ ليتتراتورونده، قولاملارين امتيازلى کۆله صينفيندا داخيل اولدۇقلارى بيلديريلمکده دير. گئرچکدن ده بو بيرليکلرين کوماندان (سالار) و حاجبيلرى، گئنلده قزنه لى دؤولتىنين اوست پيلله لريني تۇتوردولار. بعضى قولام کؤگنلى باشچيلار، بۆلگه واليلرى ده اولاييليرديلر. اوْزليکله سلطانبا باغلى قولاملار آراسينداكى يۇخارى روتبه لى مقاملار، ساراي چرچيوه سينده ائتگيلى ايديلر. بۇنلار، چوخ وخت قزنه لى اميرلرينين آن گيوه نمه لى آداملارى و سيرداشلار ييديلار. اوْرنه يين داها سونرا قارجيستان ناييبيلىگى ده ائله ميش اولان

نوُش تگين تۇباتى، سولطانين گۇزۈندە اولانلاردان بىرى ايدى. باشداكى قۇلام ليدئۇرلى، بۇيۇك ثروته و مالا صاحىبايدىلر. مال وارلىقلارى آراسيندا غير منقوللارا و بير نچە بۇيۇك كنده راستلانيلىردى. آنجاق، قانوناً هئچ بير حاقى اولمايان قۇلاملار، قزنه تۇپلۇمۇنون آن آشاغى پىللەسىندە يئر آليرديلار. آن كيچيك خطالارى، سولطان و كۇمۇتانلار طرفيندن آن آغير شكىلدە جزالانديرىلا بىلىردى.

كل اووا (خرابه) گۇرون تۇسوندە اولان خوراساندا سلجوقلولارلا اوز وئرن ناكام ساواشلار، عسكر و قۇلاملارين صبريني بيتيرمكەيدى. قزنەلى اوردۇسوندا اوز باشيناليقلار و قاچيشلار بو اوزدن مۇد اولمۇشۇدو. ساراي قۇلاملارينين بۇيۇك بير بۇلۇمو، باشلاريندان اولان سالارلارلا بيرلىكدە سلجوقلولارين صفينه گئچمەيى داها اۇيغون گۇروردولر. دۇشمانين طرفينه قاتيلان قۇلاملار، يئنى حوكومدارلارينا اوركلرينى بۇشالديرديلار: «سولطان مسعود بيزە پيس داورانير. قۇرخۇدان سنە سيغينديق و اۇلەنە قدەر اوئا قارشى سيزين يانينيزدا ساواشمايا حاضيريقي». حتى بير دفعە قۇلاملار و عسكرلردن دوزەلن بير قۇروپ سولطان مسعودا قارشى دسيسە قۇرماغا باشلاميش و بو آماجلا ساراي قۇلاملاريندان بير بۇلۇمو سلجوقلولارلا گيزليجە علاقە قۇرماغا دا گئچميشيدىلر. دانداناكان ساواشى نين اوللريندە، ياخالاريندا آسلان طرحى داشييان بو قۇلاملار، آتلاينا آتيلاراق دۇشمان صفينه گئچميشيدىلر. بو دۇروم قارشى سىندا اۋبور عسكرلردە سولطانا خاطير قان وئرمە و آخيتمانين فايداسيز اولاجاغىنى دوشونەرك قاچمايى ترجيح وئرميشيدىلر. نتيجه دە سولطان مسعود و اوردۇ باشچىلارى، آغير بير مغلوبىيەتە معروض قاليب؛ آما يئنه دە اسير تۇتولماقدان قۇرتولا بىلدىلر. آما قزنەلىلر، بو قۇرخونج قيرغيندان سۇئرا سلجوقلولارين آلينه دوشن خوراسانى هميشەلىك آلدن وئرميشيدىلر.

قزەلى مسعودلا سلجوقلار آراسيندا اۆزون ايللر داوام ائدن ساواش، خوراسانين توليد گوجونو يئنديريب؛ اۆزلىكلە بۆيۈك ضربە بىيەن كند اكونومىسى، جىدى بىر رىكود دۆنمىنە گىرمىشىدى. ساواشين دۇغرودان اتكىسى آتينا قالدان بۆلگەلەردە سۇوارما سىستىمى كۆرلەنمىش، قۇيولار دۆلموشدو. قزەلىلرين وئىرگى توپلاماقدان داھا چوخ غارتى خاطىرلادان ماليات آلیمى، كندلىرى سۇن نفسلەر بۇراخمىشىدى. كندلىلر، قحطلىك دۇرومۇندا، آلرىندەكى ايعاشەنن و حىوان يئملرىنن دە چتىنلىكلە آلنماسى سۇنۇجۇندا آجلىق تەلىكەسىيلە قارشى قارشىيا قالمىشىدىلار. ائەكى مىنلرجه اينسانين جانينى آلان آجلىق، سۇنۇندا گتتىكجە بىر دۇروم حالينا گلەمىشىدى. بو دۇروم سادەجە خوراساندا دىيىل، بوتون سرحد بۆلگەلرى اوچون دە يايىلمىشىدى. ساواش اوچون گرەكلى اولان خرچلىرى يئتىرمەك اوچون يىغىشيان دۈزەنسيز وئىرگىلر و دۇولت مامورلارينن يۇلسوزلۇغو، روعايانن دۇرومونو فاحىش بىر درجە دە پۇزۇمشدو. اۆزلىكلە آشاغى طبقە مەنسۇب شەر اينسانلارى و كندلىلر، دۇرومدان چوخ سىخىتتى چكىردىلر. خالق كۈتلەلرىنن بو دۇروما قارشى دېرەنىشى ايسە، آنجاق محلى وۇروشمالار شەكليندە اوز وئىر؛ اۆلۈمە محكوم يۇخسول اينسانلار، ياشامايا ھەلە داوام ائتمەك و گلەجەك اۇمودويلا كىچىك اشقىا قۇروپلارى حاليندا كروانلارا و بىلرین خزانەلرینە ھوجوم ائىردىلر. على كۆھندىزى آدىلى بىرىنن رىاستيندە فعالت ائەلەن بو قۇروپلاردان بىرى، قارجىستاندا بۆيۈك شۆھرت قازانمىشىدى.

بعضى بۆلگەلەردە «غارىگر» حرەتلىرىنە دۇنۇشن كۈتلەسل دالغالانمالار، قزەلىلرى جىدى بىر اۆلچۈدە ضەيفەلتمىشىدى. باشدا تۇغروول بى اۆلاراق بوتون سلجوقلو بىلرى، بو چكىشمەلردن نئجە فايدالانماقلارىنى ياخشى جا حىسابلامىشىدىلار؛ بئەجە يۇرلى گۈچلىرى صفلىرىنە گىرمەك اوچون جۇومرد

وعدەلر وئرمىشدىلر. بو قوئۇدا بيهقى نين 1038 يايىزىندا نىسابوردا محمد- توغۇرول بىين تاج قويما تۇرەنىيەلە ايلگىلى اولاراق آنالاتدىغى بىر اولاي، چوخ ايلگىنچ دىر. چونكو سلجوقلو بى لرى، بو مراسيم آراسيندا «فاغير و گوجسوز اينسانلارا ساتاشيلماياجاغينا» دايبىر آرخاين چىلىق وئرمىشدىلر. خوراسان سلجوقلولارينين اويۇقولايدىغى بو سياست، يايقين خالق كوتلەلرينين محبتىنى قازانما حىسابيلا قۇرولموشدو؛ آما سلجوقلو يۇنەتيجىلرى، شهر و کندلرده ياشايان يۇخسول خالق تۇپلولوقلارينين منافئعييله و يا اونلارى دستكلەمكلە چوخ ايلگى لنمك نييتينده دئيىلدىلر ترسينه اونلارين ياپدىغى، سادەجە خالقى حركتلرينين دايداندىرماسىنى ساغلاماق ايدى.

بۇئونلا بىرلىكده سلجوقلو بى لرى، اوزون ايللر سورەن ساواش سىراسيندا خوراساندا تخريب اولان فئودال زمى لرىنى احيا ائتمەيە جان آتيردىلار. حتى بنزر تدبيرلرى، 1040 ايلينده دانداناكاندا سولطان مسعود هلە مغلوب اولمادان اۇنجهده ايشلەتمەيە چالشمىشدىلار. سلجوقلو اصيلزادهلرى، يئرلى فئوداللارين علاقەسىنى چكمك اوچون، بۇيوك زمى لرى يئنى دن دىرستمك لہ قالمايىب، اورايا بۇرايا داغيلان کندليلرى دە تۇپلامايا چالشمىشدىلار.

مىرخوندون «ملكنامه» دن نقل ائىدىگى بىر حىكايە، بو قوئۇدا چوخ جالبىد. موگلف، سلجوقلولارين مرو شهر اوردۇسويلا وۇروشماسىنى آنلاداركن، توغۇرول بى و باشقالارينين ساواش نتيجهسىنده پريشان اولان بۇلگە خالقييلا اۇزل بىر آنلاشما باغلاديقلاريندان سۇز ائتمكده دىر. مذکور آنلاشمايما گۇرە، هم محمد توغۇرول بى و همده داوود چاغرى بى بۇلگە خالقىنى تاراج ائتمەيىب و باسقى آلتيندا قويماياچاق ايدى. سلجوقلولار، بالاخرە مروە گىرمىش؛ مراسىملى پشسوزلاردان سوترا جوما نامازيندا اوخونان خطوبەده محمد توغۇرول بى مرو حاكىمى اولاراق اعلان ائيدىلمىشدى. «امير داوود چاغرى بى - ديهه داوام ائدير

میرخوند - آغاداشی نین امریله والیلر و حاجیلر تعین ائدهرک اوئلارا ایتقصاد و تخریب ائدیلن زمی لری احیا ائتمه تعلیماتی وئردی. «مرو آریستوکراسی سینین سلجوقلار وئردیگی دستک، قزنه لیلرین آله آلدیغی غارتچی و صلب سیاستین سوئوجلارینی داها آیدین آنلاتماقدادیر. صدرالدین حسین، شهر حاکیمی نین سلجوقلارین اؤنونه چیخارکن نیشابور بؤلگه سینین وئرگی توپلاما ایشینی پارکوبا تاپشیردیغینی یازیر. «بو شخص، - دییه یازیر حسین - خوراسانی سوئوب لوت - پوت ائله دی. آینه آلدیغی وئرگی سوپورگه سییله خوراسانی ترمیز سوپوروب؛ هئچ کیمسه یه حتی حیوانلاری اوچون یونجا بئله قویمادی قالسین.»

یوخاریدا بللی ائدیلدیگی کیمی، سلجوقلارین تعقیب ائتدیکلری توپلومسال سیاسال ایصلاحات آراسیندا باشقا تدبیرلر ده واریدی. بونلاردان آن اؤنملی سی ایسه، بعضی وئرگی آلتیلارین گئچجی اولاراق دایانديريلماسیددی. سلجوقلور، دانداناکان ساواشیندان سوئرا مرو و بعضی بؤلگه لری بیر ایلیک وئرگیدن موعاف ائتمیشدیلر. ایصفاهانی آله گئچیرن توغرول بین اؤزل تصمیمی دوغروئتوسوندا «اوج ایل بویونجا شهر خالقیندان هئچ بیر شئی آلینمایاجغی امری وئريلمیش؛ ایصفاهان حاکیملری بو امره باش آیمیش و شهردن کؤچ ائدنلر گئری دؤنموشدولر.» اولجه، کندلی و اصنافی آل - قولونو سوئودان وئرگی تکلیف لرینین یونگوللشدیريلمه سی، اولکهنین اوره تیم گوجونو جانلاندیرمیش، عینی زاماندا یئنی سیلسیله نین ده تاختی نین تمللرینی مؤحکم لتمیشدی.

سلجوقلور خوراساندا قزنه لیلرله ساواشا چکن آن اؤنملی سببلردن بیر ده، سلجوقلو اشرافی نین بؤیوک فتودال - مالیکلر اولماسی ایسته ییشلری اولموشدور. توغرول، داوود و موسی، قزنه لیلره قارشى قازاندىقلاری ظفری،

بۈيۈك اۋلجودەكى تۇپراقلارنى اۋز مالىكىتلىرىگە گىچىرىمك اوچون قوللاندىلار. نىجەكى سولطان مسعود، 1035 يىلىدە بى توغۇدو اۋردۇسونون مغلوبىتىدىن سونرا نىسايى توغۇرول، دىھىستانى داوودا، فراوايى ايسە موسى يا وئرمەيە مجبور قالمايدىر. بىھقى، سولطان بى بۈلگەلىرى وئركىن يازدىغى قولنامەدە اوتلاردان «دەھقان» عونوانىيلا بحث ائىدىگىنى قىيىد ائىمكىدەيدىر. نىجەكى گۇرۇلور، ھەر اوچ سىلجوقلو بى دە ايالت والىلىرىنىن صاحب اولدوقلارنى ايمىتازلاردا صاحب اولموشدولار. سىلجوقلو بىلىرى، نىسا، فراوا و دىھىستانلا قانئح اولمايىب، اوتلارنىن يان - يۈرەسىندەكى اوتلاق اراضىلەردە آل قويۇموشدولار. آنجاق، آلدىقلارنى تۇپراقلار، اوتلاردا وئردىكلرى عىسكرى خىدىمت قارشى ليغىندا بۇراخىلىمىش و باشقالارنى مىراث بۇراخماما شىرطىلە وئرىلمىشىدى. چۈنكى توغۇرول، داوود و موسى، خوراسانى خارزم، بالخان جىوارى و عراق - عجم بۈلگە سىندەكى توركىملەر قارشى قۇرۇلماغا مەسئۇل ائىدىلمىشىدىلار.

بۈلگە دىھقانلارنىن سىلجوقلولار كىمى چوخ ايمىتاز و اختىاراتى يوخ ايدى. 1036 يىلى اولايلىرىندان بحث اندركىن، داوود، موسى و توغۇرولون مرو، سرخس و ابىوردىن اوتلاردا وئرىلمەسى ايسىكلرىنى سولطان مسعودا يازدىقلارنى بىر مەكتۇبون مەنىدە اولاراق نەقل ائىدىر. سىلجوقلو لىدىرلىرى، سولطانا باغلى وئركى مامورلارنىن بو شىرلەردىن تۇپلانان وئركىلىرىن (مال) عىسكرى مەسئۇلىتلىرىگە گۇرە اوتلاردا وئرىلمەسىنى ايسىتەيدىلار. آنلاشيلان، سىلجوقلولار اوتلاردا وئرىلن مەحدود ھاقارلا قانئح دىيىلدىلار. ابوالفضل بىھقى، «اوتلار (سىلجوقلو بىلىرى)، اوتلاردا تەخسىص ائىدىلن بۈلگەلىرى، اۋزلىرى يۈنەتمەك ايسىتەيدىلار» دىيە يازىر. توغۇرول، داوود و موسى نىن سرخس ساواشىندان سونرا قىزنىلە آپاردىقلارنى دانىشمالار، ايقطاع ايمىتازلارنى داھا دا چوخالتماق ايسىتەيدىكلرىنى اورتايا قويۇر. سولطان مسعود، 1039دا بىر سىرا باشارىسىز ساواش

و معروض قوئۇلان مغلوبىتلردن سوئرا، سلجوقلۇلارلا يۇلا گلمك مجبوريتىندە قالمايدىدۇر. سرخس، ابىورد، فراوا و نيسا، سلجوقلۇ بى لرينه ايقطاع اولاراق وئريلدى و آنلاشما شرطلرينه گۆره اونلار «موسلمانلار، ياخشى لارا (اشرافا) و پيسلره (روعايا) حملة ائتمه يه جك؛ كيمسه نين ماليني موصاديره ائتمه يه جك و تووطينه و آل بيرليك دوزه نلمه مه يه جكديلر.» بيهقى، سلجوقلۇ بى لرينين بو شرطلردن هئچ راضى اولمادىقلاريني قئيد ائدير. سلجوقلۇ بى لرى، اونلارا وئريلن ايقطاع زميلرينين ئىم احتىاجلاريني دا برطرف ائتمه ديگيندن سيزيلداركن، سولطانين جاسوسلارى دا، اونلارين بۇلگه ده اؤز باشينا داوراندىقلارى خبريني سارايا يئتيريرديلر. «هر زامان، آلدیغیمیز خراجلار و گلیرلیمیز بیزی گۆرمزسه، – دئییردیلر سلجوقلۇلار – او زامان موصاديره و ال بيرليك عقد ائتمه مجبوريتى دوغار.» اساساً، دوغرودان سولطاندان آيلىق آلان دئھقانلارين اينه چاتان پول، اونلارى گۆرموردو. «تاريخ مسعودى» ده قئيد ائيدىلديگينه گۆره وئريلن آيلىق مىقدارى، بۇلگه دن ييغيشيلان وئرگى نين توپلامينا گۆره موعين اولۇنوردو. تئوريك ايقطاع صاحيب ليگيندن باغيمسيز فئوداللار حالينا گلمه آرزوسو، سلجوقلۇلارين خوراساندا قزنه ليلرله اوچسوز بوچاقسيز ساواشلارينين بللى باشلى سببلريندن بيرى اولمۇشدور.

باخين، 11. جى يوز ايل اورتالاريندا خوراساندا قزنه ليلرين يئنىلگى سينه و سلجوقلۇ دؤولتى نين قورولماسينا يول آچان بللى باشلى فاكثورلار بۇنلار ايديلر.

بئشینجی بؤلوم

11-13 جو يوز ايللرده اوغوزلار و توركمنلر

قزنىليرىيىلە سور دورولن اوژون ساواش، اۋنملى اۋلچودە اوغوز و توركىمن كوتلەلرينين خوراساندا سلجوقلو خانيدانى اطرافيندا ييغىشماسينا و اوئون گوجلەنمەسینه يول آچمىشدى. ايللرجه داوام ائدن ساواش شرايىطيندە، توققوشمالار سیراسيندا سچچيلن يۈنە تيم قورولوشلارى دايمي ايداره قوروملارى حالينا دۈنۈشور و سلجوقلو بويلارينين ايدارى اورقانيزاسيونوندا و دوزەنيندە اۋنملى دەييشيكلر اورتايا چيخىردى. عسكىرى دئموكراسى چاغىنين

قاليتى سى ساييلان خالق كىشى نىن سوڭ شىكىللىرى ده اوڭتادان قالخىردى. آله گىچىرىلن بۇلگه لىن ايندىكى صاحىبلىرى اوڭلان عىسكىرى باشچىلار، داخى اشراف مجلسىنىده باش روڭلو اوڭناما يا باشلامىشىدىلار. ايچ سياست، خوراسان و اطرافىنداكى يىرلى فئودال بىلرله قورولان ايش بىرلىگىنه سوڭ دامغاسىنى وورور و بوتون بو فاكىتورلار، دۇولت يۇنه تىم تشكىلاتى نىن سامانى و قزىنه لى دۇولتلىرىنىن يۇنه تىم شىكىللىرىندىن آز - چوخ فرقىلى اوڭلاراق اوڭلوشماسىنا يوڭ اچىردى. بو بوروكراسى مىكانىزمى، بالاخره 11. جى يوز ايل ظفر ساواشلارى سىراسىندا شىكىللەنەجك و سولطان مىلكشاه دۇنمىنىده (1092 - 1072) سوڭ شىكىلنە دوشەجك ايدى.

اىلك سلجوقلو حوكومدارى، داها اوڭجه 1038 ايلىنىده سولطان عونوانى آلان محمد توغرىل بى اوڭموشودو. سلجوقلو بىلرى، دانداناكان ساواشىندىن بلافاصلە سوڭرا ساواش مئيدانىندا قورولان اوڭلان تاختا توغرىل و اوڭورتىموش و كوڭماندانلار اوڭا «امىر كلان» اوڭلاراق وفادارلىق سۇزونو وئرمىشىدىلر. توغرىل بىدن سوڭرا روتبە اعتىبارىلا آن اوڭملى شىخىس، داوود چاغرى بى ايدى. ابن الاثيره گۇره داوود، داها اوڭجه 1037 ايلىنىده مرو امىرى اعلان ائدىلمىش و اسكى ايران «شاهنشاه» عونوانىنى آلمىشىدى. او، تقريباً يۇنه ائله او ائنادا، توغرىل طرفىندىن بوتون سلجوقلو اوڭدۇسونون «امىرالامرا» سى اوڭلاراق منصوب اوڭموشودو. باخمايلاق كى «سلطان المعظم» توغرىل ايدى، آما خوراساندا اوڭخونان خوطبەده چاغرى بىين ده آدى گىچىردى. «بايقو» عونوانىنا صاحىب اوڭلان موسى ايسە، هەلىك چوخ نوڭوزلو دئىلىدى.

11. جى يوز ايل اوڭتالارىندا سلجوقلو فتحلىرى

سلجوقلو دؤولتى نىن قۇرۇلۇشى، اورتا آسيا اوغۇز و تورکمنلرىنىن تارىخىسل
 طالعئىندە اؤنملى بىر نقش اوينايمىشدير. سلجوقلو يۇنەتيجىلرى، 1040 ايلىندە
 سولطان مسعودون مغلوب انديلمەسىندن سوئرا ايران، عراق، قافقاز اۆتەسى و
 انادولۇ اوستونه لشکرکئشلىكلر دوزەنلەمىشديرلر. بو اۆلكەلرىن فتحى، ايلک
 دؤنملردە اوغۇز و تورکمن بىرلىکلرىنىن گوجويلە گئرجک لشمىش و يئنه بو
 فتحلر سايەسىندە سلجوقلو بويلارى اؤن و کىچىک آسيانىن چئشىدلى بۆلگەلرىنە
 يايىلمىشديرلار.

تارىخ ليتتراتوروندە، سلجوقلو بويلارىنىن 11. جى يوز ايلدەكى بؤيوک
 گوجونون اؤز راحت اوتورمايان فامئللرىندن قۇرتولماق اىستەين اوست دوزئى
 بىلرىن بىر سىرا پولىتيک تدبىرلرى سوتۇجۇندا ايجاد اولدۇغۇ شكىلىندە بىر عقيدە
 واردير. آنجاق، خاطيرلاماق گرەكىر كى، كۇچمن سلجوقلو اصيلزادەلرىنىن
 اؤزلىرىدە فتحلرە مايىل ايدىلر. اونلارى اۇزاق سفرلردە جذب ائدن شئى،
 سادەجە غنىمت و اسيرلر دئيىل، عئنى زاماندا موطيع انديلەجک اۆلكەلرىن
 طبعى قايناقلارىنى و خالقلارىنى سۇمورمايا يول آچاجاغى ايدى. بۇش واختى
 يئرندە اولان اوغۇز و تورکمن آريستوکرات صىنقى، بؤيوک حئيوان سورولرى
 اوچون يئنى اوتلاقلار دالينجايدى. بيزانسلى موليف Niketas khoniates
 بئله يازير: «زنگين سورولرە صاحيب [سلجوقلولار] مرتع و اوتلاقلارلا احتياج
 گۇروردولر و بۇنا گۇرە دە، يۇردلارىنى ترک ائدير و عاييلەلرييلە بىرلىكدە روم
 سىنيرلارىنا گئچىرديلر.

دانداناكان ساواشىندان سوئرا توغۇرول بى، چاغرىبى، موسى بايقۇ و باشقا
 سلجوقلوبىلرى، خوراسانىن قالان بۇلومونون دەفتحى قوتۇسۇندا آنلاشمىشديلار.
 ظهیرالدین، اونلارین سولطان مسعودا سادەجە سىستان، قزنە و هيندى

بۇراخمايا قرار وئردىكلرىنى بىلدىرىپ. حقيقتدە ايسە داوود و موسى، سۇئرادان سيستان و آيرى قۇتۇش بۇلگەلرى ايشغال ائتمەيە چالاشاچاغيدىلار. سلجوقلو اۇلكە آلما سفلرلى، بىر نچە يۇندە و دئمكى عئىنى آندا باشلامىشدى. 1040 يايى نىن سۇنلارىندا تۇغۇرول بى، اۇن مین آتلىلا نىشابۇرا حركت ائتمىش؛ موسى بايقۇ، ايناللى[يىناللى]لاردان اۇلۇشان اۇردۇسويلا مروە قالمىش؛ داوود ايسە قالان بىرلىكلرە بلخ و تۇخارىستانا يۇنەلمىشدى.

سلجوقلولار، دانداناكان ظفرىنىن آردىنجا، آلە گئچىردىكلرى بۇلگەلرى پايلاشمايا باشلايدىلار. اصليندە بو، حاكيم اۇلدوقلارى تۇپراق سىنىرلار نەقدەرسە، بىر او قدەردە اۇئا سىنىرداش اۇلان فتح ائدىلەجك بۇلگەلرىن وارلىغى آنلامينا گليردى. چاغرى بى، خوراسانين بۇيوك بىر قىسمىنى آلاق، مرو شىرىنى باشكنت اعلان ائتمىش؛ بۇست، هرات اطرافى، ايسفيجار، سيستان و كابۇلىستانين يۇنەتىمى موسى يا بۇراخىلمىشدى. داوودون بۇيوك اۇغلو قاوۇردا كىرمان يان - يۇرەسى، طبس و كوهىستان بۇلگەلرى دوشموشدو. تۇغۇرول بى، گونى ايرانى آلمىش؛ ابراهيم اينال [يىنال] ايسە ياقۇت و قۇتالمىش لا رئىە حركت ائتمىشدى. عراق و طبرىستان سفلرىندىن سۇئرا سلجوقلولار يئنى دن تۇپراق تقيسمى قارينا گلەشيدىلر. ميكايىلين اۇغوللارى آمۇديادان نىشابۇرا قدەر اۇلان بۇلگەلرىن ايدارەسىنى آلە آلمىش؛ اينالا كوهىستان و گورگن؛ موسى يا ايسە هرات، بوشنج، سيستان و گۇر وئرىلمىشدى.

سلجوقلو - قزنەلى ساواشلارى

چاغرى بىين اۇردۇسو، 1041 ايليندە اۇزون بىر موحاصىرەدن سۇئرا بلخى آلە گئچىرمىش؛ موسى ايسە هراتا گلەرمىشدى. آما موسى قزنەلىلرىن آينە گئچەجك

اولان شەھرى مەجبۇرا تەرك ائتمەك مەجبۇرىيەتتە دۈشەجەكە. دانداناكان پۈزقۇنۇندان سۇترا يەنى دىن تۇپلانان قەنەلەر، خوراسانى سەلجۇقلولاردان كۆرى آلمایا چالیشیردیلار. 1043 ایلینده سولطان مودود بن مسعودون اوردۇسو قەنەدن يۇلا دۈشەرك داوود چاغرىيەن يۇنەتیمیندهكى تۇپراقلارا گیردى. داوود، قەنەلى بىرلىكلەرنىن قارشى سىنا آلپ آرسلان باشچىلىغىندا بىر اوردۇ گۇندردى. مودودون اوردۇسونا غالىب گلن سەلجۇقلولار، بۇست ياخىنلارینا سۇخۇلدولارسا دا، يەنە ھەملەيە آل وۇران قەنە اوردۇسو طرفیندن كۆرى وۇرۇلدولار. مغلوب اولان آلپ آرسلان، داھا سۇترا بادغئیس و ھراتى آلە گنجیرمەك آماجیلا باشاریسيز بىر ایقدا ما آل وۇردو.

سەلجۇقلو - قەنەلى مۇجادیلە سىندە، 11. جى يۈز ایلين 50-40لى ایللەرىندە سولطان مسعودون ھەفلەرى آراسىنداكى خاىدان قۇوقالارى دا ائنگىلى اولمۇشدر. مسعودون 1041 ایلینده اولۇمۇندىن سۇترا، قەنە تاختىنا اول مودود، دالىنجا دا عبدالرشید چىخدى. آنجاق عبدالرشید، تۇغرول آدلى قۇلام طرفیندن و قۇرولان تۇوطیئە سۇنۇجۇندا تاختدان ائندىریلیپ و یئرینە سەلجۇقلولارلا صمیمی ایلشگیلەر قۇران تۇغرول اۇتۇراجاغیدى.

قەنەلى دۇولتى، تۇغرولون قىسسە مۇدەتلى حۇكۇمتى سىراسىندا اھتىمالاً سەلجۇقلولار خراج اۋدەمەيە مەجبۇر اولۇنمۇشدر. آنجاق تۇغرول 1052 ایلینده اۋلدورۇلدو و قەنە تاختىنا فرخزاد بن مسعود چىخدى. سەلجۇقلولارین قەنە اوزرىندەكى ائنگىسىنى آلدن وئرمەيە ياناشمايان داوود، اوردۇسونو بۇستا يۇللاندىردى سا دا، فرخزادین نۇشتەگىن باشچىلىغىندا گۇندردىگى قەنەلى اوردۇسو طرفیندن دارماداغین اولاراق، قەنە سرحەلرىندىن ائشىگە اۇتۇرۇلدو. ایللەرچە سۇرەن بو مۇجادیلە، 1060

ایلینده چاغری بی له ابراهیم بن مسعود آراسیندا باغلانان آنلاشمايلا باشا چاتیب و طرفلر اؤز حاکیمیتلری توپراقلارینا چکیله جکدیلر.

شاه ملیکین یئنیلمه سی و خارزمین آیینماسی

سلجوقلورلار، 11. جی یوز ایلین 40. لی ایللرینین اولکیرینده خارزمه بیر لشکر چکیمی دوزه نله دیلر. بو سفرین گورونن سببی، شاه ملیکین ایسماعیل خاندانی اولکە سیندن قوماسی ایدی. خوراساندا سلجوقلورلار سیغینان خارزمشاه، یاردیم و حیمایه ایسته میشدی. بو نندن له 1042 ایلینده داوود چاغری بی سایسی چوخ بیر اوردو (سواری) ایله خارزمه دوغرو یولا چیخاراق، شاه ملیکی کییاتدا موخاصیره سالدی. آنجاق، شهری ایشغال ائتمک تدبیرلری باشاریسیزلیقلا سونوجلاندى. قیش یاخینلاشدیغی اوچون، هئچ جوره ظفره چاتا بیلمه یین داوود، موخاصیره یی بوراخیب آمودریانین او بور یاخاسینا چکیلدی. یاز مئوسیمی گلینجه توغورول و داوودون ریاستینده کی سلجوقلو اوردوسو یئنی دن خارزم سرحدلریندن ایچهری گوردی. کییاتدا موخاصیره دوشن ابوالقوارس بارانی نین قارشى حمله سی، تله یه سالینیب مغلوبیته اوغرایینجا، خارزم اعیانى و موخاصیره دن جانا گلن شهر خالقى، کییاتین قاپیلارینی آچاراق سلجوقلورلار تابع اولدوقلارینی بیلدیردیله. شاه ملیک، عایيله سینی، خزینه سینی و فامئلرینی اؤزو ایله گؤتوره رک قارقوم اوزریندن دئهیستانا قاچدی. داها سونرا دئهیستاندان طبسه یولا دوشن شاه ملیک، اورادان کیرمانا و مکرانا یؤنه لدی. شاه ملیک بارانی، احتیمالاً دئهیستاندان کیرمانا گنده رکن یول اوستونده کی بیهق توپراقلارینا گیره رک سبزواری موخاصیره ائتمیش؛ آنجاق، خالقین وار گوجوله دیره نیشینه

گۆره شهر دۇوارلاریندان اۇزاقلاشماق مجبوریتینده قالمیشدی. شاه ملیک داها سوئرا مکراندا ابراهیم اینالین قارداشی ایرتاش طرفیندن اسیر تۇتۇلدو.

شاه ملیکین مغلوبیتی، اوغوز یاققۇ دۇولتی نین یۇنه تیجی قیسمی اوچون آغیر بیر ضربه اولموش؛ بارانی سوئۇندان گلن یتنگی کنت و جند خانلاری، خارزمدن آللری کسيلمیشدی. داوود و توغرول، شاه ملیکی خونشی (ائتگی سیز) حالا گتیره بيلمک اوچون قیپچاق بی لر ییله گوجلۇ بیر ایتیحاد دوزەنلەمیشدیلر. صدرالدین حسینی، داوودون اۇرگنجه گلدیگی ائنادا، قیپچاق بی لریندن بیرینین اوئا قاتیلما سینی قتید ائدیر. بو امیر، بالاخره موسلمان اولاراق، سلجوقلۇلارلا فامئل چیلک یولۇیلا باغلانمیشدیر.

آراشدیریلان دۇنمده، سلجوقلو و قیپچاق یۇنه تیجیلری آراسینداکی بیرلشمه، اولایلارین اینکیشاف یولوندا اولدوقلارینا گۆره منطقى ایدی. 1030.لاردان سوئرا، یۇخاریدا آچیقلا نان اولایلارین آردیندان، دۇغودا حرکتە گلن قیپچاق بویلاری، باتییا گنچمه یوللارینی طبعی اولاراق اۇنلەین سیردریا اوغوزلارینا دوشمان دۇغولموشدولار. بو اوزدن اوئلارین، شاه ملیک ایله توغرول و چاغری بی آراسینداکی ساواشا قاتیلما لاری مومکون دئییلدی. موشرتک المنافع، اوغوز یاققولارینا قارشى گیریشیلن ساواشدا قیپچاق خانلاریلا سلجوقلۇلاری بیرلشمه یه مجبور قویموشدو. بو دۇرومدا اساساً خارزمدە ساغلام بیر گوجو اولمایان شاه ملیکین خوراسان سلجوقلۇلاری طرفیندن پۇزقۇنا دوشورولمەسى طبعی ایدی. شاه ملیکین مغلوبیتیله ضعیف لەین سیردریا اوغوز دۇولتی، 1050. لرین باشیندا قیپچاق بوئلارینین هوجوملاری نتیجه سینده تاریخ صحنه سیندن سیلینه جک ایدی.

سلجوقلۇلارین اۇن آسیا فتحلری

محمد توغۇرول بی، خازمی آلە گنچیردیکدن سوئرا بۇیوک بیر اوردوئلا گورگن و طبرستانا یوردودو. گورگن و طبرستان خالقینا ایلیک وئرگی و خراج یوکلەین توغۇرول، ایلده اللی مین دینار وئرگی اۇده مک شرطیلە گورگنە مردویج بن بـسـی والی قویدو. بو اولایلار سیراسیندا سولطان اوردوئونون اۇنچو دستەلری ابراهیم اینال، یاقوت و قوتالمیش بن ایسرائیل طرفیندن ریاست ائدیلدی. 1042 ایللرینده ایسه ابراهیم اینال باشچی لیغینداکی آتلی بیرلیکلری، سلجوقلۇلارین عراق - عجم و قافقاز اۇتەسینە دوزەنلەیه جکلری فتح حرکتلری سیراسیندا سیتاد مرکزی اولاراق قوللانیلاجاق اولان رئیی ایشغال ائتدیلر. 1042 (و یا 1043) ده رئیه گلن توغۇرول بی، شەری باشکنت اعلان ائدەرک، آباد ائدیلمەسینی امر ائتمیشدی. 1043 ایلینده ایسه ابراهیم اینالین ریاستینده کیرمانا گیرەن توغۇرولون اوردوئسو، یؤره ده کی بعضی کندلری تاراج ائتدیکدن سوئرا یئنە رئیه دۇندو. 1045. ده کیرمان و حتی همدانا یئنە بیر یوگوروش دوزەنلەین سلجوقلۇلار، کورد بویلاریلا شیدتلی بیر وۇروشمادان سوئرا قیسسا مودت عرضینده حؤلوانا گیرمەیی باشاردیلار. سعد بن ابو شووق ایدارەسینده کی بعضی کورد رییسلری ده ابراهیم اینالا قاتیلدیلار. ابراهیم اینال، شادینجان کوردلرینین دستکلری سایەسینده اولدوقجا گوجلەنمیشدی.

حؤلوانا یئرلشن ابراهیم اینال، سولطانین بو یوروغونا گۇرە باغداد یولونا چیخماغا حاضیرلانمایا باشلادی. أما او، قیسسا سوره سوئرا شولوغ بیر اوردوئلا بیزانسیلارلا قارشى یوگوردو و سلجوقلو اوردوئسو 1048 ایلینده

قافقاز اۆتەسى و آنادوليا گيردى. ماورالنهردن گلن بۇيوك بير اوغوز كوتله سينين ابراهيمما قاتيلماسى، اوتو قافقاز اۆتەسینه حرکت ائتمە يە تشويق ائتميشدى.

قافقاز اۆتەسینه گيره ن سلجوقلو اوردو سونون قارشى سينا لىپاريت اورتىليان رياستينده كى ائرمى - گورجو بيرلىكلرى چىخدى. واناند اطرافيندا اوز وئرن شيدتلى ساواش، ابراهيم اينالين ظفرييله سوتا چاتميش Arisdagues de lasdiverd, اين دئيشييله سلجوقلو رييسلىرى «آج قوردلار» كىمى واسپوراكان بؤلگه سینه گيرميشدیلر.

خوراسان سلجوقلولارى، 1050. ده فارسادا بير حمله دوزه نله يه رك فسا شهرينى ايشغال ائتىدىلر. تاراجا معروض قالان يئرلى دئيلم حاكىمى شهردن قاچدى سلجوقلو بى لرى فسادا توپلام بير مليون دينار دهيرينده غنيمت و اوچ مين اسير آله گئچيرميشدىلر. «اونلار بو (ايشى) بيتيرينجه، - ديه يازير ابن الاثير، - خوراسانا گئرى دؤندولر، اما اوزادا دا قالمادىلار. چونكو، توغرو ل بئين اونلارا [اؤز آداملارينى] گؤنده رهرك آله گتيردىكلرى غنيمتلىرى آلماسيندان قورخوردولار.»

محمد توغرو ل بى، 1055. ده خليفه ليگين مركزى باغدادا گيردى. فاطمى لرين منصوب ائتىدىكلرى يۇنه تيچى و اوردو باشچى سى آرسلان بساسيرى، سلجوقلو اوردو سونون ياخينلاشماسينا گؤره شهردن قاچميشدى. خليفه قائم دن «مشرق و مغرب مليكى» عونوانينى آلان توغرو ل بى آدينا باغداددا خطوبه اوخوندو. توغرو ل ون عراق سفرينى آنلاتان عمادالدين اصفهانى بئله دئيبير: «توركلر، هر يئره و هر طرفه گيردىلر؛ آله گئچيريلمه ميش توپراق و ايچيلمه ميش سو بوراخمادىلار». بير شهرين توغرو ل بئين عظمتلى اوردو سونو بير هفته دن چوخ يئديرتمه سى ايمكانسيز ايدى. ايشده و منصبده كى مامورلارى عزل ائدن توغرو ل بى، يئنى وئركى مامورلارى تعيين

ئىتمىشىدى. اۆلكە آغیر گونلر گئچیریر و اۆزلیكله ده كندلیلر چتین گونلر یاشاییردیلار. سلجوقلو امیرلرینین هاردانسا بوتون ایش حیوانلارینی كندلیلرین آلیندن آلماسی، اونلاری توپراق اوستونده ایشله مكدن قویموشدو.

ابراهیم اینالین آیاغا قالماسی

سلجوقلولارین یاخین و اورتا دۇغوداکی ظفرلی اوغوز و تورکمن آریستوکراتلارینین عوصیانینی دا آردینجا گتیردی. 11. جی یوز ایل اورتالاریندا، ابراهیم اینالین عراق عجمده باش قالدیرماسی دا بۇنلاردان بیریدیر. ابراهیم اینال، عراق، قافقاز اۆتەسی و آنادولودا بۇیوک غنیمتلر آله گئچیرمیشدی. سلجوقلولار، آرالاریندا بیزانس پاتریگی نین ده ایچلرینده اولان چوخ ساییدا اینسانی اسیر تۇتموشدولار. آله گئچیریلن غنیمتایسه، 10. مین آرابایا زورلا یئرلەشیردی. اوغوز و تورکمن بی لرینین اینه چوخ ساییدا غارت اولۇنموش حیوان گئچمیشدی. قازاندىغی ساواشلارلا اۇزونو چوخ بۇیوک گۇرەن ابراهیم، باغیمسیزلیق خیاللاری قۇرما یا باشلادی. سلجوقلو بۇیلارین نۇفۇزلو اشرافی دا اوتون دۇورەسینی آلمیشدیلار. ابراهیمین چئورەسینده کی ائتگیلی آریستوکراتلار، آتا طرفیندن فامئل اولان امیراحمد اۇنچولۇك اندیردی. ابراهیمین یانیندا یئر آلانلاردان بیریدە، آن بۇیوک كۇمۇتانی و عینی زاماندا سیلاح آرخاداشی اولان «سخت كمان» ایدی. ابراهیم، اوتون امرینده کی سلجوقلو اوردۇسونون گوجونه گۈوہنیردی. بۇندان ساواپی، كۇچرى كورد رییسلرینین بیر قیسمی و عراقین یئرلشمیش فئودال اصیلزادەلرینین بعضی لری ده اوتون دۇورەسینه ییغیشمیشدیلار. سلجوقلولار و مۆتفیقلری كورد بۇیلارینین آله گئچیردیکلری حۇلواندا جوما خوطبەلرینده

ابراھیمین آدی اوخونوردو. سولطان محمد توغرول بى دن حساب آپاراق اوزونو اونا بنزەتمە يە چالیشان ابراھیمین دە اوز وزیرلری واریدی. اوز گوجونە آگاه اولان ابراھیم اینال، فئودال بیر باغیمسیز حوکومدار کیمی تریشمە يە باشلامیشدی.

ابراھیم، 1050 ایلیندە قافقاز اؤتەسی و آنادولودان گونئی ایرانا گئری دؤندوکدن سونرا توغرول بیین اوزونە دؤردو. عوصیانین سببی، ابراھیمین همدان و عراق عجم دەکی بعضی داغ قالالارینی سولطانا وئرمک ایستەمەمەسییدی. ابراھیم اینال، وزیرى علی نین ترتیب وئردیگی تووطیئەلرینین نئجە سولطانلا روایتی نین خارابلاشماسیندا رول اوینادیغینی باشا دوشموشدو. توقیف اندیلن وزیرە آغیر آغیر شیکنجەلر وئریلمیش؛ بیر گؤزو اوئولموش؛ دوداقلاری کسيلمیشدی. «ابراھیم، - دییە یازیر ابن الاثیر، - توغرول بى دن اوزاقلالاراق دؤورە سینە توپلایا بیلدیگی قدەر عسکر توپلادی. اونلار [ساواش میندانیندا] آیریلدیلار و [اونلارین] اوردولاری آراسیندا شیدتلی چارپیشمالار اوز وئردی. شیکست بییەن ابراھیم اینال، گئری چکيلدی.» توغرول بى، ابراھیمە عایید بیر سیرا داغ قالاسینی ایشغال اندینجە، بو دفعە ابراھیم اوزون مودت دیرەنە بیلەجگی ظنى ایلە آل چاتیلماز دؤوارلارلا چئوریل ی قالالاردان بیرینە یئرلشدی. ابراھیمە باغلی بیرلیکلر بیر نچە دؤنە سولطان طرفیندن موحاصیرە يە سالینان قالادان ائشیگە چيخیدیلارسا دا، توغرول بیین داها اوستون گوجویلە تار و مار اندیلدیلر. داخی اوئودو هر یاندان کسيلمیش ابراھیم، قالایى بوراخراق، گلیب غالیبین مرحمتینە سیغینینجا، توغرول بى قارداشینى باغیشلا دیغی کیمی، آلە گئچیردیکلرینین بؤیوک بیر قیسمینی دا ایعادە ائتدی.

ابراھیم اینالین عوصیانى، سلجوقلو حوکومتی نین قارشى سینا ائتگیلى اوغوز تورکمن آریستوکراتلارینین سئپاراتیست حرکتلریلە اوز اوزە گلە مسالە سینى

قۇيۇمۇشۇدۇ. بو قالخېشىن ياتىردىلماسىنىن آردىندان تۇغۇرول بى، ايشغال اولۇنان بۇلگەلرى عسكرى قۇللوق قارشى ليغىندا ايقطاع اولاراق پايلامايا باشلادى. سولطانين، ابراهيمين فتح ائتديگى بۇلگە لرى، 1050 ايلينده اؤز ساواشچىلارينا ايقطاع شكلىنده وئرمەسى چوخ چوخ جاليب دير. تۇپراقلارين ايقطاع اولاراق عسكرى قۇللوق قارشى ليغىندا داغيديلماسى، يىنى بير اوردۇ چىشىدىنين اولۇشومونا يول آچدى و بئله ليكله بوى - قىبله دوزەنينه گۇره قۇرولان اوغۇز - توركمين بيرليكلرينين يىرىنى ياواش ياواش دايم فئودال اوردۇلار آلمايا باشلادى. عسكر - حاكيملر، بۇندان بئله، دۇغۇردان بوتون تۇپراقلارينين تصروف صلاحيتىنى آلىنده ساخلايان سولطانا باغلييدىلار.

ابراهيم اينالين ايکينجى باش قالدیرماسى

محمد تۇغۇرول بى، 1059.دا سينجاردا اوردۇنون باشچى ليغىنى امير آردم و بى تگينه حواله ائدهرك، نزيه گئتدى. آما ابراهيم اينال، سولطانين اوردۇسونون چكىلمەسىندن سوئرا يئنه عوصيان ائدهرك، همدان اوستونه يورودو. ابن الاثيره گۇره، ابراهيم چوخ سايدا تورک توپلامايا مووفق اولموش و آچىقجا تۇغۇرول ييه قارشى عوصيان ائتميشدى. ابوالفرج، ابراهيمين اوغۇز و تورکمنلردن بۇيوك اوردۇ توپلادىغىنى بىلديرير. آنلاشيلان، ابراهيم آنى بير باسقىنلا همدان شىهرىنى آله گئچيرمك نييتينده يدى.

ابراهيم، باش قالدیرمادان اۇنجه، تۇغۇرول بىين دوشمانى آرسلان بساسيرى و فاطيمى خليفهسى مستنصر ايله موخاربييه باشلاميشدى. بعضى عراق فئوداللارينين ابراهيم اينالى اؤزلىنه جانندان ياخين بىلديكلرى كسگين ليكله آيدىن دير. هر حالدا او، اسكى دن برى موصول آريستوكراسىسى و تاجيرلرله

ياخشى علاقەلر باغلامىشدى. بىر دفعەدە يئرلى حاكىملر و تاجىرلر، اوغوز كوموتانلار يىنىن حد يىندن آشان ايستكلرى و ايرانلى تاجىرلر يىن رىقابىتى قارشى سىندا اونون يانىنا گئەدرەك، پناه و ياردىم ايستەمىشىدلر. او زامانلار مؤصول اميرى اولان ابراهيم اينال، اونلار يىن ايستكلرينە سون درجە اونم وئرمىش؛ مؤصول خالقينا اكينچى لردن آليان وئرگى مىقدار يىنىن آزالتيديغىنى دئمىش؛ شەر خالقينا ايسە بازار عوارىضى نىن دە يىشىديگىنە دايرر اوژل فرمان اوخوئوموشدو. ابراهيمين 1058. دە قوتالمىشا قارشى آياغا قالخان سىنچار خالقينى دستكلەمەسى دە ايلگىنچ دىر. ابراهيم، سولطان توغرو لدان عوصيانچىلار يىن باغىشلانماسىنى ايستەمىش سە دە، سولطان اونلارا آغير بىر شكىلدە اونلار يىنكىنى وئرمىشدى.

ابراهيم اينال يىن عوصيان خبرى، محمد توغرو ل بىى سوريە سفر يىنى يارى قويوب همدانا دؤنمە يە مجبور ائتمىشدى. سولطاني ن آن بؤيوك قورخوسو، ابراهيمين (سولطاني ن) خزىنە سىنى آله گئچىرمە سىيدى. سولطان اوژدوسو همدانا يوروركن، عاصيلر اينديكى گونى ايراني ن بىر بولومونو ايشغال ائتمىشىدلر. قيسسا زاماندا توغرو ل بى همدانا يئتيشمىش، آما عاصيلرە قارشى عسكرى ايقداما آل وورمامىشدى. چونكو سولطاني ن، ابراهيم اينال يىن شولوخ آتلى بىر ليكلريلە يئترلى سايدا عسكرى يوخايدى. بو اوزدن باغداددا اولان سلجوقلو اوژدوسو و خاتونا (حابات يولداشينا) و خوراساندا داوودون اوغوللارينا خبر گؤندەرەك ياردىم ايستەمىشدى. آردىندان اونملى مىقداردا دستك آلدىقدان سوئرا ابراهيم- اينال يىن اوزرينە يوروموشدو. ساواش، رىى ياخينلار يىندا اوز وئردى و توغرو ل بىين ظفريلە سوئوجلاندى. ساواش مئيداني ن شەرژور داغلار يىنا سارى قاچان ابراهيم ايسە، آتى يورولماق همن ياخالاندى. ابراهيم، يئنىلگى نىن آردىندان سيغىنماق ايستەديگى اوغوزلار آلييلە دە تسليم ائديلمىش اولايىلر. توغرو ل بى، ياخالانان ابراهيمين اوز يايى نىن زئهييلە بوغولماسىنى امر ائتدى. ابراهيملە

بیرلیکده اوتون ساواش یولداشلاری و عمی اوغلولاری محمد و احمد ده اعدام ائیدیلر.

ابراهیم اینالین 1059 ایللی عوصیانی، توغرول بین یئنه تیمینده کی اوغوز و تورکمنلرین اؤنملی بیر قیسمی طرفیندن دستکله نمیشدیر. بودوروم، یوخسوللوقدان و ایللرجه سورهن ساواشین نتیجه سینده پریشان حالا گلن سلجوقلو ساواشچی لارینین اوز به اوز اولدوقلاری مو شکیلاتلا آچیقلا نا بیلر. گئرچکدن ده 1056 ایلینده عراقدان ماورالنه ره قدر سرگیله نن گئیش ساحه ده بیر قیتلیق اورتایا چیخمیش؛ اوتون آراسیز دالینجا دا عربیستاندان بوخارایا قده ر یاییلان وبا نوخوشلوغو اوز وئرمیشدی. البته بو قیتلیق و خسته لیک، ایران و عراقدا کی اوغوز و تورکمنلری ده یا خالامیش؛ سلجوقلو عسکرلری، کوتله لر حالیندا اولموشدولر.

سلجوقلو بویلاری نظرینده ابراهیم تاختین قانونی واریشی ایدی. دئدیگیمیز کیمی، ابراهیم اینال، «اینانج بایقو» عونوانینی داشییان یوسف بن میکاییلین اوغلوئیدو. بؤنا گۆره ده او، اگر مووفق اولورسا اوزونو «سولطان» اعلان ائتمه یه نقشه چکیردی. ابراهیم اینالین عوصیانی، محمد توغرول بی، خوراسان سلجوقلولارینین عسکری دستگی سایه سینده چوخ چتین لیکله یاتیردا بیلیمیشدی. سلجوقلو ظفرلری، اوغوز و تورکمن اصیلزاده لرینین زنگین لشمه سیننی ساغلامیش؛ آنجا، آرتیق، عسکرله ساده جه کیچیک بیر قازانچ گتیرمیشدی. اوتلارین آینه گئچن غنیمت، عسکری - بوئی آریستوکراسی سینین اینه سالدیغی ثروتین یانیندا هئچ ساییلیردی. سلجوقلو فتحلری، ائله اوغوز و تورکمنلرین حیوانلاری اوچون احتیاج دؤیدوقلاری اوتلاقلارین بیر آزین قارشیلایا بیلیردی. بو ساواشلار، هر زامانکی کیمی عسکرلر اوچون راحت یولدان وارلیق صاحبی اولماقدان داها چوخ، داغیدیجی بیر وظیفه لیک ایدی. اوغوز و تورکمن

عسکری بیرلیکلری، اۆزون سفەرلر سیراسیندا چوخ چتینلیکلر چکیر، داها چوخ اۆلوم - ایتیملرہ معروض قالیر و هر جورہ سیخیتی یا دؤزوردولر. اۆرنه یین تورکمئلر، ساده جه هابور نہری ساحیلینده کوردلرله اوز وئرن ساواشدا نئچه مین ایتگی وئرمیشدیلر. آشاغی درجه لی عسکرلر جنگلر و ایچ ساواشلار سیراسیندا هم جانلارینی وئریر، هم ده وار - یوخلاریندان اولوردولار. بو اوزدن اوئلار، 1052 ایلینده توغغول بیین شیراز سفری اثناسیندا تئز تئز اوردودان قاجیردیلار.

اۆزون سفەرلرین مشقّتی، اۆزلیکلہ وئروشمالارین آراسیز سوردوگو زامانلاردا چکیلن آرزاق و یئم سیخیتی سی، موسلماً ساواشچیلار آراسیندا دئینمه و ریضایت سیزلیکلرہ نّدن اولوردو. باخین! بودور کی ابراهیم اینال، 1050 لرده مرکزی حوکومتدن قوپماق اوچون بو توپلو ریضایت سیزلیکدن فایدالانمیشدی. باخمایارق کی، گۆردوگوموز کیمی عوصیان یاتیردیلیمیش و ابراهیم اینال باشینی الدن وئرمیشدی، آما بو اولای سلجوقلو دؤولتی نین داها سونراکی تاریخینده اوردو سیستمی نین ده بیشمه سینده اؤنملی نتیجه لر دوغورموشدو. فتودالاشان یوخاری قات، نظم سیز اوغوز و تورکمن کؤنولولرینین ساغلام بیر عسکری دایاناغی اوّلا بیلمه یه جگینی تئز سئچمیشدی. یوردولن گئنیش فتح سیاسی و موطیع ائدیلمن دؤولتلر اوزرینده ساغلام حاکیمیت قورما احتیاجی، یئنی بیر اوردو سیستمی نین پلانلاماسی ضروری تینی اورتایا قویموش؛ بئله لیکله، قیسسا مودّت سونرا، بوّی - قبیله دوزه نینه دایالی سلجوقلو کؤنولولرینین یئرینی ایقطاع اراضیلری و مورتب آیلیق آلان فتودالارین داییمی اوردولاری دؤلدورموشدو.

11. جی یوز ایل اورتالارینداکی سلجوقلو فتحلری، اوغوز - تورکمئلر آراسیندا بیریریله هئچ توتمایان لایه لرین گؤج له نمه سینه یول آچمیشدیر. توپلو

كۆچلەر، بالاخره آتا ارکیل قبیله قوروملارینین آرادان گئتمه سینه زمینه یاراتمیش، اونون یئرینه بۆلگه سل اکونومیک ایلیشگیلر اوتۇرموشدور. فتح ساواشلاری، حاکیم طبقه نین، آرتیق توپلۇم اویهلری اوستونده کی سۇز گنچرلیگینی آرتیرمیشدی. سلجوقلارین فتح ائدیلن اۆلكه لری حاکیم طبقه اویهلری آراسیندا بۆلمه سی شکیلینده اعمال ائتدیکلری پای سیستمی، بو قوتۇدا آغیرلیقلی رول اوینامیشدیر. دیزه چۆكدورولن بۆلگه لر، چوخ واخت میراث پایی (مولک)، بعضاًده یۇنه تیم حاقلاری اولاراق پایلاشدیریلیدی. سلجوقلو ایمپیراتورلوغو، آله گتیردیگی توپراقلاری بو بیچیمده بۆلمه سیله، هر شیئی یۇنه تیمه باغلایان قزنه لی دؤولتیله تۇتوشدورماقلا یئنی بیر سیستم آرایا قویموشدو. بو سیستمین گۆزه وۇران اینکیشافی و بۆیۆك اۆلچوده ایقطاع توپراقلار تخصیصی، واسسال دؤولتلرله اولان ایلیشگیلری ده آیدین بیر یول سالدی. أما فئودال قوروملارین اینکیشافی، سوترالار آیریلیق دوشونجه لرینین دوغماسینا یول آچاجاق و ایمپیراتورلوغون ییخیلماسینی سورعته میندیره جک ایدی. بۆیۆك ویلایتلرین و بۆلگه لرین حاکیم خانیدان اویهلرینین ایداره سینه وئریمه سی، دوغو اۆلكه لرینده چئشیدلی سلجوقلو دؤولتلرینین اورتایا چیخماسینا یول آچمیشدیر. باخمایاراق کی، بو قیراق بۆلگه لرین یۇنه تیجی طایفالاری سلجوقلو ایمپیراتورلوغونون یۆکسه لمه دۇورونده سولطانی [رسمیته] تانیباردیلا، أما فئودال سپاراتیست گۆجلرین آرتماسینا گۆره سلجوقلو دؤولتی ضعیفله یینجه، اونلار دا آیریلما و عملاً باغیمیسیز حوکومدارلار اولما یولونا تپیلدیلر.

11. جی یوز ایل اورتالاریندا کی سلجوقلو فتحلریله ایلگیلی تاریخی بیلگیلر، اوغوز و تورکمنلرده کی فئوداللاشما سوره جی نین داها سوتراکی دورومو حاقیندا نظر وئریمه یه یول وئریر. اۆلكه آلما سفرلری، سلجوقلو آریستوکراتلارینین زنگین لشمه سینى و اکونومیک گوجونون چوخالماسینی

ساغلا دی و سوتوْجدا یوخاری قات اوْغوز و تورکمن آریستوکراتلاری، اطرافداکی یئرل فئوداللارلا یاخینلاشما یا و یاواش گله نکسل کؤچری یاشامیندان اوْزاقلاشما یا باشلادیلار. بو قیراقدakilارین دستگینه دایانان سلجوقلو بَی لری، 11-13. جو یوز ایللر آراسیندا بیر چوخ باغیمسیز و یا یاری باغیمسیز حاکیمیتلر اوْلوشدوردولار. بوْتلارین دوزه لتدیگی فئودال پرنسلیکلرده ایقطاع قورولوشو اؤنملی بیر یئر توتوردو. بوتون بوْتلار، اوْرتا چاغ دوْغو فئودال صیفی نین تپیک تمثیلچیلرینه تبدیل اوْلان اوْغوز و تورکمن لیدرلرینین سیاسی و ایقتیصادی گوجونون آرتماسینا یاردیم ائتمیشدی. سلجوقلولار تابع اوْلان اوْغوز و تورکمن بَی لری ایسه ساده جه اوْز قبيله داشلاری آراسینداکی اوْتلاق تقسیمینه ایشتیراک ائله یه بیلر دیلر. بئله لیکله، دوْغرو دان اوْره تیجی اوْلان کوتله، سلجوقلو اصیلزاده لرینه داها دا باغیملی اوْلور دولا ر و بوْتلار، زامان بوْیو عملاً وئرگی اوْده مکله موکلف تبعه دوْرومونا دوْشموشدولر.

ایقطاع قورولوشو

اوْغوز و تورکمن آریستوکراتلاری، سلجوقلو فتحلری سایه سینده چوخ بوْیوک زنگین لیکلرین و سهاملارین صاحیبی اوْلدولار. ناصیر خوسرو، سلجوقلو بَی لرینین «قودرت نوْخلالاری» نین هامی سینى اللرینه گئچیردیکلریندن بحث ائتمکده دیر. شاعیر باشقا میصر اعلاریندا ایسه، اوْتلارین «یوخسول آواره لر» دن بوْیوک ثروت صاحیبی «خانلار» ا دؤنوشدوکلرینه ایشارت ائدیر. نظری چکن بیر آیری خصوص، اوْغوز بوْیلارینین 11. جی یوز ایل سوْتلاریندا خوراسانین فارس دیللی خالقینی «تات» اوْلاراق آدلان دیرمالاریدیر.

بو آدلانديرما، تورک خاقانليغينداكى اسكى بير عنعنەيى مونەكىس ائدير. چونكو «تات» كلمەسىيلە، «يئرلشميش خراجگوزار توپلومو اويەلرى» قصد اولۇناردى.

11. جى يوز ايلده اوز وئرن بۇيوك اۆلكە قازانچىلى ساواشلار سوتۇجۇندا، حاكيم سلجوقلو آريستوكراسى «ايقطاع» و «مولك» آدى آلتيندا بوتون بۆلگە و ايالتلرى آلە گئچيردى. ايقطاع توپراقلارى، سلجوقلولارين ياخين فامئللرينين و وليعهد سولطانلارين بيرليكلرينده قۇللوق ائدن عسگرلرە دە داغيديليردى.

سرحدده مامور اولان تورک - اوغوز بيرليكلرى ايقطاع اولاراق چوخ سايدا قالا ايله اونلارين دؤوره سينده كى آكين توپراقلاريني و اوئاقلارى آلميشديلار. اوغوز و توركمن اشراфина، بير چوخ سينير بۆلگە سينده ميراث حاقى اولاراق توپراقلار تاختىصص ائديلميشدى.

سلجوقلو حاكميلرينين ساواشچيلار ايقطاع داغيتىمى، 11. جى يوز ايل اوڭرتالاريندا ياخين و اوڭرتا دۇغو اۆلكەلرينين فتحى سىراسيندا باشلاميشدى. اساساً بو ايش، بير بۆلگەيى اولدۇغو كيمى عسكەرلينه و حتى واسسال اميرلرە ايقطاع اولاراق وئرن توغۇرول بى زامانيندا باشلاميشدى. هم دە توغۇرول بى دۇنمينده ساواشچيلار باغيشلانان ايقطاعلار هله كوتلەسل بير خاراختئر قازانماميشدى. بو فئودال قۇرۇلۇشون داها سوتۇرالار ياقين لاشماسيندا آلپ آرسلان (1063-1072) و مليكشاهين (1092-1072) وزىرى، مومتاز دؤولت آدمى نىظام المولكون ايصلاحاتى اؤنملى رول اوينايميشدير. عمادالدين اصفهانى، نىظام المولكون 11. جى يوز ايلين ايکينجى يارى سيندا عسكەرلرين قۇدرتلىرينه گۆره گئنىش توپراقلار آلماسينا يول آچان ايصلاحاتى گئچچك لشدیگینی ذیكر ائدير. بۇنون اؤزلىگى، اسكى دن عسکرلرى اؤز خزینە سیندن گئچیندیرن دؤولتين، ايندى آيلىق يئرینه توپراق داغیتماسى

اولموشدور. «او [نظام المولک]، - ديهه يازير اصفهانی، - عسکرلره توپراق داغيداراق، اونلارا ايقطاعلار وئردی و (بو توپراقلاری اونلارين) گلير قايناغی ائله دی». بونونلا بيرليکده عمادالدين اصفهانی، اورونون ييغيشماسينا و خزانين بوشالماسينا يول آچان قيتليقلارين و سالقين نوحوشلوقلارين بو ايصلاحاتا يول آچديغيني قئيد ائدير. يازار، نظام المولکون ايقطاع سيز قالانلارا دا توپراق وئردیگيني بيلديرير دئمک اولار کی، بعضی يابانجي تاريخچيلرين ايديعاسی ترسينه «عسکری ايقطاع» مذکور رئفورمدان اؤنجه ده واریدی.

نظام المولکون رئفورمو، سلجوقلو دؤولتينده کند اوره تيمينده اؤنملی اينکيشافا يول آچميش؛ توپراقلارين ساواشچيلارا و جاسوسلارا ايقطاع اولاراق وئريلمه سی، اکين و صناعتدن گلن گليرين آرتماسينا نډن اولموشدور. حوکومت، توپراق وئردیگی کيمسه دن (بير آزدا توپراغيني گئنيش لتمه يه چاليشاراق) آليناجاق حاصيلين ميقدارينی آرتيرماقلا مشغول ایدی. او حالداکی داها اؤنجه، اياتلرين دؤولت يؤنه تيمي آلتيندا بيرلشديريلمه سی اؤز باشيناليغا، سوتوجوندا اؤلکه نين فلاکتده دوشمه سينه نډن اولموشدو.

آما عئینی حالدا مذکور فئودال قوروم، مرکزی يؤنه تيم اوچون پوتانسيتل بير تهليکه ایدی. اؤزليکله بؤيوک ايقطاع صاحيبلرينين اکونوميک گوجو چوخالديقجا، سئپاراتيست تمايوللری ده گوجله نیردی. نظام المولک، احتيمالاً ائله محض بؤنا گؤره عسکره ايقطاع پايلارکن و يا توپراقلاری ايجاره وئره رکن، عظمتلی اولچوده کی سلجوقلو توپراقلارينين آیری آیری بؤلگه لرینی ترجيح ائديردی. سعدالدين حسيینی يه گؤره، نظام المولک هر ساواشچی اوچون مين دينار دهيرينده ايقطاع آيرميشدی و بو ميقدارين ياريسي سمرقند، قالانی دا روم (آنادولو) گليرلريندن تأمين ائديليردی. عمادالدين بله دئير: نظام المولک هر دن

بو جور ائلهردى؛ عسكره راست گلهسینه (شانسى) ايللىك مين دينار آيلىق نظردە آلا ر و بۇنۇن [آيلىغين] يارى سىنى، روم (آنادولۇ) بۇلگه لرلرندن بىرىنىن وئردىگى وئرىگى يە و اۇبور يارى سىنى خوراسانىن اوڭ نوقطه سىندە (اوڭراق-دوشموش) بۇلگه يە حواله ائدردى». مليكشاھين ايستەدىگى لحظه دايىمأ قوئلۇغوندا اولان ساواشچىلارلرین سلجوقلو ايمپىراتورلۇغونون چئشىدلى بۇلگه لرلرندە اقطاعلارى اولدۇغونو يازان ظهيرالدين نيشابورى و باشقا اورتاچاغ يازارلارلرینن نقل ائتدىكلرى بىلگىلرى اولدوقچا جالب توڭوھدور.

11-13. جو يوز ايللردە، بۇيوك، اورتا و كىچىك اؤلچولردە بىر نچە نوع اقطاع واريدى. آن ياقين اولانى، قايناقلاردا «اقطاع حشم»، اولارق دئيىلن «عسكرى اقطاع» ايدى. سلجوقلو يۇنه تيمىندەكى اوغوزو توركمنلرین چوخونلۇغو بىر نوع اقطاع توپراقلارينا صاحب اولموشدولار. اقطاع آلان سلجوقلو كو موئانلارى، احتيماً بۇنلارى امرى آلتينداكى عسكرلرە پايلاشدىراردىلار. اينجه له نن دۇنمده، اقطاع حشمين مالىكييت، ديرليكدە و ميراث حاقى اولارق وئريلن بىر نچە نوعو واريدى. آنچاق ايلك ايكى اقطاع چئشىدينه گنلده بۇيوك اصيلزاده لر، اؤزلىكله سلجوقلو سولاله سىنين حاكيم اويە لرى صاحب ايدىلر. مو سىلماً ساواشچىلارا ايسه، ميراث حاقى اولان توپراقلارلرینن چوخ آز بىر مىقدارى يئتيشردى.

اقطاع توپراقلارى، هر شخصين عسكرى درجه سى، چئشىدلى اوستون مسؤلىتلرى و اصالتلرينه گۆره وئريلردى. اقطاع توپراقلارلرینن داغيتىمى، گنلده يۇنه تيمىن موقعيتى و توپراقلارلرین مادى قيمتىنى گۆسترەن اؤزل بىر فرمانلا گئچك لشردى. قوئۇلان قيمت، اقطاع اولارق وئريلن او و يا بو توپراغين وئرىملى ليگينه گۆره بللى اولۇناردى. 12. جى يوز ايله عاييد بلگه لردە اقطاع توپراقلارلرینن قيمتلرى 3000 - 2000 حودودينده تعين

اولۇتموشدور. البته بو مبلغه طبعى قىدالار، اۆزلىكله بوغدا شاميل اولوردو. 12. جى يوز ايل سلجوقلو فرمانلاريندا، عسكر و جاسوسلار «ايقطاع و بير مىقدار ارزاق» باغيشلانيلديغى سيخ سيخ بيلديريلير. بو باغلامدا، سانجارين گورگن حاكيملىرى حاقيندا اولدوقجا اؤنملى بيلگيلر ايحتيو ائدن بير فرمانى چوخ ايلگى چكيجيدير. سؤزوموز؛ ايقطاع و جيره سى (نان پاره) اولان و دايم قوللوموزدا اولان هر كس، اسكى ايقطاعلارينا صاحيب اولاراق قالسين و هئچ كيمسه اوتون ايقطاعيندا حاق آختارماسين. اونلاردان هر تك تكى ماليك اولدوغويلا مسعود (موتلو) اولسون؛ اونا باغيشلاديميز انعام و ايقطاع اوچون قوللوق و ايطاعتينى آرتيرسين. ترخيص ائديلن هر بير آر و ماورالنهر سفريندن سوترا آدى ثبت دفترلريندن چيخاريلان هر شخص، شخصى ديوانيميزين حشم دفترلينده قيد ائدلسين. هئچ كيمسه يه، فرمان و حاكيم بويورغو اولمادان نه بير باتمان بوغدا، نه ده بير تك قيزيل دينار وئريلسين. آنجاق بوتون اوردو (حشم) حوزورا گلديكلرينده، هر بيريسى ايقطاعين نعمتلىرىندن وئريلمه سى گرهن مىقدارى وئرسينلر.

سلجوقلو فرمانلاريندا يئر آلان بيلگيلر، «نان پاره» عيبارتييله عسكرى شخصلره قيدا ماده سى و پول وئريلديگيني گؤسترملكده دير. بوژاداكى «ايقطاع و بير مىقدار چؤرك» عيبارتينه، اورتا چاغ قايناقلاريندا قوللانيلان «ايقطاع و ارزاق» تعبيرى دوز گلير. ضيمناً، 12. جى يوز ايل بلگه لرينده «مواجيب» دئييلن و سلجوقلو اوردوسوندا داغيديلان بير آيلىقدان بحث ائديلير. بو جور بير آيلىق، عملاً عسكرى ايقطاعين مشروط بير شكللى ايدى. يعنى احتيمالا گوره ايقطاع اراضى سى عسكرى شخصين رانتى سايبيلاردى. سلجوقلو عسكرلىرى اوزاق ساواش سفرلرينه آپاريلديغيندا آيلىق اولاراق «چاووش پايى» و اونلارا وئريلن توپراقلارين حاصيلى حسابيندا آرزاق بدلى آليرديلار. بو پول، بعضاً گتديكلرى

بۇلگەنن خزىنە و يا بۇدجاسىندان قارشىلانىردى. نتيجه ده عارىضلر (عسكرى موفتيشلر) عسكرى بيرلىكلرين حركتينه يولداشلىق ائدهردىلر.

اميرلر و يا «مقطاعلار» اۈز اداملار يىلا تام تجهيزاتلى اولاراق ساواشا قاتىلماق مجبوريتىندە يىدلر. اقطاع توپراغى آلان ساواشچىلار يىن آدلارى، اۈزل «ديوان عرض» ثبت دفترينده قئيد ائدىلردى. ديگر عسكرلر ايسه، «سلطان-المعظم» يىن «شخصى» ديوان دفترلرينه يازىلاردى.

دۈوره سل عسكرى تفتيشلر دۈزه نله نردى. نىظامدان چىخانلار يىن و ياشلىلار يىن آدلارى سيلينر، بۇنا اۈيغون ثبت دفترلرينه يىنى دۈزه نله مه لره يىرلشديرىلردى. هر سببله دفتردن آدى دوشن عسكرلر تئز تئز مسأله يارادار، عوصيانا قالدخار و قارىشيقلىقلارلا مئيدان وئرهردىلر. اۈردۈ ثبت دفترلرينه وئريلن اقطاعلار و اونلاردان آلىناجاق عايدات يىن دا حسا يىنى گندهردىلر. بو دفترلره نىظامى اداملار يىن گئچينه جكلرى و آرزاق بدللرى (پول) ده قئيد اولۇناردى.

مۇقطاعلار، گئىل اولاراق اونلارلا وئريلن يىرلرده ياشايان روعا يادان، يعنى كندلى و صناعت اربا يىندان وئركى توپلاردىلار. 12. جى يۈز ايله عا يىد بلگه لرده، مۇقطاعلار يىن امرى آلتىندا اولانلاردان «عوارىض» و باشقا وئركىلرين آلينماسى بىلدىرىلير. بو نوع بلگه لرين بىرىنده، اقطاع صاحىلر يىندن «بللى ائدىلن مىقداردان چوخ وئركى آلامالارى و يىنى وئركى قويمامالارى» ايسته- نىلمىشدير. اقطاع صاحىلر يىنه بو جور ايخطارلار يىن وئرىلمه سى، اونلار يىن كندلى يى بلىنى سىندىراجاق اولچوده وئركى طلبى يۈكله دىكلر يىنى گۈستىر. بو آرادا سانجار يىن گۈرگن بۇلگه سى حا كيمينه گۈندردىگى فرمان اولدوقجا ايلگىنچ دير. «او (حا كيم)، قوللۇغوندا اولان هر كسه، - دئىلير فرماندا، - اقطاع سىندا اسكى رىوالا گۈره (اوران يىن يىرلىسى، او يىر مۇقطاعا وئرىلمه دن اۈنجه نجه و نه قدهر دۈولته اۈده دىگى كيمى) داوران سىن. اگر هر هانسى بىر

کیمسه، قارداشیمیز عزالدینین قراری و بیزیم فرمانیمیز اولمادان (اؤز اختیاراتینی) گئیش لثمه یه و سوء استعمال ائتمه یه اوز قوئسا، او (حاکیم و یا امیر) بونو گئری قایتارسین».

گوردوگوموز کیمی فئودال ایقطاع قورولوشو، 12 – 11 جی یوز ایللرده اولدوقجا یایقین ایدی. ایقطاع قورومونون آله گتیردیگی عومومی اینکیشاف، تواروٹ یولویلا مالیکیت قونئسوندا، باتی اوروپاداکی فئودالی سیستمینه یاخین بیر Beneficia مودئلینه گئچیش اؤزلیگی داشی بیر. بونا بنزر تشکوللره سلجوقلو اؤنجه سی دؤنمده ده راست گلیریک. آما بونلار، بللی باشلی عومومی اؤزلیکلره صاحب دئییلدیلر. 11. جی یوز ایل اورتالاریندا دا خلیفه لیگه تابع اولکهلرده – حقوقی جهتدن گئچرلی اولماسا بئله، – میراث ایقطاع سیستمی واریدی.

ایقطاعین داها سوئراکی دؤنملرده جوزیی اؤزل مالیکیت شکلینه دؤنوشمه سینه بوئیخی لرده، سلجوقلولاردا و خازمشاهلاردا شاهد اولوروق. 11. جی یوز ایله، اورنه یین سوریه ده کی تورکمن زنگی خانیدانی یؤنه تیمی سیراسیندا، ساده جه اشراف طبقه سینین یوخ، کی داخی عسکرلرین ده ایقطاع توپراقلاری وار و میراث اولاراق صاحب ده ییشدیریردی. سلجوقلو و خازمشاه سولطانلاری، گئتدیگجه یایقین لاشان بو اویقولامایا قارشى جیدى بیر موخالیفت گؤستمیردیلر. امیرلر، یواش یواش فقط توپراق اوزرینده یوخ، کی روغایا اوزرینده ده حاقق صاحبی اولموشدولار. اؤزلیکله گوجلورلی (امیرلرین)، خانیدان اوپه لری و شهر و ایالتلرین واسسال حاکیملری، گئیش اولچوده مصونیت حاققلارینا صاحب ایدیلر. سولطان سانجارین فرمانلاری، بویوک امیرلرین اونلارا وئریلن ایقطاعلاردا بوتون صلاحیتلره صاحب حاکیملر اولدوقلارینی گؤستریر. مازندران امیری اسفهد سراج الدین آدینا یازیلان فرماندا

بئله دئىيلير: «بۇيوروغوموزا اوڭغون اولاراق، ابدى تصوّف صاحبيى اولسون. بو ويلايتده (مازندراندا) اولان هر بير ناييب و گوڭماشتاميز عالى دؤولت بۇيوروغويلا سراج الدينه انعام انديلن ايقطاعى نم - نوم سؤز قبول ائله سين و بو ايقطاعدا حاق آختارماسين و اوڭا موداخيله يه قالخماسين». خارزمشاهلارين 12. جى يوز ايل سوڭويلا 13. جو يوز ايل باشلارينا عاييد فرمانلارى دا، ساده جه مالى آچيدان دئيل، عئنى زاماندا باغيمسيز يۇنه تيم حاقلاريندان دا يارارلانا بۇيوك موقطاعلارين گوجونون چوخالديغىنى گؤسترير.

12 - 11. جى يوز ايللرده فئودال ايقطاع قۇرومونون آله گتيرديگى اينكىشاف، اولدوقجا اؤنملى مىقدارداكى موقطاع صينفى نين، اؤزل ماليكييت واريثرينه دؤنوشمه لرينه يول آچميشدير. بو فئوداللار آراسيندا چوخ اوڭوز و توركمين آريستوكراتلارى دا واريدي. ايقطاع اراضى نين داغيتمى، سلجوقلو آتا اركيل - فئودال اشراف طبقه سينين استعمارى منفعتلرينى تامامييله تظمين ائديردي. بۇيوك ايقطاعلار آله گتيرن اوڭوز و توركمين اوست قاتى، ساده كؤچرى اوره تيمدن دئيل، اؤز توپراقلارينين اكينچى ليك و صناعتيندن ده گلير ساغلاييرديلار. بو دؤروم، هم سلجوقلو آريستوكراسى سينين زنگين لشمه سينه، هم ده ايقطصادى و سياسى گوجونون آرتماسينا سبب اولوردو.

13 - 11. جو يوز ايللرده اورتا آسيا اوڭوز و

توركمينلىرى

سلجوقلو فتحلىرى، اوغوز و تورکمنلرين بۇيوک بير بۇلومونون اۇن و کيچيک آسييا کۆچ ائتمه سینه يول آچدى. ياخين و اورتادوغو قافقاز اۇتەسى و آنادولويا اولۇئان کؤچلره باخمایاراق يئنە ده اوغوز و تورکمن بۇيلارينين بۇيوک بير قيسمى، اورتا آسيا حودودلارى ايچينده قالميشديلار. 11. جى يوز ايلين ايکينجى يارى سيندا اوغوز بۇيلارينين بعضى قورۇپلارى، ايندىكى باتى و گونئی قازاخستان سرحدلى ايچينده قىپچاقلارلا قاريشيق ياشايريديلار. ماحمود کاشغارلى نين خريطه سى، خزر دنيزينين گونئی دوغوسوندا اوغوز و قىپچاقلارين ياشاديقلارى يئرلىرى گۇستريز. خريطه ده، اوغوزلارين اوتۇردوغو بۇلگه لر آراسيندا «قاراجيق داغلارى» اولاراق آدلانديريلان قارتاو اتکلى ده گۇستريلىز. ماحمود کاشغارلى، سوتکنت، قاراجيق، سيغناق و قارناغى اوغوز شهرلى اولاراق آدلانديرير. «ديوان لغات التورک» ه گۇره اوغوزلار، هم ده مانقىشلاق دا اوتۇروردولار. قوزئى خزر يۇوره سى، سيردریا و آرال چئوره سى اوغوزلارى، چوخ دا بۇيوک اولماياراق، تۇپلو قورۇپلار حاليندا ياشايريديلار. بۇنلار بير زامانلار سيردریا ياقو دۇولتينه تابع اولان کۇچرى و يارى کۇچرى اوغوزلارين قالىتيلاريديلار. ها بئله اونلار، خوراسان سلجوقلو سولطانلارينا، دشت قىپچاغين پۇلووئس و ماوراالنهرين قاراخانلى يۇنه تيجيلرينه باغليديلار. 11. جى يوز ايلين 60.لى ايللرينده سيردریا اوغوزلارينين اۇنملى بير قيسمى، احتيمالاً سلجوقلورابويون آيميشدى. 1065 يلى حودودينده سولطان آلپ آرسلان، جند و شابرانا سفر دوزه نله ديگينده اونلار ديرنمه دن بويون آيميشديلر. ابن الاثيره گۇره، «او (آلپ آرسلان)، نهر اوزرينده يو لا دوشدو گونده اوتو جند مليگى قارشيلاياراق ايطةيتينى بيلديردى و بۇيوک هديه لر تقدیم ائتدى. آلپ آرسلان اوتون هئچ بير صلاحيتينه آل قويمادى، حتى اوتون ايقتيداريني

تحکیم ائدهرک، سایقی و هیئت گؤستردی. داها سوئرا اورادان چیخاراق گورگنجه گلدی و اورادان دا مروه دؤندو.»

سولطان آلپ آرسلان، جنیدین فتحیندن اول خارزم جیوارینداکی یاری-چولومسو مانقیشلاغا بیر سفر دوزه نله دی. 1065. ده ایسه سلجوقلو اوردوسو گورگنجدن قیفشات و جازییه قارشى هوجوما گئچدی. مانقیشلاق قلا سیندا آلپ آرسلان طرفیندن چنبره یه سالینان قیفشات، تسلیم اولماق و ایطاعت عرض ائتمک مجبوریتینده یدی. انله کی بللی اولور آلپ آرسلان، سوئرالار جازییه یوگورموش و اونون اوتوزمین باشلیق اوردوسونو شیکست وئرمیشدیر

سلجوقلو اوردوسو، 1065 قیشیندا بو دفعه خارزمین جند یونونده یولا چیخدی. جند حاکیمی باریش آماجیلا آناسینی سولطانین یانینا یوللادی. سفیر، یاخشى آنلار، بولغار قوئدوز دریلری، تاتار قولاملاری و آیری آیری چئشیدلی هدیه لر آلپ آرسلانا تقدیم ائتدی. سولطان، جند حاکیمینی تبعه سی اولاراق قبول ائتدی کدن سوئرا هم ده حاکیمیتی آلتینداکی توپراقلارین یونه تمه سینه ده انله اوتو قوئدو. سولطان آلپ آرسلان، جندی ایطاعت آلتینا آلدیقدا سوئرا سابران اوستونه یورویه رک بؤلگه یی اؤزونه باغلادی. داها سوئرا اورگنجه گئری دؤن سولطان، آرسلان آرقونو خوراسان حاکیمی منصوب ائتدی.

1065 ایلی سفریندن سوئرا سیردریانین آشاغی و اورتا آخیملاریندا یاشایان بعضی اوغوز و تورکمن بوئلاری، خوراسان سلجوقلولارینین حاکیمیتینه گیردیلر. ماورالنهرده اوتوران اوغوز و تورکمنلر ایسه قاراخانلی و خارزمشاهلارا باغلی قالدیلار. 12. جی یوز ایلده بیر تورکمن قوروپو بایکنت شهرى یاخینلاریندا اوتئورور؛ اوغوزلارین بیر بؤلومو ایسه سمرقند قاراخانلی حاکیملری اوردوسوندا قوللوق ائدیردی. ایکی قوروپا آیریلان بو اوغوزلارین بیرینه اوچ اوخ، اؤبورونه ایسه بوژاوخ دئییلیردی. ماورالنهر اوغوز بوئلاری،

اوتلاق آزیقلارینی دولدورماق اوچون خارزم سینیرلارینا کۆچ ائدهردیلر. آتسیز، اوغوز باشبوغو* توتی بگه یازدیغی مکتوبدا بو جور دئییر: «تانری نین قوروماسینا سیغینمیش هر هانسی بیر قبیلە و خوراسان ایلە ماورالنهرده کی قوزلارین دوزەلتدیگی باشقا بیرلیکلر، هر واخت دارا دوشسەر، بو طرفین یاردیم و ایضطیراری دستگیندن آرخایین اولاراق خارزم بؤلگه سینه گلسنلر.»

12. جی یوز ایل سیردریا تورکمنلرینین کۆچ حرکتلری

12. جی یوز ایلده سیردریانین اورتا آخیمی بوینجا و قاراتاو داغی اتکلرینده اوتوران اوغوز و تورکمن بویلا رینی بویوک بیر کۆچ جوشقوسو اوزونه آلمیشدی. «مشایخ التورک» ده نصرالدین مارقینانی نین نقل ائتدیگینه گۆره، احمد یسوی زامانیندا ایکی تورکمن بویو [آقمان و قارامان] تورکیستاندا اوتوروردو. مارقینانی، آقمان و قارامانلارین خواجه احمدین اوغلونو اولدوردوکلری اوچون بو «موبارک» شیخ طرفیندن قارقیش اولوندوقلارینی قئید ائدیر. بو اولایدان سوترا تورکمنلر تورکیستانی بوراخیب قوشو اولکهلره گئتمیش ایمیشلر.

قارمان و آقمانلارلا ایلگیلی افسانهلرین فرقلی وئرسیونلاری، هله ده تورکمنلر آراسیندا یاقین بیربیچیمده آنلادیلار. تورکمن درویشلرینین ریوایتلرینده بئله دئییلیر: «بیر زامانلار تورکیستاندا آقمان و قارامان آدیندا ایکی قارداش واریدی. بو قارداشلار، احمد یسوییه وئرگی اؤدهن آبدال بویونا منسوب

ايدىلر. آقمان و قارامان خالقىنى بو مۇمىنن باسقى سىندان قۇرتارماق ايستەدىلر. خواجه احمدىن مسجدىندە بىر اينك كسىب ائله اوڭدا بوڭراخاراق اوڭا اوغۇرۇلوق بۇھتانى آتمىشىدىلار. احمد يَسَوى، قارداشلار هيرسلەنەرک اونلار قارقىش ائله مىش؛ آقمان و قارامان ايتە تېدىل اولموش و آقربالارىنى يئمه يە باشلامىشىدىلار. آبداللار نجات يوڭلو آختاراراق مانقىشلاق يارىم آداسىنا قاچمىشىدىلار.»

بوڭا بنزر افسانەلر، گوڭنى قازاخىستان بۇلگەلرى ساكىنلرى آراسىندا مووجوددور. يئرلى توركىمنلرين آنلاتىدىقلارينا گوڭره آقمانلار و قارامانلار، احمد يَسَوى زامانىدا سىردىريانىن اوڭرتا آخىملاريندا ياشايدىلار. توركىستان شەرى ياخينلارينداكى چاى تپە و كول تپە يە يئرلشمىشىدىلر. آقمانلارين گوڭنوموزده آتاباى قصبەسى ياخينلارينداكى شاش-توبەدە ياشايان تورونلارينين سااوراندان گلدىكلرى گوڭمان اندىلير. يئرلى آق ساققاللار، خوڭجا قارامانلارين احمدلە آرالارينداكى عداوت سببىلە توركىستانى اؤتوروب گئىدىكلرىنى دئيرلر. دوشمان ليغىن ندنى ايسە، بو اوولياء شخصىن آقمان و قارامانلارين توپراقلارىنا سو وئرمە يى ردّ ائتمەسى ايمىش. خواجه احمد، وۇردوقلارى تۇھمتە گوڭره اوڭلارى لعنتلىمىش و اوڭلاردا آدام يىيەن كۇپكلرە دۇنوشموش ايمىشلر. بئله ليكلە قارامان و آقمانلار توپراقلارىنى بوڭراخاراق توركىستاندان قاچماغا مجبور قالمىش ايمىشلار.

بعضى نوڭرآتا توركىمنلرينين، اوڭلارين آقمان و قارامانلارين تورونلارى اولدۇغو قوتۇسۇندا رىوايتلر واردير. اسكى دۇنملردە آقمان و قارامان توركىمنلرى، توركىستان شەرى يۇورەسىندە كۇچرى شكىلندە ياشامىشلار.

رىوايتە گوڭره، بىر دفعە احمد يَسَوى نين سوروسۇندىن بىر آت ايتىمىش ايمىش. آتى، توركىمنلر اوغۇرلادىغىنى ظن ائتمىش ايمىشلر. بوڭا گوڭره آقمان و قارامانلار،

آتى، بو مۇمىن آدامىن طۇولەسىنە سالاراق اونا اوغرۇلۇق بۇھتانى ياخمىش
 ايمىشلار. خواجه دە، تورکمنلرين توركىستاندان قوۋۇلماسىنى امرائەلەمىش ايمىش.
 آقمان و قارامان بۇيلارى، قىزىل قوۋم صحراسىنى گىچەرک نۇرآتا داغى اتکلرينە
 يئرلشمىش ايمىشلر. بو افسانەنىن بير آيرى آنلا تيمىندا آقمان و قارامانلارين
 تکه تورکمن بۇيلاريندان اولدۇغو اورتايا قويۇلور. اونلار، توركىستاندا اوتوران
 تورکمن بۇيلاريندان وئرگى آلارمىشلار. آقمان و قارامان، احمد يَسَوى دە
 وئرگى وئرمە يە مجبور ائتمە يە قرار وئرمىش ايمىشلر. سوترا بير آت كسيب
 گۇدەسىنى «ولى» خوجانىن مسجيدىنە قويۇش اوموشلار. احمد يَسَوى
 اونلارى اۋز خالقينا يۈگۈرن قۇدوز ايتە دۇنۇش دورموش ايمىش. بئەلىكلە ايتلر
 دالالرينجا دوشموش تورکمنلر توركىستان سرحدلريندن ائشىگە باسمىش -
 ايمىشلار.

اينجەلەنن تاريخى ريويت و افسانەلر دە، قاراتاو داغى اتکلرى و سىردريانىن
 اورتا آخيملاريندان نۇراتا داغلارينا، مانقىشلاق بۇلگەسى و خوراسانا بۇيۈك
 تورکمن كۇچلريندن بحث ائدىلمكە دىر. بو تورکمن بۇيلارى آراسىندا آقمان،
 قارامان، تکه چوۋدۇر و يۇمۇتلارين آدلارى گلير. خالق افسانەلرى، بو اوڭلايلارى
 احمد يَسَوى دۇورانينا باغلايىرلار. بو موسلمان شىخىن ياشامى نين ايلک
 دۇنملرى قابىل بحث دىر. بۇرادا محض بير حقيقت، اونون 12. جى يۈز ايلين
 ايکينجى يارى سىندا اۇلموش اولدۇغودور. احتيمالا گۇرە تورکمن بۇيلارينين
 توركىستاندان كۇچ ائتمەلرى دە بللى اولۇنغان يۈز ايلين اورتاسىندا
 گىرچك لشمىش دىر.

مطرح اولۇنغان ريويتلر دە، سىردريا بۇلگەسىندىن قاچان تورکمنلرى تعقيب
 ائدن ايتلردن سۇز اولۇنور. اورتا چاغ تورک - موغول اولۇسلاريندا كۇپك
 توتۇمى چوخ ياقىن ايدى. ايتە، 12. جى يۈز ايلدە بۇيۈك قارا - قىتاي

دۆلەتنى قۇرغان كىدانلاردا سايقى گۇستىرەدىلەر. 1137 يىلىدە قاراقتاي ھۆكۈمدارى خوجىدە قاراخانلى ھۆكۈمدارى مەھمۇدخاننىڭ ئوردۇسىغا بىر غەلبە تەمىل ئاتىشىدى. ئاران بىش يىل كىچىككىن سۇتتا ئۇلار كاتتۇن ساۋاشىدا سۇلتان سانجىرىن ئوردۇسىغا بۇيۇك بىر يىتلىگىيە ئۇغراتىدۇ. ئاخىرلا گۇرە، قاراقتاي ھەملەلىرى، تۈركمەنلەرنى تۈركىستانى تۈرك ئىتەمەلىرىگە ئۆتۈشۈرۈپ. 14. جۇيۇز يىلى يازلارلىرىدا زىكۇب شىرازىنى يازدىقلاردا دا بۇ نەزىرى دىستەلەيىر. شىرازى، 1155 يىلى ئۇلارلىرىنى ئانلادىكىن، قىچاق بۇلگەلىرىدىن «تۈركمەن دالغالىرىنى خوراسان ۋە فارسا ئۆكۈلدۈكلەرنى يازىر.

خوراسان، گورگن ۋە دىھىستان تۈركمەنلىرى

11-12 جۇيۇز يىللەردە سەلجۇقلۇ ھاكىمىيىتىدەكى تۈركمەنلەرنى ئۇنمىلى بىر كۈتەلسى خوراسان، گورگن ۋە دىھىستان سىنىرىدا ياشايدۇ. تۈركمەن بۇلارلى خاوران، مەرو ۋە باشقا بۇلگەلەردە دە ئوتتۇرماقدايدۇلار. سۇلتان سانجىرىن (1153-1118) فرمانلىرىدا تۈركمەنلەرنى گورگن، شەرىستان، دىھىستان ۋە بۇرالىرا ياخىن يان - يۈرە بۇلگەلەردە مەسكۇن ئۆلدۈقلەرى بىلدۈرىلەر. بۇ بۇلگەلەردە دىھىستان بۇلگەسىندە ۋە مانقىشلاق بۇزقىرلىرىدا ئوتتۇران «بۇت پەست»لەردە دە بىش ئىدىلەر. فرمانلاردا گورگن نايىب ۋە ھاكىملىرىگە ئۇلارلا سۈرەكلى ۋە قارالى بىر بىچىمدە ساۋاش ئاپاردىقلارلى امر ئىدىلەر. بىلگەلەردە، خوراسان، عراق ۋە مازندران ئوردۇلارلىنى كۇماندانلارلىلا بىرلىكدە بۇ نايىبىن يانىدا تۇپلانمالارلى امر ئىدىلەر. بىر بۇيۇرۇقدا ايسە، ئۇلارلىن قىيىدسىز - شەرتسىز (نەم - نۇم ئىتەمدەن) گورگن ھاكىمىنىن امرىگە بۇيۇن

ایمەلرینە فرمان وئریلیر. نه یازیق کی، فرمانا تاریخ وئورولمادیغی کیمی، دئهیستاندا یاشایان و خوراسانین باتی سرحدلرینی سورە کلی تەهید ائدن بو کافیرلرین کیملیکلری آچیقلا نمامیشدیر. چوخ احتیمالا گۆره بۇنلار، سیاسی جەتدن قیپچاقلار باغلی اولان بوزقیر قبیله لریدیلر. مذکور امرنامەلردن بللی اولدوغو قدر، سلجوقلور اولنلار قارشى بۇیوک بیر اوردو یوللادیلار و گۆندەریلن بو اوردونون آنا گوجونو، بالخان و مانقیشلاق یۇنوندن خوراسانا اولۇنا بیلەجک حملە یە قارشى امتیت شریدى و بیر قالخان دۇرومۇندا اولان گورگن و دئهیستانا یئرلشدیریلیمیش تورکمنلر اولۇشدوروردو. نظری جلب ائدن بیر آیری خصوص ایسه، سولطان سانجارا عایید اولان سوتراکی فرمانلاردا سالیرلارین و مانقیشلاق امیرلرینین گورگن و دئهیستان شیهنەسینە تابع اولمالارینین تقاضاسیدیر. سلجوقلور، البتە چوخ آلشەملردن سوترا مانقیشلاق بۇلگەسیندە اوتوران «بوت پرست» لری اۇزلرینە تابع ائتمیشدیلر.

تدقیق ائدیلن بلگەلردە، خوراسان و سرحد بۇلگەلردە کۆچری و یاری کۆچری تورک قوملاری حاقیندا ایلگینچ بیلگیلر نقل اولۇنور. امیر تاج الدین یین مازندران، گورگن، دئهیستان، استرآباد، بسطام و جۇلفادگان بۇلگەلرینە نایب منصوب ائتمەسییلە ایلگیلی اولاراق وئریلن فرماندا، تورک ساواشچیلاردان و روغایادان سۇز ائدیلیلر. فرماندا بوجور دئییلیر: «بو بۇلگەلردە یاشایان بوتون اصیل و سادە عسکرلر و تبعەلر (سپاهلار و روغایا) - تورکلر و تاجیکلر - بو فرمان عالی نین بۇیوروغونا اویسونلار.» ظاهیراً داها اولکی دؤورە یە عایید بیر باشقا بلگەدە، «امیر اینان بیلگە سوؤا بی» یین مازندران بۇلگەسینە نایب قویۇلدوغویلا ایلگیلی اولاراق، اۇنا و ناییبینە «گورگن و اطرافینداکی تورک و تاجیکلرین - شهر و چؤل ساکینلرینین ۷ ایدارەسینین دە وئریلمەسی بیلدیریلیر.

فرمان، مازندرانين مؤحترم و سايقىلى اعيان و دين آداملاريندان هامى سينا امير و ريسلرينه ايطاعت مجبوريتى يوكلهيپر؛ ضيمناً گورگن و اطراف كندلرده ياشايان توم روعايانين اۇنجهكى ايشلرينه داوام انديب. اينانچ بيلگه نين امرلرينه بوئون ايمه لريني امر انديردى.

امير تاج الدين آدينا دوزه نله نين فرماندا، گورگن و قوشو بلكه لرده كى يئرلشميش و كۇچرى اهالى حاقيندا اۇنملى تفصيللر وئريلير. «چؤل و شهر خالقلا ريندان، يئرلشميش و كۇچرى اولان روعايا صينيفلارى، - دئييلير فرماندا، - خراج، عۇشر* و اوتلاق وئركى سيبه ديگر وئركيلرينى واختيندا ديوانا اۇده سينلر». فرمان، تاج الدينه باغلى مامورلارين مازندران، گورگن، دئهيستان، آستاراباد (استرآباد)، بسطام و جوئفادگان خالقيندان آلينان وئركيلرده اۇزباشينالىق چيخارماليا امر اندير. فرماندا هم ده، آدى گنچن بۇلگه لر نين نايبى نين «تبعه نين يۇردلاريني، توپراقلاريني، دۇرت آياقلىلارين (چاهار پاى) و كيچيك باش حئيوانلاريني» قورۇماسى و قانونى خراجين اۇز كوتترو لولوندا اولماسى اوچون ايسته ديگى بيريني صاحب خراج تعيين ائتمه سى امر انديليلر.

بو بيلگيلر، گورگن، دئهيستان، بسطام و استرآبادين كۇچرى و يارى كۇچرى تورك توپولولوفلار ينين دۇرومونا ايشيق تۇتور. 12. جى يوز ايله عاييد بو سلجوقلو بلگه لر ينده، چوخ احتيمالا گۇره، بۇرادا گلن «توركلر» كلمه سيبه توركمنلر منظور اولۇنور. نجه كى، اينجه له نين بعضى فرمانلار، مطرح اولۇنان بۇلگه لرده دۇغرودان توركمنلرين ياشا ديغي ن ايشارت ائتمكده دير. بو توركمنلر، كۇچرى و يارى كۇچرى ياشا ديقلارى اوچون، «چؤل اينسانلارى» و «بۇزقير ساكينلرى» كيمى تعبىرلرله آدلارى گنچيردى. گنل اولاراق حئيوانچى ليقلا مشغول اولان توركمن بويلارى، سلجوقلو نايبيلرينه قوللانديقلارى مرتعلر اوچون اۇزل «اوتلاق وئركيسى» اۇده بيرديلر.

11-12. جى يۈز ايللردە خوراسان و گورگن دە كۆچرى توركمنلرە بىرلىكدە، احتمالاً يئرلشميش توركمن قورۇپلارى دا واريدى. اينانچ بيلگە سوۋا بى آدينا دوزەنلەنن فرماندا يئرلشميش وضعيتىندە اولان تورك و تاجيك كۆكەنلى «چۇل خالقى» يندان سۆز ائديلىر. بئله سانيرام كى، چئشيدلى شكيللردە تعبير ائديلمەسى مومكون اولدۇغونندان، بو متن دە قطعى داياناقلار چىخارماق اوچون يئرلى دئيلىدىر. آنجاق، 12. جى يۈز ايل قايناقلاريندا، يئرلشميش نظمىندە ياشايان توركلر حاقيندا دۇغرودان بيلگيلر موموجوددور. ابن فندوقون اثريندە، 12. جى يۈز ايلدە خوراسانين شهر و كندلريندە توركلرين ياشادىغى بيلدىريلير. توركلر عموماً نيشابور و بئيهق بۇلگەسىندە مسكون ايديلر. اونلار آراسيندا كندخودالارى «زعيم» لردە واريدى. بو دۇرومدا، 12. جى يۈز ايلدە خوراسانين سينير بۇلگەلريندە بعضى تورك بويلارينين يئرلشميش ياشامى منيمسەديكلرينى قبول ائتمك مومكوندور. آنجاق بوئلار، كۆچرى و يارى كۆچرى توركمنلرە نيسبت كيچيك اكينچى قورۇپلاريندان عيبارت ايدى.

توركمنلرين خوراسان و سينير بۇلگەلردەكى يئرلشمە سورەجى، اونلارين داها سونراكى سۇسيال قوتۇمو و فئودال ايقطاع سيستمى ايله ياخيندان ايليشگىلى دير. دئديگيمىز كيمى، توركمن ساواشچيلارى ايقطاع اولاراق توپراق ساحەلى آله سالميشديلار و يا عسكرى ثبت دفتترلردە اۋز آدلارينا يازيلان كند و شهرلردن رانت صاحيبى ايديلر. اۋزلىكلە بۇيوك ايقطاع توپراقلارى، سلجوقلو بويلارينين اشراف قاتى آراسيندا پايلاشيلميشدى. موقطاعلار، موداويم اۋزون ساواش سفرلرينە قاتيلمادىقلارى اوچون، احتمالاً گئتديكجە اونلارا وئريلن توپراقلارا يئرلشمەيە و كۆك لشمەيە باشلاميشلاردير. آنجاق، اونلارا باغيشلانان توپراقلارى ميراث اولاراق اۋزوندن سونراكىنا وئره بيلن اميرلىرى اۋنجه ليكلە بو قورۇپا يئر وئرمك گرەكير.

شیخنه

12. جی یوز ایلده خوراسان، گورگن و دئهیستان تورکمن بویلاری اؤز رییسلىرى طرفیندن بیر ایداره اولۇنار، اولارین باشیندا ایسه سلجوقلو حاکیمی طرفیندن «شیخنه» تعیین اندیلردی. اؤزگه تاریخچی لیکده (غیر روس) شیخنه نین ساخلوۇ باشچی سی و یا عسکری والی اولدوۇغو شکلینده یاقین بیر نظر واردیر. ک. کاهئن، ایلک دؤنم مقاله لرینین بیرینده، شیخنه نین عسکری والی اولدوۇغونو یازیر. ک. کاهئن و و. مینورسکی نین بیرلیکده دوزنه لیکلىرى بیر چالیشمادا، 12. جی یوز ایلده عسکری شیخنه لرین اولدوۇغو بیلدیریلیر. J. Sauvaget «شیخنه» یی «آن یوخاری روتبه لى ساخلوۇ کو موتانی و شهر والی سی» آنلامیندا دوشونموشدور. آنجاق، شیخنه نین بو جور بیر آنلامی اولدوۇغو اولدوقجا شوبهه لی دیر.

شیخنه، 12. جی یوز ایل سلجوقلار دؤورونده، دوزنه و آسایش مسئولیدو. شیخنه لر، 11. جی یوز ایلده قزنه لیلرده ده بنزر بیر مسئولیت داشیمیشدیلا. ابوالفضل بیهقی، سولطان مسعود غزنوی نین امیر حسن سلیمان ی رئیه شیخنه اولاراق منصوب ائدیگینی خبر وئیر. ضیمناً بیهقی، شیخنه نین مسعوددان 500 مئقال آغیرلیغیندا بیر قیزیل قئیش آلدیغیندان دا سوز اندیر. تاریخ مسعودی ده آچیقلا ندیغینا گؤره، شیخنه نین امری آلتیندا بیر عسکری بیرلیک واریدی. قزنه حاکیملىرى «تهلیکه سیزلیگی ساغلاماق» اوچون هر طرفه اؤزل شیخنه لر قویموشدولار. آنلاشیلان، سولطان مسعود دؤورونده، شیخنه لرین بیر نوع «کومیسئرلیک (کلانتریک)» ایشلملىرى واریدی. ابن فندق دا قونۇیا ایشارت ائده رک، یاشلى بیر قادینین سولطان مسعودا اوتون شیخنه سینده ن

شیکایت ائئدیگینی، شیخنەنین قوشۇسویلا دئیینیپ سۆزلىشىدىگى اوچون اوچ دینار جزایا محکوم اولۇندوغونو یازیر.

شیخنەلیک قورۇمو، سلجوقلو دۇولتیندە دە یایقین بیر بیجیمدە فعالیت گۇسترمیشدیر. 11-12. جى يوز ایلردە خانیدانا باغلى اۆلکەنین چوخ یئرلریندە شیخنە واریدی. سلجوقلolar، شهرلەر، بۆلگه‌لرە و توم ایالتلرە شیخنەلر قوشۇمۇشdولار. سلجوقلو شیخنەلری، نصب اولۇندوغو بۆلگه‌لردە نظم و گووه‌نلیکدن سورۇملويدولار. بو دۇرۇمو، بلگه‌لردن ساوایی، اورتا چاغ قایناقлары دا دستکله‌ییرلر. نیظامی‌نین اثرلرینی بیریندە، شیخنەدن سانجارا شیکایت آپاران بیر یاشلى قادیندان سۆز ائدییر. آنلادیغینا گۇره کئفلى شیخنە قاقاق قاتیلی آختارماق اوچون اوتون (قادینن) داخماسینا گیرمیش و هر طرفى دوزگون آختاردیغینا باخمایارق، قاتیلی تاپا بیلمه‌یینجه قادینی شقاوتله دۇوموشدو.

12. جى يوز ایلدە، ایقطاع اراضی‌لریندە دە شیخنە تعین ائدیلىگینی قئید ائتمک گرەکیر. احتمالا گۇره بو ایش، سلجوقلو دۇولتی‌نین قورۇلوشوندان اۇنجه دە واریدی. بو آنلامدا، نیظامی عروضی سمرقندی‌نین احمد بن عبدالله - خوجستانی حاققیندا آنلاتدیقلاری چوخ ایلگینچ‌دیر. «بیر دفعه، - دییه آنلادییر سمرقندی، - خوجستانیدن اۆلجه بیر ائششک چوبانی ایکن (خوار بندە) سوترا بیر نجه بیر امیر اولدۇغو سورۇشولموش ایمیش. خوجستانی، بیر زامانلار باغداددا بیله‌سینه چوخ تأثیر ائدن بیر شعر اوخۇندوغونو؛ اوندان سوترا وطنینی ترک ائدەرک یعقوب‌بن دئیس و امر بن لئیین قارداشی علی بن لئیشه یولداش اولدۇغونو؛ او ائنادا صفاریلر سیلسیله‌سی آز اۇنجه تأسیس اولدۇغوندان، بیر مودت سوترا علی بن لئیین اونا «خوراساندا بیر ایقطاعین شیخنەسى اولماسینی» امر ائدیگینی آنلاتمیش ایمیش. بۇندان سوترا خوجستانی، یانینداکی 20

نفردن ساوايى 100 آتلى دا توپلاميش ايميش. على بن لئىثين اقطاع اراضيلرى كروهري و نيشابورون خافى (خواف) ايميش. خوجستانى، كروهري يه گليب شيخنه تعيين ائيدليديكى فرمانى گؤسترميش ايميش. اما هریده كيلر اوئا ايطاعت ائتمه ميش و اون آتلى بيرليگى اولان بير شيخنه يه احتياج اولدوغونو بيلديرميش ايميشلر. «نظامى عروضى سمرقندى، خوجستانى نين قيسسا سوره سونرا صفاريله قارشى چيخديغىنى، خوافى تاراج ائديب نيشابورو ايشغال ائديگىنى و خوراسان اميرى اولدوغونو بيلديرير.

سلجوقلار دؤورونده شيخنه ليک اونملى بير روتبه يدى و عملاً موجود بير مال كيمي آتادان اوغولا ميراث اولاراق قالاردى. سانجارين فرمانلاريندا عئىنى مقامى گؤسترن «شوغل ميراث» دئيمينه ده راست گليرىك. عمادالدوله و الدين ين بلخ ناييى و شيخنه سى اولاراق تعيين ائيدلمه سييله ايلگىلى فرمان ايسه، بو خصوصدا آن ايلگىنچ اولانى دير. فرمان، آن اول اونون بويوك باباسينا و آتاسينا وئريلميش اولان بو ايشى اوئا وئريلديگىنى تايد ائدير. عمادالدوله نين نصب سيراسيندا سولطانان اوئل نيشانلار و ده يرلى هديه لر آلماسى ايسه داها دا جاليب دير. سولطانين يوللاديغى هديه لر آراسيندا پالتار، آت، قيمتلى داشلارلا سوسله نميش بير اوزوك، قالخان، قيلينچ قئيشى و طبل (طبل)، بايراق، چادير و «واسسال حاكميره، پهليوانلار و سپه سالارلار خاص بللى نيشانلارين هاميسى» واريدي. فرماندا اونجه عمادالدوله نين بوتون صلاحيتلى گليىر، آردىنجا دا شيخنه اولاراق يئرینه يئتمه لرلى گره كن وظيفه لر آچيقلاير. فرماندا هم ده عمادالدوله نين شيخنه ليک ايشلرينى يئنه ليدب دولاندير اجاق يارديمچى لار (ناييبلر) منصوب ائتمه سى ده اؤنه رى وئريلير. بو ناييبلر، گوناھكارلارى و ياسالارى ايخلال ائده نلرى جزالانديرما و جزايى اجرا ائتمك،

تاراج و عوصيان حرکتلرينه آل وورانلاری موحاکیمه، مؤمین و بیلیم، عیرفان صاحیبی اولان کیمسهلری قورۇماقلا مسؤل ایدیلر. بۇنلار هم ده، بلخ و کندلرینده یاشایان اهالینی آنایولداکی اشقیالارا (یول کسنلره) قارشى قورۇماغادا موتعھید ایدیلر. نایبیلر، گوناھکارلاری جزالاندیرارکن ایمام جماعتلر، موفتیلر و اهل شریعتله دانیشماق، قونۇیلا ایلگیلی فتوا آلماق و شریعت تمللرینه گۆره ایجراى حۇکم ایثله مکله موکلف ایدیلر. فرماندا شیخه نایبیلرینین یول و نهیر گنچیتلرینین امنیتینى ساغلامالاری، «موسلمان و غیر موسلمان موسافیرلرین» تهلیکه سیزلیکده گنچیشلرینی تأمین ائتمه لری اؤزللیکه بیلدیریلیدی. امنیت ایشلرینه گۆره بۇلگه یۆنه تیمی نین امرینه وئریلن عسکری بیرلیکلر مسؤل ایدیلر. فرماندا، بۇندان باشقا شیخه دیوانیندا قوللوق ائدن نایبیلرین «موضیر و فاسید آدمالاری» شهردن اۇزاقلاشدیرماق کیمی حاقلارینین اولدوغو دا اچیقلا نیر. نایبیلر، یوللاردا غارتگرلر و یول کسنلری ایالت والی سینین مونشی سینه (دیوان-ایالته) راپور وئرمک مجبوریتینده ییدیلر.

12. جى يوز ایل سلجوقلو بلگه لرینده کی باشقا بیلگیلرده، شیخه قورومونون موجودیتی قونۇسوندا یئترلی اؤلچوده آیدینلیقلار ساغلاماقدادیر. بۇنلاردان بیلیندیگی قدره، شیخه نین آنا وظیفه سی، تهلیکه سیزلیگی ساغلاماق و دؤولتین گووه نلیگینی تأمین ائتمک ایدی. شیخه نین اؤز ایداری دیوانی و بیر قورۇپ مامور پئرسونلی واریدی. شیخه و اوئا باغلی نایبیلری، یاسالاردا باش وئرمه ینلری جزالاندیرار، گوناھکارلارین حئسابلارینی آلرینه وئره دیلر. اؤزللیکه، باش قالدیرانلاری تعقیب ائدر؛ یاخالانانلاری سورگونه گۆندهر و جزایا یئتیشدیره دیلر. آتادان اوغولا میراث قالان شیخه لیک مقامی، دؤولتین اوست دوزئی مقاملاریندان بیریدی. عیبرت و امنیت واحیدلرینی دوزه لدن عسکرلر شیخه یه باغلیدیلار. اقطاع توپراقلارینا قویۇلان شیخه لر، بۇرالاردا

اوتوران كندلى و صناعتيچىلر آراسىندا ياسا و نظمى قۇرۇماقلا مسؤل ايدىلر. شىخنه فئودال قۇرۇمو، هر شئيدن اۇنجه، خالقى موطيع ساخلاماق اوچون بير باسقى آراجيدى.

سلجوقلۇلار، سادەجە يئرلشميش تۇپلۇملارلا يوخ، كى كۇچرى حالدا ياشايانلاردا شىخنلر تەيىن ائدىردىلر. تەيىنلر، سولطانين اۇزل فرمانلاريللا اولاردى. متعجب الدين بديعى طرفيندن تۇپلانان بلگه لر آراسيندا بو نووعدان ايكي فرمان واردير. بۇنلاردان بيرينده گورگن و يان - يۇوره سينده كى توركمنلر تەيىن ائدىلن شىخنلردن سۇز ائدىلير. فرمانا گۇره، «عظيم و موظف ايسفهسسالار» اينانچ بيلگه اولوغ جاندار بين گورگن و اطرافينداكى امير و توركمن سالارلارى اوزرينده ايداره و يۇنه تيم [شىخنه گى و تيماردشت] حاقي تانى بير؛ اما شىخنه نين يئنى وئركى و خراج قۇيما صلاحيتى نين اولماديغىنى گۇسترير. فرمانا گۇره شىخنه، توركمن رييسلىرى آراسيندا وتلاق و سو قايناقلاريني بۇلمه يه موظفايدى. امرنامه ده، توركمن رييسلرين اۇزلىنه مربوط اولان چاديرلارى يۇنه تمه حاققينا ساتاشميردى. شىخنه نين ايشى، رييسلرين اونلارلا گۇستريلن وتلاق و سو قايناقلارينا گۇره بيربىرلىنى قۇرخۇتمالاريني و زور دئمه لرينى اۇنله مكايدى. گورگن توركمن بىلىرى، سالارلارى و موقدملىرى، هر نه جور ايستكلرينى اۇز شىخنه لر يين ديوانينا (مونشى سينه) عرض ائده ردىلر. فرمان، اونلارين اولوغ جاندار بيه مطلق بويون ايمه لرينى؛ اوتون ديوان مامورلارينا و يارديمچيلارينا (موشاويرلرينه) مربوط ياسانين دندىگى گره گى «روسوم شىخنه گى» اۇده مه لرينى ايسته بير. فرماندا بئله دئيلير: «اونلار (توركمنلر) بللى اولۇنان اولچوده وتلاق وئركيلرينى [شىخنه] يارديمچيلارينا اۇده سينلر هر زامان ايطاعت ائله سينلركى، بيزيم مرحمت و لوظفوموزله شرفله نسينلر».

باشقا سلجوقلو بلگهلری ده شیخنه قورومونون دورومو قوتوسوندا اؤنملی بیلگیلر ائحتیوا ائدیرلر. سانجارین فرمانلارینین بیرینده، امیر جمال الدینین خوراسان و گورگن تورکمنلرینه شیخنه اولاراق قويولدوغوندان بحث ائدیلیر. فرماندا بئله دئییلیر: «بیز، بو فرمانیمیزلا گورگنده کی ایقطةلارین اوتون (جمال الدینین) آدینا ثبت اولدوغونو تأیید ائدیر و دئیستان شیخنه لیگی نین و بو بؤلگه نین نایب لیگی نین (نیابت ایلات) و شهرستان و آیری یئرلرین و عینی شکیلده بو بؤلگه لرده کی تورکمن اوردوسونون اوتون امری آلتیندا اولماسینی؛ بو فرمان عالی نین اوتنا تسلیم ائدیگی بؤلگه لرده کی اصیلزاده و روعایانین، یئرلشمیش و کؤچمنلرین اوتنا ایطاعت ائتمه سینی امر ائدیریک. او، اوتلار یاخشی داورانسین و بوتون تبعه نین قورونماسی اوچون جهد گؤسترین و دؤولتین اؤنملی ایشلریله مشغول اولسون. فرمان اولتورکی، مانقیشلاق، شهرستان و اؤبور بؤلگه لرین امیرلری، اصیلزاده لری، اوردو باشچیلاری (سالارلاری) و دئیستانین بوتون اهالیسی بیزیم امرلریمیزه لازیم اولان توجوه و ائله سین و جمال الدینه ایطاعت عرض ائده نلرین آراسینا قاتیلسینلار. اوتلار، اوتنا فایدالی تووصیه لرله باش وورسونلار و اوتون ریضایتینی جلب ائتمه دن بیر ایشه آل وورماسینلار؛ اوتون یاردیمچیلارینا بو یون آیسینلر و اوتلارین سوزلرینه قولاق آسینلار».

بو بلگهلر، شیخنه قورومونون موجودیتی نین و 12. جی یوز ایله خوراسان و گورگن تورکمنلرین دورومونون تووصیفی آچی سیندان اولدوقجا ایلگینچ دیر. فرمانلار، تورکمنلرین اؤز باشچیلارینا و بو ی - قبيله ریسلرینه باغلی اولدوقلارینی گؤستیریر. تورکمن بی لری، اؤز روعایالارینی و فامثللرینی ایداره ائدیردیلر. بو ریسلرین (سالار و موقدم) هر بیرینن آلی آلتیندا بللی ساییدا ائو و عایيله واریدی. تورکمن بو ی و قبيله لری، اوتلار وئرلن سو قاناقلاری و

اوتلاقلاردان فايдалانير ديلار. داها گوجلۇ اميرلر، احتيمالا گۆره داها وئريملى توپراقلارى، قوئولارى و قايناقلارى اؤزلىرىنه آييرميشديلار.

سلجوقلو حاكيملىرى، توركمين بۇيلارينين ايداره ائتمه سى اوچون نيسبتاً بۇيۇك صلاحيتلرە صاحب شيخنەلر منصوب ائتميشديلر. بۇنلار هر شئيدن اۇنجه امنيتى ساغلاماق و بۇيلارين اوتلاقلارينين حودودونو بللى ائتمهيه موظفايديلر. توركمين بۇيلارى، بو توپراقلاردان فايдалانماق اوچون «حقوق مراعى» آدى وئريلن بير نوع وئرگى اۇدهيرديلر. بۇندان علاوه اۇنلار، شيخنە و ناييبلرين تعيين ائتديگى اۇلچۇده بعضى آيرى وئرگيلر ده اۇدهيرديلر. شيخنەلر، توركمين رييسلىرىنى اؤزلىرىنه تابع ائتمك اوچون اوتلاقلارى و سو قايناقلارىنى بير سيلاح اۇلاراق قوللانارديلار. توركمين رييسلىرى ده اۇنلارا وئريلن بو مرتع و سو قايناقلارىنى امرلىرى آلتيندا اۇلان عاييلەلر آراسيندا بۇلرديلر. آما بو تقسيم سىراسيندا رييسلىرىن فامئللىرى داها آوانتازلى ايديلر. ضيمناً توركمين ايلخىچىلارى، هم اؤز بوى رييسلىرى، هم ده سلجوقلو شيخنەلرىنه باغيملى ايديلر. قيسساساجسى شيخنە فئودال قۇرۇمو، سلجوقلو اشرافىنين خوراسان، گورگن و دئهيستان توركمينلىرىنى سۇمۇرما و حاكيميت سيلاحى ايدى.

12. جى يوز ايل سلجوقلو فرمانلارى، مركزى حوكومتين توركمين بۇيلارىنى وئرگى اۇدهمكلە وظيفەلى بيلير، ضيمناً اۇنلارى بير تبعە اۇلاراق گۇردوكليرىنى اورتايا قويور. اۇبور روعايادان نئجه، توركمينلردن ده وئرگى آينماسى چوخ چتين ايدى. سانجارين فرمانلاريندا گورگن و دئهيستان اھالى سىنين وئرگى مامورلارينين يئرسيز زۇرلامالارى قارشى سينداكى اعتيراضلاريندان بحث ائديلمەسى تصادوفى دئييلدير. سولطان مامورلارينين مئيللىرى نئجه چكدىگى كيمى داورانمالارى و باسقىلارى، گئتديكجه توركمينلرين ده خالق عوصيانلارينا قاتيلماسينا يول آچيردى. خوراسان، گورگن و دئهيستانا ناييب تعيين ائلمەكلە

ایلگیلی بیر چوخ بلگهده، بؤلگه خالقى اوزريندهكى زورلاما و باسقى يا گۆره اوز وئرن قاريشيqliقلارا توجوه اولونموشدور. سلجوقلو حاکيملىرى بو بؤلگه لرلر يۇنه تيميني چوخ واختلار دؤولت ديوانينا حواله ائديرديلر. فرمانلاردان بيرينده، گورگن و اطرافينداكى خالقين اوزون مودت عوصيان حاليندا اولدوقلارى بيلديريلر؛ بونا گۆره ده بؤلگه نين سولطان ديوانى نين يۇنه تيمينه بو زاخيلماسيندان، امير عزالدين ين ده ناييب اولاراق قويولماسيندان سوز ائديلر. نتيجه سينده ده دئديگيميز تدبيرين، باسقى آلتيندا توتولان روعاينين ياتيشديريلماسى و عدالتسيزليكلره قارشى قورونماسى اماجيلا ايشلنديگيني ديه بيلريك. چونكو فرمان متنى نين داوامى، گورگنده قاريشيqliقلار اوز- وئردىگى، مخصوصاً عاميللرين (وئركى مامورلار نين) اوغون سوز داورانيشلارينا گۆره بويوك رياضيت سيزليكلرين دؤغدوغو قوتوسوندا داخى شوبه يه يئر قويماير. فرماندا، عزالدين ين اوزلليكله وئركى توپلاما (روسوم و يلايت)، گيزلى گوز قويما و اوردو باشچى ليغى شرايطىنى ياخشيجا بيلديگيندن بحث اولوتور. فرمانا گۆره، بوتون روعايا و تورک و تاجيكلردن اولوشان اوردو اونون يۇنه تيمى آلتينا وئريلميشدى.

سلجوقلو حوكمدارلارى، گورگنده گووه نجه نين ساغلانماسى اوچون، يوخارى روتبه لى مامورلارى گونده ره رديلر. بو قوتو يا باغلى فرمانلارين بيرينده، بؤلگه ده نظميين ارادان گئتمه سى، روعاينين ظولم گوردوگو و زميلرين خارا بلانماسيندان سوز ائديلمه سى چوخ جاليب دير. فرماندا هم ده بؤلگه ده امنيتين يئن دن ساغلانماسى اوچون سولطانين ياخينلاريندان منتجب الدين على بن احمد ين تعيين ائديلدىگى قئيد ائديلميشدير. او، دانيشما و منفعت وعده وئرمه تيكه سييله اميرلرى، ايقتيدارلارى، كوموتانلارى و عسكرلرى ياتيشديرىب و اونلارا هره سينين اوز درجه سينه گۆره «انعاملار» وئريب؛ اقطاع

و آيلىقلارى يوكسهلدەرك بۇلگه ايدارى ديوانى نين (ديوان رياست)، شيخنه و وئرگى مامورلارينين ايشلرينى نظمە سالاجاق ايدى. فرمان، منتجب الدينه بۇلگه ديوانيندا يئر توتوموش اما هئچ درده ديمز مامورلارين ائشيگه (ايشدن) اوتورولمەسى، بۇنلارين يئرینه نامۇسلو آداملارين قويۇلماسى صلاحيتىنى دە وئيردى. ائلهكى بللى اولور، فرمان، اونا خالقين آزيلمەسینه سون وئرمەسینی و اونلارين موشكوللرينه يئيشمەسینه امر ائدیردى: «بیز، منتجب الدينه بیزدن ائشيتدیگینی خالقا ياخشيجا آلماتماسینی و اونلارلا رواييطينه بیزیم بوتون لوطف و مرحمتیمیزی گۇسترمەسینی، اقطاع صاحیلرینه، والی و موتصرفلره ایسه روعایانین هامی سییلا یاخشی ایلشگیلر قورمالارینی بیلدیرمەسینی بویوردوق. اونلار وئرگی توپلارکن حدیندن چوخ آلماسینلار و یئنی وئرگیلر قویماسینلار».

اینجهله نن بلگه لر، 12. جی یوز ایلده گورگن و دئهیستاندا سانجارین مامورلارینین و فئوداللارین چالیشان بیر قیسیم اهلینی زورلما سونوجوندا امنیت سیزلیگین اورتایا چیخدیغینی گۇستریر. آلدیقلاری اقطاعلارین کیچیکلیگی و گنچینه جکلرین (نان پاره) کافی اولمادیغی سببی ایله گنچینه- بیلمه یین عسکرلر ده بو ناراضی قیسیمدان ایدیلر. یئنه ناراضی لرین آراسیندا احتیمالا گۇره گورگنده سلجوقلو شیخنه لرینین ایداره سی آلتینا وئریلن کۇچری تورکمن بویلاری دا یئر آیردیلار. اؤزلیکله کندیلر و صنعت اربابی، ناجور بیر دۇرومدا ایدیلار. دؤولت مامورلاری و اقطاع صاحیلری، چوخ واختلار اؤزلیریندن اونلارا ایضافه وئرگی اؤده مه وظیفه لیگی چیخا بیردیلار. دئمک کی بوتون بو دۇروملار، مرکزی یۇنه تیمین موداخیله سینی گره کدیرن بویوک خالق باش قالدیرمالارینا یول آچمیشدی.

سلجوقلو اوردۇسونداكى اوغوز و توركمينلر

11-12. جى يوز ايلده اوغوز و توركمينلر بىر بۆيۈك بىر بۆلۈم، سلجوقلو اوردۇسوندا اولۇردولار. اوغوز و توركمين كۈنۈللۈ بىرلىكلرى، چىشىدىلى بۇي و قىيىلەرە منسوب ايدىلر. 12. جى يوز ايل بلگىلر، اوردۇداكى اوغوز بۇيلارى حاقيندا بىلگى وئىرىلر. اوغوز و توركمينلردن دۈزلەن عىسكىرى بىرلىكلر، ساغ و سول قانادلاردا آيرىلمىشىدىلار. سانجار دۈورۈندە، ساغ قاناد كومۇتانلارى قايى و باياتلاردان، سول قاناد كومۇتانلارى ايسە پىچەنك و چاۋۇلدورلاردان سىچىلردىلر. قايى و باياتلار بۇي گۈستىرگىلر بىن 1063 ايلىندە محمد تۇغۇرول بى آدىنا باسىلان سىككەر و قىزىل ياخالىقلار اوستونە ايشلىنىمىش اولماسى چوخ جالىب دىر.

سلجوقلو اوردۇسوندا ايكى قاناددان ساۋايى بىر دە مركز اوردۇ (مانقلاي) واريدى. بۇندان دا علاوه اۇنچو (يازاق)، نظمىە (قاراۋل) و آردچى دستەلرى واريدى. 11. جى يوز ايلين اورتالارىندا سلجوقلو بىرلىكلرىندەكى آتلى سايسى ايكى مېن ايدى. اوردۇدا قۇرو و برک نىظام و دىسىپلىن حاكىم ايدى. عىسكىرلر سولطانى گۇرونجه آتلارىندان ائىب، اۋتون اۋنونىدە تۇپراغى اۋپمك مجبوريتىندە يدىلر. او گىچدىكەن سۇنرا ايسە «حاضىر اول» وضعيتىندە دۇروب، وئىرىلەجك امرلرى گۇزلردىلر. عىسكىر، آنجاق كومۇتانلار گىلەجك اۋزل بىر ايشارتلە راحتلايا بىلردى. عىسكىرى رىسمى مراسىملردە عىسكىرىن سولطانا ياخىنلاشماسى و اۋتونلا دانىشماسى ياساق ايدى.

اىلك سلجوقلو حاكىملىرىن انا عىسكىرى گوجونو اوغوز و توركمين كۈنۈللۈرى تشكىل وئىرىدى. آنجاق، داها سۇترالارى، آلپ آرسلان و مىلكشاه دۈورلىرىندە، دايمى اوردۇ ايجاد اولۇندۇ. بىلەلىكلە فتح ائدىلن اۋلكەلر

مۇزدور (پول آلان) عسكرلر و كۆله - قولاملاريندان دوزەلميش اولان خاصە بىرلىكلرى، سلجوقلو اوردۇسونون تمل گوجونواولۇشودردولار. اتلى دسته لرله بىرلىكده، كندلى و شهر خالقيندان پياده لر ده اوردۇيا قاتىلدىلار.

12. جى يوز ايلده سلجوقلو اوردۇسو حشم، مۆتجنىد، خدم، سپاهى و ايسفەسسالار يە اولاراق آدلاندىرىلان عسكرى بۇلوملره آيرىلدى. سوتۇنجوسو، ايسفەسسالار عونوانى داشييان بۇيوك كومتانلارا باغلى بىرلىكلرى موشخص ائىدىرى. حشم، سولطانا و يا كومتانينا وبۇلگه نايىبلرينين بىرلىكلرينه دئىلدى. سانجار دۇنمينده حشملىر خوراسان، عراق و مازندران حشملىرى اولاراق اوچ قۇروپا آيرىلدىلار. خدملرين ايسه، البته اۇنملى بىر كسىمى واسسال بىرلىكلردن تشكيل تاپىردى. سانجارا عاييد فرمانلاردا، واسساللارين كامىل موجهز اولاراق عسكرى قوللۇغا گيرمه لرى امر ائىلير.

مۆتجنىده گلينجه، او دا تورك، تاجيك و باشقا اولۇسلاردان تشكيل تاپان عسكرى بىرلىكلرىدى. 12. جى يوز ايل بلگه لرينده، موقطاع و يا اميرلره تابع عسكرى بىرلىكلردن ده سۇز ائىلير. بىر بلگه ده، حشم و خدمله بىرلىكده، كۆله و مۇزدور عسكرلردن بحث اولۇنور. احتمالا گۆره بۇنون منظورو، سولطانين خاصه اوردۇسوندا و كومتانلارا باغلى بىرلىكللرده قوللوق ائدن قولاملاردير. كۆلهدن قۇرولان سولطانين اۇزل بىرلىكلرينه، ساراي چاووشلارى دئىلدى. بۇنلار، سولطانين اۇزل امرلرينى يئرینه يئيره، تۆره و موسافيرت سىراسيندا اوتون قۇرۇماسىنى ساغلارديلار.

سلجوقلو دايىمى اوردۇسونون آنا چكىرده گىنى، سولطانين شخصى اوردۇسو (خاصه) سايبان سئجهم اتلilar تشكيل وئىردى. آلپ آرسلان دۇورونده، سلجوقلو اتلilarينين سايبسى اونبش مینه چاتىردى. هر بىر سوارىنين ساواش آتیندان ساوايى يدك آتى دا واريدى. سلجوقلو اوردۇسونون خاصه بىرلىكلرينه

گۆتۈرۈلن عسكىرلەر، فوق العاده قۇرخمازلىقلار بىلەن شۆھرت قازانمىشىدىلار. اكثريتى اصیل تورک و گئچمىشده ساواشچى ليغى ايش اولاراق اۈزلىرىنه سئچن بو اينسانلار يىن آلىندن گلن تىك شئى ساواشماق ايدى.

ملىكشاھين دايميأ امره حاضر 50 مين نفرلىك بىر اۈردۈسو واريدى. بۈيۈك سلجوقلو ايمپىراتورلۇغونون چئشىدلى بۈلگه لىرىنه داغىلان اۈردۈنون توپلام عسكىر سايسى او واختلار 400000 چاتىردى.

سانجارين فرمانلارينا گۈره، 12. جى يۈز ايلده توركىمن بىرلىكلىرى حشم و مۈتەجنىد اولاراق دۈزه نلەنمىشىدلىر. توركىمنلر يىن بۈيۈك بىر بۈلۈمونون شاھزاده بىرلىكلىرىنده و يئرل خانيدانلار يىن قوللۇغوندا اولدوقلارى تام بللى دىر. اوغوز و توركىمن بىرلىكلىرى يىن اۈبور بۈلۈمو ايسه سرحدده (اۈجلاردا) خىدمت ائدن اۈز بى و امىرلر يىن ايداره سىنده اولۇردولار. 12. جى يۈز ايل سلجوقلو بلگه لىرىنه گۈره توركىمن اۈردۈسو، گۈرگن، دئھىستان، شەرىستان و باشقا سىنير بۈلگه لىرىنده يئر آلىردى.

آنچاق، بۇندا دىمك گرە كىركى، توركىمنلر، سلجوقلو دۇنىمىنده قولاملاردان تشكىل تاپان عسكىرى بىرلىكلرده قىطىتله يئر آلمامىش ايمىشلار. بۇنونلا بىرلىكده، سولطان اۈردۈسونون آن اۈنملى گۈجو قولاملاردان دۈزه لىردى. كۈله اولاراق آلىنان قولاملار قوللۇقلارى مۇقابىلىنىده آيلىق (گئچىنەجك) وئىرلدى. قولاملار يىن كۈمۈتانلار يىن يۈخارى رۈتبەلى عسكىرلردن سئچىلر و بوتون بۈلگه نىن ايداره سى اولارلا حواله ائدىلدى. بو نوع كۈمۈتانلار آراسىندا آن سئچكىنى، آلپ آرسلان يىن اۈز قولامى اولان سانقۇ ايدى. سلجوقلو اۈردۈسونون اوجرتلى بىرلىكلره تبدىل اولماسى، قولام و آيرى يۈنە تىجىلر يىن يۈكسەلىشى، گتىردىكلىرى يىن تىرتىبات سببى ايله اوغوز و توركىمن كۈمۈندانلار يىن راحتسىز ائىردى. بۇنا گۈره ده مىلكشاھ دۈورۈنده توركىمنلر يىن ساراي قولاملارى

بیرلیک‌لرینه گۆتورولمه‌سی پروژه‌سی اورتایا قویولدو. بو پروژه، سلجوقلو سولطانلاریلا حوکومه‌ته چوخ زحمت چکیمیش قبیله‌داشلاری آراسینداکی قاقینیلماز لفظی موشاجیره‌یی برطرف ائتمک آماجیلا حاضیرلانمیشدی. آما، مذکور طرح، تاریخین طبیعی سئیرینه اوغون اولاراق اورتایا چیخان اختیلافی حل ائتمه‌یه یئترلی بیر آلتئرناتیو کیمی گۆرونموردو. یؤنه‌تیمده‌کی سولاله ایله اوغوز و تورکمن رییس‌لری آراسینداکی ایلشگیلر گئئدیگجه دالی گئتمه‌یه باشلامیشدی. دئمک کی، تورکمن ریوایتلرینده سلجوقلولارین اؤز خالقینا گۆره اؤزگه‌لشن آقالار اولدوغو شک‌لینده‌کی خاطیره‌لرین ساخلانماسینین سببی‌ده بؤدور.

خوراسان و کیرمان اوغوزلاری

سانجارین حاکیمیتینده‌کی بلخ، هوتئل و ساقانیاندا اوتوران اوغوز بوی‌لاری، 1153 ایلینده آياغا قالخدی‌لار. خان‌خانی اختیلافلارلا ایچدن چئینه‌نیلن دوغو سلجوقلو دؤولتی، عوصیانچیلارین ضربه‌سییله ییخیلدی. سولطانین قودرتینی غصب ائدن اوغوز رییس‌لری، خوراسانلا سلجوقلو دؤولتی‌نین باشقا بؤلگه‌لرینی آله گئچیردی‌لر. «قوز عوصیانی» سیراسیندا قورقود، توتی‌بک و آیری امیرلرله بیرلیکده، «سانجارین یانیندا اولان و [اسیر] سولطانا قوللوق ائدن» بؤیوک اوغوز اؤندرلریندن بیر ده دینار ایدی. آیری بیر عیبارتله، خوراسانی عملاً آله گئچیریب پایلاشان اوغوز بی‌لریندن بیریدی. گویا دئدیگیمیز بؤلوشوم سیراسیندا دینارین پایینا سانجارین باشکنتی سرخس و مرو دوشموشدو. داها اؤنجه بختیار آدلی بیر اوغوز بی‌ی مروی ایقطاع اولاراق آلماق اوچون چوخ جهد گۆستمیشدی. خوراسانین پایلاشیمیندا مروین بختیارا یوخ، کی دینارا

وئریلمه‌سینی بیر تصادوف اولاراق دوشونمه‌ک گره‌کیر. افضل‌الدین کرمانی‌یه گۆره، دینارین آتالاری بیر واختلار ماورالنهر و خوراساندا حوکوم سورهن حاکیملردن ایدیلر. اولکر اوْشاقلیق چاغیندا امری آلتیندا 20000 نفر واریدی و بیر اوردو و حوکومدارلیغی ایداره ائتمیشدی. خولاصه‌سی، دینار، تواروْث یولْویلا حاکیمیته آلینده ساخلایان اشراف اوْغوزلار طرفینه منسوب ایدی. سئچیم‌له اوسته چیخان بیر قبیله ریسی دئیل، آلی‌نین آلتیندا بیر نئچه مین اینسان اولان فئودال بیر حاکیم ایدی.

خوراسانین پایلاشیمی ائناسیندا، مرو و سرخس آلان دینار، احتیماً اول «ملیک»، سوْترا «شاه» عونوانی آلمیشدیر. ظاهراً سانجارین واسالی کیمی گۆرونسه‌ده، گئرچکده توْم حاکلارا صاحب فئودال بیر ملیک ایدی. مرو و سرخسده اوْخونان خوطبه‌لرده، اوزو دیری اولماماسینا باخمایاراق سانجارین آدی دیگر ائدیلدی.

بو داورانیشین درین بیر سیاسی آنلامی واریدی. چونکو دینار، بو شکیلده، اوزونو سولطانین خلفی اولاراق گۆستره‌یی و اوْغوز ریسلرینین حاکیمیته حقوق چرچیوه‌سی ایچینه سالما یی هدف توْتموشدو.

اورتا چاغ قاینقلاریندا، مرو و سرخسده‌کی اوْغوز یۆنه‌تیمی‌نین ایچ دوزه‌نی حاقیندا هئچ بیر بیلگی یوخدور. دابلیو، بارتولدا گۆره، اوْغوزلارین یۆنه‌تیمی دؤورو، مروین آشیکارچؤکوش دؤنملریندن بیرینی تشکیل ائدیر. یازیلی بیلگی‌لرله بیرلیکده، آرکئولوژیک تاپیتیلاردا مرو واحه‌سینده‌کی کندلرین دؤغرودان بیر اکونومیک دؤرقونلوق دؤورونه معروض قالدیغینی گۆستریر. 1163.ده موزقاب نه‌رینین طوغیانی سببی‌ایله سولطان بند‌سَدِّینین ییخیلماسی‌دا بؤیوک بیر اولچوده بیر بوحرانین حایاتا گئچمه‌سینده رول اوْینامیشدیر. سَدِّین ییخیلماسینین اؤنملی ندن‌لریندن بیریده البته‌کی ایللیک باخیم و تعمیر

ایشلرینین آخسادیلماسی دیر. بۇرادا باشقا بیر گۆز اۇنونه قویۇلماسی لازیم گلن خصوصدا، بو دۇنمده اوغوز رییسلی ایله قوتشو فئودال حاکیملر آراسیندا شیدتلی وۇروشمالارین اوز وئرمیش اولماسیدیر. بو باخیمدان، 1153 ایلینده سولطان سانجارین اوغوزلار طرفیندن شیکست یندیگیندن خارزمشاهلیلار دۇولتی نین قۇرولوشونا قدهر گئچن اوتوز ایللیک مودت، مرو اوچون بئل بوکن فلاکت ایللری اولمۇشدور. مروده بیر نئچه ایل بویۇنجا قحطلیک و قۇرولوق اولموش، بو اوزدن «خالقین بۇیوک بیر بۇلومو کۇچ ائتمک مجبوریتینه دوشموش و خارزمشاه بۇلگهیه عامیللر گۇندهریب سدی دوزهلدینجهگه قدهر خالق پریشان و قاتیشیق بیر دۇرومدا یاشامیشدیر.»

اورتاچاغ قاینالاری، مذکور دۇنمده سرخس کندلرینین ده بیر اوز آشاغی دوشوش سوره جی گوردوگونیو گۇستریر. 12. جی یوز ایلین ایکینجی یاری سیندا ییخیلان و بۇشالان کندلردن بحث اولۇتور. یئنه بو دۇنمده مرو و سرخسن «چۇله دۇنوشدوگو» خبر وئریلیر. بو تخریباتین اصل سببی، اوغوز رییسلیله خوراسان و سینیر بۇلگه حاکیملری آراسینداکی سوره کلی ساواشلاریدی. دینار، 12. جی یوز ایل سۇنوندا خارزمشاهلارلا اوز وئردگی سرت ساواشلار سببی ایله مرو و سرخسی آلدن چیخارماق مجبوریتینده قالمیشدی. 1180 ایل یی حدودینده اوغوزلار حمله ائدهرک، بۇیوک بیر قیسمنی قیلینجدا گئچیرن سولطان شاهین اوردۇلاری سرخس اۇنلرینده ظاهیر اولدو. بو دۇروم قارشى سیندا جانینی قۇرتارماق اوچون گۇتوروب قاجمایا چالیشان دینار، اۇزونو سرخس خندقینه سالمیش ایمیش سادا اورادان قۇرتاریلیب شهر فالاسینین دۇوارلاری آراسینا دیرماشدی.

سولطان شاه، اوغوزلارا غفلتاً یوگورمکله باشاریلی اولما بيلمه‌دیگینی گورونجه، مروه دؤنوب بیر سورە چنبرەده ساخلادیقدان سوئرا شهری آله گئچیردی. آردیندان سرخس اوغوزلارینا دال با دال تاراج باسقینلاری دوزنلەدی. سولطان شاهلا ساواشدیغینا گوره ضعیف‌لەین دینار، نیشابور حاکیمی ملیک توقانشاها باش وۇرارق یاردیم ایستەدی. توقانشاه، اونون بسطامین یئرینە سرخسی تسلیم ائتمەیه حاضر اولدۇغو شکلیندەکی اونه‌ریسی اوزرینە، کوماندانلاریندان عۆمر فیروزکیهی یی گؤندردی. بئله‌جه سرخسی بوراخان دینار، اوزایا قاراقوش آدیندا بیرینی امیر اولاراق تعیین ائدن توقانشاهین یانینا گئتدی. بونون آردینجا سولطان‌شاه اوچمین نفرلیک بیر اوردویلا توقانشاهین اوستونه یورویونجه، او و دینار بویوک بیر اوردویلا نیشابوردان یولا دوشدولرسە ده، 1181 ماییسیندا (یازین سون آیی) آسیه‌ حَفص یؤره‌سینده اوز وئرن ساواش سونۇندا آغیر بیر مغلوبیتتە معروض قالدیلار. ملیک دینار، بو اولایلاردان قیسسا بیر سورە سوئرا احتیماًلأ خوراسان اوغوزلاریندان بیر بؤلومونو اوزویله آپارارق کیرمانا گئتمیشدیر.

سولطان‌شاهلا اوز وئرن ساواشلار سونۇجوندا سرخسی بوراخماغا مجبور قالان اوغوز، 1184 ایلی حودودینده 5000 سواریلیک بیر اوردویلا، خزینەلری، قادین و اوشاقلارینی دا یانلارینا آلاراق قوبانا گئتدیلر. سولطان‌شاه آلی‌ایله اینصاف‌سیزجا تاراج اولۇندوقلاری اوچون هاردانسا گیه‌جک پالتارلاری بئله قالما‌میشدی. باشلاریندا سمسام، بۇلاق، قئیصریک واریدی. اوغوزلار، قیسسا مودتده کیرمانین بویوک بیر کسیمینی آله گئچیردیلرسە ده، بَر‌دسیری آلا بيلمە‌دیلر. بَر‌دسیر، قاوۇرد قارا آرسلان بگین تورۇنلاری اولان کیرمان سلجوقلارینین باشکتی‌ایدی.

اوغوزلار، کیرمانی آلدیقدان سوئرا شهر و کندلری تاراج اندیب، کل اووا یا چئویردیلر. اوغوز بی لری، اساساً شیدتلی بیر قیتلیغین سوپوردوگو اؤلکه یی تاراج ائتمیش و باشدان آیاغا داغیتیمیشدیلار. آنجاق، داها سوئرا اوغوز رییس لری کیرمان عسکری فتودال اشرافیلا یاخینلاشما یا چاره قیلدیلار. بئله لیکه سیستان حاکیمی تاج الدین ابوالفضل سجازی نین فامثلی عؤمر نهمی بی «ملیک» اعلان ائتدیلر سه ده آردیندان نه عیله گوره آرالاریندا آنلاشمازلیق چیخدی. بوئندان سوئرا اوغوز رییس لری، کیرمان سلجوقلولاری آتابی (محمدی) دعوت اندیب، اونونلا بیرلیکده کیرمانین باشکنتینده اوئورمایا باشلادیلار. آتابی ایله اوغوز رییس لری سمسام و بولاق آراسیندا ترتیب وئرلن آنلاشمانین شرط لری گره گی، آز مودت سوئرادا کیرمان حاکیمی تورانشاه دا اونلارا قاتیلا جاق ایدی. آنجاق، تورانشاه گوزله نیلمه یین بیر سوء قصده قوربان اولوئجا بو پیلان گنرچک لشمه دی. بو سیرالاردا، یعنی 1187 – 1186 ایل لرینده، کیرماندا دا ملیک دینار اوئرتایا چیخمیشدی. اوغوز امیر لرینین قولچاغی اولماق ایسته مه یین آتابی محمد، آز مودت سوئرا اونلارین یانیندان قاجینجا اونلار دا دینارا مولحق اولدولار. 1187 ایلینده ملیک دینار، بردسیری آله گنچیردی و بئله لیکه سون سلجوقلو کیرمان شاهی (محمد) عراقا قاچماغا مجبور قالدی. محمد شاه، اوغوزلارا قارش ی ساواشماق هدفیله عراق، فارس، سیستان، خارزم، قور و قزنه حاکیم لریندن یاردیم آلاق اوچون بوش یئره او قده ر آل کشدی تا اولدو. بئله جه سلجوقلو خانیدانی نین کیرمان حاکیمیتی اونونلا باشا چاتدی. اونون اولومویله بیرلیکده کیرمان سلجوقلولار سیلسیله سینین دفتری باغلاندى. دینار ایسه، بردسیری آلدیقدان سوئرا شاه عونوانی آلاق، اوزونو کیرمان حاکیمی اعلان ائتدی.

کیرمان دینارلی دؤولتی نین تشکولو، دندیگیمیز دؤنمده اوغوز توپلومونده جریان اولان سوتراکی فئودالیزم سورہ جیلہ باغلانتیلی تیپیک بیر میثال ایدی. اوغوز بی لری، امیر و سردارلاری آراسیندا یئرلی فئودال اصیلزاده لرله قاتیشدیقلارینا گؤره اونلارین سایسی آزدا دئییلدی. بو آریستوکراسی قانادینین باشیندا کیرمان اوغوز دؤولتی نین قوروجوسو ملیک دینار یئر آلیردی. دینار، سلجوقلار دؤورونده کیرماندا رایج اولان ایداره و وئرگی سیستمینی عیناً حیفظ ائله دی. اونون دؤورونده تعیین اندیلن وزیر، آتابی و شیخنلر یئنہ اؤنجه کی دؤولت دیوانی وظیفه سیننی ایجرا اندیردی. ضیمناً دینار، کیرمان فئوداللاری آراسیندا کی گرگین جوی ده بللی بیر مودت اوچون یوموشالتمایی باشارمیشدی. اونون کیرمان تاختینا اوتوردوقدان سوترا، تبعه سیننی حدینی آشان باسقیلاردان، اوغوز امیرلری و محلی فئوداللارین تاراجیندان قورتاردیغی، تاریخچی افضل الدین کیرمانی طرفیندن قئید اندیلیر. بو داخلی موجدیله نین هدفی، ساواشلار و تاخت قووقالاری اوزوندن دارا دوشن اؤلکه ایتیسادینین بینؤوره سیننی برکیتمک ایدی. یئنی خانیدان، یوخسوللوق و آجلیق چکن گئیش خالق طبقه سینین اوره گینی آله گتیرمه یه چالیشیردی. دینار و اونون یانیندا یئر آلان اوغوز بی لری ایسه، بیر نوقطه ده سلجوقلارین خوراسانین فتحی سیراسیندا کی تجروبه سیننی تیکرار ائتمیشدی.

دینارین کیرماندا کی حوکومتی اثناسیندا، اسکی فئودال مالیکیت قورومو قورونموش و بالاخره اؤلکه نین بعضی بؤلگه لری عسکرلره ایقطاع اولاراق وئريلمیشدیر. اؤرنه یین زرن د بؤلگه سی، اوغوز اوردوسونون ایقطاعی اولموشدو. زرن د ایقطاع حاقینی آله گئچیرن اوغوزلار، حاکیمیتلری آلتیندا کی کندلیلردن «خومس» و «عوشر دیوانی»، یعنی تولیدین $\frac{1}{5}$ لیک و $\frac{1}{10}$ لوق قیسیمینی آلاردیلار. بو وئرگیلر کندلی «بازی یار» لاردان آلتیندیغی کیمی، زرن د بؤلگه سینده

اۋلان فئودال زەمى صاحبلىرىندىن دە ئاليناردى. حتى اوغۇزلار، دىنارين وزىرى حاجى جمال دان دا وئىرگى ئالمىشىدىلار. چۈنكى وزىرىن زەمىسى (دىياع)، توپراقلارنى (املاك) و غير منقوللارنى كىرمانىن اوغۇز اۋردۇسونا وئىرلىن ايقطاع اراضى سىندە يئر ئايرىدى. ئىلە بلكە بو مسأله وزىرىن حىثىيتىنە توخونموش - ايمىشكى، قىسسە مودت سوترا دىنارين وئىرگى بىر فرمانلا، اوغۇز عسكىرلىرىن زەرتد بۇلگەسى فئوداللارنىدىن وئىرگى ئالمالارنى قاداغان اولۇندۇ. أما، اوغۇز اۋردۇسونون فرمانا قولاق آسماماسى، دىنارى دالى چكىلمە مە مجبور قويۇب، وزير جمال ياخالانير. بوتون بو حادىثەلرىن اوغۇز اۋردۇسو كۇماندانلار بىلا كىرمانلى توپراق صاحىبى آرىستوكراتلار آراسىندا بىر دوشمانچىلىغا سبب اولماماسى ايمكان سىزىدى. بو شرايط اۋنونده دىنار، اوغۇز رىيسلىرىلە يئرلى فئوداللار آراسىنى سازلاماغا چالاشىردى، أما كۇنلو، آچىقجا سوتۇنچولارا (محللى فئوداللار) طرف ايدى. دىمكىكى، اوغۇز عسكىرى آرىستوكراتلارنىن دىناراقارشى بىر تئورودوزەنلە يەرك، اۋلدورمىك اىستەمەلرىن سببى بو دور. أما دىنار، اوغۇز عسكىرىن تۇكۇلن نقشەنى يئرئە يىتيرمە يە جەد ئىلەدىكى بىر شرايطدە، اۋنا بعضى وعدەلر وئىر بآلدادارق اليندن قۇرتولا بىلدى و خزىنەسىنى دە اۋزويلە گۇتورەرك بىر دىسپەرە قاچدى. آنجاق، قىسسە سورە سوترا اۋزوندىن فروخشاھ و عجمشاھ آدىندا ايكى اۋشاق قۇياراق دونىايى ترك - ئىدە جكايدى. دىنارين اولۇموندن سوترا باشلايان آراسىز ايچ قوۋقا و ساواشلار سىراسىندا ايسە، كىرمان اوغۇز دۇۋولتى آرادان گىتتى.

كىرمان دىنارلىلار تارىخى، 13 - 12. جو يۈز ايللر اوغۇز و توركىمن تۇپلۇمۇندا گىرچكلىش تۇپلۇمۇسال - اكونومىك سورەجىن جەتتىنى (اينكىشافا دۇغرو) تەيىن ائتمەك باخىمىندان چوخ اۋنملى دىر. ھەر شىئى دن اول، كىچىك اوغۇز دۇۋولتلىرىن يئرل فئودال گۈجلرىن ياردىمى سايەسىندە اورتايا چىخىدىغى

آشیکاردیر. آنجاق، بوتون اوغوز رییسلیری بو موضوعدا عئینی سیاسال جهتده یوروموردولر. اونلار آراسیندا جیدی آیریلیقلار واریدی و بعضاً بۇنلار آچیق توققوشمالارا یول وئیریدی. کۆچری اوغوز آریستوکراسی سینین بیر بۆلومو، تاراج و یولسوزلوقلارلا چوخ آز بیر زاماندا زنگینلشمک سئوداسیندایدی. آیری بیر قۇروپو ایسه، محلی فئودال اشرافلا کیپ ایلشگیلر قۇرماق وایتیحادا ساری ماییل ایدی و سۇمورو یۇنئیمینه چوخ احتیاطلی یاخینلاشیردی. دئمک کی بو ایکی قۇروپ آراسینداکی موجدایله، کیرمان دینارلی دؤولتی نین ییخیلماسینا یول آچمیشدیر.

یازیر حاکیمیتی

12. جی یوز ایلده ایندیکی قوژئی باتی تورکمینیستانین سیاسی ایداره امتیازی اوغوز یازیر بوئو خانلارینین آینه گئچدی. یازیر تاریخی حاقیندا آن ساغلام بیلگیلر محمدبن نجیب بکرانین اثرینده یئر آلیر. بکرانا گۆره، «یازیرلار، بالخان داغی اطرافیندا و اتکلرینده یاشایان بیر تورک بوئودور. بیرى مانقیشلاق، اؤبورسو خوراساندان گلن ایکی بوئى دا اونلار قاتیلیمیش؛ بئلهجه ساییلاری آرتیمیش و گۆجله نمیشدیرلر. یازیرلار، اؤز یوردلارینی ترک ائدهرک، شهریستان و قراوایا گئتدیلر. داها سونرا تاق (طاق) دئییلن بیر قالایا یئرلشدیلر. بو زامان ایسه اوچ بوئیا آیریلدیلار: اصل یازیرلار، مانقیشلاقى لر و بارسلار».

«جهان نامه» ده یئر آلان بو آچیقلاما، بیر واختلار روس شرقیياتچیلاری طرفیندن ده تفسیر اولونموشدور. بکرانین بیلگیلرینی ابوالغازی نین بیلگیلریله توتوشدوران آ. تۇمانسکی، بو آچیقلامالارا ایلك تَوْجُوه ائدهنلردن بیریدیر. «شجره تراکیمه» یه گۆره، یازیر بوئو «خوراسانا گئتمیش و اوزون مودّت دۇرون یؤوره سینده یاشامیشدیر. بو اوزدن دۇرونو یازیر یؤردو اولاراق آدلانديرلار.

يازىرلار يىز بۇلۇمو دۇرون ياخىنلار يىنداكى داغ اتكلىرىنە يىرلشەرك اكىنچى لىگە مشغول اولموشدولار. ايندىلر اونلاردان (يازىرلاردان) قاراداشلى دىيە ياد اولۇنور. »
الده اولان بىلگىلر باشقا تارىخى اولايلا بىرلىكدە تديق ائدىلندە، يازىر بۇيو حاقىندا يۇلۇموز آيدىنلا شىب، نظر وئرمە يەدە آچىقدىر. يازىرلار يىكى آنا عونصوردان دوزەلدىكلرى بللى اولۇب: يىرلى عونصورلار و كۇچەرك گلنر، يازىر تۇپلۇمو تارىخى نىن اول مرحلهسى، بالخان داغى بۇلگەسىيە ياخىندان مورتىبىدەر. بالاخرە مانقىشلاق و خوراساندا بالخان اطرافىنا موهاجىرت ائدن كۇچرى بۇيلار دا بو قۇروپا قاتىلدىلار. بۇندان بىلەكى محمد بكران بو كۇچلر قۇتۇسوندا سۇسموشدور، آما چوخ ائتمالا گۇره 11. جى يوز ايلدە اوز وئرمىش اولاقادىر.

يازىر بۇيو تارىخىندەكى آن بۇيوك دەيىشيكلىكلر، سلجوقلورلار يى خوراسان فۇتوحتى سىراسىندا اولموشدور. 11. جى يوز ايلىن ايلك اوتوز ايلىندە بالخان يۇورەسىندەكى سلجوقلور بۇيلارى اۇنملى رول اوينا مايا باشلامىشدىلار. 1027 عوصيانىندان سوترا خوراساندا كۇچ ائدن قىزىل و ياغمۇرلار، بالخان داغلارينا سيغىنمىشدىلار. ائله او ائنادا، ائتمالا اولجە بالخان طرفىندە ياشايان اسكى اوغۇزلار يىن تورۇنلارى بالخان كوھى لردن بحث ائدىلر. سىردريا يابقۇ دۇولتى نىن يىخىلماسىندان سوترا بۇرالارا اوغوز و توركمىنلر يىنى قۇروپلارى گل مىشدىلر. بۇنلار آراسىندا اوخلو، گۇكلو، آغارلى و سولطانلىلار يىن آدلارى گلر.

سلجوقلور كۇچلرى سىراسىندا، مذكور قۇروپون بالخان اتكلىرىندەكى شكىللەنمەسىنىن ايلك مرحلهسى تاماملانمىشدى. بو بىرلىگىن بىنۇورەسىندە يىرى اولان كۇچرى بۇيلارا «يازىر» آدى قۇيولدو. يازىر بۇلگەسىنىن قايناقلاردا ايلك دفعە خوراساندا سلجوقلور - قزنەلى ساواشلارى سىراسىندا آدى گۇچمەسى

اؤنملى بير خصوصدور. 11. جى يوز ايلده تقريباً يازيرلارين طالئعيني يۇنهلدن بير حاديشه نظريمىزى چكىر. يۇخاريدادا دئديگيمىز كيمى، 1065 ايلينده سولطان آلپ آرسلان، قيفشات و جازى يه قارشى يوگوردو. بيز بۇرادا، اۇزل آدلارين دئيىل، داها چوخ قوميتته ايليشگين آدلاريني اورتايا چيخيشى ايله ايلگيله نيرىك. ثبت الجوزى نين اثرينده، 1065 ايلي لشكر كئشليگى آنلاديلاركن «قيفشاق و توركمين» لردن بحث اولۇنماسى، بئله بير دۇرومون دوزلوگونه ايشارت ائدير. اولجه، دوز شكليه «يازى» اولراق اوخۇنماسى گرەكن «جازى» كلمه سيني بير دئشهك. سس سيز «ج» حرفى نين «ى» حرفينه دۇنوشمەسى، بللى اولدۇغو كيمى، اورتا چاغ تورك ديل و لهجه لرينده خاص بير دۇرومدور. بۇنون دا بيلديرمەسى لازيم ديركى، 11. جى يوز ايل اوغوز بوى - قيله آدلارى آراسيندا سس سيز «ج» ايله باشلايان بير سيرا كلمه لر واريديلار. ايتيفاقاً «ى» سس سيزى ايله باشلايان آدلارا دا راست گلەك اولار. بۇرادان «جازى» (ائنيك «آر / آر» جوتونون حذفى ايله) كلمه سيني بوى آدى اولان «يازير» تطبيق ائتديگى نتيجه سى چيخاريلار بيلر. سوتۇجوندا 11. جى يوز ايلين ايکينجى ياريسى باشلاريندا بالخان اطرافينداكى يازيرلارين بير بۇلومونون و مانقيشلاق قپچاقلارينين خوراسان سلجوقلولارينا تابع اولدوقلارى دوشونمەمىز اوچون مدرکيمىز واردير. بو دۇرومدا، آلپ آرسلانين بالخان طرفينه يۇلا دوشدوگو، ميکاييلين اوۇلادلاريلار يازير بيرليگى نين بير بۇلومونو اولۇشدوران قيزيل و ياغمۇرلار آراسينداكى خصمانه ايليشگيلرين يول آچديغى منطيقلى بير داورانيش اولراق دەرلنديريله بيلر.

سلجوقلولار، 11. جى يوز ايلده يازير و قپچاقلارين بير بۇلومونو اۇزلىرينه موطيع اتسەلر ده، مانقيشلاق و بالخان اوستوندهكى آللى برک دئيىلدى. يئرلى بوزقىر قيله لرينين دئهيستان، گورگن و خارزمى ايستىلا ائتديکلىر گۇز اۇنونه

قويۇلسا، بۇلگەدە نىگار انچىلىق ياردىچى بىر دۇرومون اولدۇغو آنلاشلىر. 1096. دا مانقىشلاق و دوغو خزر ساحىللىرىندە ياشايان تورک دىللى قىيلەلر خارزمە يوگورموشدولر. ابن الاثيرە گۆرە، بو تورکلرين رياستيندە گوجلۇ بىر «خان» واريدى. بۇنا گۆرە ترتيب وئريلن بو باسقين گنجىچى بىر تاراجلاما حرکتى دئيىل، ترسينە اورقانيزەلنمىش بىر ايستىلا ايدى. حملە يە خوراسان سلجوقلورلار يندان قاچان قوچقار اوغلو آخينچى اوغلو توغرو ل تگين دە قاتيلمىشدى. خارزم ناييىسى محمد بن انوش تگين، نىشابوردان يارديم اماجيلا بۇلا دوشن سانجارا بئل باغلاماغا مجبور ايدى. سلجوقلور اوردۇسو خارزمە ياخينلاشينيچا «تورکلر»، مانقىشلاغا قاچمىش ايمىشلار؛ توغرو ل ايسە خوندخانا سيغينمىشدى.» ابن الاثيرين آنلاتدىقلارى، 11. جى يوز ايلدە مانقىشلاقدا باشلار يندا اوز خانلارى اولان تورک بۇيلار ينين ياشا دىغىنى گۇسترير. بۇلار، خارزمين دە ايشغالى نين دادىنى آلدىقلار ينا گۆرە، داها چوخ گوجلۇ اولما ليدىلار. البتهكى بۇرادا گلن «تورکلر» كلمە سىيلە» 11. جى يوز ايلين سونوندا مانقىشلاقدا ياشايان قىپچاق قىيلەلر بىرلىگى» قصد ائدىلمىشدير. کاشغارلى ماحمودون خزر يان - يۇورە سىندە قىپچاقلارين ياشا دىقلارى بۇلگەلرى گۇسترن خريطەسى دە بو نظرى دوغرو لايير. حتى سولطان آلپ آرسلانين اورگنج دن مانقىشلاغا دوزەنلە دىگى يوگوروشلە ايلگىلى اولاراق يۇخاريدا وئريلن تاريخى بىلگى دە بو قونۇدا بىر دليل ساييلار.

سون دۇنملردە ترتيب وئريلن آرکئولوژىک آراشدیرمالار، يازىلى قايناقلارين بالخان اطرافينداكى يازير قىيلە بىرلىگى ايله ايلگىلى بىلگىلرى تاماملایير. بۇلگەدە دوزەنلەنن قازىلاردا بۇيوک بالخانين قوزنى اتکلريندە يازيرلار اعايد «دوينش - قالا» آدى بىر قالا اوزه چىخارىلدى. قالانين گونئيدن قوزئيه دوغرو دۇردول شکليندە و پلانسیز بيچيمدە اوزاندىغى موشاهيدە اولۇنور. دوينش قالانين اوچ

مۆتىر اۇجاليغىنداكى دۇوارلارنى، يۇتۇلمايمىش داشلاردان تىكىلمىش ايمىش. بۇرادا تىك مۇدئىلدە اۇلان آرکئولوژىيە مەجمۇعەسى، قۇرۇق ياش ساخسى پارچىلارنى تاپىلدى. بۇنلار، مەخسۇس تۇت ياشىل و قەھەي رەنگى گۇرۇنتۇلو اۇلۇب، 11-12 جى يۈز ايللردە دۈزەلەندىكلەرنى ئانلاشلىرى. يازىر بۇيلارنىن ساوۇنما خەتلەرنىن بىرىنى تەشكىل ائەن دۇيۇش قالا، مۇغۇل ايسىتلاسىنا قەدەر ەلە آياق اوستۇندەيدى.

يازىر تارىخىنىن ايكىنچى دۈورەسى، خوراسانا يۇرۇشمەلەرىلە باشلايدى. بۇرادا يازىرلارنىن اصل مەركىزى، شەھىر ايسلام خارابىلارنىن تۇش گەن طاق قالايسىدى. اورتا چاغ قايناقلارىندا، يازىرلارنىن شەھىرىستان، طاق و قاراوا بۇلگەلەرىنە يۇرۇشمەلەرىلە ايلگىلى بىلگىلەر يۇخۇدۇر. تۈركمەن تارىخى رىوايتلەرى، بۇ اۇلايلارنى 11 جى يۈز ايلدە اۇغۇز دۇولتىنىن يىخىلماسىندان آراسىز سۇترا گۇرچەكلىشىدىگىنى گۇستىرىر. بەئزى يازىر قۇرۇپلارنى، باشقا اۇغۇز بۇيلارىيلا بىرلىكەدە سەلجۇقلۇ فوتۇحاتى سىراسىندا خوراسانا گەلمىش اۇلا بىلەر. آنچاق، يازىرلارنىن آنا كۆتەسى، بۇرايا بالخان اطرافىندا 12 جى يۈز ايلنىن ايكىنچى يارىسىندا گەلمىشىدەر.

يازىرلارنىن شەھىرىستان، طاق و قاراوا مۇھاجىرىتىنە بىر سىرا اۇلايلار نەن اۇلمۇشۇدۇر. 12 جى يۈز ايلدە بالخان يۇورەسى و مانقىشلاق يۇنە سەلجۇقلۇلارنىن آلىنە دۇشمۇش؛ آنچاق، يۇرلى بۇزقۇر قىلەلەرى اۇزون سۇرە «بۇيۇك سەلجۇقلۇلار» قارشى دىرەنمىشىدەر. سانجارا عايىد بىر فرماندا، گۇرگەن نايبىيىنە دۇھىستان و مانقىشلاق سەرحەلەرىندە مەسكەن ائەن «بوت پەست»لە كەسگەن بىر ساواش دۈزەنلەنمەسى امر ائەدلىر. داھا گەچ دۇنم بىلگەلەرىندە ايسە بۇ بۇيلارنى داخى گۇرگەن و دۇھىستان شەيخەنىنە ايطاعت ائەدىكلەرى بىلدەيدىلەر. ەر حالدا بۇزقۇرلار ايطاعت آلتىنا آلمىمىش و ئۇرگى

اۋدەمەيە موكلّف انديلمىشىدىلر. سولطانين مامورلاريني يولسوزلوقلارى - كى بو دۇرومو 12. جى يوز ايل بلگەلىرى دە ايىبات اندير - شوبهەسىز بالخان يۋورەسى يازىرلاريني دا صبريني داشيرتمىشىدى. 1153 ايليندە اوغۇزلارين بلخ بۇلگە سىندە باش قالدیرمالارى و خوراسانى آلە گئچیرمەلریندن سوترا يازير بۇيلارى دا اۋزونه گليب و بير فورصتدن فايدالاناراق شەريستان، طاق و فراوا سينيرلارينا يۇنەليب، شەر ايسلامى ضبط ائتمىشىدىلر.

يازيرلارين خوراسان يئرلشيم ساحەلرينين ايچ طرفلرينە اۋزانمالارى، اوغوز بوۋقىر بۇيلارى آراسينداكى سوتراكى فئوداللاشما سورەجى نين داوامى وصفيندەيدى. بۇيوك حئيوان سورولرينە صاحيب زنگى كۇچرى اصيلزادەلرينين تەك دردى اوتلاقلاريني گئيش لىتمەك دئىيلىدى. اوتلار، عئىنى زاماندا چوخالان توليدلرينى ساتايىلە جەكلىرى بازارلار آختارماق مەجبورييتيندەيدىلر. يۇخسوللاشان كۇچرى قورۇپلارى ايسە اكينچى ليكلە مشغول اولماغا اويغون توپراقلار آختاريديلر. نئجەكى، طاقى آلە گئچيرن يازيرلارين بلافاصيلە يئرلشمىش دوزەنە گئچەرك، زيراعتلە اوغراشمالارى دا بۇنو گۇسترير.

شەر ايسلام و دۇرون بۇلگەسىنە يئرلشمەلىرى يازير بيرليگى نين شكىللەنمە سورەجىنى تاماملایيردى. يازيرلار، اكينچى ليک ياشامىنى منيمسەمكلە اۋبور اوغوز بۇيلارى و محल्ली شەر ساكينلرييلە قايناشمايا باشلامىش و بئله ليكلە ائنگين بير تەكامول مرحلەسى گئچيرن تورکمنلرين تەمليندە يئرلرينى آلمىشىدىلار. يازيرلارين داها اۋنجه 11-12. جى يوز ايللردە اوغوز بۇيلارى آراسيندا گۇستريلمەسى چوخ چوخ جاليبدير. آنجاق داها سوترالارى (13. جو يوز ايلين 20. لى ايللريندە) اوتلاردان «تورکمن» اولاراق سۇز اندىلير. طاق و دۇرون توپراقلارينا يئرلشن يازيرلارين بۇيوك بير بۇلومونە بير مودت سوترا «قاراداشلى» دئىيلىمەيە باشلانمىش و بو آد گئتديکجه «يازير» ين يئرینە

اوتۇرموشدور. يازير آدى نين آرادان گئتمەسى، يازير قۇروپونا منسوب بۇيلارين
سابق (داها اولكى) اتنيك دوزەنلرينده و اکونوميک وضعيتلرينده اساسلى ده
ييشيکليکلره يول اچميشدير.

يازير بۇي بيرليگيني دوزەلدن خالقارلين خوراسانا گليشلىرى، اوتلارين
تاريخى طالعيلرينده بير باشقا اهميتلى ده ييشيکليگه ده ها بئله يول اچميشدير.
يازيرلار شهر اسلام و دۇرونا يئرلشديکدن سوترا، آتارکيل – فئودال ايليشگيلرى
سورعتلى بير اينکيشاف مرحله سینه گيرميش و باغيمسيز يازير حاکيميتي نين
حاياتا گئچمه سینه يول اچميشدير. بۇتونلا بيرليکده خانيدانين قۇرولوش تاريخى،
تام اولراق تثبيت انديلميش دئييل. معلوم اولان بير گئچرک، 12. جى يوز ايل
سۇنۇندا يازيرلارين رياست مقاميندا ياغمۇرخان آدلى بير بئين يئر آلدیغى دير.
دابليو. بارتولدون دا بيلديردیگی کیمی، يازيرلارى بو دۇنمه بللى باشلى بير
خالق اولراق گۇروروک. سانيرام 1153 ايلينده اوز وئرن اولایلار داليسيچا
چوخ گوجلەنن يازير بىلرى، خوراسانين بۇيوک بير کسيميني آله گئچيرن
خارزمشاهلارين اۇنۇنده موقاویمت گۇستريبلر کى، ايل آرسلان 1160 ايلينده
يازير بۇلگه سینه يوگورموشدور. ابن الاثير، خارزمشاهين او ايل اوچينه حرکت
ائتديگی و بير چوخ آدامين اۇلدورولمه سى بللى بير حقيقت دير. بو حاديشه لر
اوز وئره رکن ياغمۇرخان خوراسان اوغوزلارى ايچينه قاچاراق، قبيله داشلاريندان
ياردیم ايسته ميش و ايل آرسلانى يازيرلارا حمله ائتمه يه تشويق ائدن امير آيتگه
قارشى ساواشماق اوچون اوغوزلاردان ياردیم طلب ائتميشدير.

اختيارالدين آيتک (يا آيتاق) سولطان سانجارين آن بۇيوک کوؤتاتلاريندان
بيريدى. 12. جى يوز ايلده خوراسانداكى قاتماقاريشيqliقدان
فايدالاناراق، خاوران بۇلگه سينين بير بۇلومونو آله گئچيرميش؛ 1157 ايلينده
دۇوره سینه ييغديغى «غارنگر سوروسو» ايله نيسا و ابورد بۇلگه سینه

يئرلشميش، آما قيسسا سوره سوترا دئهيستاندا عرض اندام ائدهرك اورادان گورگنه گئچميشدى. آيتاق، اوغوزلارين نيشابوردان دئهيستانا گئتمه سيندن سوترا طبريستان ايسفهبيندن گورگن بؤلگه سيني ايداره ائتمه ايجازه سيني قوپارميشدى. آرادان بير مودت گئچديكدن سوترا اوغوز بى لرى يئنى دن گورگن و دئهيستانا حركت ائدينجه، بو دفعه طبريستان ايسفهبى بير اوردو يلا اوغلارين اوستونه يورودو، آيتاق بير بؤلوك عسكرله اوردوئون ساغ جيناچيندا يئر آلمايشدى. آما ساواش باشلاييب اوغوز اوردو لارى دوشمانين مركز، ساغ و سول جيناچينا ايلديريم كيمي تپيلينجه، آيتاق وساغ جيناچ كوئماندانى كبودجامه، ووروشمالارين آن قيزقين لحظه سينده قاچديلار. بو دوروم قارشى سيندا اوغوز باسقينلارينا چوخ طاقتى قالمايان طبريستان اوردوسو هولكلو بير شكilde قاچيب آرانى بوئالتديلار. اوغوزلار دوشمانى تعقيب ائدهرك بير ئنجه مين عسكر اولدوردولر. طبريستانا سيغيان ايسفهبى، يئنه ده اوردو توپلايلاق اوغوزلارا دوغرو يورودو. آنجاق، اوغوزلار بسطام و دامقانى آله گئچيرديكدن سوترا ماورالنهره يئنه لديلر.

دئمك، امير آيتاق طرفيندن تحريك اولونان خارزمشاهين ياغمورخانا يوگورمه سى، بو حاديه لردن سوترا اولموشدور. خوراسان اوغوزلارى ياغمورون اوغلاردان يارديم ايسته مه سينه گوره نيسا و ابورددن يو لا دوشهرك، مازندران حاكيميندن يارديم ايسته ين آيتاغى مو حاكمه ائتمه يه تصميم توتدولار. رستم بن على، آبسكون بؤلگه سينده ياشايان توركمين، دئلمى و كوردلردن دوزه لن بؤيوك بير اوردو يلا آيتاغين دادينا چاتدى. آز مودت سوترا باشلايان ووروشمالار سيرا سيندا اوغوزلار، دوشمانين ساغ قانادينا يوكله نديلر. آيتاق جنگ مئيدانيندان قاچينجا، گئرى قالان مازندران اوردوسودا اونون دالينجا قاچدى. بو اولاي دان سوترا آيتاق خارزمه سيغي ناركن، اوغوزلار دا جنگ

میدانینا یاخین بیر یئردە اولان دئهیستانا یۈنەلدیلر. دئهیستان دۇوارلاریندا رخنە یولۇ آچان اوغوزلار، 1161 ایلی باشلاریندا شەری تاراج ائتدیلر. بئلهجە گورگنی توپراقلا بیر ائیلەین اوغوزلار، شەراھالیسینی دە داغیتدیقدان سوترا خوراسانا دۇندولر. اوغوزلارین گورگن و دئهیستاندان چکیلەمەسیندن سوترا یئنە توپراغینا دۇنن آیتاق، بیر آز سورە سوترا جووئین قصبەسینی آلە گئچیریب، امیر بوغراتگین- بوزقوش الجرقانی نی مغلوب ائتدی. آیتاق، داھا سوترا خارزمشاھلاری متبوع (رئیس) اولاراق تانیما یا مجبور قالدی. داخی گورگن و دئهیستان مسجیدلریندە اوخونان خوطبەلردە اول ایل آرسلانین، آردیندان دا اۋز آدی (آیتاق) ذیکر اولۇناردی. آما آیتاق، خارزمشاھلارین واسسالی اولماقدان راحتسیزلیق دۇیاریق، 1165 ایلیندە ایل آرسلانی آشاغی چکەمە یە قالخاند، آجی بیر عاقیبتلە قارشیلانمادی و آئیندەکی دئهیستانی دا آلدن وئردی.

اینجەلەنن بلگەلرە گۆرە، یازیر خانی یاغمور، خارزم ایلە گورگن آراسیندا قالان بۇلگەدە حوکوم سوروردو. آنجاق اوئون نە واخت و نە شرایطە «تورکلر»ین خانی اولدۇغو بللی دئییل. بیلینن تک شئی، 1160. دا یاغمورخان ایلە ایل آرسلان آراسیندا قانلی بیر ساواشین اوز وئردیگی دیر. بو ساواشدا ایل (یا ایلک) آرسلان یازیرلاری مغلوب ائتمیش، اونلاردا خوراسان اوغوزلاریندان یاردیم ایستەمیشدی. ایل آرسلانین یازیر توپراقلارینا باسقین دوزەنلەدیگی ائنادا، او واختلار طبریستان ایسفەدییلە موئفیق اولان امیر آیتاقدا قاتیلیمیش؛ آما 1161. دە خوراساندان یول دوشن اوغوزلار، رستم بن علی و موئفیقی آیتاغا آغیر بیر ضربە ائندیرمیشدیلر. خوراسان اوغوزلاریلا یازیر اوردۇسونون موشرتکا آلە گتیردیکلری ظفردن سوترا یاغمورخانین توپراقلارینین گنیشلەدیگی گۆرولور. نە یازیق کی یازیرلارین داھا سوتراکی تاریخی حاقیندا

اۋرتاچاغ قايناقلارىندا ھىچ بىر بىلگى يۈخدور. يازىرلار، تارىخ صحنەسىنە آنجاق 12. جو يۈز ايلين ايلك چرەگىندە يىنى دن چىخاجاق ايدىلر.

اۋرتاچاغ قايناقلارىندا يازىر دۋولتى نين سىياسى و تۈپلۈمسال - اىقتىسادى سىستىمى حاقىندا دا ھىچ بىر بىلگى يۈخدور. بو بوئشلق، آنجاق شەر اىسلام خارابالارىندا تاپىلان آرکئولوژىك اشىاء ايله دۈلدۈرۈلا بىلر. يازىر خانلارنىن اسكى سىياسى مركزىنن خارابالارى، باخاردن قصبەسىنن 22. كىلومتىر قوزۇنىندە دىر. يازىرلارنن طاق شەرىنن مئىدانى تەقرىباً 30. ھىكتار گنىش لىگىندە اىدى. بو دا شەرىن، او زاماننن اۋلچولرىنە گۈرە دە فوق العادە بۈيۈك بىر يۈرلشىم كانۇنو اۋلدۇغۇنو گۈستىر. شەر اىسلام، اىكى قالاسى اۋلان رباط و شەرىستاندان مۈتسكىل اىدى. شەرىستان دۋوارلارى، آمىش بۇرج طرفىندن قورۇناردى. 9. جو يۈز ايل سۈنۈبلا 10. جو يۈز ايل باشلارىندا قورۇلان طاق شەرى، گتتىكجە مۈھوم بىر شەر مركزى اۋلموشدور. شەر اىسلامىن آن پارلاق دۈنىمى 12. جى يۈز ايل سۈنلارىيلا 13. جو يۈز ايل باشلارىدىر. گتتىكجە شۈھرت قازانان شەرىن چنۈرەسى، قالىن پىشمىش كرپىچ دۋوارلارلا حاصارلاناردى. يازىر باشكتتى، تىجارت و صنعتىن آن بۈيۈك مركزى دۈرومونا گلەمىشىدى. شەردە كاسا - گوۋدۇش و آىرى ائو وسايىلى دۈزەلدن اۋستا اىشچىلرىن اۋز مەللەلرى وارىدى. شەر اىسلام، خوراسان، ھىندىستان، ايران و چىنلە كروان تىجارتى سر و سامان وئرمىشىدى. سۈن دۈنملردە بعضى قازى فەالىتلىرى، شەردە زنگىن اصىلزادە و يۈخسول قورۇپلارنن ياشانمىش اۋلدۇغۇنو اۋرتايا چىخارماقدادىر. شەر اىسلام ائولرىنن بعضىلرىنن دۋوارلارى، چادىر گۈرونومونو تەسۋۈرە گتىرن تاختا بارماقلىقلار(نردە) ايله سۈسلەنمىشىدى. بو ائولر، البتە يۈرلشىش ياشامى منىمسەمىش يازىرلارا عايىد اىدى.

يازير فندراسيونو، باشلانقيجدا كؤچرى بويلاردان دوزهلميشدى. بۇنلار آراسيندا تىپىك بۇزقىرلى تمثىلچىلىرى مانقىشلاقلىلار دالارى دا گئچير.

يازيرلار، طاق و دورونا يئرلشديكدن سونرا زامان ايچينده يئرلشميش ياشامى منيمسمه ميشدiler. يازيرلارين گوننى باتى توركمينيستاندا اكينچى ليگه اوغون بۇلگه لرى آله گئچيرمه لرى، اونلارين سونراكى اكونوميك دوروملارينا اؤنملى اولچوده تاثير قويوموشدور. طبعى شرايط، حيوآنچىلىق و اكين اوچون سون درجه آل وئريشليدى. دورون ياخينلارينداكى داغلار يئرلشن يازيرلار، توپراغى ايشلهمه يه باشلاميش؛ بعضى يازير بويلارى ايسه، احتمالا گوره، نۇخۇر وادى سينه يئرلشميشدiler.

اورتا چاغ قايناقلارينا گوره، يازير حاكيميتى 1213 ايلينه قدهر سورموشدور. نسوى، سون خارزمشاه علاءالدين محمددين آناسى توركان خاتونون، هيندوخانين اولوموندن سونرا يازيرى آله گئچيرديگيني قتيد ائدير. توركان خاتون، البته يازير حوكومدارى هيندوخانلا قارداشى عؤمرخان آراسينداكى تاخت قوقاسيندان ايستيفاده ائلمه ميشدى. نسوى يه گوره، هيندوخان تاختى تصاحب ائتديكدن سونرا قارداشى نين گوزلرينه ميل چكيلمه سيني امر ائتميش؛ آما جلد، عؤمرخانا رحم ائدرك مىلى اوستدن چكميش و بئله ليكله عؤمرخان قارداشى اولهنه قدهر 11. ايل كور آداسى چيخاراق گئچيرميشدير. نسوى بئله دئير: «[اوندان سونرا] توركان خاتون، هيندوخانين اوتون قبيله سينه و فامئللرينه منسوب بير قادينلا ائولنميش اولدوغو ايديدعاسيلا يازيرى ايشغال ائتدى. او زامان عؤمرخان گوزلرينى آچاراق سولطان محمددين ساراينا گئتدى. هدفى [يازير بۇلگه سى] حاكيمى اولدوغونو تصويب ائتديرمك ايدى. آما اؤمدوغونو تاپا بيلمه دى و ساده جه صابيرخان (!) عونوانيلا گئچينمه يه قانع اولدو.» نسوى نين

آنلاتدیقلاریندا آن جالیب تۆجۆه تفصیل، هیندوخانا ملکه تورکان خاتون آراسینداکی گیزلی رایبطه دیر. سوتونجوسو بؤیوک بیر خانین قیزی ایدی و بایا اوت و یا اوران قبیله سینه منسوب ایدی. بایا اوتلار و اورانلار، کانقلی - قیپچاق بویلا رینا داخیل ایدی لر و خارزمشاه سولاله سییله فامئل ایدی لر. موجود عنعنه لره گۆره، خارزم حاکیملری، کانقلی و قیپچاق خانلارینین قیزلاریلا ائوله نردیلر. نئجه کی خارزمشاه تکیش ده آن نوفوذلو قیپچاق خانلاریندان ایکرانین قیزیلا ائولنمیشدی. 12. جی یوز ایل باشلاریندا ایسه کانقلی بی لریندن امین ملیک، علاالدین محمدله ائوله نن قیزی سایه سینده خارزمشاهلار ساراییندا اولدو قجا ائتگین بیر آدام اولموشدو. قارقوما یئرلشن قیپچاق و کانقلیلار، ایقراقلار و باشقا تورکجه دانیشان بویلا رلا بیرلیکده خارزمشاه اوردو سونون اساسی گوجونو اولوشدوروردولار. نسوی نین آنلاتدیغی بو او لایلار، یازیرلارین کانقلی - قیپچاق بی لری ایله خانیدان ایلشگیلرینین اولدوغونو گۆستریر. 13 - 12. جو یوز ایلده کانقلی - قیپچاق فئدراسیونونا منسوب بویلا ر، بؤیوک بیر سیاسی گوجو تمثیل ائدیردی لر. هیندوخان دا محض بو اوزدن اوران و یا بایاوت بویونا منسوب بیر بی قیزیلا ائولنمیشدی.

یازیرین سیاسال باغیمسیزلیغینا سو ن وئرن تورکان خاتون، احتیمالاً اونلارین بؤلگه سیننی شخصی مولکو آراسینا قاتمیشدیر. عؤمرخان ایسه، ائله عمللی باشلی بیر بیچیمده خارزمشاه ساراییندا گیرو و کیمی ساخلانیلیردی. یازیر ریسلرینین آن سوتونجوسو اولاراق بیلینن بو آدام، 13. جو یوز ایلین باشیندا اولدورولدو. 1219 ایلینده موغوللار اونوندن قاچمایا چالیشان تورکان خاتون، ایلال قالاسینا سیغینماق ایسته میش و یوللاری یاخشيجا تانیان عؤمرخاننی اؤزویله گؤتورموش، اما یازیرا یاخینلاشدیقلاری زامان اونون قاچماسیندان قورخاراق جلا دا تاپشیرمیشدی.

موغول ایستیلası سیراسیندا اورتا آسیا تورکمن بوئلاری

اورتاچاغ قایناقلاری، موغول ایستیلası از اۇنجهسی اورتا آسیا تورکمن بوئلاری حاقیندا اولدوقجا محدود بیلگیلر وئیرلر. بو سیرالاردا تورکمن بوئلاری فاراب ایله آرال گؤلۈ آراسینداکی بؤلگه لرده یاشاییردیلار. بعضی تورکمن قورۇپلاری ایسه، یئنگی کنت چئوره سییله قاراقومون آرال ساحیللرینه یاخین بؤلگه لرینه یاییلمیشدیلار. تورکمن کۆچمن عاییله لری جند ایله قاراکول گؤلۈ آراسیندا فیزلاناردیلار. 13. جو یوز ایل باشلاریندا تورکمنلر، سیردریانین سول ساحیلینده زرنوق بؤلگه سینده ده یاشاییردیلار. تورکمنلرین اؤنملی بیر بؤلومو، خارزم واحه سینى ایحاطه ائدن بۇزقیرلارا یاییلمیشدیلار. «تورک و تورکمن بوئلاری، - دییه یازیر یاقوت، - بۇیوک حیوان سورولریله اۇزادا یاشاییردیلار.» احتیمالا گۆره، بو تورکمن بوئلاری آراسیندا خارزمشاھلار اوردۇسوندا قوللوق ائدن چاغراقلار (ایقراقلار) دا واریدیلار. اوغوز و تورکمن قورۇپلاری، آرال و خزر ساحیللرینده کانقلی و قیپچاق بوئلاریلا قاریشیق بیچیمده یاشاییردیلار. موغول ایستیلası سیراسیندا ایسه، تورکمنلرین اؤنملی بؤلومو خوراسان، گورگن، دئهیستان و یؤوره سینه یئرلشمیشدیلر. 13. جو یوز ایلین ایلک چره گینده اورتا آسیا تورکمن بوئلاری، چنگیزخانین باسقینلارینا قارشى دیره نیشرله قاتیلدیلار. ایستیلایچیلارلا ایلک توققۇشما، موغوللارین جندی ایشغال ائتمه سینین آراسیز دالینجا اوز وئردى. 1220 ایلینده جوچی خانین باشچی لیغینداکی موغول اوردۇسو شهرکته دۇغرو یوردو. موغول اوردۇسو، بۇرایى آله

گئچىردىكىدىن سوئرا قاراقورۇما يۇنەلدى. چىڭگىزخاننى جىندى آلە گئچىرىن كۆمۇتاتلارنى، بۇلگە دن 10000 نفرلىك توركىمن كۆنوللوسو توپلامىشىدىلار. موغول كۆمۇتاتنى تايىنال نۇيۇن ون امرى آلتىندا وئرىلن توركىمن بىرلىكلىرى، خارزىمە گۇندەرىلمىشىدىلار. توركىمنلار يۇلدا موغوللارنىن علئىيەنە آياغا قالدخىدىلار سا دا تاپدالانىب، مرو و آمۇل يۇورەسىنە سىغىنىدىلار. توركىمنلارنى جىند و يىڭى كىت ياخىنلارنىدا اوئۇران باشقا بۇلارنى ايسە اىستىلاچى موغوللار بۇيۇن ايمىك مەجبورىتىندە قالدىلار.

جىند و مرودىن قاچان توركىمنلار، داها اۇنچە خارزىمىشاھ اوڭدۇسۇندا خىدىمت ائەلەين بۇكانىن بىرلىكلىرى آراسىنا قاتىلدىلار. بۇكادا اصلىيتاً توركىمن ايدى. مۇرقاب چۇلۇندە ياشايان توركىمنلار دە اوئا قاتىلمىشىدى. بۇكانىن مرو دە اوڭتيا چىخماسىيلا، ايكى سىياسى قۇرۇپ آراسىندا شىددەتلى نظر و عقىدە آيرىلىقلارنى باش گۇستردى. بىر قۇرۇپ، شەرى چىڭگىزخانا تىلىم ائىمەيە طرفدار بىر مۇشەق تۇتاركن، اۇبۇروسو موغوللار قاطىع بىر جواب وئرىلمەسىنى اىستەيىردى. دىرەنىش طرفدارلارنى، بۇكانىن دۇورەسىنە يىغىشمىشىدىلار. عىسكىرلر و شەرى خالقى دا اوئو دىستىكلەيىردىلر. آردىندان علاءالدىن مەمەدىن آن سۇچىگىن باشچىلارنىندان مۇجىرالمولك مرو دە ايش اوستۇنە چىخدى. بۇكا، فرماندەلىگى، موغوللار قارشى گئدە جىك لىشكىرىن لىدئىرلىگىنە حاضىر اولدۇغۇنو دىلە گئىرىن مۇجىرالمولكە وئرمەيە مەجبۇرايدى. «توركىمنلر و شەردەكى عىسكىرلرىن سايىسى 70 مىن دن چوخ اولماقلا ھامىسى، - دىيە يازىر جووئىنى، - يىئە ائەلە مۇجىرالمولكە آل وئردىلر.» توركىمنلرىن، عىسكىرلرىن و شەرى خالقىنىن داياق اولدۇغۇنو گۇرن مۇجىرالمولك، جووشقۇن بىر موغول طرفدارى اولان مرو شىخ الاسلامىنىن بۇيۇن وۇردوردو. مۇجىرالمولك طرفدارلارنى، ھەم دە، بىر سۇرە اول خىيانتىنىن موقابىلىندە چىڭگىزخاننان آغاچ پئىزا آلان سىرخس قاضىسىنى دە اۇلدوردولر.

آما مؤجیرالمولک، مرویلیرین اونا گومانلاری گلدیگی اومودلاری بوئسا چیخارمیشدی. جووئینی به گوره، «مؤجیرالمولک و مرولی اشراف اوزلرینی خوشگودرانلیق و کف چکمه یه وئرمیش، ایچگی میزیندن قالخماز اولموشدولار.» بو آرادا آمولو ایشغال ائدن چنگیزخان اوردوسو، مروه دوغرو یولا دوشموشدو. موغوللار ایلک وئروشمالارینی شهر دؤوارلاری یاخینلاریندا تورکمنلرله گئچک لشدیردیلر. تورکمنلر و «سولطانین اوتلارا قاتیلان تورکلری»، موغوللاری آغیرجا پوزاراق اوتلاری مرودن دالییا ایتله دیلر. آما بو اولایدان سوترا تورکمنلرله مؤجیرالمولک آراسیندا آنلاشمازلیق اورتایا چیخدی. تورکمنلر، آمول قالاسیندان اورایا گلن اختیاراتلارینی اوزلرینه باشچی سئچمیشدیلر. نتیجه ده بو سورتوشمه لر، مروی مودافیعه ائدن بیرلیکلرین بؤلونمه سینه یول آچدی. او حالداکی بو آرادا تؤولی خان، اوردوسویلا شهره یاخینلاشماق حالیندا ایدی. جووئینی، گویا کیچیک بیر موغول بیرلیگی نین 70000 نفرلیک تورکمن اوردوسونو مۇرقابدا دارماداغین ائتدیگینی، تؤولی خان و ساواشچیلارینین بویوک اولچوده جامیش سورولرینی و 60000 آتی غنیمت اولاراق آله گئچیردیگینی دئییر. تورکمنلرین مۇرقابداکی شیکستلری، موغول کوماندانی نین مرو بؤلگه سینین آلماسینی هاساتلامیشدی.

یازیرلارین دا مۇرقاب چؤلونون تورکمنلریله طالع لرینی پایلاشدیق لاری مو حقق دیر. جووئینی و رشیدالدین، یازیرین دا 1221. ده تؤولی خان طرفیندن فتح ائدیلن شهرلر آراسیندا اولدوغونو قئید ائدی لر. موغول ایستیلای، یازیر توپراق لارینا دا بویوک ضربه وئرموش؛ شیددتلی قیرغین و تاراج سوتوجوندا شهر ایسلامین جمعیتی یاریا ائتمیش؛ دیری قالانلار ایسه شهرین دوغوسونداکی قالایا سیغینمیش دیلار. آنجاق، داها سوترالاری یازیرلارین طاق شهرینده بیر سیرا کولتورل اینکیشافلاری موشاهیده اولئور.

مثلاً 13. جو يوز ايلده بۇلگەدە يىنى ئولر تىكىلمىش و صنعت اينكىشاف ائتمىشىدىر. او واختلار يازيردا بول مىقداردا بوغدا آلە گلردى. حافىظ - ابرو، يازيردا چوخ سايدا بۇيوك كندىن يئر آلدىغىنى بىلدىرەرك، فراوا، نوخور، گرماب، مورچ و آيرى كندلرين آدلارنى گتيرير. احتيمالا گوره او دؤنمده يازير بۇيوك بير ايالت ايدى. يازيرين مركز قىسمى، كۆپك داغ اتكلرييله ايندىكى باخاردن و گوكتپه واحه لرندىن تشكىل تاپيردى. آنجاق، يازير آدى، داها سوترالار تارىخ صحيفه سيندن يوخ اولموشدور. ابوالقازى، اوز چاغىندا يازيرلارا قاراداشلى دا دئيىلدىگىنى بىلديرير. بونا رغماً يازير آدى اوژون بير سورە توركمين خالقى نين حافىظه سيندن سيلينمەمىشىدىر. يازيرلارين تورۇنلارى هله ياخين زامانلارلا قدر توركمين بويلارى آراسيندا بۇيوك سايقى گورور؛ دوزەنلەنن تورەن و مراسىملردە، اسكى گلەنكلره گوره، خالق آراسيندا آن مۇعتبر يئرى توتوردولار.

موغول ايستىلاسى

موغول ايستىلاسى، اورتا آسيا توركمين بويلارى اوچون آپ - آچىق بير بلا كىمى اولدو. موغول حاكىملىرىن بويۇندوروغو آلتىنا دوشن توركمينلره آغير مالياتلار و تكليفلر يوكلندى. جووئىنى، مرو، يازير و دئھىستان خالقيندان حددن ايضافه خراج توپلاندىغىنى يازير. 13. جو يوز ايلين ايكىنجى يارى سيندا ياشامىش اولان بير بها آدى بير شاعير، توركمينلرين، عربلرين و تاجىكلرين «قوپچور» وئركى سيندن بۇيوك سيخىتنى چكدىكلرىنى بىلديرير.

وئزگی مأمورلاری، سوْن درجه رحم سیز و داش اوره کلی ایدیلر. خراجین اوده نهمه سی صورتده موکلفین «اوغول و قیزلارینی» آلیندن آلدیلار. تورکمنلر اوچون بو یونلارینا قویولدوقلاریندان آغیر بیرسی ده موغول اوردوسوندا عسکری قوللوق ائتمک ایدی. نجه کی جند تورکمن کونوللورینین سیلاحی مؤحکم توتمالاری، ایشغالچیا قارشى گیریشیلمیش تصادوفی بیر حرکت دئییلدی.

اوغوز و تورکمن بو ییلارینین بویوک بیر بؤلومو، موغول ایستیلای سوتوجوندا اورتا آسیا، قافقاز و ایران توپراقلارینی ترک ائتمیشدیلر. چنگیز خانین اوردوسونون آلیندن قاجماق اوچون آنادولویا قاچانلار آراسیندا قایی بو یو دا واریدی. بعضی قایناقلاردا قایی لارین آنکارا یاخینلارینداکی قاراداغ یؤره سینه یئرلشدیکلری قئید ائدیلیر. ماهاندا یاشایان اوغوزلار، موغوللارین بلخ و خوراسانی تخریب ائتمه سیندن سوْترا آذربایجان و دیار روما کؤچ ائتدیلر. آنادولویا گنده لر آراسیندا قارامانلیلاردان دا بحث ائدیلمکده دیر. نوْری صوفی باشخانلیغینداکی قارامان کؤچمنلری شیروان (قوْزئی آذربایجان) اوزریندن ارمَنکه گلیمیشدیلر.

موغول ایستیلای سیراسیندا اوغوز و تورکمن بو ییلارینین بویوک بیر کوتله سی ده افغانیستان و پاکيستانا گئچدیلر. جووئینی، تورکمنلرین کوتله لر شکلینده ماورالنهر و خوراساندان پیشاور بؤلگه سینه یؤنه لدیکلرینی خبر وئیر. کؤچه قاتیلان تورکمن بو ییلاری آراسیندا، باشلاریندا سیف الدین آدیندا بیرینین اولدوغو ایقراقلار دا واریدیلار. اوغوز و تورکمن عسکری بیرلیکلری، هرات، پنجاب، قزنه، پیشاور و هینده موغوللارین علییه نه چیخاردیقلا ری ساواشلاردا سلطان جلال الدین منقووردی نین یانیندا یئر آلاق اؤنملی بیر رول اوینامیشدیلار.

موغول ايستىلاسى، تورکمن خاقلارينين تاريخى طالعلرينده منفى ائنگيل ياراتدى. ايستىلاچيلار، چوخ سايدا شهر وکندلرى توپراقلاير ائتميش، مينلرجه معصوم اينسانى قانينا بله ميشديلر. ديرى قالانلار ايسه، ضبطنى آلا بيلمه يه چک قدهر خراج و ماليات يوکلنميشدى. خولاصه، موغول ايستىلاسى، اورتا چاغ تورکمنيستان ايقتيصادينا و کولتورونه «يئرینی بير داها دولدورولماسينا گوز-يومولماسى گرهکن» اولچوده بير ضربه وورموشدو.

چنگيز خانين اورتا آسيا (تورکمنيستان دا ايچينده) فتحينده، خارزمشاهلار دؤولتى نين ساغلام بير تشکيلاتا صاحب اولماسى چوخ هاساتليقلار ياراتميشدى. فئودال آيريلما فعاليتلرينه گوره ضعيفلهين بير عظمتلى ايمپيراتورلوق، موغول - تاتار بيرليکلرينين ووردوغو ضربه يه دوزه بيلمه دى.

سولطان محمد ين يونه لتديگى خارزمشاهلار دؤولتى نين فئودال بى لرى، ايستىلاچيلارين قاباغيندا چوخ آسفار بير اورقانيزاسيون نومونه سى سرگيله ديلر. محلى بى لرين بويوک بير بولومو، اوز توپراقلايرينين نئجه يئنه آلرينده ساخاليا بيله چکلى دردینه دوشموشدولر. يئنه فئوداللارين علناً دوشمان صفينه گئچمه لر يين ده موغول اوردوسونون موؤقييتينده اساسى نقشى واريدى. يابانچى ايستىلاچيلار قارشى، هر يترده آلريندن گلديگى قدهر ديرهنن بير تک بولوم، دئمه لى، خالق کوتله لريدى. موغوللارين تورکمنيستانى آله گئچيرمه لرى، اولکه اکونومى سينين محو اولماسينا يول آچدى. اوزلليکه آمودريا و مورقاب بندى کيمى بويوک بندلرين ييخيلماسى، مرو بؤلگه سينين هر يئرینده و خوراسانين سول ساحيلينده کى واحه لرده اکينچى ليگين دوشمه سيه سبب اولدو.

کؤپک داغ يوره سييله سؤمبار و ترک چؤللىرى، قوزئى و گونئى تورکمنيستانا نيسبت داها آز ضرر گورموش؛ بو بؤلگه لرده کى کندلى و شهرلير، ايستىلاچيلارين تهليکه سيندن ايراق قالماي موؤق اولموشدولار. البته بۇرالاردا دا ايستىلاچيلار

بعضى بۇيوك شھرلرى تاراج ائتمىش، بىر چوخ كندلرى بۇشالتمىشىدلار. اۆزلىكلە، گونوموزدە ھلەدە تخرىب اولموش شھر قالىنتىلارى و اوچوردولموش كانال و سورولو اولاراق بۇراخىلمىش توپراقلارین ایزلرینین گۆرۆلدوگو مىصرىيان اوۋاسى بۇنلاردان دیر. چنگیزخان ایستىلاسىنین ویرانگر ماهییتی، چوخ یورۇجو حئیوانچی لیغین موغوللاردا چوخ گىرى قالدیغینی گۆستریر. ایشغال ائدیكلرى و بۇلگهلىرى كۆز قویان كۆچمن موغول بىلرى، بوتوپراقلارى بۇيوك سورولرى اوچون اوتلاق اولاراق گۆتورموشدولر. ھا بئله بعضى موغول بىلرى، آلینان اۆلكهلىرىن خالقلارىنى و طبعى قايناقلارىنى قوللانما قوتۇسوندا داھا مۇعتدىل و اۆلچولو داوراناردىلار. بو ایكى قۇرۇپ آراسینداكى آنلاشمازلىق، موغول تارىخىنین باشدان باشا بویۇنجا قیرمیزی قیرمیزی بىر خط دوزهلدیر.

موغوللارین تورکمنیستانى ایشغال ائتمەسى، اۆلكه اکونومى سینی و اورە تیمینی فلج ائتمىش؛ شھر و کندلرین تخریبی ایسه، صناعتین، زیراعتین، ایچ و ائشیک تیجارترین چۆكمه سینه سبب اولمۇشدور. 13. جو یوز ایل اورتالاریندا خارابالار آراسیندان یئنی دن بوی آتان اورگنج بو قوتۇدا نیسبتاً بىر ایستیشنا دئمکدیر. چونکو دۇغو اۇروپایلا اۇزاق دۇغویو بىر بیرینه باغلایان آنا کروان یولۇ بۇرادان گئچردی.

اورتاچاغ قایناقلارى، 13. جو یوز ایلین ایکینجی یارى سیلا 14. جو یوز ایلین باشلارینداكى اورتا آسیا اوغوز و تورکمن بویلارى حاقیندا تقریباً ھىچ بىر بیلگی وئرمیرلر. تورکمنلرین گۆزه ووران چوخوئلوغو، احتیمالا گۆره قارقۇم، اوست یۇرد، بالخان و مانقىشلاق بۇلگه سینه سیغینمىشدى. قوزئیلی تورکمن بویلارینین بۇيوك بىر بۆلۆمو، دشت قیپچاق و قیزیل اۇردا موغول خانلارینا

باغلانمىشىدىلار. كۆچمەن تۈركمەنلەر ايسە، حىۋان سايبى سىنا گۆرە مالىات و ئرمەك و عسكەرلىك ائتمەك مەجبۇرىيەتتە يەيدىلەر.

سوترالارى آمۇدريا سۇيۇنۇن خىزىر دىزىنە دۇغرو يۇنەلمەسىيە تۈركمەنلەر، اۋز بۇي، دريالىق و سارى قەمىش بۇيۇنجا اۋزانان تۇپراقلار يۇرلىشىدىلەر. بۇنلار، اۋز اكونوميك احتىاجلارنى چۇخ چەتتەنلىكلە رفع ائەلەين و سىنىرلى حىۋان سۇرۇلرىنە صاحىب اۋلان يۇخسۇل اىنسانلار يەيدىلەر.

اۋرتا آسيانىن موغۇللار طرفىندەن آلىنمەسى، تۈركمەن بۇيلارنىن جەيدى اۋلچۇدە بىر بىرلىكە قايناشمالارينا و ائەتتەن دۈزەنلەندە اۋنەملى دە يىشىكلىكلەر يۇل آچمىش؛ بئەلىكلە بالخان يۇورەسىندە، اۋز بۇي و مانقىشلاقدا يىنى فئەراسيونلار و مەلى بىرلەشمەلر اۋرتايا چىخمىشىدىر. تۈركمەنلەر، يىنى گلەن موغۇل و تۈرك اصلىتلى عەنۋورلارلا بىرلىكدە اسكى ائەتتەن سۇبستراتلارلا دا قايناشمىشىدىرلار. تۇپلۇمىسال - اكونوميك ايلىشىگىلەرن، مادى و مەنۋى كۇلتۇرلەرن تائىر گۇتۇرمەسىيە ايجتەمەئى دۈزەندە اۋنەملى دە يىشىكلىكلەر، تۈركمەن تۇپلۇمۇنۇن، 16 - 15. جى يۈز ايللەردە بىر خالاق اۋلاراق، سۇن شەكىللەنىشىنە ايمەكان ساغلامىشىدىر.

سۇن

ائپیک = حماسی اثر.
 ائتنوگرافی = قومیت بیلیمی.
 ائیمولوژی = سۆزون کۆکونو آراشدیرما بیلیمی.
 ائلیپسی = بئییضی شکلی.
 آتارکیل = آتامئحور بیر سیستم.
 آرکئولوژی = اسکی چاغلارین قالدیتیلارینی اینجهلهین بیلیم، قازی بیلیمی.
 آریستوکراسی = هر قونۇدا گوجون اشرافین آینده اولان حوکومت
 آسترولوژی = اولدوز فالچیلیغی، مونجیملیک.
 آسترونومی = اولدوز بیلیمی، فلکیات.
 اککتیزم = عقیده سئچیمی بیلیمی.
 آنسیکلوپئدیک = بیلگی توپلۇمو اولان بیر اثر، دایره المعارف.
 آنونیم = آدی سانئ بللی اولمایان.

بوروكراسى = دؤولت ايشلرىنى داھا فايدالى سۆيىھ يە قالدیرمايا چالیشان بیلیم، دیوان سالارلیق.

پالئانتروپولوژی = گنچمیش دؤورلری اینجه له ين بیلیم.

پالئوقرافى = اسكى آل یازیلارینی اوخوما بیلگی سی

پرسپېكتيف = اشبالارین اوْزاقدان گؤرونْتوسو.

پیرامید = هرم، اهرام.

توتئم = اونقون.

جاریه = کنیز، آزادلیغی الیندن آلینمیش و هر جورھ قوللانیلا بیلن قادین.

دوآلیست = ایکیچی، ایکی موتناقض نظری قبول ائدن.

دولیکوسئفال = اوْزون جومجومه لی اینسان تپپی.

شحنه = مالیات مسئولو اولاراق بیر یئره قوئولان.

فئودالیزم = خان خانلیق.

فونکسیونئل = روئل و ایشلمه مربوط اولان.

فیلولوژی = یازیلی بلگه لری دیل و تاریخ آچی سیندان اینجه له مه بیلیمی.

قوتئوم = موقعیت.

کرونولوژی = زامان بیلیمی.

کرونیک = وقایعنامه.

کریتیک = تهلیکه لی، نیگار انچیلیق یارادان.

کومونیکاسیون = ایلگی، ارتباط

گئومئتریک = هندسه بیلیمی.

لیتئراتور = ادبیات، یازین.

مئدیئوالیست = اوْرتا دؤوران (قرون وسطی) قوتئوسوندا آراشدیریجی.

منقبیه = بؤیوک آدمالارین یاشامیلا ایلگیلی حیکایه.

مونوليت = تک بير داش، خاليص داش.

مينئرال = معدنی ماده، اصل عونصور.

وئرسیون = ریوایت، ترجمه، دهیشیک بیچیم.

آلت يازيلار

A - گيريش و بيرينجى بولوم آلت يازيلارى

B - ايکينجى بولوم آ.ي

C - اوچونجو بولوم آ.ي

D - دوردونجو بولوم آ.ي

E - بئشينجى بولوم آ.ي

I - جى بولوم گيريش و

الينيزده كى اثرين چرچيوه سيندن ائشيكده قالديغينا گوره ،اورتا و مركزى

آسيا اوغوزلارى آراسينداكى ايليشگيلره باش قوشولماميشدير.بو ساحه ده

بير چوخ تدقيق ائديلميش اولسا دا،اوغوزلار،توقوز اوغوزلار و اوغورلار

آراسينداكى ائتنو-پوليتيك باغلار قونوسوندا بحث يئرى واردير.تاريخى

لیثرا تورده قونویلا ایلگیلی توجوهه ده یر اولچوده چئشیدلی نظرلر واردیر، اما عومومیت له قبول اولونان بیر نظر یوخدور.

2-اثرده ((سلجوقلolar))آدی اکثرا سلجوقلو قبیله لرینی ایداره ائدن سیلسیله آدی اولارق گلیر. سلجوقلو قبیله لریندن ده منظور، اغوز و تورکمنلرین آنا ائتنیک چکیرده گینی تشکیل وئرن قبیله لر بیرلیگی دیر.

3-جوغرافیاسال بیر دئییم اولارق ((دوغو ایسلام))ایصطلاحی،سیاسی و کولتورل باغلامدا گئیش بیر آنلامدا قوللانمیشدیر. جوغرافیا سال آنلامدا، داها اوللر عرب خیلافتی نین حاکیمیتینده کی بولگه لر اوچون ایشله نر کن ، سونرادان بولگه ده اورتایا چیخان ایسلامی دوولتلی شامیل اولوردور.

4-اغوز و تورکمن دئیملری آراسینداکی باغلانلی و فرقلی لیک ، یازارین چئشیدلی مقاله لرینده

موفصل بیر شکیلده ایشلنمیشدیر.اغوز و تورکمن بویلارینین صحنه یه گلمه لری تاریخی ایدینلاتماق اوچون ترتیب وئردیگیم ایلک بیلیم سل

چالیشمائی ((بیرینجی گئئل نورکمن تاریخینی آراشدیرما توپلانتی سی)) ندا تقدیم ائله میشدیم. آ.آ. روسلیا کوو و آ.ک. کارریئوین همکارلیغیلان. اوغۇزلارین ائتتیک دوزه نی قونوسوندا اولان آنا مساله لری ، یازار لئنینقراددا 1967 ایلینده تیلانان تورکولوژی کونفرانسینداکی دانیشماسیندا دیله گتیرمیشدیر.

5-ای. قفس اوغلو، تورکمن آدینین معناسی و ماهیتی، آنکارا. 1959 (نین منه وئردیگی هدیه)، عئینی یازاردان، .

6-بورایا اوغۇزلارین 1153 ایللی نین یازیندا سلجوقلو یونه تیمینده کی خوراساندا باشلاتدیقلاری عوصیانلا ایلگیلی بولوم علاوه ائیلیمیشدیر. بو سوژه ، یازارین دوکتوراتتزی اولوب، آیری بیر کیتاب بیچیمینده یایینلانمیشدیر. (مذکور چالیشما یازارین 1973 ایلینده چاپ اولان 12- 11. جی یوز ایللرده سلجوقلولار و تورکمنلر (روسجا) آدلی اثرینده یئر آلیر . بو چالیشمائی دا تورک دیلینه قازاندرماق نیتنده بیک - ایستانبول تورکوجه سینه چئویره نلر.)

7-همن سببلره گوره -اوزلليکله ده تورک و عرب الفباسينين يازيم

شرایيطيندن ايره لی گلمه لی دير کی -ترتيب وئريلن چالیشمالارين

هامی سی ، بوردا (قایناقچا قيسميندا-ا.ت.چ)یئر آلابيلمه دی.(بو مساله

نی تورکوجه نين ياپی سینا اويغون اولاراق آرادان آپارمايا چالیشديق-

ا.ت.چ)

8-اوبورحيفه ده

9-13-9.جو يوز ايللر آراسی اوغوز و تورکمن بويلارينين تاريخيله

ايلگيلي آنا قايناقلار، دوغولو بيلگينلر توسوطويله يازيلميش اثرلردير.

اثنين قورولوشلا ايلگيلي اولانلار و آرکئولوژی تاپتيلار،چوخ

آزدير.بوقونويايئری گلينجه ايشارت ائده جه ييک.

19-اي.يو.کراچکوکوسکي يه گوره ،بوردا9.جو يوز ايلين مشهور شاعير و ادبياتچي

سي ابوالعباس بن احمد (يا محمد)المروزي دن بحث ائديليز.

21-ن.ن.پانتوسووا گوره)، ابودلفين بحث

اڭئديگى ا.و.غز قوروپلارى اورتا آسيانين گوبه گينده اوتورارديلار.

23-بو قايناقلار آراسيندا ابن خردادبه ين و جيهانى نين اثرلرى ده يئر

آلير. كراچكوسكى، .

27-1940 ييلينده ((آريانا)) درگى سينده م.ه.شائق ين مقاله سينده كابول

موزه سينده ساخلانيلان جيهانى نين يازمالارى يايينلانميشدى .

طرفيندن افغانىستاندا تاپيلان جيهانى نين بير باشقا چالشماسى ((اشكال

العالم)) و يا ((مسالك الممالك)) ده ايشيق اوزوگوردو. آنجاق، و

مينورسكى تشيتينه گوره ، كابولدا تاپيلان ال يازماسى استخرى نين

فارسيچايا ترجمه ائديلميش اثرينى يادا سالىر.

28-بارتولد، سوچينثنيا، ت. 65. جى صحيفه

29-ابوعبدالله بن المقفع (اولوم.757) دیلماج اولاراق آدلیم دیر. عربجه

یه (کلیله و دمنه) دن ساوایی پهلله ویجه دن (حاکیملرین کیتابی) اثرلرینی
چئویرمیشدیر. گردیزی، تورکلرله ایلگیلی بیلگیلرینی ابن المقفع ین
(کیتاب-ربع الدنيا) اثریندن اله گتیرمیشدیر.

30-دابیو، بارتولد، گردیزی نین ابن خرداد به ین ایتن (فارسیلارین و
اونلارین ایداره سینده کیلرین سوی تاریخی) آدلی اثریندن فایدالاندیغینی
دوشونور.

31-ابوالفضل بیهقی یی ابن فندق لقبی ایله تانینان ابوالحسن بیهقی ایله
قاریشدیرمماق گره کیر. (باخینیز. سعید نفیسی، امام ابوالحسن بیهقی. مجله
ی مئهر، سنه 2، ن: 4، تهرآن 1313ه.ق). بو شخص ظهیرالدین آدیلا دا
شوهره لنمیش ده یر لی کیمسه دیر؛ 1105ایلینده دوغواموش
، 1169ایلینده ایسه وفات ائتمیشدیر. ابوالحسن بیهقی 1167ایلینده
تاماملادیغی معلوم اولان و بولگه سل بیر تاریخ چالیشماسی اولان
«تاریخ-بیهقی» اثرینین ده مولیفی دیر. ابن فندقون بوندان ساوایی

خوراسان تاريخييله ايلگيلي بير اثرى ده واريدى كى گونوموزه قده ر گليب چاتميشدير. بو اثرين بعضى قيسيملارى ابن الاثيرين ، ياقوت ون،جوينى نين و ابن حليقان ين اثرلرینه زينت وثيرير.

34-سعيدنفيسى،بيرچوخ اورتاچاغ قايناقلاريندا يئرآلان بيهقى نين ايتميش اثريندن آلتيتيلانميش يئرلىرى بير آرايا توپلايلاق اوزل بير بولوم حاضيرلاماق ايسته ميشدى.

35-فخرالدين مبارك شاهين 1206يلىنده لاهوردا تاماملانان بير اثرينده توركجه دانیشان خالقار حاقيندا ايلگينچ بيلگيلر يئر آلير. اونون «تاريخ»آدلى بواثرينده تورك ديللى بويلارين ليستى ئريلميش؛اونلارين يازيلارى،ديللىرى،اينانچ وگله نكسل خاراكترلى مطرح اولونموشدور.

36-1962يلىنده شبنقارايى نين «معجم الانصاب»يازماسى نين توركلرله ايلگيلي بولوملرينى تاپديق. بوبولوملرآراسيندا«تورك خاليقلارينين اوزللكلى»دييه بير بولوم واردير. بيزيم قوللانديغيميز يازما1336تاريخى

داشی بیر . سبتقارایی و شکرالله ین اثرلرینده تورکلره مربوط اولان

معلومات – کی بونلارا اوغوز و تورکمن بویلاری دا داخیلدیر –
عمومیتله گردیزی نین ،مروزی نین و عوفی نین بیلگیلریله عئینی دیر .
بونلاردان ساوایی «معجم الانصاب»و«بهجت التواریخ»ده ده بیر سیرا
جالیب ایضافات یئر آلینمیشدیر.

37-«بهجت التواریخ»ده یئر آلان تورکلره ایلگیلی بولوملر،
طرفیندن یایینلانمیشدیر. 1957ایلینده گ.خزایی ،
میلی
کیتابخانا سیندا سکرالله ین صوفیه نوسخه سیندن بولوملر یایینلانمیشدی.
شکرالله ین اثرینین فارسجا اصل متنی ایله صوفیه یازماسی ، عئینی
تاریخده 16جی یوزایلدده یازیلیمیشدیر. بونلاردان ساوایی 1432تاریخینی
داشییان «بهجت

التواریخ»یازماسی ایسه . ده قوزونماقدادیر. بوردا شکرالله ین
یازماسینی م.هاممئرو گ. خزایی نین یایینلاریلا بیرلیکده قوللانندیق.

38- ابوالفرج تاریخی ،تورکجه

چئوير من: ر.ا.و. دوغرول، يايىنلار، آنكارا 1945، جىلد ، ص. 209

39- احمد بن محمد جعفرى الكاشانى، تاريخ -

نگارستان، تهرآن 1962، ص 137-135.

42- ظهيرالدين نيشابورى، اثرىنى عراق سلجوقلو حوكمدارى سولطان

2. جى توغرول بى زامانىدا (1177-1194) تاماملا مىشدير. اسماعيل خان

افشارىن ايدىعاسىنا گوره، «سلجوقنامه نىن يازارى 1187 يلىندە

اۆلموشدور. اما بوسۇزودىيە ن دئديگىنى اىثبات ائتمە يير.

43- مىثاق اوچون ، احمد آتش ، آچىقلا ما ضرورتى گورمه دن موسى

بايقو آدىنى موسى يابقو ائله مىشدير.

(راحه الصدور و آياه السرور)

45- سلجوقلو دونمى تاريخى حاقيندا كولو حالتده يازيلان اثرلرله بير

ليكده ، 12. جى يوزايلدن باشلا يارق چئشيدلى سلجوقلو سىلسيله

لیکلری اوستونده بولگه سل خاراكترلی چالیشمالار دا دوزه نله نمیشدیر.

بو خصوصیتده اولان اثرلرین بیرى ده افضل الدین کرمانی طرفیندن

آراسیندادیر . بو اثرده نظری چوخ جلب ائدن قونولاردان بیرى ده

12.جی یوزایلده کیرماندا ایجاد اولان دینارلی اوغوز دوولتی

قورولوشویلا ایلگیلی ئریلن بیلگیلردیر.

46-سلجوقلو دوولتی تاریخی موریدینده سونرادان یازیلیمیش اثرلر

آراسیندا 14.جو یوز ایل یازارلاریندان محمد یزدی نین چالیشمالاری

اؤرنک گوستریله بیلر.

47-بوندان ساوایی محمد بن نجیب بکرانین خارزمشاه محمد بن

تکیشه(1200-1220)سوندوغو ایلگینچ بیر اثر ده نظری جلب ائدیر.

اثرده او دؤورون دونیایا ایلیشگین جوغرافیا سال باخیشی مونعکس

اولموشدور. 15.جی یوزایلده بکرانین اثری ابوسعید جرجانی الیله

خولاصه له نه رک یئنی ده یازیلیمیشدیر.بیزیم اوچون لن اونملی

یئری، 13.جویوزایلده یازیلان آدسیز جوغرافیا اثرلریتو تماقدادیر.

48-مويدالدوله منتخب الدين بديعى آتابك الجوينى ، كيتاب - اتابه الكتبه، تهران 1329ه.ش.

49-احتمالا، منتخب الدين بىرمودت دوولت گىرلرلىنى و ماللارلىنى كونترول ائدن ديوان - اشرافادا باشخانلىق ائتمىشدير.

50-وطوط ومنتخب الدين مکتوب و اوراقلارلىنى يئر آلدیغى دوسيا«اينشا»آديلا
نوسخه لرى آراسىندا قورونماقدادير.
بارتولد،«موغول ايستىلاسى سىراسىندا توركىستان»آدلى اثرلىنى ايلک
جىلدىنده بو بلگه لردن بعضى لرىنى يايىنلا مىشدير.

51-ابورىحان بىرونى ،چئشىدلى بىلم سل ساحه لرده اثرلر يازىلمىشدير.
بونلار آراسىندا تاريخه داير اثرلرده واريدى. نه يازىق كى بو اثرلرى
گنوموزه قده راولاشا بىلمه مىشدير.اليمزده يئتيشن اثرلرىندن «عئلم-
ترتيب-تارىخ»1000يلىنده يازىلمىشدير.

53-عئینی گئچن نومرده کی قایناق. 54-عئینی...

59-صورة الارض لا لشریف الادریسی، بغداد 1961

60-حکیم اوغلو علی پاشا کیتابخاناسیندا قورونان ایستانبول یازمالاری

آراسیندا ادریسی نین بو اثریندن آلنمیش قیسسامطلبلردن دوزه لن بیر

نوسخه موجود دور

61-«نزهة المشتاق» دا اوغوزائلینه آیریلیمیش بو بولوملردن ساوایی

،اونالارین اوتوردوقلاری بولگه لرو باشقا موضوعلاردا بیلگیلر ده

موجود دور . ادریسی قوللانیدیگی قایناقلار آراسیندا بعضا ابن حوقلین ،

قدما ابن جعفرین ، مقدسی نین و استخری نین آدلارینی ذیکر ائدیر. بو

یازارلارین یازدیقلاریندا یئر آلان بیلگیلر چوخ موهوم دورلر. چوخ

واختلار ، ادریسی نین نقل ائتدیگی قایناقلار آراسیندا گونوموزه گلیب

چاتمایان گئنیش تاریخ و جوغرافیا سال بیلگیلره راست گلیمک اولور.

64- يه گوره ، ادریسی نین اوغوز ائلی حاقیندا کی بیلگیلری

11. جی یوز ایلین ایلک یاری سیندا نامعلوم بیر قایناغا دایانیر.

65- احتیمالا گوره مولیف بوردا بیر یانلیش ائده رک جیهانی یئرینه

ادریسی نین آدینی وئرمیشدیر. (ا.ت.چ)

67- بیزانس تاریخ قایناقلا ریندا اوزلارلا (اوغوزلار) ایلگیلی ایلک 10. جو

یوزایل یازارلاریندان . ون اثرینده راستلانیلیر (ص 398). داها سونراکی

قایناقلار آراسیندا 12-13. جو یوز ایللرین یازارلاریندان ،

ین اثرلری گوستریله بیلر.

71- عینی قایناق 72- بروکلمان ، ص. 319

73- روزتتال ، ص. 126-127

75-ابن اسفندیار ، تاریخ – طبرستان ، تهران 1320ه. ش.

76-گیب ، ص.138

78-ارگین ، م.دده قورقود کیتابی ، آنکارا 1958، ص36-35

79-دابلو. بارتولد، بو نوسخه نین راوندی نین «راحه الصدور» ادلی

اثرینین تورکجه چئویرسی اولدوغنو وورقولاییر. آنجاق بو اثر ، مؤحتوا

باخیمیندان راوندی نین اثریندن فرقلی دیر . او، دهاچوخ، نجیب عاصم

طرفیندن یایینلانان «اوغوزنامه و یا سلجوقنامه» ایله بنزریک داشی ییر.

بو اثر تاریخ لیتراتورونده گوستریلدیگی کیمی یازیچی اوغلو علی عایید

دیر . باخینیز:

80-«اوغوزنامه» ان سون وئرسیونلاریندان بیرینه ده تورکمن دیوان شاعیرلریندن عندلیپ اثرلری آراسیندا راست گلیریک.

82-عئینی...

83-موضوعا بو آچیدان باخساق ، میصر مملوکی سولطانلیغی دؤورونده یازیلان «کتاب بولغات المشتاق فی لغات التورک والقبحاق» آدلی دئمه لی بیک بو آچیقلامالی سوزلوکده قیپچاق و اوغوز دیللرینین بنزر و بنره مز اوزلیکلری دئیشیلیر.

85-مؤلفین بعضی آراشدیر مالاریندا اورتاچاغ اوغوز و تورکمن تاریخی لیگی نین اسکی و یئنی دونملری اینجه له یه چکیلمیشدیر. یئددی جیلدلیک» تاریخ بیلیمی نین تاریخی» آدلی اثرین ایلگیلی بولوملرینده بو ساحه ده سووئت تاریخچی لیگینده موجود پروبلملره ایشاره اولونموشدور. بوردا ایسه ساده جه

18-20. جی یوز ایللرده سووئت و یابانجی تاریخچی لیکده موناقیشه و

سوزون یارادان خصوصلارا یئر وئریلمیشدیر.

90-عینی 58. جی آلت یازیدا قئید اولونان قایناق.

93-بانتقو اغلو، ت. «اوغوزلارو اغزائلی اوزه ینه، بلله تن

ن: 180-1950، ص. 12-4.

94-تورکیه لی بعضی تاریخچی لر ، توپلومسال-ایقتیصادی و ضعیتری

باخیمیندان اوغوز بویلا رینین اؤزلرینه تابع ائتدیکلری دوغو دوولترینه

نیسبت چوخ داهایوکسک سویه ده اولدوقلارینی ایدیرلر.

بیر مقاله سینده بو نظرین محذور اولدوغونودئیر.

95-عئینی 88.جی آلت یازیداکى قایناق ، 563-565/

96-س.پ تولستوون آچیقلاماسینا گوره، 10.جو یوزایلین ایلک یاری

سییلا 11.جی یوز ایلده اوغوز ائلی نین سینیر لاری ، سووئت تاریخ و

آرکئولوژی لیتراتورونده یانلیش تثبیت ائدیلمیشدیر. ای.ای . آقائو و

گ.ای.پاتسئویچ، سیر دریانین و آریسین اورتا آخیملارینین ساغ ساحیلی

تارازا قده ر اوغوز حاکیمیتینه گیرمه دیگینی دوشونموشدورلر. بئله جه

اونلار هئچ بیر قانیت گوسترمه دن اورتاچاغ یازارلارینین سیر دریانین

اورتا آخیملاری ایله قاراتا و داغی اتکلرینده اوغوز بویلا رینین اولدوغونا

ایلیشگین بیلگیلری گوزدن ایراق توتموشدورلار.

97-عئینی 56.جی آلت یازیداکی ماخذ ، ص.398

98-گلن صحیفه لرده آچیقلا نیلاجاغی کیمی، ادریسی ، چاغرا اوغوز داغ

سیلسیله سینی دوغو سینیرینا قده ر اوزاتماقدا ایشتیباها دوشموشدور.

99-و.و. بارتولدن عقیده سینه گوره، اثری عئینا تقلید ائله ین

مؤلیف، قاینق یازارینین (تقلید ائله دیگی اصل کیتابین یازارینین) نظرینی

یانلیش آنلامیدی. ائله بونا گوره اولمالی دیرکی ، چاغراداغینی گولون

ساحیلینده دئیل ، خارزم گولونون اورتاسیندا دییه نقل ائتمیشدیر.

100-حاجی خلیفه یه گوره، جئیهون ایکی داغ آراسیندان ، جهان شیر

آخارسویو یاخینیندان گئچیر. آمودریا بورادان گورولتولو بیر سس سالا

سالا یولا دوشور. بو سس اینسانلاری قورخودور.

101-شاش: اورتاچاغدا ماورالنهرین بیربولگه سی اولوب، چیرچیق

نهری حوضه سینی و مین کنت شهرینی شامیل اولوردور. شاشین مرکزی

ايندىكى تاشكنتين سرحدلىرى ايچىنىدە يئر آليردى. ابوريحان بيرونى ، مين
كتنين توركجه تاشكنت اولاراق خاطيرلاندىغىنى يازير. 8-10. جو
يوزايللرده آنقىران نهري وادى سىندە كى ايلاق و حومه سى شاشدان
ايدى.

102-بولگه نين هامى سى و مركز شهربى ده ايسفيجاب الراق
آدلانديريلاردى. گئىلدە ايسفيجاب شهربى سايارام و يا چىمكنت ياخىنىندا
بىر يئرده قرار تاپيردى

بو نظرلردن ساوايى ايسفيجاب شهربىنن قالىنتىلارى بادام نهرىنن اورتا
آخىمى بويلاريندا آختارىلمالىدير شكلىندە بىر آيرى تئز موموجوددور.

103-تاراز، اسكى اووليا، تا، ايندىكى جامبولون يئر آلدىغى يئرده ايدى.

104- اطرافىندا جبره قون و جوراقون يانلىش اوخونموشدور.

105-اورتاچاغ قايناقلاريندا بو آد ايله چيرچىق نهري قصد ائدىلير.

106-ادريسى نين مطرح ائله ديگى مارقز نهري احتمالا ايكى كلمه دن

دوزه ليردى . عربجه «ماء»-و گئىرچك آدى دا «ايرقىز»

107-لازووارت و يا لازووارت ،لازوريتين عربجه يازيليشى دير. باخينيز:

ابوعمرمنهاج الدين عثمان بن جوزجاني، طبقات-ناصرى ، كابول.

108-ادريسى،نزهه المشتاق، ص109:كتاب روجار،ص515.

111-آ.ژوبئرت،«مورقا ومورقير»؛ك .ميللئر ايسه«مورقا،موزقارو

مارقار»اولارق گوستريئرلر. س.ل.وولين ده «مورقار»، ترجمه

سينده ايسه «مورقار»اولارق اوخونموشدور.

112-عئيني56. جى آلت يازيدا گلن قايناق . ص.414

113-عربلرده بيراولچو واحيدى اولان ميل تقريبا1878-1972مئتير

حودودينده دير.ادريسى نين اثرينده ايسه ، بير ميل تقريبا 1555م

اولارق قئيد ائديلير.

114-شهر آدلارينين اوخونماسيني بو ساياقدا يئريتديك، چونكو نوسخه

لر ده و ادريسى نين خريطه سينده فرقلى اولارق بيلديريلميشدير. عربجه

«جاه»آدى گئچن ايلك قالانين آدى فارسجا «گاه»-«يئر»آنلاميندادير.

115-ادریسی نین اثرینده «منقح»-«باتلاقلیق یئر» اولاراق گلیر. آ. ژوبئرت

بونو یانلیش لبقا «گؤل» دییه چئویرمیشدیر.

116-ادریسی نین اثرینین ایلک یازماسیندا خارزم گولونه قده ر دئیل،

کی خزر دنیزینه قده راولان فاصیله بیلدیرلمیشدیر.

117-نومره 58. ده کی قاینای، ص 404. 118-ادریسی

، روجار، ص. 514.

119-ادریسی نین یازمالاریندا «علی اذیال الجبل» اولاراق گئچیر.

120-ادریسی نین اثرینده رنگلی و پارلاق گورونومو اولان داشلار

آراسیندا فیروزه و بالاش گوستریلیر. بونلارین آنلامی اوچون باخینیز:

و

121-بو مولیفلرین، بیلگیلرینی هانسی قاینالاردان اله گتیردیکلری نه

یازیق کی بللی دئیل.

122-ابوالفدا ، دارکونون(دارمو)کارمانیا داغیندا90درجه بویلاملا

50درجه انلمده یئرآلدیغینی ایدیعائیدیر.بوجغرافیا سال موختصات ابن

سعیدین بیلگیلریله ده توتور.

123-عئینی 58.جی قایناق.ص.89

124-المغربی و ابوالفدایا گوره،داراندادابورتاس شاهزاده لرینین خزینه

سی

ساخانار و اوتوراق یئرلری واریدی. آنجاق بو آچیقلاما ادیریسی نین

بیلگیلرینه ترس دوشور. چونکوبو قالالاری او،اوغوز اولکه سی

سرحدلری ایچینده ذیکرائیدیر.

126-آ.ژوبئرت،«آسفاقون»،ک.میللثرو س.ای.وولین ایسه

«آسکارون»اولاراق اوخوموشدورلار.

127-آسکاروز آدینین انئیمولوژیک تمیلینده

«آسکار»کؤکویاتیر. چاغداش قیرقیز دیلینده «آسکار»ین

آنلامی «قارلی داغ،یوکسک داغ»، قازاخجا دا ایسه «قایا،یوکسک

و ال چاتيلماز داغ» دئمكدير. ادريسى نين آنلاتديغي آسكاروز
آدينين ايکينجي بولومو بللي دئييل . بعضى تورک لهجه
لرينده «اوز» و «آوز» کلمه سى «داغ گديگى و چؤل» اولاراق
قوللانيلير.

128- دا تاپيلان نوسخه ده بو داغين آدى آسکران اولاراق

گلميشدير .

129- اسحاق بن حسين ين آنلاتديقلارين

باخيلاسار، تورکلر بو ائولر

سايه سينده سوغوقدان ساخلانيلارديلار.

130-آدى گئچن چاي آدينين آنلامى بللي دئييل . اسكى ايران

ديللرينده «رااو» دا نهير معناسينا؛ سوغدجادا ايسه «روز»، «آخماق ، قاقچماق و
توکولمک» آنلاملارينا گلردى.

131-بيلدیگیمیز قده رله ادريسى نين خريطه و يازمالاريندا، آدى گئچن

نهيرين رود، رودا، روزات و روزاه اولدوغو دئييلير. بونو، 1154 ايلي خريطه سى
ده تاييد ائدير.

132-1154 ایلی خریطه سینہ گورہ، روزا سولارینی موزقار

داغلاریندان آلان بویوک بیر نہرہ آخیدیر. «نزه المشتاق» ا گورہ، بو نہرین آدی ایرقیز دیر. اوایسہ، ادریسی نین ایلک خریطہ سیندہ نہرین آدی بللہ نمہ ییر. روزایلا بیرلشن بو نہرین آدینا ادریسی نین باشقا خریطہ لریندہ دہ راستیلانماییر؛ سادہ جہ صوفیہ یازماسیندا تاپیلان خریطہ دہ روزا ایلہ ایرقیزین بیرلشدیگی بیلدیریلیر. آدی گئچن نہیرلرین ہیدروقرافیک وضعیتینی آچیغا چیخارماق، ادریسی نین وئردیگی معلوماتلا چوخ چتین دیر. باشقا بیر سئجہ نہ گیمیز اولمادیغینا گورہ ادریسی نین اثری اساس آلیناجاقدیر.

133-عرض اولونان بیلگی، آ.ژوبئرتین قوللانیدیغی یازمالاردا

موجود اولوب، صوفیہ و لئنینقراد یازمالاریندا یوخدور.

134-خیام و ہی قلعه منعه علی راس جبل صعب المرتفع.

135-ابن ایاس، نقش الازہار، ص.248

136-کؤیمن، م.آ. بویوک سلجوقلolar ایمپراتورلوغوندا اوغوز

عوصیانی،

در گی سی، ج. ن: 2، 1947.

137-بیزیم قوللانديغیمیز یازمالاریندا بو شهر «برکات»، «بریکت»

اولاراق گوستریلمیشدیر. آ. ژوبئرتین دالیسیجا س.ل. وولین ده بو شهرین

آدینی بودکت اولاراق اوخوموشدور. یینه ، اونلارا گوره لئنینقراد یازماسیندا

شهرین آدی «بریکت» اولاراق گئچیر.

138-هم «نزهه المشتاق» و هم ده ادریسی نین خریطه سینده بو

شهرین آدی چئشیدلی شکیللرده یازیلی دیر. بیز، آ. ژوبئرت، ک. میللر و

س.ل. وولین طرفیندن ده قبول گؤرونن اوخونوشونو اساس آلدیق .

139-ادریسی نین اثرینین روسجا توجومه سینده ایشتیباها داهلان ، داغ

اولاراق گوستریلمیشدیر.

140-«نزهه المشتاق» قیماق اولکه سینی آنلادارکن، داهلانی اونلارا

عایید بیر شهر اولدوغونو بیلدیریر. اونا گوره (ادریسی یه گوره)، قیماق قالاسی

داهلانی ساواشچیلار طرفیندن قورونور و شیرین سو گولو یاخینلاریندا ،

داغلیق بیر بولگه ده یئر آلیردی. داهلان، بنجار شهرینه 4 گونلوک فاصیله سی

واریدی. تارازلا آراسینداکی یول ایسه 36 گونلوق ایدی. قیماق شهری

داھلان، ادریسی نین اثرینه و خریطه لرینه گوره ، اوغوزائیلینده کی داھلان

اولمامالی دیر.

141- «نزهه المشتاق» دا بو آدفرقلی گوستریلیر .

غریبان، عرحان، عرقان، غربایان

142- تاریخ و جوغرافیا لیثراتورونده بو اثرین آدی «شلجی» دییه گلیر.

مقدسی نین کیتابیندا «شیلجی» یا قوتونکیندا ایسه «شالجی» اولراق گوستریلیر.

143- ادریسی نین یازمالاریندا و خریطه لرینده بودااغین آدی مارقا

، مارقیز، مارقز، مرقای و موزقار اولراق گئچیر. ابن خلدون ایسه بو

داغلاردان رقار و مرقار اولراق دانیشیر.

144- ادریسی نین سون خریطه لرینده ایرقیزین قایناغینی آلدیغی

داغلاردان آخان چایلارین گورگوزه توکولدوگو گوستریلیر. 1154 ایلی خریطه

سینده موزقار و آسکاروز داغلاریندان چیخان چایلارین سولارینی اؤزونه

آلدیغی بویوک بیرگولدن

بحث ائديلير.مع الاسف بوگولون آدى خريطه ده بيلديريلمه
 ميشدير.لئينقراڧ و صوفيه يازمالاريندا يئر آلان سونرالار مربوط اولان خريطه لر،
 آسكاروز و موزقاردان آخان چاپلارين گورگوزه توکولدوگونو گوروروك.
 «صورت الارض» گوره، بوگوله ساده جه آسكاروز داغلاريندان آخان چاپلار
 توکولور . آنلاشيلان، ادريسى نين خريطه لريندن فايدا لاناراق گورگوز
 گولونون يئريني و هيدروگرافي سيني اؤيره نمک چوخ چتين نظره گلير . بونا
 گوره ده، ادريسى نين اثريني اساس توتاراق مساله يى حل ائتمه يه
 چاليشاجاغيق.

145-ادريسى نين خريطه لرينده ، اونلار اوچون هم ده خانقا اوغوز
 آدى اولكه لرى ايسه خانقاكنت اولاراق گوستريلير.

146-قيماق و توکوز – قوزلاريناولكه سى حاقينداآيرينتيلي معلومات

اوچون باخينيز:حدودالعالم ؛ و

147-بویئرلیشیم ساحه سینین آدی،احتمالا گوره ادریسی نین اثرینین

سونراکی نوسخه لرینده تحریفه چکیلیمیشدیر. نین تام اولاراق

هاردایئر آلدیغینا داییرهله لیک هیچ بیر بیلگیمیز یوخدور.

148-خندق/خانداق/قینداق/خینداق.

149-بولگه،آدینی ایداری مرکزی اولان فاراب شهرینین آدیندان

آلمیشدیر.10.جویوزایل سون چئیره گینده فاراب شهرینین ییخیلماسیندان

سونرا بولگه نین مرکزی اوز اوزونه بوراخیلیمیشدی بورا،وترار خاراباسینین

6.ک م قوزئیینده کی قویروق تپه قدیم شهر خاراباسینا توش گلیر.

150-بیزیم قوللاندیغیمیز نوسخه لرده بو شهرین آدی شاش

(چاچ)اولاراق گئچیرای. افشارطرفیندن تئهراندایاییلاناتان «ترجمه-مسالك

الممالك»سابران نظیرینی تاییدائله میشدیر.آما بیزیم الیمیزدکی متنه گوره،

بیسکنت اولاراق اوخونماسی داها اویغوندور.

151-10.جویوزایل جوغرافیاچیلاردان فرقلی شکیلده استخری،

خورئزمی (خارزم=خوارزم) ماورالنهر بولگه سینه قاتیر.

152-فراوا، ایندیکی پارااؤکندینین یئرینده قیزیل آروات ین 15-

10.ک م اوزاق لیغیندا یئر آلیردی.

153-سونرادان شهر اولان جارجان خارابالاری ، گورگن نهرینین باتی

یؤنو کابوس یاخینلاریندا یئر آلیر. اورتاچاغ دوغوجوغرافیا چیلارین چوخو دئهیستان بولگه سینین جارجانا توش گلدیگینی بیلدیریرلر.

155-جورجانیه ویا گورگنج شهری ، گونوموزده، کونیا-اورگنج

یاخینلاریندادی

استخری اثرینین فارسجا ترجمه سینده :«گورگنج، خارزمذن کوچوک

اولوب، قوزلارین بندر و آمبار مرکزیددی. بورادان قالخان

کروانلار خوراسانا و گورگنجه و خزریونونده باتیا و دیگر اولکه لره

دوغرو یول سوره رلر» دئییر.

156-اورتاچاغین سونلاریندا یازیلان قایناقلاردا ، قوز چولو گئیش

لیگی نین 100فرسخدان چوخ اولدوغو بیلدیریر.قوز بوزقیری خوراسان

سرحدلرینین قوزئی باتی یونونده اوزانیردی.(جهان نامه و رضه الصفا)

157-حدودالعالم؛مسالك الممالك.

158-یاقوت و ابوالفدا،سیاهکوهون«قره

داغ»آنلامیندا اولدوغونویازیرلار.اورتاچاغ قایناقلاری سیاهکوه داغلاریلا

بیرلیکده خزر دنیزینده عثینی آدی داشییان بیر آدائین وارلیغیندان بحث

اؤدیرلر.

159-ادریسی نین خریطه سینده بو داغ گوستریلمه سینه رغما،

حاضیرلایانی نین خزر یان-یؤره سی بولگه سینى تانیما دیغینی یئتیریر.

160-مینورسکی.

161-اوستونده چوخ فرقلی نظرلر داشییان سیاهکوه داغی حاقیندا

وئرلن جوغرافیا بیلگیلری آنالیز ائتمک بیزیم بحثی میزدن خاریجدیر.

ساده جه بونو دئمه لی بیک کی:اورتاچاغدا یانلیش بیر ده یرلندیرمه اولا

بیلر بونا گوره،سیاهکوه داغی نین آبسکون و گیلاندان قافقاز دربندی و
اورالاقده ر

اوزانديغی جهتينده بیر بیلگی دوغوموش اولاییلر.

162-ابن الوردی،وولقانین توکوز-قوزلار اولکه سیندن آخدیغینی یازیر.

حمدالله قزوینی ایسه ایتیل(وولقا)باشلانقیجینی سه لنگه بویلا ریندا
اوتوران قیرقیز لارین توپراقلاریندان آلیر.

163-ائله کی بللی اولور،منظور،باشقیرلار آدی آلتیندا مجاریستان
توپراقلاریندا یئرلشن مادیار(مجار)لاردیر.

165-اورتاچاغ فارس قایناقلاریندا«باشقرد- درونی» و یا «باشرت-

اندرونی» اولاراق آدی گلیر. باخینیز:مسالک الممالک
ص57.

167-بارتولد،دابلیو.

168-8. جی یوزایل و 9. جو یوزایل باشلارینا عایید قاینقلاریندا تۆ-کیو

مؤنگ اولکه سیندن بحث ائدیلیلر. احتمالا منظور یئددی سو اولاجاق. بو

اولکه نین آدی چوخ احتمالا گوره «تورکمن» ایدی.

169-بیرونی ، کتاب الجماهیر.

170-مقدسی نین اثرینین بیرنوسخه سینده ایلاجی ، باروکت و بارفکت

و یا باروکت اولراق گسترلیمیشدیر.

171-مقدسی نین آنلاتدیغی باروکت،چوخ احتمالاگوره ، ادیسی نین

اثرینده گستریلن بارکیت له عئینی شهر دیر.

173-بو بیلگیلر،ابن حوقل و باشقا اورتاچاغ یازارلارینین اثرلرینده ده

ذیکرائدیلیمیشدیر.

174-استخری نین اثرینین فارسجا تصحیحینده، بو تورکلرین هئچ

کیمسه نین یونه تیمینده اولما دیقلاری الکه نمیشدیر.

175-نومره 56.جی آلت یازیداکی قاینقاندان.ص.391

176-حدودالعالم.

177-حدودالعالم.

178-بورا گونوموزده دول دول آتلاقانبوغازيپلا توش گلير.

179-فخمى، آقچادريانين گونوموزده قۇروموش ياتاغيني تشكيل وئير.

180-مازدوباست(يا مزدوبست)-ايندىكى يوخارى سارى قميش و
يوخارى آرال دلتاسى دير.

181-آبئسكون،گورگان چايى آغزىندا،گوموش تپه كندىنين يئرئنده يئر
آليردى.

182-احتمالا گوره،باشقير داغى نين تحريف ائدىلميش آدى دير.

184-و.ف.مينورسكى ، بوآدلاآرال دنيزينين آنلاديلماق ايسته ديگيني
بيلديرير.

185-بيرونى يه گوره ،بئر داغدان سوزائىلديگى مفهوم اولور.يازار اونو
بانخيشلاق اولاراق آلانديرير. آمادوغرودان مانقىشلاق يارديم آداسيندان

بحث ائدیلیمکده دیر. مقدسی اثرینده باخقیشلا، کاشغارلی و یاقوتون

اثرلرینده ایسه مانقیشلای اولاراق دئییلیر. جی بولومون سونو